ESKİ ÇAĞ TARİHİ ve UYGARLIĞI

El Kitabı

Doç. Dr. Esma Reyhan - Dr. Tülin B. Cengiz

Ankara 2015

Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı

Yazarlar
Doç. Dr. Esma Reyhan
Dr. Tülin B. Cengiz

ISBN: 978-605-9247-00-9

1. Baskı
Ağustos, 2015 / Ankara
2000 Adet

Grafiker
Yayınları
Yayın No: 175
Web: grafikeryayin.com

Kapak ve Sayfa Tasarımı
Baskı ve Cilt
Grafiker
Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
1. Cadde 1396. Sokak No: 6
06520 (Oğuzlar Mahallesi)
Balgat-ANKARA
Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx
Faks : 0 312. 284 37 27
E-mail : grafiker@grafiker.com.tr
Web : grafiker.com.tr

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 11

ÖNSÖZ 13

GİRİŞ 15

BİRİNCİ BÖLÜM
MEZOPOTAMYA

Coğrafya 21
Mezopotamya'nın Yazı Öncesi Tarihi 22
Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi 25
- Sumerliler 25
- Uruk, Cemdet Nasr ve Erken Hanedanlar Dönemi 25
- Akadlılar 30
- III. Ur Hanedanlığı 35
- İsin Larsa Krallığı 36
- Eski Asur Krallığı 37
- Eşnunna ve Mari Kentleri 38
- Eski Babil Krallığı 38
- Kassitler ve Hurriler 39
- Mitanniler 39
- Orta Asur Krallığı 40
- Aramiler 40
- Yeni Asur Krallığı 41
- Yeni Babil (Kalde/Keldani) Krallığı 44

Mezopotamya Uygarlığı 44
- Yazı ve Mühür 44
- Hukuk 47
- Kent 50
- Tapınak 51
- Din 52
- Matematik 53

Ekonomi 53
Edebiyat 54
Mimari 55

İKİNCİ BÖLÜM
ANADOLU

Coğrafya 59
Anadolu'nun Yazı Öncesi Tarihi 59
Anadolu'nun Siyasi Tarihi 61
Asur Ticaret Kolonileri Çağı 61
Hititler 65
Eski Hitit Krallığı 65
Orta Hitit Krallığı 70
Yeni Hitit Krallığı 72
Hitit Uygarlığı 80
Devlet Yönetimi 80
Hukuk 87
Din 91
Bayramlar 94
Antahşum Bayramı (çiğdem bayramı) 96
Nuntariyaşha Bayramı 97
KI.LAM Bayramı 97
Purulliya Bayramı 97
Büyü 98
Fal 101
Ekonomi 102
Edebiyat 102
Mimari ve Sanat 103
Ordu 108
Mitoloji 115
Hitit Arşivleri 117
Ege Göçleri 120
Geç Hitit Krallıkları 122
Tabal 123
Que ve Hilakku 124
Gurgum 124
Melid 125
Kummuh 125

Sam'al (Zincirli) 125
Kargamış 125
Pattin 126
Sakçagözü 127
Geç Hitit Uygarlığı 127
Din 127
Ekonomi 128
Sanat 128
Mimari 129
Ordu 131
Urartular 131
Coğrafya 131
Urartuların Siyasi Tarihi 131
Urartu Uygarlığı 134
Yazı ve Dil 134
Tapınak 135
Devlet Yönetimi 135
Din 135
Sanat 136
Mimari 138
Ordu 138
Urartu Mezar Yapısı 139
Frigler 139
Frig Uygarlığı 142
Yazı, Dil ve Edebiyat 142
Devlet Yönetimi 142
Din 142
Sanat ve Mimari 143
Frig Tümülüsleri 144
Lidyalılar 144
Coğrafya 144
Lidyanın Siyası Tarihi 145
Lidya Uygarlığı 150
Yazı ve Dil 150
Devlet Yönetimi 150
Din 150
Mimari ve Sanat 150
Ordu 152

Lidya Kral Mezarları 152
Sikkenin İcadı 152
Batı Anadolu Kent Devletleri 153
İonia ve Aiolis 153
Karya 156
Likya 157
İskender İmparatorluğu ve Hellenistik Dönem 158
Makedonya ve II. Philippos 158
Büyük İskender'in İmparatorluğu 160
Mısır Krallığı (Ptolemaioslar) 165
Suriye Krallığı (Seleukoslar) 166
Makedonya Krallığı (Antigonidler) 168
Anadolu'da Kurulan Hellenistik Krallıklar 169
Pergamon Krallığı 170
Bithynia Krallığı 171
Pontos Krallığı 171
Kappadokia Krallığı 171
Kommagene Krallığı 172
Galatia Krallığı 172
Ermenia Krallığı 172
Helenistik Dönem Uygarlığı 173
Bilim ve Felsefe 174
Sanat 175

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EGE VE YUNAN

Ege ve Yunan Dünyası 179
Coğrafya 179
Girit ve Yunan Anakarasının Yazı Öncesi Tarihi 181
Girit, Miken ve Yunan Anakarasının Siyasi Tarihi 182
Girit 182
Minos Uygarlığı 184
Miken 187
Miken Uygarlığı 189
Yunan Karanlık Çağı 192
Yunan Alfabesinin Ortaya Çıkışı 193
Kent Devletlerinin (Polis) Kuruluşu 194
Yunan Kolonizasyon Dönemi 195

Yunan Arkaik Çağı 196
Atina Demokrasisi 196
Yunan Klasik Çağı ve Pers Savaşları 199
İyonya İsyanı 200
Maraton Savaşı 201
Termopylae Savaşı 201
Salamis Deniz Savaşı 201
Plataia ve Mykale Savaşları 202
Delos Deniz Birliği 202
Eurymedon Savaşı, Kallias Antlaşması 202
Peloponnes Savaşı 203
Arkhidomos Savaşı (On Yıl Savaşı) 203
Sicilya Seferi 204
Notion, Arginussai ve Aigospotamol Savaşları 204
Korinthos Savaşı 205
İkinci Delos Birliği 206
Tebai'nin Üstünlüğü 206
Yunanistan'da Makedonya Egemenliği 206
Yunan Uygarlığı 207
Devlet Yönetimi 207
Din 208
Bilim ve Felsefe 208
Ekonomi 210
Sanat 211
Edebiyat 211
Mimari 212

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İTALYA

Coğrafya 217
İtalya'nın Yazı Öncesi Tarihi 217
İtalya'nın Siyasi Tarihi 217
Etrüskler 217
Etrüsk Coğrafyası 217
Etrüsklerin Siyasi Tarihi 220
Etrüsk Uygarlığı 222
Yazı ve Dil 222
Devlet Yönetimi 223

Din 224
Ekonomi 225
Sanat 226
Mimari 228
Ordu 229
Romalılar 229
Krallık Dönemi 229
Cumhuriyet Dönemi 231
Roma Yayılmacılığı (Samnit, Kartaca, Makedonya ve Seleukos Savaşları) 233
Gracchus Kardeşlerin Reformları 235
Köle Savaşları 236
İmparatorluk Dönemi 238
Roma Uygarlığı 240
Dil ve Edebiyat 240
Devlet Yönetimi 240
Hukuk 241
Din 242
Mimari 243
Ordu 244

BEŞİNCİ BÖLÜM
İRAN

Elam Coğrafyası 249
Elam'ın Yazı Öncesi Tarihi 250
Elam'ın Siyasi Tarihi 250
Elam Uygarlığı 254
Yazı ve Dil 254
Tapınak 254
Din 254
Fal 256
Medler ve Persler 256
PerslerinSiyasi Tarihi 257
Perslerin Yıkılış Süreci 260
Pers Uygarlığı 262
Yazı ve Dil 262
Devlet Yönetimi 263

Din 264
Ekonomi 264
Sanat 265
Mimari 265
Ordu 266

ALTINCI BÖLÜM
MISIR

Coğrafya 269
Mısır'ın Yazı Öncesi Tarihi 270
Mısır'ın Siyasi Tarihi 271
Erken Krallık (This'ler/ Thinis'ler Devri)
(1.-2. Hanedanlıklar) (M.Ö. 2925-2650) 271
Eski Krallık Dönemi (3.-8. Hanedanlıklar) (M.Ö. 2650-2130) 273
Birinci Ara Dönem (9.-10. Hanedanlıklar) (M.Ö. 2130-1970) 274
Orta Krallık (11.-14. Hanedanlıklar) (M.Ö. 1970-1756) 274
İkinci Ara Dönem (15.-17. Hanedanlıklar) (M.Ö. 1756-1539) 275
Yeni Krallık Dönemi (18.-20. Hanedanlıklar)
(M.Ö 1539- 1075) 276
Üçüncü Ara Dönem (21.-24. Hanedanlıklar) 282
Geç Dönem (25.-31. Hanedanlıklar) (M.Ö. 664- M.S. 642) 282
Habeş Dönemi 282
Asur Dönemi 282
Sais Dönemi 283
Pers Dönemi 283
Hellenizm ve Roma Dönemleri 283
Mısır Uygarlığı 284
Yazı ve Dil 284
Devlet Yönetimi 286
Toplumsal Yapı 287
Din 288
Bilim ve Tıp 291
Ekonomi 294
Edebiyat 294
Mimari 295
Ordu 299

YEDİNCİ BÖLÜM
SURİYE-FİLİSTİN

Fenikeliler 303
Fenike Uygarlığı 305
Yazı 305
Toplum 305
Din 306
Sanat 306
Ekonomi 306
Mimari 306
İbraniler 307
İbrani Uygarlığı 308
Yazı ve Dil 308
Din 308
Sanat 309

SEKİZİNCİ BÖLÜM
UZAK DOĞU TARİHİ VE UYGARLIKLARI

Uzakdoğu Uygarlıkları 313
Çin Tarihi 313
Çin Uygarlığı 314
Hint Tarihi 315
Hint Uygarlığı 316

KAYNAKLAR 319
DİZİN 333
YAZAR ÖZGEÇMİŞLERİ 341

TEŞEKKÜR

Bu kitapla Eskiçağ tarihi ile ilgili literatüre "El Kitabı" formatında bir katkı yapmayı amaçladık. Kitabın zamansal-mekânsal kapsamı göz önüne alındığında, öğrencilerimizin, meslektaş dostlarımızın katkıları bu çalışmanın ortaya çıkmasında önemli olmuştur. Nazan Sünbül, kitabın imla, yazım ve ifade bozukluklarını bizimle birlikte düzenledi. Eren Karakoç, Mehmet Acı, Şükrü Ünar araştırma safhasına katkı sundu. Handan Şahin, kaynakçayı düzenledi. Meslektaş dostlarımız, Doç. Dr. Ayşe Fatma Erol ve Yrd. Doç. Dr. Cevdet Merih Erek, kendi alanları ile ilgili bölümleri gözden geçirdiler, kitapta kullandığımız bilgileri kontrol edip, güncellememizi sağladılar. Her birine katkılarından dolayı müteşekkiriz. Ebette her şeye rağmen, kitaptaki muhtemel hataların sorumluluğu kitabın yazarlarına aittir.

Bir başka meslektaş dostumuz, Prof. Dr. Tufan Gündüz'e de, bu kitabı yazmamız konusunda gösterdiği teşvik ve teveccühten ayrıca teşekkür etmeliyiz.

Ayrıca kapak tasarım sürecindeki taleplerimizi dikkate alan Grafiker Yayınevi'nden Necla Yavuz'a kitabımızın dizgisini yapan Murat Ünal'a da bu vesile ile teşekkürü bir borç biliriz.

Doç. Dr. Esma Reyhan
Dr. Tülin B. Cengiz
Ankara

ÖNSÖZ

Prehistorik dönemlerden antik kültürün sona erdiği zamana kadar uzun bir tarihsel süreci ifade eden Eskiçağda birçok medeniyet ortaya çıkıp tekrar tarih sahnesinden çekilmiştir. Bu medeniyetlerden günümüze ulaşmış izler, çalışma alanını oluşturduğu arkeoloji biliminin, bu bilimin alt disiplinleri ve yine bu disiplinlerin faaliyetleriyle ortaya konulmuş olan değişik nitelikteki belgeleri inceleyen ve araştıran bilim dalları ve bunların ortaya koyduğu bilgiyi bir araya getirerek yorumlayan tarih biliminin ilgi alanı içerisinde yer almaktadır.

Günümüzde artık baş döndürücü bir hızla değiştiğini ve geliştiğini rahatlıkla söyleyebileceğimiz medeniyetin temelleri şüphesiz her yönüyle Eskiçağa dayanmaktadır. Gelişen ulaşım ve haberleşme olanakları, her ne kadar değişime direnen farklılıkları muhafaza etmeye çalışan çabalar olsa da insanlığı ortak değerler etrafında hızla birleşmeye, ekonomik ilişkiler başta olmak üzere yaşam tarzını da kapsayan hususlarda birbirine daha çok benzemeye, ortak bir görüm ve davranış ortaya koymaya sevk etmiştir. Eskiçağ medeniyetleri ise yaşam tarzı, inanç, dil ve bunların bünyesinde yer aldığı çok farklı kültürel yapılarıyla tarihsel, arkeolojik veriler aracılığıyla izlenebilmektedir. Bu farklılıklar arasındaki uyum, onlar arasındaki süregelen siyasal ve kültürel ilişkiler, kimi zaman yaygın kimi zaman zayıf etkileşim, kronolojik sırası ile ve coğrafi konum dikkate alınarak belli bir mantık dizgesi içinde ele alındığında daha kolay anlaşılabilir olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kitabın önemli başarılarından biri işte bu noktadadır. Eskiçağ tarihini, siyasal ve kültürel yönleriyle farklı coğrafya ve zamanlarda kurulmuş medeniyetleri, sözünü ettiğimiz unsurların belirlediği çerçevede ele almak, bu çok uzun zaman dilimi içerinde cereyan eden insanlığın serüvenini genel bir bakışla, geniş bir perspektiften algılamayı, anlamayı ve yorumlamayı kolaylaştırmaktadır.

Erkenden çağdaşları arasında yüksek seviyelere ulaşmış medeniyetlerin geliştiği, medeniyetlerin beşiği olarak haklı bir nitelemeye

sahip Mezopotamya; en az Mezopotamya kadar insanlığın kültürel gelişiminin erkenden ileri düzeylere erişmiş olduğu Eski Mısır; bizim genellikle günümüzde ve yakın geçmişteki siyasal ve kültürel gelişmeler dolayısıyla Doğu ile Batı arasındaki konumu dolayısıyla ortaya çıkan rolünü vurguladığımız, ancak bu hususta asıl takip edilmesi gereken etkiyi ve rolü Eskiçağda sergilemiş olan Anadolu; Eski Yakındoğu medeniyetleri kapsamında önemli kavşak noktaları Suriye ve Filistin ve aynı kapsamda derin etkilerde bulunmuş medeniyetlere ev sahipliği yapmış İran; buradan daha ötede Hint ve Çin kültürleri; modern batı medeniyetinin temellerinde belirgin izleri olan Grek ve Roma medeniyetleri bu kapsamlı eserin konuları olmuştur. Bu yönüyle Eskiçağ medeniyetlerini tanıma ve anlamada bir başlangıç eseri niteliğindeki kitap, detaylı bilgilerle okuyucuyu yormadan, ilgisini dağıtmadan, tarihsel gelişimi bir bütün olarak algılamayı kolaylaştıran bir yöntem ve üslupla kalem alınmıştır. Üniversitelerimizin tarih bölümlerinde okuyan öğrencilere bir kaynak eser olmanın yanı sıra Eskiçağ Tarihi hakkında genel bilgiler edinmek isteyen meraklı okuyucuya da hitap etmektedir.

Geniş bir tarihsel süreçte arkeolojik verilerle ve günümüze ulaşan çok farklı nitelikteki malzemelerde çok farklı dillerde ve yazılarla ulaşmış olan belgeler üzerindeki filolojik incelemelerle ortaya konulmuş muazzam bilgiyi sistematize etmek, bir hedef gözeterek özetlemek ve belli bir anlayış çerçevesinde sunarak, akıcı, bütünlüklü bir kompozisyonda kaleme almak gerçekten zor ve takdir edilmesi gereken bir iştir. Böyle zahmetli bir işe girişerek sonuçta Eskiçağ Tarihini prehistorik dönemlerden başlayarak ele alan ve sabırla bu tarihsel sürecin sonuna dek devam ettirerek zevkle okunan, temel bilgiyi hem tarihi hem de kültürü ile vererek bu eseri ortaya koyan, böylece eksikliği her zaman hissedilen bir alanda faydalı bir esere imza atmış olan Doç. Dr. Esma Reyhan ve Dr. Tülin Cengiz'i tebrik ediyorum.

Eğitim ve bilim dünyamıza faydalı olması dileğiyle...

Prof. Dr. Turgut Yiğit

G İ R İ Ş

"İnsanlar bir milyon yıldan beri doğup ölmekte, ama yalnızca altı bin yıldır yazmaktadırlar."
(Etiemble)

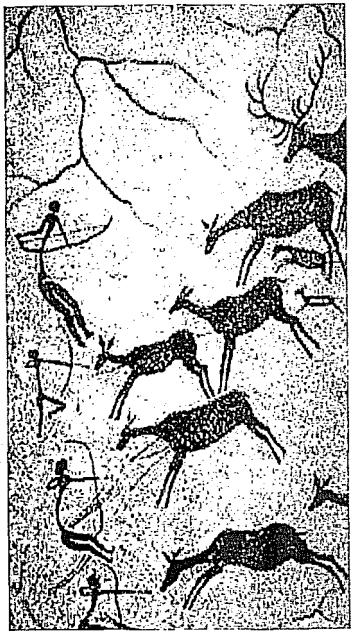
Sümer Tableti - Louvre, Paris, France

İnsanlar binlerce yıldır resimler, göstergeler ve tasvirler aracılığıyla iletişim kurmanın sayısız yolunu bulmuşlardır. Ancak, kullanıcıların düşündükleri ve hissettikleri ya da ifade etmek istedikleri her şeyi somut olarak belirleyebilecekleri bir simgeler bütünü olan "yazı"nın ortaya çıkışı uzun ve karmaşık süreçtir. Sağlamış olduğu bilgi aktarımı nedeniyle ortak hafızamızın mimarı olan yazı, *Eskiçağ* tarihinin başlangıç noktası ve belirleyicisidir. Peki, *yazı öncesi* dönem?

Yazıyı, Eskiçağ tarihi için başlangıç noktası olarak kabul ederken Eskiçağ tarihinin ilgi alanına giren uygarlıkların, yazıdan önceye ait bir tarihlerinin de olduğu gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. *Tarih "öncesi"* olarak adlandırılan ve insanın, alet üreten bir soy haline gelmesinden; yerleşik hayata geçtiği sürece kadar devam eden bu dönem, insanlık tarihinin en uzun evresi olarak kabul edilmektedir. Kendi içinde Paleolitik (Yontma Taş Çağı), Mezolitik (Orta Taş Çağı), Neolitik (Yeni Taş Çağı) ve Kalkolitik (Bakır Taş Çağı) olmak üzere alt evrelere ayrılarak incelenen bu dönem Prehistorya Arkeolojisi'nin uzmanlık alanına girmektedir.

Yaklaşık 2.5 milyon yıl önce başladığı kabul edilen Paleolitik Çağ'ın insanları, ekonomik açıdan avcı ve toplayıcı toplulukları temsil etmektedir. İklim ve çevre koşullarının değişkenliği nedeniyle yeni

besin kaynakları arayan, av hayvanlarını izleyen, küçük gruplar halinde, mağara ya da kaya altı sığınaklarında konaklayan bu insanlar, çakmak taşı ve diğer işlenebilir taşlardan, hayvan kemikleri ve boynuzlardan aletler yapmış, dönemin sonlarında ateşi kontrol altına almayı başarmışlardır. Son buzul çağı olan Würm, Avrupa'da yaklaşık 17-12 bin yıl önce Kuzey Avrupa (İskoçya, İskandinavya, K. Almanya ve Rusya) buz tabakasının erimesiyle son bulmuştur. Buzullar geri çekilirken tundra ve step bitkileri, buzul iklimine uyarlanmış hayvan türleri yavaş yavaş yok olmuş ya da azalmaya başlamıştır. Buzul çağının sona ermesiyle başlayan ısınma, 13 bin yıl önce Ortadoğu ve çevresinde ise sürekli su rejimine sahip kaynakların ortaya çıkmasına (Epipaleolitik Dönem); M.Ö. 10 bin yıl önce Avrupa'da ise yoğun çam ormanlaşmasına ve sulak alanların genişlemesine neden olmuştur.

Mezolitik Çağ adı verilen zaman diliminde insanlar yaşamlarını bir önceki Paleolitik Çağ'da olduğu gibi avcı-toplayıcı olarak sürdürürken; Epipaleolitik dönemde Yakın doğu'da hızlı nüfus artışı ve değişen bitki örtüsüne paralel olarak hafif çukur tabanlı kulübeler yapan küçük topluluklar ortaya çıkmıştır. Mezolitik çağla başlayan köy yaşantısı, yaklaşık 8 bin yıl önce başladığı düşünülen ve Neolitik adı verilen yeni bir taş çağında daha da gelişmiş ve karmaşık bir yapı kazanmıştır. Bu çağın temel karakterini oluşturan üç gelişme tarım, hayvancılık ve çanak çömlek yapımıdır. Dönemin insanları, besin üreterek ve hayvanları evcilleştirerek doğa ile ilişkilerini kendi lehlerine çevirmeyi başarmış; çanak çömlek yapımıyla günlük hayatlarını kolaylaştıracak çok önemli bir aşamaya ulaşmışlardır.

Taş aletlerin yanında bakırın da kullanılmaya başlamasından dolayı *Kalkolitik Çağ* olarak adlandırılan ve yaklaşık 5 bin yıl önce başla-

dığı tahmin edilen bu dönem, insanlık tarihinde ilk ön/erken kent kültürlerinin başladığı dönem olarak kabul edilmektedir. Neolitik Çağda başlayan tarım ve hayvancılığın bu çağda gelişerek köy topluluklarının sosyal yapısındaki değişimleri giderek çabuklaştırdığı, yöneticiler, din adamları, çeşitli zanaatçılar gibi farklı grupların ortaya çıkmasının yanı sıra anıtsal mimari, savunma ve sulama sistemleri, uzak mesafe ticareti ile lüks/prestij maddelerinin ticareti geliştirdiği bilinmektedir.

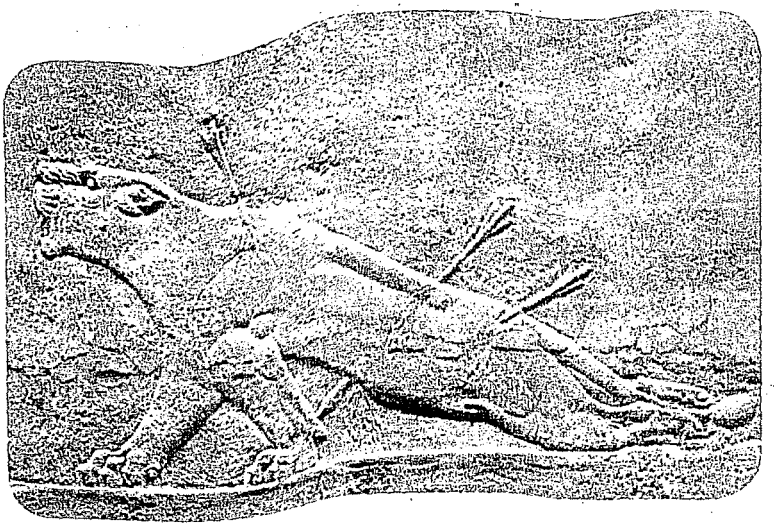
Eskiçağ Tarihinde Zaman ve Mekân

Eskiçağ tarihinin ortaya çıkması, Avrupa'da 14. ve 15. yüzyıllara damgasını vuran Rönesans hareketinin felsefe anlayışı olan Hümanizm ile yakından ilgilidir. Hümanizmin temel unsurlarından biri, Hellen ve Latin kültürün kiliselerdeki Hıristiyan düşüncesine göre değil insan aklının süzgecinden geçirilerek yeniden incelenmesi gerekliliğidir. Bu hareket çerçevesinde özellikle 15. yüzyılda italyan bilginlerin Bizans'a giderek eski elyazmalarını toplamışlardır. Aynı şekilde Bizanslı bilgin ve sanatçılar da İtalya'ya, Venedik ve Floransa'ya gitmişlerdir. Hümanizma hareketiyle birlikte doğa yoğun bir biçimde incelenmiş, bilimsel gözlem ve deneyler yapılmaya başlanmıştır. Hellen ve Latin kültürünün incelenmesiyle başlayan bu süreç daha sonra 19. yüzyılda eski Ortadoğu'nun tarihini de kapsayacak bir biçimde gelişmiştir. Filoloji, arkeoloji, coğrafya, antropoloji vb. çalışmalar ile bu alanda ciddi bir birikim sağlanmıştır.

Eskiçağ Tarihi, M.Ö. 3 bin yıldan M.S. 7. yüzyıla kadar olan zaman dilimi içinde, en genel hatlarıyla, Akdeniz ve Önasya kültür çevreleri ve bu kültür çevreleriyle doğrudan ilişkisi olan komşu bölgelerin yazı ile başlayan en eski devirlerinden, Roma'nın Akdeniz'de kurduğu siyasal coğrafyanın çöküşüne ve Avrupa Ortaçağı'na kadar olan süreyi kapsamaktadır. Bu disiplin kapsadığı zaman diliminin genişliği, coğrafyasının büyüklüğü ve coğrafyası üzerinde yaşamış insanların çeşitliliği nedeniyle *Eski Batı* ve *Eski Doğu* olmak üzere iki kategoride incelenmektedir. Eski Doğu, Mezopotamya, Anadolu, Suriye, Filistin, İran ve Mısır tarihini kapsarken Eski Batı, Ege dâhil Eski Hellen ve Roma tarihini içine almaktadır. Bir de bu kültürlerle aynı tarihlerde boy göstermelerine rağmen Çin, Japon, Hint ya da Amerikan kültürleri gibi nispeten etkileşimin az olduğu genelde Eskiçağ tarihinin sınırlarının dışında tutulan kültürler de vardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEZOPOTAMYA

Coğrafya

Dünyanın en eski uygarlığı, Dicle ve Fırat ırmaklarının aşağı kıvrımları boyunca, Basra Körfezi'ne kadar dayanan düz bir alüvyon ovası üzerinde, Mezopotamya'da doğmuştur. Mezopotamya, öncelikle coğrafi bir adlandırmadır. Bu adlandırma, Kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları, batıda Suriye Çölü'yle çevrelenen alan için kullanılmaktadır.

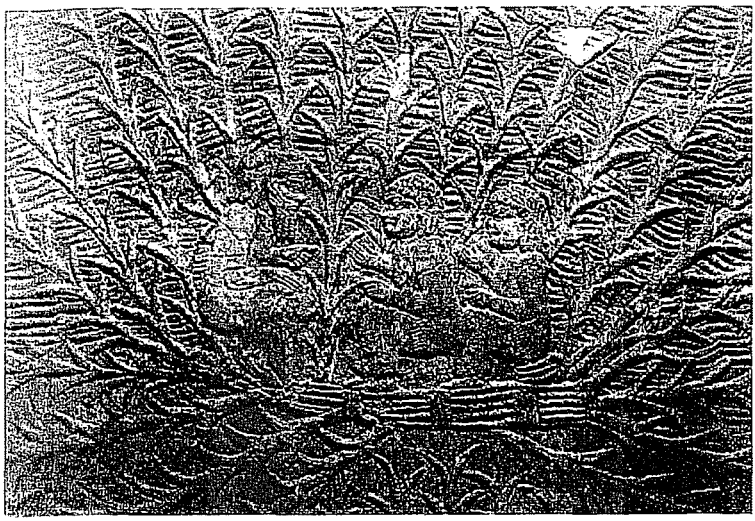

Fırat Nehri'nin alüvyal ovası (Zev Radovan/Land of the Bible Picture Archive)

Asya Kıtası'nın Akdeniz'e açılan kapısı durumunda olan Mezopotamya, en geniş hatlarla Asya'nın batısındaki Akdeniz ile Basra Körfezi arasında kalan yaklaşık 120 bin km²lik bir alandır. Bu alan doğuda İran, kuzeyde ise Anadolu platolarını oluşturan yüksek dağlarla bir hilal şeklinde kuşatılmıştır.

Mezopotamya üç tarafı dağlarla çevrilmiş yalnızca güneyden sonsuzmuş gibi görünen Suriye ve Arabistan çöllerine açık geniş bir düzlüktür. Bu düzlüğün kuzey ve kuzeydoğusunun dağlarla Basra Körfezi kıyısının bataklıklarla; güney ve batısının çöllerle sınırlandığı görülmektedir. Öyle ki Dicle ve Fırat Nehirleri bölgeden geçmemiş olsa, Mezopotamya Suriye Çölü'nün bir devamı niteliğinde olacaktır. Nehir avantajının yanı sıra Mezopotamya'nın iklimi de yerleşmeyi teşvik edecek niteliktedir. Kışların kısa ve yazların uzun sürmesi, bölgenin tercih edilmesini sağlamıştır.

Güney Mezopotamya'nın sazlıklarında Asurlu askerlerden saklanan Keldaniler (D. Nardo, 2007).

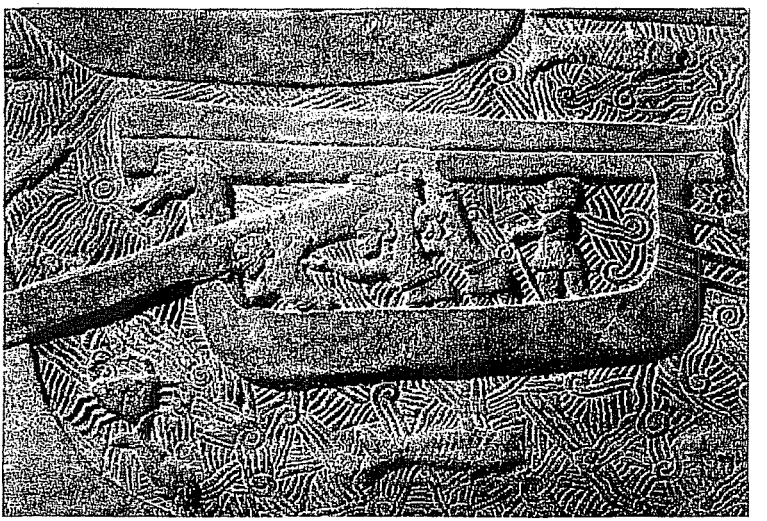
Mezopotamya, Asya ile Akdeniz arasında konumlandığı için buralardan değişik etnik grupları kendisine çekmiştir. Bu heterojen yapı, Mezopotamya'da tarihsel süreç boyunca istikrarlı merkezi devletlerin kurulmasına engel olmuştur. Kurulan kent devletleri sık sık el değiştirdiğinden "kent ve bölge" isimleri her yeni gelen topluluk tarafından değiştirilmiştir. Farklı toplulukların bir arada bulunması, siyasi ve kültürel alanda bir rekabeti kaçınılmaz kılsa da büyük bir etkileşimi de beraberinde getirmiştir.

Mezopotamya'nın Yazı Öncesi Tarihi

Mezopotamya, coğrafi bir terim olmanın yanı sıra **Sumer, Akad, Babil, Asur, Mitanni** ve geç dönemlerde kısmen **Hitit** ve sonrasında Pers **İmparatorluğu** gibi uygarlıkların oluşturduğu bir kültür sentezidir. İnsanlık tarihinde özel bir yeri olan Mezopotamya'nın çekim merkezi olmasının nedenlerinden biri sulu tarım yapabilmek için gerekli ekilebilir düz alanların nehirlere yakın yerlerde oluşudur. Sulu tarım muhtemelen yağmurla birlikte taşan suların ilkel havuzlarda toplanmasıyla gerçekleştirilmiştir. Yani Mezopotamyalılar, suyu kontrol altına almayı öğrenmişlerdir. Sulu tarım, "zaman- takvim- iş gücü organizasyonu"nu zorunlu kıldığından devlet denilen

kontrol mekanizmasının bu topraklarda ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur.

Mezopotamya'nın çekim merkezi olmasının ikinci nedeni ise su yolu taşımacılığıdır. Suyolu taşımacılığı, endüstri öncesi tüm toplumlarda en ucuz taşıma yöntemidir. Bir nehirde taşımacılık yapabilmesi için o nehrin debisinin düzenli olması gerekmektedir. Dicle ve Fırat bu özelliklere sahip iki nehirdir.

Sargon'un Sarayı için su yolu kullanılarak getirilen kerestelerin resmedildiği rölyef (D. Nardo, 2007).

Tarihin ilk zamanlarından itibaren değişik etnik toplulukların devamlı etkileşerek farklı devletler kurduğu Mezopotamya'nın bugünkü Bağdat orta nokta kabul edildiğinde kuzeyine Asur; güneyine Akad, Babil ve Sumer ülkesi denilmektedir. Güney ülkelerinin doğusunda Elam Devleti bulunmaktadır.

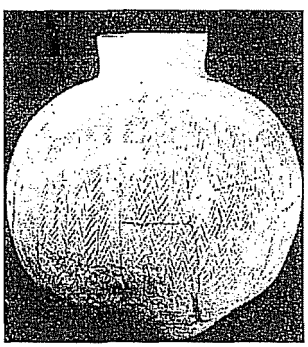
Mezopotamya'nın kuzeyi ve güneyi hem iklim hem de yer şekilleri bakımından farklılık göstermektedir. Kuzey Mezopotamya dağlık, güney Mezopotamya daha ova görünümündedir. Mezopotamya'nın coğrafi şartlarına göre denizden uzak özellikle Yukarı Dicle bölgesinde kurulan her devlet siyasi birliğini tamamladıktan sonra Kuzey Suriye üzerinden Akdeniz'e ulaşmayı hedeflemiştir. Bu nedenle

Kuzey Suriye tüm eskiçağ boyunca Mezopotamya, Mısır ve Anadolu arasındaki ticari ve kültürel ilişkilerin kesişme noktası olmuştur.

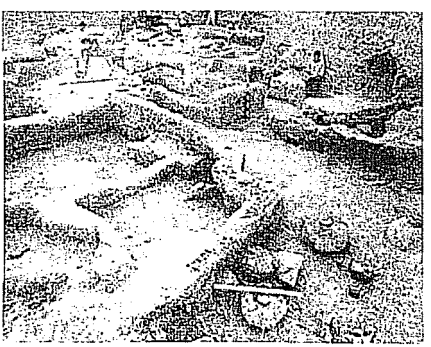
M.Ö. 12.000 dolaylarında Son Buzul Çağı'nın sona ermesiyle Mezopotamya'daki iklimin yumuşamaya ve ılımanlaşmaya başladığı düşünülmektedir. İklimin değişmesi, doğal olarak besin kaynaklarını değiştirmiş, yabani domuz, geyik, koyun, keçi gibi dağınık yaşayan hayvanlar çoğalmaya başlamıştır. Mezopotamya'da M.Ö. 10.000 lere doğru, geçimini avcı-toplayıcılığa dayalı olarak sürdüren toplulukların yerini besin üretebilen, saklayabilen toplumlar almaya başlamıştır. Neolitik Çağ olarak adlandırılan bu çağın en belirgin özelliği, üretimle birlikte gelen yerleşik yaşamın zamanla köylere ve kentlere evirilmeye başlamasıdır. Bu dönem, çanak çömlek yapımı temel alınarak, *Çanak Çömleksiz* ve *Çanak Çömlekli* olmak üzere iki alt dönemde incelenmektedir.

Neolitik Çağ'a ait köy yaşamının başlangıcında yazılı belgelerin ortaya çıktığı dönem arasındaki gelişmeler, *Hassuna*, *Samarra*, *Halaf* ve *Ubeyd* başlıkları altında incelenmektedir. Hassuna kültürünü temsil eden höyükler, Musul'un yaklaşık olarak 80 km. batısında, Cebel Sincar ovasında bulunmaktadır. Bu höyüklerden en eskisi *Tel Soto'dur*. Bir sonraki evreyi temsil eden Tel Soto'nun 3 km. doğusunda yer alan *Yarım Tepe I* höyüktür. Diğer önemli yerleşmeler arasında, Musul'un 14 km. güneyindeki geleneğe adını veren Hassuna ile Cezire'nin orta-kuzey bölümündeki *Um Dabagiye* bulunmaktadır.

Neolitik Hassuna sürahisi

Kuzey Mezopotamya'daki Tell Hassuna erken çiftlik yerleşmesi (Gianni Dagli Orti/Corbis)

Hassuna yerleşmelerine göre, kronolojik olarak biraz daha genç olan Samarra yerleşmeleri, genellikle, yağış tarımının olanaklı oldu-

ğu bölgenin güneyini işgal etmiştir. Bu kültür Anadolu dâhil kuzey ve orta Mezopotamya'da varlık göstermiştir. Hassuna geleneğini Samarra geleneğinden ayıran temel özellik incelikle işlenmiş boyalı çanak çömleklerdir. Ayrıca Samarra yerleşmeleri, genellikle Hassuna yerleşmelerinden daha büyüktür. Bunların başlıcaları: *Matarra, Tel-es-Sawwan, Çoga Mami'dir.* Önasya'daki çanak çömleklerin standart bir özellik gösterip, yaygınlaşması ancak Halaf döneminde mümkün olmuştur. *Tell Halaf,* R'as al-Ayn Köy'ü yakınlarında verimli Habur Nehri'nin aktığı ve Türkiye sınırına yakın Habur Vadisi'nde bulunmaktadır. Halaf çanak-çömleğinin en belirgin özelliği, çanak-çömleğin çok çeşitli bezemelerle hem geometrik ve hem de stilize şekiller çizilerek süslenmesidir. Halaf kültüründe M.Ö. 4.000 yıllarında bakır kullanılmış, demir ve tunç görülmemiştir. Halaf mimarisi ise daire planlı tonozlu yapısıyla, bazen uzun düz bir koridorla girilen, duvarları pişmemiş tuğladan bir yapı sergilemektedir.

Halaf seramiği
(Gianni Dagli Orti/Corbis)

Halaf'm dışında Güney Mezopotamya'da ortaya çıkarılan başka bir kültür tabakasının adı Ubeyd'dir. Yaklaşık olarak M.Ö. 5000 yıllarına tarihlendirilen yeni tip bir takım çanak çömlek nedeniyle *Tell Ubeyd* yerleşmesinden yola çıkılarak isimlendirilen bu kültürün boya bezemeli çanak çömlekleri, tıpkı Halaf boyalıları gibi araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Koyu kahveden siyaha, kahverenginden morumsu kırmızıya kadar değişken renkli mat boya ile bezenen kaplarda şematize bitki, insan ve hayvan figürleri de görülmektedir.

Ubeyd periyoduna tarihlendirilen seramik vazo
(Gianni Dagli Orti/Corbis).

Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi

Sumerliler:

Uruk-Cemdet Nasr ve Erken Hanedanlar Dönemi: Bu kültür dönemi, adını **Uruk** kentinden almaktadır. Günümüzdeki ismi

Varka olan bu kent, Eski Ahit'te *Erek* adıyla geçmektedir. Uruk, Mezopotamya'da ortaya çıkan kültür evrelerinin en önemlisidir. Bu dönemde ekonomi, ticaret, politika, teknoloji alanlarında birçok yenilik yapılmış, sosyal yönden önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

Güney Mezopotamya'da Uruk Dönemi'ni kronolojik olarak *Cemdet-Nasr Dönemi* (M.Ö. 3100-2900) izlemektedir. Bu dönem Uruk dönemi gibi farklılaşmanın yaşandığı, ayırt edici özelliklerin yoğun şekilde görüldüğü bir dönem değildir. Cemdet Nasr dönemi diğerlerine nazaran kısa ömürlüdür. Bu dönemin sonlarından Akadlıların hâkimiyeti ele geçirdiği döneme kadar geçen süreç Erken Hanedanlar Dönemi (M.Ö. 2900-2350) olarak adlandırılmaktadır.

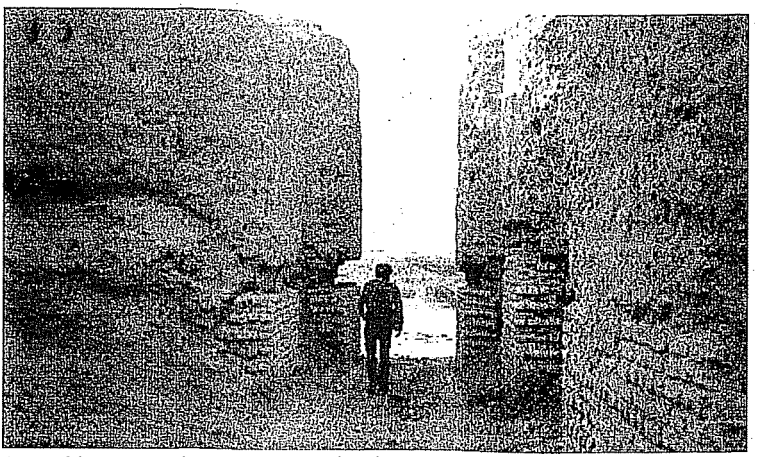
Sumerliler, Erken Hanedanlar Döneminde Güney Mezopotamya'da bulunan her biri diğerinden bağımsız, güçlü ve ayrı kralları olan kentler halinde yaşamışlardır. En önemli krallıkları kuzeyden güneye doğru Sippar, Kiş, İsin, Nippur, Adab, Zabalam, Şuruppak, Umma, Girsu, Lagaş, Badtibira, Uruk, Larsa, Ur ve Eridu'dur. Kuzeyde Fırat üzerindeki Mari'de ise Sumer dönemindeki adı henüz bilinmeyen bir krallık daha vardır.

Sumer kentleri ve bu kentlerin yöneticileri hakkında bilgi içeren yazılı belgelerin başında *Sumer Kral Listeleri* gelmektedir. Günümüze M.Ö. 2. bin yılın başlarına ait kopyaları ulaşan bu listelerde, Erken Hanedanlar Dönemi'nden söz edilmektedir. En erken kralların, hükümdarlık sürelerinin gerçek olamayacak kadar uzun olması, listelerin yarı efsane değeri taşıdığı anlamına gelmektedir. Listelerde tufandan önce sırasıyla Eridu, Badtibira, Larak, Sippar ve Şuruppak olmak üzere, beş kentte sekiz kraldan söz edilmektedir. Tufandan sonraki ilk 3 Sumer hanedanı ise sırasıyla *Kiş, Uruk ve Ur'dur*.

> "Sel her yeri silip süpürdükten sonra krallık gökyüzünden indirildiği zaman krallık Kiş'teydi" (Eski Çağda Yakındoğu, 2009).

Kiş kentinin en eski tarihi karakterlerinden biri olan Mesilim'in varlığı kral listelerinden değil arkeolojik buluntular aracılığıyla anlaşılmıştır. Adap'ta bulunmuş bir çanakta, Kiş Kralı Mesilim'in yönettiği bir tapınak ayini; yazıtlı bir taş asada ise Mesilim'in yaptırdığı Ningirsu Tapınağı'ndan bahsedilmektedir. Lagaş ve Kiş kentlerinde ele geçirilen ve Mesilim'e ait yazıtlardan, kralın Lagaş ve Umma kentleri arasındaki anlaşmazlıklarda arabulucu rolü üstlendiği anlaşılmaktadır.

Sumerlilerin önemli kenti Kiş'in kalıntıları (J. McIntosh, 2005).

Kral listesinde Kiş kralları arasında dikkati çeken bir diğer kişilik Etana'dır. Listelerde 13. sırada yer alan ve M.Ö. 3. bin yılın başlarında egemen olan Etana, bütün ülkeleri istikrara kavuşturan kral olarak nitelendirilmektedir. Listede sekizinci sırada yer alan Enmebaraggesi zamanında ise ilk kez Elam-Sumer kentleri arasındaki bir çekişme kayıtlara geçmiştir.

> "Enmebaragesi, Elam topraklarındaki silahları yağmalayıp kral oldu ve 900 yıl boyunca hüküm sürdü. Aka, Enmebaragesi'nin oğlu 625 yıl hükümdardı" (Eski Çağda Yakındoğu, 2009).

Kral Agga'nın (Aka) babası Enmebaraggesi'den bahseden iki yazıt bulunmaktadır; daha geç tarihli kısa bir destanda Kişli Aka ile Uruk Kralı Gılgamış arasında geçen bir savaştan bahsedilmektedir. Bu destandan yola çıkılarak Aka'nın Güney Mezopotamya'da egemenliği elinde tutan son kral olduğu ve onun ardından krallığın Uruk'a geçtiği tahmin edilmektedir.

Yine kral listelerine göre Uruk Hanedanı'nın kurucusu kral Meskiaggaşer'dir. Onu, Hazar Denizi yakınında olduğu tahmin edilen Aratta'ya sefer yapan ilk kral olarak anılan Enmerkar izlemiştir.

> "Uruk'ta Utu'nun oğlu Meskiaggaşer kral oldu, 324 yıl hüküm sürdü. Meskiaggaşer denize girdi ve dağlardan çıktı. Enmerkar, Uruk'u kuran Meskiaggaşer'in oğlu, kral oldu ve 420 yıl hüküm sürdü" (A. Kuhrt, 2009).

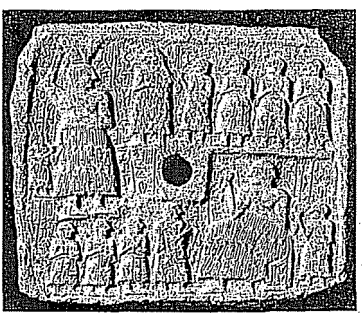
Listede Gılgamış, Dumuzi gibi mitik karakterler de Uruk hanedanlığına mensup olarak verilmiştir. *Gılgamış*, Eski Çağ Mezopotamya edebiyatının en iyi bilinen eserlerinden Gılgamış Destanı'nın ana kahramanı olan yarı tanrı yarı insan biçiminde bir karakterdir.

> "Tanrısal Lugalbanda çobandı, 1200 yıl hükmetti, tanrısal Dumuzi balıkçıydı (?)- onun kenti Kurara (idi)-hükümdarlığı 100 yıl sürdü. Tanrısal Gılgamış-Uruk efendisi, 126 yıl hüküm sürdü. Urnungal, Gılgamış'ın oğlu, 30 yıl hüküm sürdü; Utukalamma, Urnungal'in oğlu, 15 yıl hüküm sürdü; Laba...ir, 9 yıl hüküm sürdü; MES (?)-HE demirciydi, 36 yıl hüküm sürdü; Melam-Anna, 6 yıl hüküm sürdü, Lugal-kitun (?) 36 yıl hüküm sürdü. 12 kral 2310 yıl boyunca hükümdarlık tahtında oturdu. Urık silahlara yenildi; krallığı Ur'a taşındı." (A. Kuhrt, 2009).

Listelerde Ur kentinin kurucusu olarak Mesannepadda'nın adı geçmektedir. Bu dönemin en dikkat çekici arkeolojik keşiflerinden biri bu kentte bulunan yaklaşık iki bin civarındaki mezardır. Bunların arasında ölen kral ile birlikte kurban edilen mahiyetinin de bulunduğu oldukça ilginç bir kral mezarı vardır. İnsanların kurban edilmesiyle ilgili tek örnek olan bu mezarda 74 kişi birlikte gömülmüştür. Listelerde geçmemekle birlikte bu mezarlarda bulunan mühür baskılardan Meskalamdug ve Akalamdug adlı iki kralın adı öğrenilmektedir.

Yine yazıtlarda Lagaş'ta iktidarı ele geçiren Ur-Nanşe ile Kral Urukagina dönemleri ile ilgili bilgiler mevcuttur. Ur-Nanşe'nin nereden geldiği ya da iktidara nasıl geçtiği bilinmemektedir. Bu kraldan bina inşaatlarının, kanal kazılarının ve tanrı heykellerinin nasıl yapıldığını anlatan tabletler ile levhalar, kapı yuvaları, tuğlalar ve çiviler üzerine yazılmış elli kadar yazıt kalmıştır. Bu yazıtlarda Ur, Uruk, Aksak ve Mari kentlerinin Ur-Nanşe'ye karşı bir koalisyon kurduğu da anlatılmaktadır.

Lagaş Kralı Ur-Nanşe solda başının üzerinde bir sepette bir tapınak inşası için tuğla taşırken betimlenmiştir (J. Levin, 2009).

Lagaş Sülalesi'nin 3. kralı Eannatum'dur. Bu kral, yazıtlarında Güney Mezopotamya'nın en önemli kentlerinden Ur, Uruk

ve Kubabbar'ı zaptettiğini, hatta Elam'a kadar sefer yaptığını ve sonunda Kiş Kralı unvanını aldığını anlatmıştır.

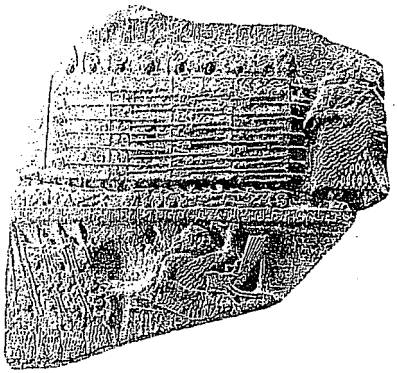
> "Eannatum'a Ningirsu'nun düşüncelerini bilen Lagaş hükümdarı Eannatum'a İnnanna'nın onu sevdiği için Lagaş hükümdarlığından başka, ondan üstün Kiş kralığını verdi". (A. Kuhrt, 2009).

Kralın ölümünden sonra Entemena, II. Eannatum, Enatarzi, Enlitarzi iktidara gelmiştir. Lugalanda ise başrahibin oğludur. Yazılı belgelerden Lugalanda ile eşi Barranamtarra'nın geniş toprakları mülkiyetlerine geçirdikleri anlaşılmaktadır. Lagaş kentinin merkezi durumundaki Girsu'da kaleme alınmış bir dizi metin bu türden belgelere örnek olarak gösterilebilir. Bu metinlerden e-*mi* (kadının evi) diye sözü edilen ve hükümdarın karısı tarafından yönetilen bir yapının olduğu anlaşılmaktadır. "Lugalanda'nın baş kadını Barranamtarra'nın mülkü" olarak adlandırılan bu yapıda birçok ekonomik işlem ve yönetimsel karar alınmıştır.

Lugalanda zamanında Urukagina isimli Lagaşlı birinin devlete karşı isyan ettiği görülmektedir. Urukagina, rahiplerin ayrıcalıklarını azaltmış ve ilk hukuk düzenlemelerini yayımlamıştır. Urukagina'nın yaptığı reformlar, Sumerlilerin ve dolayısıyla insanlık tarihinin ilk reform metinleri olarak değerlendirilmektedir. Urukagina'nın iktidarı kısa süreli olmuştur. Umma kentinin kralı Lugalzaggesi şehre saldırmış Urukagina'yı tahttan indirmiştir. Umma kralının saldırıları sonucu kentin kutsal yerleri yağmalanmış ve Urukagina'nın yasa tabletleri imha edilmiştir. Girsu kaynaklı bir metinde Urukagina, Lugalzagesi'nin fethettiği yerlerdeki tapınakları yerle bir etmesinden şöyle yakınmaktadır:

> "Ummalı adam (Lugalzagesi) Lagaş'ı mahvettiği için Ningirsu'ya karşı günah işledi. Ona karşı kalkan eli kesilsin! Girsu kralı Urukagina hiç günah işlemedi! Bu günah, Umma hükümdarı Lugalzagesi'nin tanrıçası Nidaba'nın boynuna!" (A. Kuhrt, 2009).

Sumer kentleri arasında her ne kadar güçlü kültürel, dinsel, sanatsal ve ticari bağlar olsa da siyasi rekabet, ciddi çatışmalara yol açınıştır. Örneğin, Akbabalar steli, Lagas kentinin Umma kentine karşı kazandığı zaferi anmak için, dikilmiştir. Tepesi yuvarlak bir taştır; her iki cephesiyle yan kenarının bir köşesine savaş sahnesi, öteki köşesine zaferden sonra yapılan dini bir tören işlenmiştir. Sumer harfleriyle kazılan uzun bir yazıtta bu olay anlatılmaktadır.

Sumer kentleri, bölgedeki hâkimiyeti ele geçirmek için siyasal birlikler de kurmuşlardır. M.Ö. 2500'den itibaren yaklaşık 150 yıl boyunca Umma kentiyle sınır anlaşmazlığı yaşayan Lagaş, Girsu ve Nina kentleriyle birleşirken M.Ö. 2400'lerde Umma, Ur ve Uruk birliğinin başındaki Lugalzaggesi, tüm bölge üzerinde egemenlik hakkı talep etmiştir.

Lugalzagesi, çok geniş toprakları ilk defa olarak tek bir yönetim altında birleştirerek Lugal Kalama (Krallar kralı) unvanını almıştır. Lugalzagesi'nin 25 yıllık hâkimiyetinden sonra Kiş, Sargon tarafından yenilgiye uğratılmış; böylece Sumer hâkimiyeti yerini Orta Mezopotamya bölgesinde boy gösteren yeni bir kavme, Akadlılara devretmiştir.

Akadlılar: Eski Mezopotamya tarihinde üç büyük Sami göçü görülmüştür. Kuzeye doğru gerçekleşen ilk göç hareketi Akadlıların göçüdür. Bu göçün M.Ö. 3. bin yılda başladığı, M.Ö. 2500'lerde yoğunlaştığı tahmin edilmektedir. M.Ö. 3. bin yılın sonları ile M.Ö. 2. bin yılın başları arasında gerçekleşen ikinci göç dalgası Tevrat'ta Amorit olarak geçen Amurrulara (Martu) aittir. Üçüncü büyük Sami göçü ise Ege Göçleri'nin meydana getirmiş olduğu karışıklıktan yararlanarak yüzyıllarca devam eden Arami göçüdür.

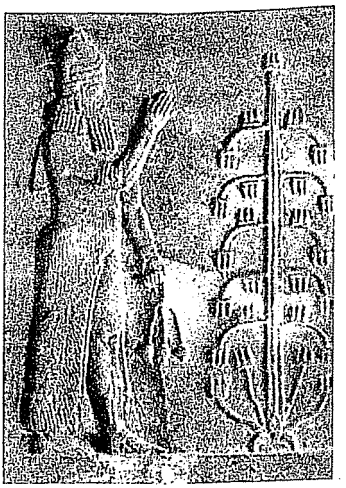

Nineve kentinde ele geçirilmiş Sargon olduğu tahmin edilen bir kralın tunç başı. (Irak Müzesi-Bağdat)

Akad Krallığı, Mezopotamya tarihinin M.Ö. 2. ve 1. bin yıldaki önemli güçlerinden Asur ve Babil krallıklarının öncüsüdür. Akad egemenliğinin başlaması, Mezopotamya'da bir önceki dönemle kıyaslandığında birçok temel değişikliğin yaşanmasına neden olmuştur. Tarih sahnesine Sumer adı taşıyan yöneticiler yerine Sami adı taşıyan yöneticiler çıkmaya; Sumer dilinin yerini Akad dili almaya başlamıştır.

Yaklaşık 200 yıl varlık sürdürecek olan bu devletinin bilinen ilk kralı Sargon"dur (M.Ö. 2334-2279).

Gerçek adı bilinmeyen yazılı belgelerde Şarru-*kin* yani *gerçek kral* unvanıyla anılan Sargon, Suner kral listelerine göre ülkesini 56 yıl yönetmiştir. Kralın hayatı sepet içinde nehre bırakılan çocuk motifli hikâyelerin ilk örneğidir. Elde kalmış en erken tarihli metin 8. yüzyıl Ninive kentinden gelmektedir:

Louvre Müzesi'nde bulunan bu rölyefte Sargon, "hayat ağacının önünde durmuş olarak betimlenmiştir.

"Sargon kudretli kral, Akad kralı, bu benim;

Annem bir entum idi, babamı tanımadım;

Babamın kardeş (ler)inin (mekânı?) dağlarda;

Kentim Azupiranu, Fırat'ın kıyılarında;

Annem, entum, bana gebe kalmış, beni gizlice doğurmuş;

Beni kamış bir sepetin içine koymuş,"kapımı" ziftle yapıştırmış;

Suları yükselmeyen ırmağa bırakmış;

Irmak yardım etti bana, su çekici Akki'ye götürdü.

Su çekici Akki oğlu bildi beni, büyüttü;

Su çekici Akki bahçesine bahçıvan yaptı beni. Bahçıvanken İştar bana âşık oldu;

(56] yıl krallık yaptım" (A. Kuhrt, 2009).

Bir köylü tarafından büyütülen ve soylu bir aileye mensup olmayan Sargon, Kiş Kralı Ur- Zababa'nın sarayında çalışmaya başlamış kısa süre içinde yükselerek üst düzey bir göreve getirilmiştir. Bir saray ayaklanması sırasında tahtı ele geçirdiği tahmin edilmektedir.

Sargon, Kiş ve Babil yakınlarında Agade (Akad) adında bir kent kurmuş, bu kente kendisi için bir saray, tanrılar için tapınaklar yaptırmıştır. Sargon, iktidarı süresince kayıtlara geçmiş 34 civarında savaş gerçekleştirmiştir. Nippur'da ele geçirilen ve Eski Babil döneminde kopyası çıkarılmış bir yazıt Sargon'un yayılım yönünü özetlemektedir:

> "[Sargon, Akad kralı, İnanna'nın..., Kiş Kralı, Anu'nun kutsadığı],ülkelerin [kralı], Enlil'in temsilcisi, Uruk kentini fethetti, duvarlarını yıktı. Savaşta Uruk (halkı) ile çarpıştı, Uruk Kralı Lugalzagesi'yi tutsak aldı, ona talıta boyunduruk takıp Enlil'in kapısına götürdü.
>
> Akad kralı Sargon bir savaşta Ur (halkı) ile çarpıştı, kenti mağlup etti, duvarlarını yıktı. E-nin-kimara'yi mağlup etti, duvarlarını yerle bir etti, Lagaş'tan denize kadar uzanan toprakları fethetti. Silahlarını denizde yıkadı. Umma ile çarpıştı [ve kenti mağlup ederek duvarlarını yerle bir etti].
>
> Ülkelerin kralı Sargon'a Enlil rakip tanımamıştı; Enlil ona Yukarı Deniz ile Aşağı Deniz'i bağışladı. Aşağı Deniz'den itibaren Akad yurttaşları egemenlik kurdular. Mari ile Elam, ülkelerin kralı Sargon'a verildi. Sargon, ülkelerin kralı, Kiş'i yeniden ayağakaldırdı ve kenti doldurdu" (A. Kuhrt, 2009).

Yazılı belgeler Sargon'un ayrıca Sedir Ormanları ve Gümüş Dağlarına ulaştığını, ülkesinin kereste ihtiyacını Amanus Dağları'ndan sağladığını yazmaktadır. Mısır'da el- Amarna, Orta Anadolu'da Kültepe ile Boğazköy'de bulunan Sargon dönemini anlatan ve Savaşın Kralı *(şar-tamhari)* olarak adlandırılan metinlerde, büyük kralın Amanus dağlarını aşıp Anadolu'nun içlerine girdiği hatta Alaşiya (Kıbrıs) ve Girit'e ulaştığı anlatılmaktadır.

Sargon'un Güneybatı İran'dan Karadeniz'e; Anadolu'nun doğu bölgelerinden Kuzey Suriye'ye geniş bir alanı denetim altında tutması ayrıca Hindistan ve Kıbrıs ile ticari bağlar kurması, onun üç büyük denize ulaştığı anlamına gelmektedir. Sargon için söylenen "Meluhha Magan ve Dilmun'dan gelen gemilere Akad rıhtımında demir attırdı" ifadesi, onun başkentte özellikle Körfez ve Kızıldeniz kıyılarındaki ülkelerle yapılan ticaretin tekelini elinde bulundurduğuna işarettir. Akad'm bu kadar geniş alanda hâkimiyet kurmasının temel nedenleri askeri gücü, merkeziyetçi örgütlenmesidir. Bir yazıtta " Her gün 5400 insan önümde yemek yerdi" biçimindekiifade, onun düzenli ordusuna gönderme yapmaktadır.

Sargon'un Rimuş ve Maniştuşu adında iki oğlu vardır. Sumer kral listelerine göre Sargon'un yerine önce Rimuş (M.Ö. 2278-2270), sonra da Maniştuşu (M.Ö. 2269-2255) geçmiştir. Rimuş, babasının son dönemlerinde ortaya çıkan isyanları bastırmak konusunda büyük hizmetlerde bulunmuştur. Rimuş'un zamanında bağımsızlıklarını geri almak isteyenler tarafından başlatılan yaygın ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Hatta kral, bölgesel bir koalisyona karşı savaşmak

zorunda kalmıştır. Rimuş'un iktidarı kısa sürmüş, onun yerini kardeşi Maniştuşu almıştır. Maniştuşu, bir entrikayla ele geçirdiği iktidarı süresince kardeşi gibi aynı güçlüklerle uğraşmış, ülkenin sınırlarını aşağı yukarı aynı boyutlarda tutmayı başarmıştır. Persepolis yakınlarındaki Anşan kentine karşı bir zafer kazanmış, "Denizin öbür yakasındaki" 32 kente sefer düzenlemiştir.

Sargon'un Tanrıça İnanna'yı (İştar) öven kült şiirler (ilahiler) yazan Enheduanna adında bir kızı vardır. Enheduanna'nın Ur kentinin Ay Tanrısı Nanna (Sin)'nın rahibesi olduğu düşünülmektedir. Bu kızın varlığı Sargon'un egemenliğini pekiştirmek için Tanrıça'ya yakardığı kireç taşından yuvarlak bir plakaya yazılmış ilahilerden anlaşılmaktadır.

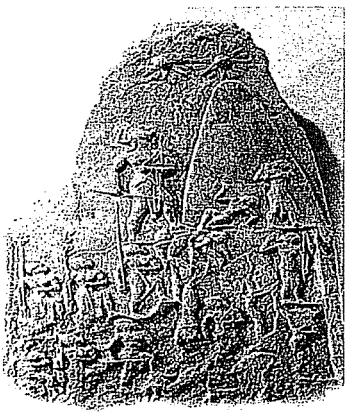
Enheduanna Diski

Bazı bilim adamları Enheduanna'nın bir tapınak ve kent yöneticisinden daha fazla güce sahip olduğunu düşünmektedir.

Akad Dönemi'nin ilk hükümdarları hakkındaki bilgilerin neredeyse tamamı Akadca yazılmış belgelerden elde edilmektedir. Vazolar, heykel kaideleri, taş levhalar, mühürlere kadar geniş bir yelpazeye yayılan bu belgelerde en çok adı geçen kral Naram Sin'dir (M.Ö. 2254-2218). Naram Sin, Maniştuşu'dan sonra başa geçmiş, Akad ülkesinin sınırlarını Arap Yarımadası'nın kuzeyinden İran içlerine kadar genişletmeyi başarmıştır. Fırat üzerinden ilerleyerek Ebla'ya saldıran Naram Sin, burada bulunan bir Sami krallığını yıkmıştır. Ayrıca Anadolu'da 17 krallığın birleşmesinden oluşan bir federasyonla savaşmış, Zagroslar'da yaşayan *Lullubi* adlı bir kabilenin üzerine yürümüştür. Kral, Lullubi kabilesine karşı kazandığı zaferini bir anıtla ölümsüzleştirmiştir. Naram Sin'e ait bir anıt da Diyarbakır'ın doğusunda Pir Hüseyin 'de bulunmuştur.

Naram Sin, hükümdarlığı süresince Agade'nin Kralı unvanının yanı sıra Dört Bir Yanın Hükümdarı ve Evrenin Kralı gibi unvanlar kullanmış, adının başına tanrı isimlerini belirtmek için kullanılan işaret ekletmiştir. Tanrısallık öğesi kralın diktirdiği zafer anıtlarına da yansımıştır. Susa'da ele geçirilen Naram Sin stelinde kral, insanlardan daha uzun boylu ve başında tanrılara özgü bir boynuzlu miğferle betimlenmiştir.

Naram Sin'in Lullubi kabilesine karşı kazandığı zaferin betimlendiği anıt.

Diyarbakır
Pir Hüseyin'de ele geçen Naram Sin steli.

Kralın kendisini tanrı katına yükseltmesi onun kentin tanrısının tüm haklarından yararlanması anlamına gelmektedir ve bu durum yerel halk ve din görevlilerini rahatsız etmesi III. Ur Sülalesi Dönemi'ne tarihlendirilen bir belgeye yansımıştır. Belgedeki metin, uzun bir öyküsel şiir olup, Naram Sin'in saltanatını konu edinmiştir. Şiirde Naram Sin, Nippur kentinin ve panteonun baş tanrısı Enlil'e karşı ne olduğu belirtilmeyen bir günah işlemekle suçlanmaktadır. Kral bu günahı nedeniyle tanrıların gazabına uğramıştır. Enlil, önce Naram Sin'e karşıt bir hükümdarı kentin başına getirtmiş fakat Naram Sin bu hükümdarı mağlup etmiş, Tanrı Enlil'in tapınağını yakıp yok etmiştir. Bunun üzerine Enlil, doğu sınırında yaşayan *Gutileri*, Naram Sin ve "evi"ni cezalandırsınlar diye Akad ülkesine çağırmıştır.

Kralların tanrılaştırılmasının dışında Akadlıların Mezopotamya'ya getirdikleri yeniliklerden biri de yazılı belgelerde kullanılan tarihleme sistemidir. Bu sistemde her yıl, adını bir önceki yılın önemli bir olayından almaktadır. III. Ur Sülalesi döneminden itibaren ise yıllara yüksek dereceli bir memurun ismi verilmiştir.

Naram Sin'den sonra iktidara gelen Şarkali-şarri'nin dönemi (M.Ö. 2217-2193) Akadlılar için sonun başlangıcı olmuştur. Kuzey bölgelerinde sağlanan istikrar ve denetim bozulmuş, seferlerle geriletilen Lullubilerin komşuları Gutiler güneye doğru hareketlenmişlerdir.

Sumer kral listeleri, Şarkalişarri'nin 24 yıl süren idaresinden sonra İgigi, Nanum, İmi, Elulu adlı kişilerin kendilerini kral ilan ettiklerini ve bunların arasındaki mücadelenin 3 yıl sürdüğünü yazmıştır.

1894 yılında E. de Sarzec tarafından bulunmuş, Louvre Müzesi'nde bulunan Akad dönemine (M.Ö. 2350 -2000) ait zaferin betimlendiği rölyef.

III. Ur Hanedanlığı: Naram Sin'den sonra iktidara gelen krallar, ülkede ortaya çıkan isyanları bastıramamış, ekonomik istikrarı sağlayamamışlardır. M.Ö. 2100'lü yılların başlarında Lullubiler, komşusu Akad kentlerini yağmalayarak tahrip etmiş olsalar da devletin çöküşünün tek nedeni değildirler.

Akadlılar, özellikle Naram Sin Dönemi'nde büyük ve karmaşık bir ordu teşkilatı kurmuşlardır. Bu ordunun içinde, Guti ve Amurru gibi topluluklardan oluşan özel birlikler de mevcuttur. Akad ordusuna hizmet etmiş Gutilerin, doğuda bir bölgeyi ele geçirdiklerine dair bilgiler olsa da Akad Devleti'ni yıkan nedenlerin başında güçlerini tarımsal bir araca dönüştüren kralların, kendi aralarındaki rekabet, yanlış karar ve gösteriş merakları gelmektedir.

Mezopotamya'da Akad hâkimiyetinin sona ermesi ve Guti tehdidinin yok edilmesinin ardından adı Sumer Kral Listesi'nde üçüncü sırada bulunan hanedanlıktan alan bir dönem başlamıştır. Büyük bir bölümü karanlık olan bu çağda, ülkenin en güney ucundaki Ur'da Ur-Nammu (M.Ö. 2112-2095) adındaki yüksek rütbeli bir askerin önce bağımsızlığını ilan ettiği ardından bölgeyi denetim altına almayı başardığı anlaşılmaktadır.

Sumer Kral Listesi'nde III. Ur'un kurulmasından hemen önce altı yıllık hükümdar olarak gösterilen Uruklu Utu-hegal (M.Ö. 2119-2113), Gutilerin Mezopotamya'dan sürülmelerini anlatan bir şiirin başkahramanıdır.

Ur-Nammu'nun saltanatının öncesinde Akad Devleti küçük birimlere ayrılmıştır. Sumer Kral Listesi'ne göre bu birimler Dudu ve Şudurul adlı iki hükümdarın yönetimi altındadır. Akad Hanedanlığı sona erdikten sonra başlayan dönem içinde Gudea (M.Ö. 2141-2122) adındaki bir önderin Lagaş üzerinde egemenlik kurduğu anlaşıl-

maktadır. Gudea'ya ait belgelerde dönemin siyasal atmosferinden ziyade, kralın imar çalışmaları ile ticari etkinlikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Gudea döneminde on altı yılın her biri, adını sadece tapınak yapımı, din adamlarının atanması ve tanrıların belirleyici işaretlerinden almaktadır.

Ur-Nammu'nun ardından kral olan Şulgi (M.Ö. 2094-2047) 47 yıl hükümdarlık yapmıştır. Şulgi de kendisini tanrılaştıran hükümdarlar arasındadır. Şulgi'den sonra Amar-Sin (M.Ö. 2046-2038) onun ardından Şu-Sin (M.Ö. 2037-2029) başa geçmiştir. Şu-Sin, 8 yıllık saltanatının dördüncü yılında kuzeybatıdan gelen ve Gutiler gibi tehdit oluşturan *Amurruların (Martular)* ülkeye girişini engellemek için bir sur yaptırmıştır. Amurru göçü, III. Ur Hanedanlığı'nın kurduğu devletin çöküşünü hazırlayan en önemli etkenlerden biridir. Çağdaş bir Eşnunna belgesinde hanedanlığın son kralı İbbi-Sin'in (M.Ö. 2028-2004) topraklarının Martular tarafından çöl haline getirildiği yazmaktadır.

III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nin temel karakteristiği, bu dönemde, Sumer kültürü ve dilinin yeniden canlandırılmaya çalışılmasıdır.

İsin Larsa Krallığı: Bu dönem, egemenliğin tekrar Sumerlilerden Samilere geçtiği bir zaman dilimidir. Başta İsin ve Larsa olmak üzere Eşnunna, Mari, Terga, Hana, Babil ve Asur gibi kentler bağımsız hale gelmiştir.

Bu devre temel karakterini veren, İsin ve Larsa kentleri arasındaki mücadeledir. Bu mücadelede iki yüzyıl boyunca iktidar bir kentten ötekine el değiştirmiş fakat hiçbirisi Mezopotamya kentleri üzerinde sürekli egemenlik kuramamıştır. İki kent arasındaki çatışmanın temel sebebi Nippur'a hâkim olan Basra Körfezi ticaretini elde tutmaktır. İsin Krallığı'nın kurucusu 33 yıl hüküm süren İşbi- Erra'dır (M.Ö. 2017-1984). Onun yerine Şuiluşu (M.Ö. 1984-1975) geçmiştir. Şuiluşu'nun ölümünden sonra yerini oğlu İdin-Dagan (M.Ö.1974-1954) almıştır. 20 yıl krallık yapan İdin-Dagan'ın ölümünden sonra İsme-Dagan (M.Ö. 1953-1935) ve ardından oğlu Lipit-İştar (M.Ö. 1934-1924) geçmistir. Lipit-İştar, veraset, miras, köle edinme, kiralama gibi sosyal yaşamı düzenleyen kanunlar yazdırmıştır. Bu kanunlar, Sumerce olarak yazılmıştır.

Bu dönemin kentlerinin birbirleriyle çatışma halinde olması, Elamlıların Güney Mezopotamya'yı işgal ederek kendi devletlerini kurmalarına neden olmuştur. Dönemin belgelere yansıyan krallarından

biri Rim-Sin'dir. Elam Devleti, bölgedeki yerel krallıkların varlığını devam ettirmesine izin vermiş bu da devletin sonunu getirmiştir. Yerel krallıklardan Babil, isyan ederek bölgedeki Elam işgaline son vermiştir. Aynı dönemde kuzeydeki Asur kenti de giderek güçlenmeye başlamıştır.

Eski Asur Krallığı: Musul'un 100 km. güneyinde kurulan Asur Devleti'nin tarihi, Eski, Orta, Yeni Krallık olmak üzere üç alt dönemde incelenmektedir. M.Ö. 2. bin yılın başlarına tarihlenen Eski Krallık döneminin temel özelliği, Zagrosların doğu kısmından elde edilen kalay ve Babil ülkesinden elde edilen tekstil ürünleri büyük tüccar aileleri tarafından başta Anadolu'nun Kapadokya bölgesi olmak üzere birçok bölgeye pazarlanmasıdır. M.Ö. yaklaşık 2. bin yılın ikici yarısına tarihlenen Orta Krallık döneminde Asur, bağımsız bölgesel bir güç belirmiştir. M.Ö. 1. bin yıla tarihlenen Yeni Krallık döneminde ise Mezopotamya'nın rakipsiz tek krallığı olmuştur. M.Ö. 1950'lere doğru Asur'u bağımsız bir kent devleti haline getiren kralın adı İluşuma'dır.

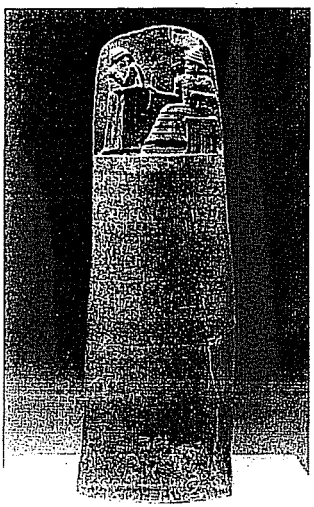
Asur Devleti'nin Orta Dicle vadisinin en etkin güçlerinden biri olmasını sağlayan kral, I. Şamşi-Adad'dır (M.Ö. 1813-1781). Kral listelerinde ondan önce I. Erişum, İkunum, I. Sargon, II. Puzur-Asur, Naram-Sin ve II. Erişum'un adları geçmektedir. I. Şamşi-Adad kendisine Şubat Enlil (Tel Leilan) adında bir kent kurmuş, oğullarından İşme-Dagan'ı Ekallatum'a; Yeşmah-Adad'ı ise Mari'ye yönetici olarak atamıştır.

I. Şamşi Adad'ın ölümünden sonra devlet, Hammurabi tarafından Babil'e bağlanmıştır. M.Ö. 14. yüzyıla kadar Babil ve Mitanni devletlerinin egemenliğinde kalan krallık, Mitanni Devleti'nin Hitit saldırılarıyla zayıflatılmasıyla tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur.

Eski Asur döneminin en kayda değer gelişmesi Asur ve Anadolu arasında kurulan ticari ilişki ağıdır. M.Ö. 2. bin yılın ilk çeyreğinde yaklaşık 200 yıl gerçekleşen bu ticaret, Erişum ile İşme-Dagan arasındaki yedi kralın hükümdarlık dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde Anadolu'da merkezi bir devletin olmayışı ve gevşek siyasi yapı, Asurluların Kapadokya bölgesinde ticari koloniler kurmasına olanak tanımıştır. Bu ticari ağın son bulmasının nedenleri, I. Şamşi-Adad sonrasında Asur'un zayıflaması, Mezopotamya'da Babil'in, Anadolu'da Hitit ve Hurrilerin egemen güç olarak belirmeye başlamasıdır.

Eşnunna ve Mari Kentleri: Eşnunna, Orta Mezopotamya'da, İran ve doğu dünyasıyla bağlantılı bir yol üzerinde yer almaktadır. Kentin bu konumu kalay ticaretinin yoğunlaştığı 2. bin yılda önemini arttırmıştır. Fırat Nehri'nin batısında bulunan Mari ise Basra Körfezi'ni Asur, Mezopotamya, Anadolu ve Akdeniz sahillerine bağlayan ticaret yollarının kesiştiği stratejik bir noktada yer almaktadır. Mezopotamya'nın ticari değeri olan ürünleri, Mari üzerinden nakledilmesi kenti oldukça zenginleştirmiştir. Mari'nin bölgedeki ayrıcalıklı konumu Akad kralı Sargon'un Suriye bölgesini fethetmesiyle sona ermiştir.

Hammurabi'nin 282 maddeden oluşan kanunlarının yazılı olduğu diorit stel (J. McIntosh, 2005).

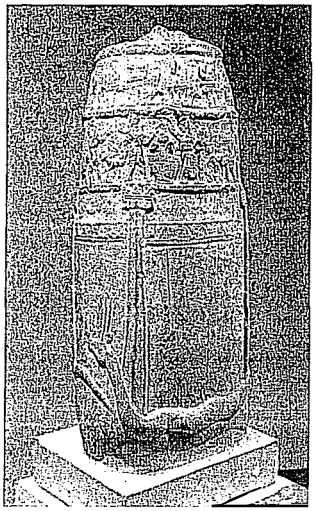
Eski Babil Krallığı: Samilerin batı kolundan olan Amurrular'ın egemen oldukları kentlerden biri Babil'dir. Babil'in ilk kralları hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Hammurabi (M.Ö. 1792-1750), Babil'in en tanınmış hükümdarıdır. Kral, iktidarının 30. yılında siyasi büyümeyi gerçekleştirmiştir. Hammurabi, Dicle'nin doğusuna yaptığı başarılı bir seferin ardından Larsalı Rim-Sin'i yenilgiye uğratmış böylece İsin, Uruk, Ur ve Nippur'u ele geçirme olanağını elde etmiştir. Ardından Eşnunna ve Mari kentlerini ele geçirerek Fırat boyunca batıya doğru iktidarını genişletebilmiştir.

Mezopotamya kralları, Hammurabi iktidarına kadar yerel kralların varlığını devam ettirmesine izin vermiştir. Merkezileşmeyi engelleyen bu duruma Hammurabi tarafından son verilmiştir.

Hammurabi'ye ait kanunların yazılı olduğu dev bir stel 20. yüzyıl başında Fransız kazı ekibi tarafından Susa'da ortaya çıkarılmıştır. Bu stel ve yazılı belgelerden Hammurabi'nin Mezopotamya'daki tanrı kral düşüncesinden sosyal ve adaletli hükümdar olgusuna geçişi sağlamaya çalıştığı anlaşılmıştır. Hammurabi kanunları, eski Sümer ve Akad kanunlarının, törelerinin ve fermanlarının yeniden düzenlenmesiyle elde edilmiştir.

Kassitler ve Hurriler: Hammurabi'nin ölümünün ardından Babil kısa süre içinde parçalanma sürecine girmiş, Larsa, Ur, Uruk, İsin kentleri birleşerek Babil'e karşı mücadele etmeye başlamışlardır. Mısır ise Hiksos istilası ile tarihinin en önemli ara dönemlerinden birini yaşamıştır. Kuzey Mezopotamya'da Hurri halkı yeniden güç kazanmış, doğudan Kassitler Mezopotamya'ya girmeye başlamıştır. Anadolu'da Hint-Avrupalı kökenli bir dil konuşan Hititler, merkezi bir devlet kurmuş; Hitit kralı I. Murşili, Kuzey Suriye ve Fırat üzerinden ilerleyerek Babil'e ulaşarak kenti yakıp yıkmıştır.

Eski Babil Hanedanlığı'nın iktidarı yıkılmasının ardından Babil'e egemen olan ilk Kassit kralı II. Agum'dur. Diğer bir Kassit kralı Karaintaş döneminde Babil-Mısır arasında yoğun diplomatik ve ticari ilişkiler kurulmuş, krallar zenginleşerek Ur, Uruk, Eridu gibi kentlerdeki tapınakları onartmış, edebi metinleri kopyalatarak bu eserlerin tapınak kütüphanelerinde korunmasına ön ayak olmuşlardır.

Louvre Müzesi'nde bulunan M.Ö. 1200 lü yıllara tarihlenen bir kudurru (sınır taşı) örneği (The Bridgeman Art Library/ Getty Images).

Kassit döneminde, bölgeler arasında sınır taşları niteliğinde kullanılan *kudurru*lardan anlaşıldığı kadarıyla eyaletlerde, görevleri tam olarak tanımlanamayan *Şakkanu* olarak adlandırılan valiler bulunmaktadır. Üzerinde kutsal semboller ve yazıt bulunan kudurrular ilk kez Kassit egemenliğinin sonlarına doğru ortaya çıkmıştır.

Mitanniler: Mitanni Devleti, M.Ö. 2. bin yılın ortalarına doğru Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da tarih sahnesine çıkmış bir topluluktur. Babil ve Nuzi belgelerinde Hanigalbat, Mısır'da Naharina veya Nahrima, Hitit belgelerinde Hurri ülkesi olarak adlandırılan bu bölge, Hitit, Mısır ve Mezopotamya arasına konumlanmıştır. M.Ö. 1500 yıllarından M.Ö. 1300 ortalarına kadar varlığını sürdüren devletin başkenti Vaşşukanni'dir. Ülke nüfusunun çoğunluğunu Hurri halkı, yönetici sınıfını Hint Avrupa kökenli Mitanniler oluşturmuştur. Hurri-Mitanni Devleti, Hitit Kralı Şuppiluliuma'nın (M.Ö.

1358-1323) tarafından zayıflatılmış, Asur Kralı I. Salmaneser (M.Ö. 1274-1233) tarafından tarih sahnesinden silinmiştir.

Orta Asur Krallığı: M.Ö. 14. yüzyılda yeniden bağımsızlığına kavuşan Krallık, I.Adad-Nirari'den (M.Ö. 1305-1274) itibaren Kuzey Suriye ve Güney Mezopotamya'nın içlerine kadar genişlemiştir. I. Adad-Nirari, Babil ve Mitanni (Hanigalbat) üzerine seferler düzenlemiştir. Yerine geçen I. Salmaneser ise Mitanni devletini tamamen tarih sahnesinden silerek geniş halk kitlelerini göçe zorlamıştır.

Kral, Mitanni devletini yıktıktan sonra, Doğu Anadolu'ya da yönelerek Nairi kabileleri ile savaşmıştır. I. Salmaneser, sonraki yıllarda ülkenin başkenti olacak Kallhu (Nimrud) kentini kurmuştur. I. Salmaneser'den sonra Asur kralı olan I. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1233-1197) zamanında Van Gölü havzasının batısında bulunan *Nairi* krallıkları üzerine yağma amaçlı seferler düzenlenmiştir. I. Tukulti-Ninurta, Babil Kralı IV. Kaştiliaş'ı da yenerek şehre Asurlu bir yönetici atamıştır. Kral, Dicle'nin doğusunda Kar-Tukulti-Ninurta adını verdiği bir başkent kurmuştur. Bu başkent kralın ölümünden sonra terk edilmiştir. I. Tukulti-Ninurta'dan sonra Asur zayıflamış, I. Asur-reş-işi zamanında yeniden güç toplamaya başlasa da batıdan gelen Arami göçleri, Asur üzerinde büyük baskı yaratmıştır. I. Tiglat-Pileser'den (M.Ö. 1114-1076) sonra küçülen devlet, Aramiler tarafından ele geçirilmiştir. I. Tiglat-Pileser'den sonra başa geçen Asur-bel-kala zamanında uzak bölgelere seferler yapıldığı bilinmektedir.

Aramiler: Aramiler, Amurru ve İbraniler gibi Kuzeybatı Sami dil grubuna ait bir dil konuşan, Suriye Çölü'nde kabileler biçiminde yaşayan bir topluluktur. M.Ö. 11- 8. yüzyıllar arasında Kuzey Suriye'de dağınık pek çok küçük krallık kuran Aramiler, Asur halkıyla karışmışlardır. Aramilerin kurduğu kentler genellikle kabile kurucusu veya liderinin isminin önüne eklenen *bit* (ev) sözcüğüyle kullanılmaktadır. En önemli iki kenti Til Barsip (Tel Ahmar) ve Hadatu (Arslantaş) olan Bit-Adini; başkenti Amedi (Diyarbakır) olan Bit-Zamani; başkenti Guzana olan Bit-Bahiyani bunlardan bazılarıdır. Aramiler, Mısır-Hitit, Hitit-Asur çekişmesinden doğan boşluklardan ve Ege göçlerinin yarattığı kargaşa ortamından yararlanarak Suriye'de yayılmışlar.

Orta Asur Dönemi'nde I.Tiglat-Pileser, Arami göçlerine karşı 28 sefer gerçekleştirmiştir. III. Tiglat- Pileser'e (M.Ö. 746-727) ait bir yazıtta, kuzey Mezopotamya'da 25 Arami kabilesinin bulunduğu

anlatılmaktadır. III. Tiglat-Pileser M.Ö. 732'de, Şam'ı fethederek Aramilerin Suriye'deki varlığını sona erdirmiştir. II. Sargon (M.Ö. 722-705), Aramileri, Asur İmparatorluğu'na bağlamıştır.

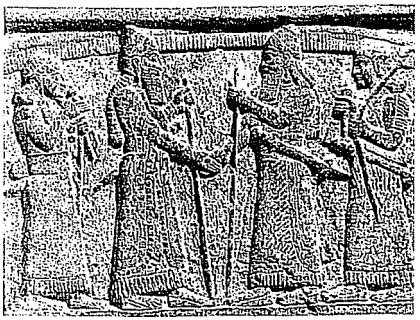
Yeni Asur Krallığı: Mezopotamya tarihinin 10. yüzyıl ile 7. yüzyıl sonu arasındaki zaman dilimi Yeni Asur Dönemi olarak adlandırılmaktadır. I. Tiglat-Pileser'den (M.Ö. 1114-1076) sonra gerileyen Asur Krallığı, M.Ö. 10. yüzyıl sonlarında II. Asur-Dan (M.Ö. 934-912) ve oğlu II. Adad-Nirari (M.Ö. 911-891) zamanında yeniden güç kazanmaya başlamıştır. II. Adad-Nirari'nin krallığı dönemindeki yapılan seferlerin başarısının arkasındaki nedenin, bu seferleri organize etmek ve devamlılığını sağlamak için II. Asur-Dan zamanında başlamış olan ikmal noktaları olduğu tahmin edilmektedir. Asur krallarının sefer güzergâhı boyunca savaş arabası, at, öküz, değerli eşyalar ve erzak istemek için bu ikmal noktalarında durduğu yazılı belgelerde anlatılmaktadır.

II. Adad-Nirari'den sonra başa geçen oğlu II. Tukulti-Ninurta'nın (M.Ö. 890-884) hükümdarlığı sırasında Diyarbakır bölgesindeki Bit Zamani'ye karşı kazanılan zaferle, Kuzeybatı Anadolu yolu açılmıştır. Kral, Kuzey Suriye bölgesinde Nasibina, Huzurina ve Muşkiler üzerine de seferler düzenlemiştir.

II. Asurnasirpal (M.Ö. 883-859) zamanına gelindiğinde, Yeni Asur Krallığı'nın yayılma politikasını arttırarak sürdürdüğü görülmektedir. II. Asurnasirpal, genişleyen ülkeyi yönetebilmek için kuzeydeki Kalhu'yu (Nimrud) başkent yapmıştır. Kral, iktidarındaki 25 yıl boyunca 14 sefer düzenlemiştir.

II. Asurnasirpal'den sonra iktidara geçen III. Salmaneser (M.Ö. 858-824) 34 yıl krallık yapmıştır. Kral, babasının zapt ettiği Bit-Adini Krallığı'nı yeniden iskân ederek bir Asur eyaletine dönüştürmüş, Tel-Barsip kentinin adını Kar-Salmaneser olarak değiştirmiştir. Asur'un Suriye'deki diğer krallıkların varlığı için önemli bir tehdit unsuru olması, Şam (Damaskus) Kralı Hadadezer (Adad-İdri) önderliğinde İsrail, Ammon, Fenike Prenslikleri, Mısır ve Aramilerin birleşmesine neden olmuştur. Birlik, III. Salmaneser'e karşı, Asur ilerleyişini durdurabilmiştir. Asur, bölgeye birkaç kez daha sefer düzenleyerek Kargamış, Tabal, Melid (Malatya) gibi Geç Hitit Krallıklarını haraca bağlamıştır. Bu dönemin siyasal atmosferini etkileyecek olan önemli siyasal gelişmelerden biri de Urartuların I. Sarduri önderliğinde Tuşpa (Van Gölü) merkezli bir krallık olmalarıdır.

Asur Kralı III. Şalmaneser'in Kalhu'da ele geçirilmiş tahtının üzerindeki bu rölyefte, III. Şalmaeser (sağda) Babil Kralı Marduk-zakirsumi (solda) ile el sıkışırken betimlenmiştir (Ancient Mesopotamia-New Perspective).

Asur içindeki ayaklanmalar III. Salmaneser'in hükümdarlığının sonunu getirmiştir. Ülkeyi hem ekonomik hem siyasal olarak istikrarsızlığa sürükleyen bu isyanlar V. Şamsi-Adad (M.Ö. 823-811) tarafından bastırılmıştır.

III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 744-727) iktidarı devraldıktan kısa bir süre sonra isyanları bastırmış ve seferlerini III. Salmaneser'in ulaştığı sınırların ötesine taşımıştır. Aramilerle de mücadele eden kral, Halap 'da Urartu Kralı II. Sarduri'nin ordusuyla savaşmış ve kazanmıştır. Urartu'ya karşı ikinci seferini M.Ö. 735 yılında yapan III. Tiglat-Pileser, Tuşpa'ya kadar ilerleyerek kenti yağmalamıştır. İsyan çıkartan Babil'i Asur'a bağlayan Tiglat-Pileser öldüğünde sınırları Basra Körfezi'nden Anadolu'ya uzanan bir imparatorluk bırakmıştır.

Tiglat-Pileser'den sonra kral olan V. Salmaneser (M.Ö. 726-722) suikasta kurban gitmiştir. Onun yerine Tiglat-Pileser'in oğlu olan II.Sargon (M.Ö. 722-705) (Şarru-kin) geçmiştir. Sargon döneminde Anadolu'da Kargamış, Que, Hattena, Tabal, Melid gibi Geç Hitit krallıkları Muşkili Mita'nın da desteğini alarak Asur'a karşı bir birlik oluşturmaya çalışmışlardır. Mısır'ın desteğini alarak isyan eden Hama Krallığı, Sargon'un Mısır'a kadar ilerlemesine neden olmuştur. Mısır'a kadar ulaşan Sargon, kendisine verilen hediyelerin karşılığında daha fazla ilerlememiştir.

II. Sargon, Urartu Krallığı'na büyük bir sefer başlatmış ve Urartu içlerine kadar ilerlemiştir. Bu sıralarda Kafkaslardan gelerek Urartu üzerinden Anadolu'ya ilerleyen Kimmerler, Asur topraklarında uzun zamandır sağlanamayan istikrarsızlığı iyice arttıracaktır. II. Sargon, iktidarının sonlarına doğru Urartu ve Elam'ı kontrol altına almış, Muşkili Mita, Mısır ve Babil'e egemenliğini kabul ettirmiştir. Sargon, Kalhu yerine Dur-Şarrukin (Korsabad) adını verdiği bir başkent kurmuştur. II. Sargon'dan sonra oğlu Sanherib (M.Ö. 704-

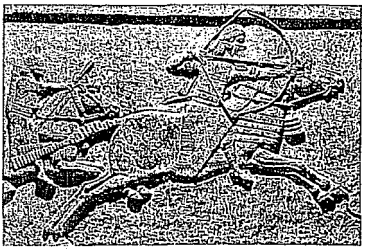
681) tahta çıkmıştır. Sanherib, askeri faaliyetlerini ayaklanma halinde olan Babil'e ve Anadolu ile Doğu Akdeniz kıyılarında yürütmüştür. Bu kralın döneminde Ninive, büyük ve gelişmiş bir kent haline gelmiştir. Kral, M.Ö. 701 yılında Sayda (Sidon) ve Yahuda krallıklarının oluşturduğu bir birlikle savaşmış, Yahuda Krallığı'nın başkenti Lakiş'i ele geçirmiştir. M.Ö. 696 ve 695 yıllarında iki kez Anadolu üzerine sefer düzenleyerek isyan eden kentleri ele geçiren Sanherib, tapınakta dua ederken oğullarından biri tarafından öldürülmüştür. Kralın ölümünün ardından iktidarı devralan Esarhaddon (M.Ö. 680-669), Asur tarihinde ilk kez Kuzey Afrika'yı geçerek Mısır kentlerini yağmalamış, bölgeye yaptığı üç seferden sonra Mısır'ı ele geçirmiştir. Bu dönemde kuzeyden gelen bir başka tehdit de İskitler olmuştur. Esarhaddon, kralı bir evlilikle İskitlerle anlaşmıştır.

M.Ö. 650 yılına tarihlenen ve Esagila kentine ait olan bu rölyefte Asurbanipal, bir tapınağın onarımında sepet taşırken betimlenmiştir (British Museum).

Kralın ölümünden sonra oğlu Asurbanipal (M.Ö. 668-627) tahta çıkmıştır. Asurbanipal Mısır'a seferler düzenleyerek Memfis ve Teb kentlerini ele geçirmiştir. Kral, kardeşi olan Babil kralı Şamaş-şum-ukin'in, Elam krallarının desteğiyle başlattığı ayaklanmayı bastırmak amacıyla Babil ve Elam üzerine yürümüş Elam'ın başkenti Susa'yı M.Ö. 646'da ele geçirmiştir.

Asur Kralı Asurbanipal'in Ninive'deki sarayında bulunan bir rölyefte kral vahşi bir hayvanı avlarken betimlenmiştir (J. McIntosh, 2005).

Ninive yakınlarındaki Dur-Şarrukin'de sarayın kapısındaki insan başlı kanatlı boğa figürü (Louvre- Paris).

Asurbanipal'in ölümünden sonra Babil'i ele geçiren Kalde Hanedanlığı, Medlerle işbirliği yapmış, son başkent Ninive'nin düşmesine katkı sağlamıştır. Bu durum Babil kayıtlarına şöyle yansımıştır:

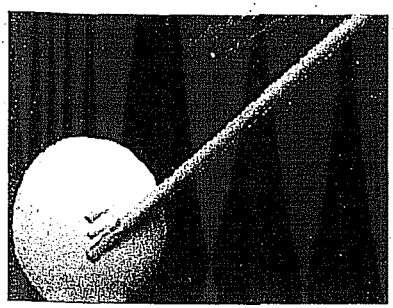
"Onlar (Babilliler ve Medler) büyük bir halkı korkunç bir yenilgiye uğrattılar" (A. Kuhrt, 2009).

Yeni Babil (Kalde/Keldani) Krallığı: Yeni Babil Devleti'nin ilk kralı Nabupolassar, en etkin kralı ise Nebukadnezar'dır. Nebukadnezzar, Mısır'ın desteğiyle vergi vermeyi reddeden Doğu Akdeniz kıyısındaki kentlere sefer düzenlemiştir. M.Ö. 597 yılında Babil ordusu Yahuda Krallığı'na savaş açmış, binlerce Yahudi'yi Babil'e sürgüne yollamıştır. Bu kraldan sonra Babil yönetiminde din adamları etkinliklerini arttırmaya başlamışlardır. Yönetimi oğluna bırakarak Batı Arabistan'daki Taima vahasında inzivaya çekilen Nabunidus devletin son kralıdır. Medlerin yerini alan Persler, Anadolu'daki Lidya Krallığı'nı yendikten sonra M.Ö. 539 yılında Babil'i tarih sahnesinden silmişlerdir.

Mezopotamya Uygarlığı

Yazı ve Mühür: Mezopotamya uygarlığının insanlık tarihine en önemli katkılarından biri çivi yazısıdır. Uruk döneminin sonlarına doğru, çivi yazısının öncülleri olarak kabul edilen ve resim karakterindeki işaretlerden oluşan en erken yazılı belgeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Uruk kentinin büyük tapınağının bulunduğu yerde keşfedilen ilk kil tabletleri, talul çıvalları ve büyük baş hayvan listelerinden oluşup, tapınağın bir tür muhasebesini sunmaktadır. Dolayısıyla ilk yazılı göstergeler ziraat hesaplarından oluşmaktadır. Ele geçirilen başka tabletler Sumerlilerin toplum düzeni hakkında da bilgi vermektedir. Örneğin bu tabletlerde, Lagaş tapınağında 18 fırıncı, 31 bira imalatçısı, 7 köle ve 1 demircinin çalıştığı yazılıdır.

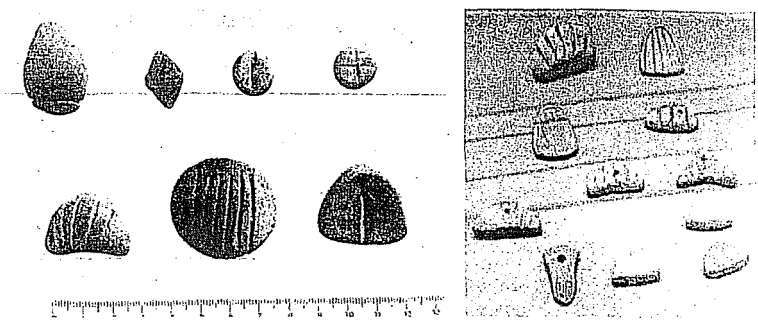
Kamış stylus ve çivi biçimli işaret

	MEANING	OUTLINE CHARACTER, B.C. 3500	ARCHAIC CHARACTER, B.C. 2500	ASSYRIAN, B.C. 700	LATE BABYLONIAN, B.C. 600
1.	The sun				
2.	God, heaven				
3.	Mountain				
4.	Man				
5.	Ox				
6.	Fish				

Çivi yazısının gelişimi

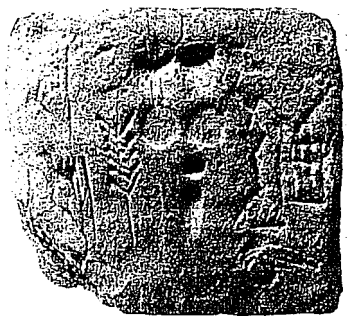
Mezopotamya'da yazıya geçiş sürecinde, *token* veya Latince *calculi* (hesap taşları) adı verilen küçük kil semboller çok önemlidir. Kilden yapılıp, pişirilerek sertleştirilmiş ve çoğunlukla üzerleri şekillere ayrılmış çeşitli formlardaki bu *calculi* veya hesap taşlarının her biri farklı bir nesneye karşılık gelmekte ve ticareti yapılan malların türü ve ölçüsü hakkında bilgi vermektedir. Bu semboller, bazı zamanlar yumuşak ve nemli bir kil topağıyla sarılarak, içi görünmeyen bir top haline getirilmiş ve her tarafı mühürlenen bu topun üzerine, içindeki sembol sayısı kadar şekil basılmıştır. Bu hesap taşları, çeşitli diller kullanan toplumlar arasında, uzak mesafelerde anlaşılabilmesi nedeniyle, özellikle ticarette son derece kullanışlı olmuştur. Bu sembollerin, daha sonra yazıya geçilen dönemlerde de, aynı şekilleriyle kil tabletler üzerine çizilmiş oldukları görülmüştür.

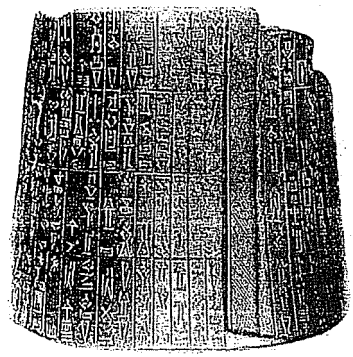

Calculi (Hesap Taşları)

Sumerliler, zamanla bu nesneleri tek tek yapmak yerine onları düz bir yüzeye çizmenin daha kullanışlı olduğunu keşfetmişlerdir. So-

Calculi (hesap taşları)'lere işlenen simgelerin düz bir satıh üzerine geçirildiği evreyi gösteren kilden bir tablet.

Louvre Müzesi'nde Sumerli Gudea'nın diorit heykelinin detayında Sumer yazısı (Archives Photographiques).

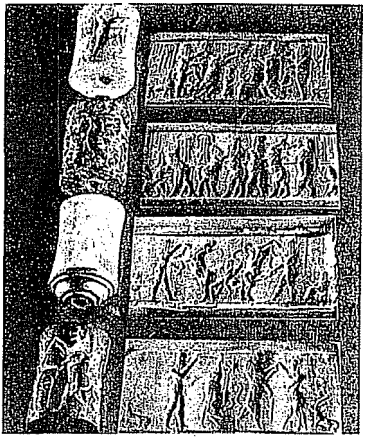

mut nesneleri temsil eden bu resim yazısının, soyut kavram ve ifadeleri anlatmada yeterli olmaması, işaretlerin temsil ettiği kavramların ses değerleriyle okunmasını yani fonetizasyon aşamasını doğurmuştur. Bu şekilde aynı sesi veren ancak birbirinden farklı yazılan işaretler kullanılmaya başlanmıştır.

Son Uruk Dönemi'nin bitiminden başlayarak yazının ilk evresini gerçekleştiren ve bir bölümüyle hala ileri derecede betim özelliği taşıyan işaretler, kilden levhalar üzerine ucu sivri bir araçla kazınmıştır. İlerleyen süreçte baskıları, *stylus* denilen üçgen uçlu bir kalemle yapmak en yaygın yazı tekniği olmuştur. Bu çeşit kazıma tekniği sadece düz çizgi çekilmesine elverişli olduğundan simgelerin birçoğu değişmiş, gereksiz ayrıntılar atılmış, yuvarlak olan tüm çizgiler kısa düz çizgilere dönüşmüştür. Bu düz çizgiler daha derin kazınmış ve o nedenle daha geniş olan "çivi" biçimli bir kafaya sahip olduğundan Latincede çivi anlamına gelen *cuneus* kökünden esinlenerek *cuneiform* (çivi yazısı) adını almıştır.

150'si hece ses değeri taşıyan, diğerleri ise *ideogram* veya *logogram* işlevlerini koruyan, yaklaşık 600 işaretten oluşan Sumerce'den sonra bölgede geçerli dil olan Akadca olmuştur. Akadca, bugünkü Arapça ve İbranicenin dâhil olduğu Sami dil ailesinin bir üyesidir. Sargon döneminde kullanılan Eski Akad lehçesinden sonra Asurca ve Babilce olmak üzere iki temel lehçeye ayrılmıştır. Akadca kelimeler

temel olarak alınan 3 sesli ve bir kök seslisine başka sesliler eklenmesiyle ya da sessizlerin çiftlenmesiyle oluşur, ön ve soneklerle çalışmaktadır. Sesin bir heceyle ifade edildiği çivi yazısı Akadca için uygun değildir. Bu nedenle Akadlar, Hititler gibi Sumerceden bol miktarda *ideogram* ve *logogram* kullanmışlardır. M.Ö. 2 binin diplomatik yazışma dili olan Akadca, kendisine çok geniş bir yayılım alanı bulmuştur. Kendi yazı sistemi olan Mısır bile Amarna Çağı denilen dönemde diplomasi dili olarak Akad dilini kullanmıştır. Bu dili Asur, Elam, Hurriler de kullanmıştır. Çivi yazısı, Suriye ve Filistin bölgelerine yayıldıktan sonra harf yazısına dönüşmeye başlamıştır.

Bu silindir mühür ve kil baskılarında Sumer mitolojisinden Gılgamış karakterinin yaşamından kesitler işlenmiştir. (Frank Scherschel/Time & Life Pictures/Getty Images).

Çivi yazısı gibi Uruk Dönemi'nin yeniliklerinden biri de Neolitik çağdan itibaren kullanılan baskı mühür geleneğinin yerini silindir mühürlere bırakmaya başlamasıdır. İlk silindir mühürlerde bulunan betimlemelerde hayvan ve insan figürlerinden oluşan kompozisyonlar yoğun olarak kullanılmıştır. Aynı döneme ait bazı mühürlerde ise soyut simgeler ve geometrik biçimler kullanılmıştır.

Hukuk: Çivi yazılı belgeler Mezopotamya'daki toplumsal ve ekonomik yaşamın bir hukuk sistemi ile düzenlendiğini göstermektedir. Bu hukuk sistemi aile, mülkiyet, borçlar ve ceza hukukunu kapsadığı için çok yönlüdür.

Mezopotamya kanunları, belirli bir kalıba ve ifade tarzına sahip olup, klasik bir formda yazılmıştır. Her kanun, prolog (ön söz), epilog (son söz) ve kanun maddeleri olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

Mezopotamya'da ele geçen en eski hukuki belge, ilhtilal ile Lagaş'a hükümdar olan Sumer kralı Urugakina'ya (M.Ö. 2350-2340) ait sosyal içerikli bir adalet belgesidir. Urugakina'nın metni, doğrudan kanun olarak yazılmamıştır; "reform talimatnamesi" niteliğindedir. Ancak diğer Mezopotamya kanunları gibi bir prolog ve epiloga sahiptir

ve bu iki bölüm arasında da esas talimatname metni bulunmaktadır. Biri, oval bir plaka diğerleri ise; üç kil koni üzerinde olmak üzere 3-4 versiyon biçiminde yazılmış olarak, Fransızlarm 1878'de Lagaş'ta yaptıkları kazılarda bulunmuştur. Bu talimatnamede Urugakina, kendinden önceki idarelerden kaynaklanan yolsuzluk ve hoşnutsuzlukları yok etmek için Tanrı Ningirsu ile sözleşme yaparak kaybolmuş olan adaleti yeniden tesis ettiğini ifade etmektedir.

Mezopotamya'daki bir diğer kanun koyucu, yine Lagaş'ta karşımıza çıkan Rahip kral *Gudea*'dır. Kral Gudea (M.Ö. 2141-2122), Lagaş şehrini kalkındırmak için Tanrı Ningirsu'nun Eninnu mabedine diktirdiği iki silindir anıt, heykel ve stellerden kendi heykelinin üstüne, yaptığı sosyal reformu işletmiştir. Bu reformda Gudea, esir ve köleleri serbest bırakmış, zenginin fakiri; güçlünün zayıfı ezmesini engellediğini ilan etmiştir.

Urugakina'nın talimatname metninden sonra Mezopotamya'da tam bir kanun metni olarak nitelenebilen ilk belge M.Ö. 2100 yılına tarihlenen, III. Ur hanedanının ilk kralı olan *Ur-Nammu*'ya aittir. Uzun bir prolog -epilogu yok- ve ancak yirmi iki tanesi okunabilen kanun maddesinden oluşmaktadır. Çok hasarlı olan bu tabletin, kanun serisinin ilk kısmı olduğu ve daha fazla maddeye ve bir de epiloga sahip olduğu muhtemeldir. Kanun maddeleri, evlilik, büyücülük, asker kaçakları, yalancı tanıklık, yaralama, adam öldürme, cinsel suçlar ve tarımla ilgili hükümlerden oluşmaktadır. Bu kanunnamenin, Ur-Nammu tarafından yayınlanmadığı artık bilinmektedir; ancak yayınlayanın kim olduğu henüz bilinmemekle birlikte oğlu Şulgi'nin yayınlamış olduğu tahmin edilmektedir. Ur-Nammu kanunlarına ait bir tablet bugün İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır.

Gudea'nın Sosyal Reformunun İşlendiği Heykeli

Ninive'de Asurbanipal kitaplığında, Sumerce ve Akadca olarak iki dilli ve on bir tablet halinde yazılmış olan bir seri tablet bulunmuştur. İlk kelimesinden dolayı *Ana İttişu* (vadesi gelene kadar) adı verilen bu serinin hangi kentte ve ne zaman yazıldığı önceleri bilinmemekteydi; fakat Ur-Nammu kanunuyla yapılan karşılaştırma sonucu III. Ur Hanedanı döneminde yazıldığı anlaşılmıştır. Seriyi oluşturan tabletler, borç alıp verme, tarla kiralaması, tahıl borçları ve aile hukuku konularını içermektedir.

Mezopotamya'nın Sami asıllı kral ve hükümdarları da Sumer örnekleri gibi kanunlar yapmışlardır. Sami kanunlarının başlangıcı M.Ö. 2000 tarihlerine denk gelen ve 200 yıldan fazla devam etmiş olan İsin Hanedanının beşinci kralı *Lipit-İştar*'a (M.Ö. 1934-1924) uzanmaktadır. Kral ve mensubu olduğu hanedan Sami kökenli olduğu halde halkın çoğunluğu Sumerli olduğu için kanunlar Sumerce yazılmıştır. Lipit-İştar kanunları, köle, evlenme, miras, mülkiyet, toprak rejimi, gemi ve hayvan kiralanması konularındaki düzenlemeleri kapsamaktadır.

Irak'ta Tel Abu Harmal (Saduppum) kazılarında, biri daha iyi korunmuş iki tabletin bulunmasıyla açığa çıkan *Eşnunna* kanunlarının hangi kral tarafından yazdırılmış olduğu bilinmemektedir. Eşnunna krallarından Daduşa zamanına (M.Ö. 19. yüzyıl sonları) ait olduğu A.Götze ve E. Szlechter tarafından savunulan bu kanunlar, 60 maddeden oluşmaktadır. Dil ve yazı özellikleri ve diğer bazı belirteçleriyle Hammurabi'den kısa bir süre önce yazıldığı tespit edilmiş olan Eşnunna Krallığı'na ait bu kanunlar, Akad dilinde yazılmış ilk kanun metnidir. Eşnunna kanunlarının ilk on bir maddesi kira ve fiyat ayarlaması; diğer maddeleri ise medeni ve ceza hukuku konularına aittir.

Tarihin en eski ve en iyi korunmuş yazılı kanunlarından biri olan *Hammurabi* kanunları, 1901-1902 yıllarında bir Fransız bilim topluluğunun Elam'ın başkenti Susa'da ortaya çıkardığı diorit bir stele yazılmıştır. Hammurabi kanunlarının yazılı olduğu bu stel, 2.25 m yüksekliğinde, 1.65 m çapında olup, prolog, epilog ve 282 kanun maddesinden oluşmaktadır. Elamlılar'ın, Babil'i istila ettiklerinde savaş hatırası olarak Elam'ın merkezi Sus'a götürdükleri muhtemel olan bu stelin üst kısmında Hammurabi, güneş (adalet) tanrısı Şamaş'ın elinden yasayı alırken tasvir edilmiştir. Kanunlar mahkemeye karşı işlenen suçlar, hırsızlık, mülkiyet, ticaret, alışveriş, evlilik, aile, tarım, çeşitli kira sözleşmeleri ve esirler üzerine odaklanmıştır.

Hammurabi Kanunları'ndan sonra Mezopotamya'nın en önemli hukuk belgesi, *Orta Asur Kanunları*'dır. Asur kanunları, Alman arkeologlar tarafından 1903-1914 yılarında Qal'at Şarkat (Eski Asur)'ta yapılan kazılarda, dokuz parça halinde çıkarılmıştır. Üzerinde bulunan kayıttan Asur kralı I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1114-1076) dönemine ait olduğu ancak diğer belgelerle yapılan karşılaştırmalı çalışmalar sonucunda daha eskiye, Orta Asur dönemine (M.Ö. 1400-1100) ait olduğu tespit edilmiştir. Asur kanunları, Eski Sumer ve Babil kanun modeline göre oluşturulmuş olmakla beraber, ek düzenlemeler ve ayrıntılı şerhler de içermektedir. Epilog ve prologu olmayan kanunların temel konusunu, kadınlarla ilgili suçlar ve onların mülkiyet hakları oluşturmaktadır.

Mezopotamya'da ele geçirilen diğer hukuki belge de Yeni Babil dönemine (M.Ö. 625-539) aittir. Yeni Babil döneminin son kralı Nabunidus döneminden kalma bu kanun tabletinin alt ve üst kısımları kırıktır ve okunabilen on beş maddesi, tarım ve sulama, köle satışı, izinsiz yapılan büyü, dini törenlerle ilgili düzenlemeler, evlilik ve veraset hukuku konularıyla ilgilidir.

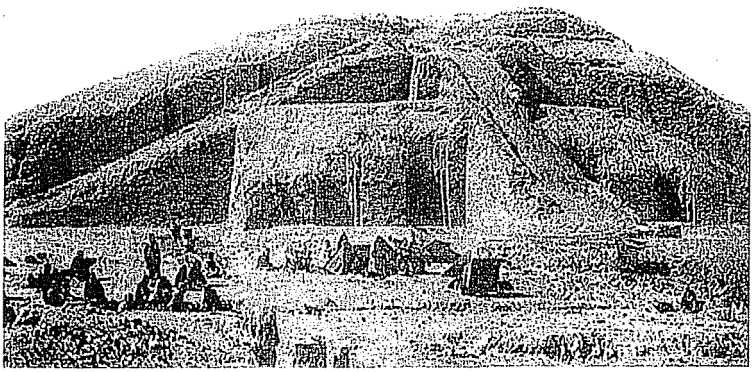

Mezopotamya hukuk uygulamalarına dair ele alınacak olan son belge Babil kralı *Ammi-Saduqa*'ya ait olan fermandır. Hoşnutsuzluk ve huzursuzluğu ortadan kaldırmak için bazı vergilerin kaldırılmasını içeren bu belgenin bir nüshası British Museum'da diğeri de İstanbul'da yer almaktadır.

Kent: Mezopotamya'nın uygarlığın gelişimine sunduğu katkılar sadece yazılı hukuk ile sınırlı değildir. Başta kentleşme olmak üzere, kara ve deniz ulaşımı üzerinde kurulan ticaret ağı, anıtsal mimari örneklerinde elde edilen başarı, ileri tarımsal yöntemler ve sanatsal faaliyetler gibi birçok alanda yapılan yeniliklerin hepsi öncü niteliktedir.

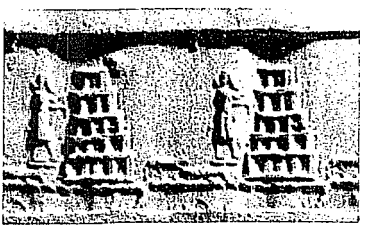
M.Ö. 4. bin yıl boyunca Mezopotamya köyleri kentlere dönüşmeye başlamıştır. Kentleşme sürecinde çeşitli sosyal sınıflar, düzenli ordu ve rahipler sınıfı ortaya çıkmıştır. Toprağın, insanların ve bütün mülkiyetin sahibi, tanrılarm temsilcisi olan krallardır. Mezopotamya tarihinde bu teokratik idare biçimini azami biçimde uygulayan Urugakina'dır. Kralın yazıtlarından anlaşıldığına göre kent üç kısma bölünmüştür. Bu kısımlardan birincisi tanrıya, ikincisi tanrının karısına, üçüncüsü tanrının oğullarına aittir. Bu taksimata uygun olarak hükümdar da kenti kendisi, karısı ve oğlu arasında bölmüştür. Mezopotamya kentleri, merkezi bir tapınak çevresinde kurulmuş ve surla güvenlik altına alınmıştır. Çevrelerinde köyler

bulunmaktadır. Sumerlilerde iki grup tapınak vardır. Bunlardan ilki kerpiç/tuğla zemin üzerine yükselen ve *zigguratlar* olarak adlandırılan anıtsal yapılardır. Günümüze ulaşan zigguratlardan en iyi korunanı Ur kentinde bulunmuştur. Daha yaygın olarak inşa edilmiş ikinci tür tapınak tipine tüm Sumer kentlerinde rastlanılmıştır. Bu yapılar dikdörtgen kutsal bir mekân, uzun duvarlarından birinde bulunan kapı, mekânın bir ucunda kerpiç bir sunak ve arkasındaki duvarda yer alan bir nişten oluşmaktadır. Ürünlerin doldurulduğu depolar bu ana mekânın çevresinde bulunmaktadır. Sumer kentlerini, set ve kanal yapımı için organize edilmiş halk üzerinde egemenlik kurmuş, asker ve yargıçlık vasıfları olan *ensi* denilen bir kral yönetmiştir. Maden, taş ve ağaç bolluğu ve çeşitliliğine sahip olmayan bölge, iyi organize edilen sulama olanaklarıyla verimli ve zengin bir ülke haline getirilmiştir.

Ur kentinde günümüze ulaşan Ziggurat kalıntısının 1920'li yıllardaki görüntüsü

Silindir mühür baskısına işlenmiş ziggurat imajları

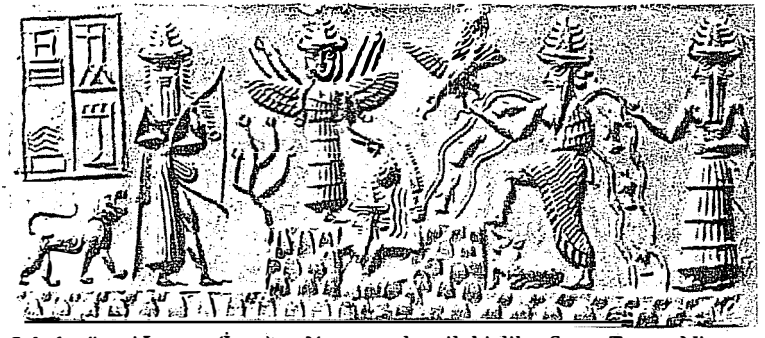
Tapınak: Mezopotamya kentleri genelde bir tanrıya adanmıştır. Sumerlilerin gök tanrısı An'ın (Anu) tapınağı Uruk kentindeki *É-an-na* (Gök Evi) dır. Bu tapınak, aynı zamanda, An'ın kızı Inanna'nın (Iştar) tapınağı olarak da kullanılmıştır. Zamanla Gök Tanrısı An'ın sahip olduğu tanrısal liderlik, Sumerliler tarafından hava tanrısı Enlil'e aktarılmıştır. Tanrı Enlil'in tapınağı Nippur kentindeki *É-kur*'dur (Dağ Evi).

Tanrı Enlil ile Tanrıça Ninlil'in oğlu olan Ay Tanrısı Nanna (Sin)'in tapınağı Ur kentindeki *É-kiş-nu-gal* Tapınağı'dır. Ay tanrısı Nanna ile Tanrıça Ningal'in oğlu olan Güneş Tanrısı Utu (Şamaş)'nun tapınağı, Sippar kentinde ve Larsa kentinde bulunmaktadır ve *É-babbar* (beyaz ev) adını taşımaktadır. Sumer panteonunda An ve Enlil'den sonra gelen Bilgelik Tanrısı Enki'nin tapınağı ise Eridu kentinde bulunan *É-engurra* Tapınağıdır.

Din: Mezopotamya'da Sumerlilerin sahip olduğu çok tanrılı inanç sistemi, Akadlılardan başlayarak, Babil ve Asurlular ile Suriye'nin eski sakinleri ve Anadolu toplumları arasında bütünüyle veya kısmen yayılmış ve yerleşmiştir. Sumerlilerdeki büyük tanrılar, Sami toplumlarının yoğun bir şekilde Sumer kültürü ve özellikle inancı etkisinde kalmasıyla birlikte genellikle Sami adlar almaya başlamışlardır. *An, Anu* olarak telaffuz edilmeye başlamış; ancak *Enlil*'in adı değişmemiştir. Adları değişmeyen iki önemli tanrı da ölüler diyarının tanrısı *Nergal* ve tanrıçası *Ereşkigal*'dır. *Enki*'nin yerine *Ea* geçmiştir. *İştar, Şamaş, Sin* ve *Adad* ise *İnanna, Utu, Nanna* ve *İşkur*'un yerini almışlardır.

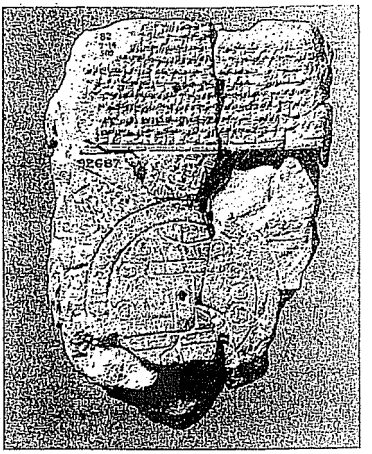
Sami toplumlarla beraber bu tanrıların sadece adları değişmekle kalmayıp, birkaç tanrının özellikleri bir tanrıda toplanmak suretiyle yeni tanrılar ortaya çıkmış, aynı zamanda tanrıların sayısında da bir azalma meydana gelmiştir. Enlil, Enki, *Ninhursag* ve *Ninurta*'nın vasıfları *Marduk*'ta toplanmış, bu suretle Babil kentinin baş tanrısı Marduk oluşmuştur. Böylece Marduk, Enlil'in dünya hâkimliği ve kader tayin edici özelliğini, Enki'nin büyü bilgisini, Ninhursag'ın ana yaratıcılık gücünü ve Ninurta'nın ise demonları alt eden tabiatüstü gücünü kendisinde toplamıştır.

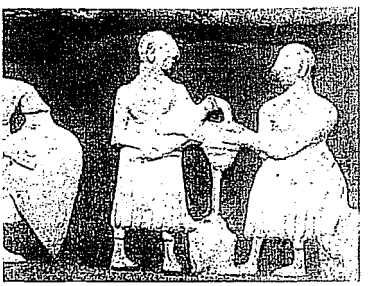

Sabah güneşi Inanna (İştar) ve Yayı ve aslanı ile birlikte Savaş Tanrısı Ninurta 'nın arasında doğu dağlarında yükselen Güneş Tanrısı Utu (Şamaş), sağda Su tanrısı Enki (EA) ile veziri ikiyüzlü Isimud (Usmu) (British Museum).

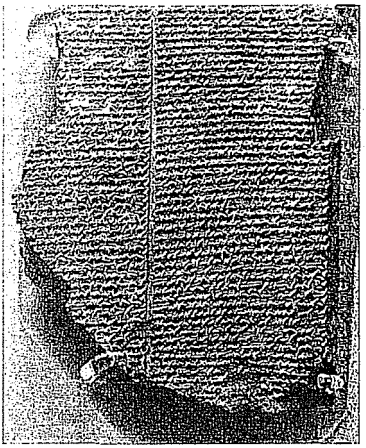
Matematik: Sumerliler ve Babilliler, ilerlemiş bir sayı sistemine sahiptiler. Bazı matematikçiler Babil sayı sisteminin günümüz ondalık sisteminden daha karmaşık olduğunu düşünmektedir. Babil matematiği 60'lık sayı sistemi üzerine kuruludur. Babilliler günü, her saati 60 dakika olan 24 saate bölmüşlerdi. Babilliler hesaplamayı kolaylaştırmak için bugünkü çarpım tablosuna benzeyen bir sayı tablosu da geliştirdiler. Fırat Nehri kıyısında bulunan Senkerah kentinde iki tablet bulunmuştur. Bu tabletlerde 59'a kadar sayıların karesi; 32'ye kadar küpü alınmıştır. Babil'liler kendi yaşadıkları bölgenin haritalarını da yapmışlardır. Bu tablette Mezopotamya haritası işlenmiştir. Haritada Babil merkezde gösterilmiştir. Babil'in dışında Elam ile Asur da yer almıştır. Tabletteki yazıda ise çeşitli bölgeler, mitik canavarlar ve kahramanlar hakkında bilgi verilmiştir.

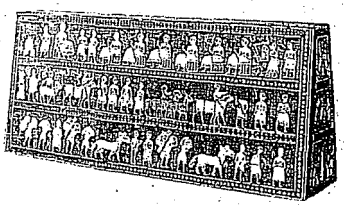
Babilliler, zanaatçılığın öneminin farkındaydılar. Mandıracılık 4. binyıl boyunca Sumerde önemli bir ekonomik aktiviteydi. M.Ö. 2500'lerde Ubeyd'deki bir tapınağa ait bu taşta tereyağı yapımı tasvir edilmektedir. Z. Radovan/Land of the Bible Picture Archive).

Ekonomi: Mezopotamya ekonomisinin temeli tarım ve ticarete dayanmaktadır. Mezopotamya sanatında özel bir yeri olan avcılık ise ekonomik açıdan daha az önem taşımaktadır. Tarım ürünlerini fırıncılar, bira üreticileri, kasaplar ya da aşçılar işlemişlerdir. Çömlekçiler ve inşaat zanaatkârları için kil ucuz ve iyi bir hammaddedir. Ekonomi, başlangıçta değiş-tokuş sistemi üzerine kurulmuştur. M.Ö. 3. bin yılda külçe ya da daire biçiminde, gümüşü değer ölçüsü olarak alan bir çeşit para sistemi geliştirilmiştir. Zaman zaman da Hammurabi dönemindeki gibi mal ya da hizmet için asgari ücretler belirlenmiştir.

Ninive'de ele geçirilmiş Gılgamış Destanı ile ilişkili üzerinde çivi yazısı bulunan ve 7. Yüzyıla tarihlenen Sel Tableti (British Museum, London. © Photos.com/Jupiterimages).

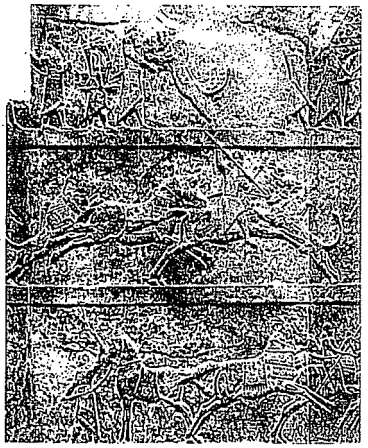
Erken Hanedanlar Dönemi'ne tarihlenen ve Ur Kral Mezarları'nda ele geçirilmiş lapis lazuli taşı üzerine işlenmiş bir mozaik (British Museum).

Edebiyat: Mezopotamya sanatına göz atıldığında Sumerlilerin edebiyattaki motif zenginliğinin sanat ürünlerinde bulunmadığı görülmektedir. Tarihin en eski yazılı destanı olarak nitelendirilen *Gılgamış Destanı*'nın yaratıcısı Sumerlilerdir. Uruk kralı Gılgamış'ın ölümsüzlüğü arayışının öyküsünün anlatıldığı destan aynı zamanda bir tufan olayından da bahsetmektedir. Çoğu Sumer edebiyatı yapıtları dolaylı olarak Babil ya da Asur kopyalarıyla korunmuştur.

Mezopotamya sanatının Akad Krallığı kurulduktan sonra oldukça değiştiği dikkati çekmektedir. Akad döneminde özellikle güzel sanatlarda bir önceki dönemin orantısız insan figürleri yerine ince görünümlü, anatomik ayrıntılara varıncaya kadar işlenmiş düzgün çizimler ortaya çıkmıştır. Yine bir önceki dönemde bir betimlemede en ufak boş yer kalmasından çekinilirken; artık kompozisyonun bir parçası olarak özellikle boş bir arka fon bırakılmıştır.

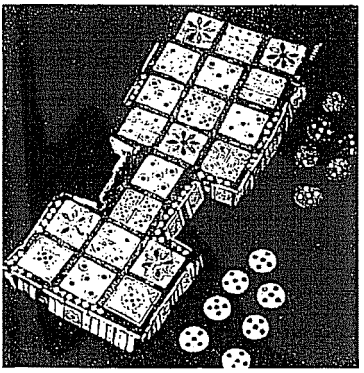
Asur sanatı ise 2. bin yılın başında Sumer ve Akad, aynı binyılın ortalarından itibaren Hurri-Mitanni sanatlarının etkisi altında kalmış 1. bin yılın ilk yarısı içinde bu sanat Önasya dünyasının en gözde ve en etkili olanı durumuna gelmiştir. Bu dönemin kabartmalarında, aslan, boğa, yabani at, geyik ve ceylan gibi hayvanların kral tarafından avlanışını gösteren sahneler özel bir önem taşımaktadır. Bu sahnelerde kralın hızlı ve güçlü hayvanlara karşı başarısı ve üstünlüğü vurgulanmak istenmektedir.

Yeni Asur dönemine kadar geleneksel anlayışla topluma yönelik olarak tasarlanan gösteriş anıtları, sefer yapılan bölgelere veya kentin meydanına dikilmiştir. Sumer heykellerinde ortak tip dolgun çehre, oval yüz, iri gözler, kalın kaşlar, sıkı kapatılmış bir ağız biçimdedir. Akad heykelciliğinde plastik anlatıma ve süslemeye çok önem verilmiştir. Asur sanatında ise heykel son derece nadirdir. Bütün heykeller kıyafetlerine varıncaya kadar hep aynıdır. Propagandaya yönelik Asur kabartmalarında sık sık asilerin cezalandırılışı, tutsakların götürülüşü gibi temalara yer verilmiştir.

Ninive'deki Asurbanipal Sarayı'nda kraliyetin av sahnesi (M.Ö. 1000-612).

Mimari: Mezopotamya mimarisini belirleyen en önemli unsur coğrafyadır. Mezopotamya'nın kuzey kısmında nadiren görülen taş malzeme güney kısmında hiç bulunmamaktadır. Bunun için bölgede hazır bulunan doğal malzemenin kil olması nedeniyle yapılar kerpiç kullanılarak inşa edilmiştir. Sumerler, Mezopotamya'nın balçık ve bataklıklı yapısından dolayı anıtsal yapılarını taşkınlara karşı korumak gayesiyle daima yüksek bir set üzerine inşa etmişlerdir. Sumer yapılarının üst örtüsü daima toprak düz damdır. Akad mimarisinde daha ihtişamlı süsleme öğeleri kullanılmıştır. Tasvirli sanat eserlerinde işlenen savaş sahnelerinde figürler bir önceki dönemdeki gibi üst üste getirilmediğinden vücutlar bağımsız olarak ifade edilmişlerdir. Babil mimarisinde en önemli gelişmeler Nabukadnezar döneminde kaydedilmiştir. Bu dönemin mimari eserleri arasında kentin tanrısı Marduk adına yapılan yedi katlı Ziggurat, kral sarayı, asma bahçeleri ve tapınağa götüren tören yolunun başlangıcındaki İştar Kapısı sayılabilir. Asur ülkesi dağlık bir coğrafyadır buna rağmen Asurlular mimaride Mezopotamya gelenekleri esas alınarak, mimari yapılarında fırınlanmış kerpiç tuğla ve sırlı tuğlalar kullanılmıştır. Yine Mezopotamya geleneğine uygun olarak anıtsal yapılar bir set ya da teras üzerine inşa edilmiştir. Anıtsal yapıların kapılarını *lamassu* denilen insan başlı, kanatlı ve beş ayaklı çok iri boğa heykelleri korumaktadır. Tapınaklar Sumer formuna

Bu oyun, dünyadaki bilinen en eski masa oyunudur. Ur kentinde ele geçirilmiştir. M.Ö. 2600'lerden önce yapıldığı tahmin edilmektedir. Kuralları günümüzdeki tavla oyununa benzemektedir.

uygun olarak ziggurat biçimindedir ve 7 katlıdır.

Mezopotamya uygarlık tarihi açısından salt bir coğrafya olmanın çok ötesinde, kültür tarihinde yazı, din, kentleşme ve devlet, yazılı kanunlar, sulu tarım, matematik, tıp, fal ve büyünün kurumsallaşması, çömlekçi çarkı, araba tekerleği, saban, yelkenli tekne, yapı kemeri, tonoz demektir. Dünyanın bilinen en eski masa oyunu bile Mezopotamya'nın insanlığa armağanıdır.

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

ANADOLU

Coğrafya

Antik kaynaklardan Asia Minor olarak bilinen, Ortadoğu'yu Balkanlar'a bağlayan yarımadaya bugün bizler Anadolu adını vermekteyiz. Anadolu Yarımadası, Alp-Himalaya dağlarının henüz oturmamış genç bir levhası üzerinde yer alan hareketli bir kara parçasıdır. Alp-Himalaya dağlarının parçaları olan Toros dağları, Kuzey Anadolu dağları ve Ege sahiline dik uzanan, irili ufaklı sıradağlar arasında, akarsularla beslenen çok sayıda büyüklü küçüklü, verimli vadi ve ova yer almaktadır. Yarımada'nın batı kesimi engebeli bir yapıdayken, İç Anadolu geniş düzlüklere sahiptir. Bölge kuzeyde Kuzey Anadolu dağları, güneyde ise Toros dağlarıyla sınırlandırılmıştır. Kilikya bölgesi ise İç Anadolu'nun güneydoğusunda kalmaktadır.

Deniz ulaşımının sınırlı olduğu prehistorik dönemlerde, üç tarafı denizlerle çevrili Anadolu Yarımadası, sık sık vurgulandığının aksine, Ortadoğu ile Balkanlar arasında bir köprü işlevinden daha çok, engebeli yapısından dolayı dışarıdan insan topluluklarının bölgeye girmesini zorlaştırıcı ve caydırıcı bir rol oynamıştır. Üstelik Anadolu'daki önemli akarsuların debileri de düzenli değildir. Yani, Anadolu nehirleri, uzun mesafe taşımacılığa ve sulamaya uygun değildir. Zaten Anadolu'da ağırlıkta kuru tarım yapılmıştır. Kuru tarım, sulamanın yetersiz olduğu yerlerde yapılmaktadır. Yağışa bağlı bir tarım sistemidir. Bu nedenle nehirler yerleşmelerin seçiminde Mezopotamya'da olduğu kadar hayati değildir. Hitit Devleti, her ne kadar Kızılırmak kavsi içinde kurulsa da, Anadolu'da yerleşmelerin ağırlık noktası kıyılar olmuştur. Yağmur ve kar sularıyla beslenen Kızılırmak nehrinin rejimi düzensizdir. Antik çağda *Halys*, Hitit Çağında *Maraşşantiya* adını alan nehrin su düzeyi temmuz ve şubatta düşük, martta yüksektir. Anadolu'da aynı yerleşim yerinin farklı dönemlerde tekrar tekrar iskân edilmesinin nedeni de tarım yapılabilecek akarsu düzlüklerinin sayısının sınırlı olmasıdır.

Anadolu coğrafyasının tüm engebesine, engellerine karşın tarih boyunca farklı kavimlerin istilasına uğramasının temel nedeni bölgenin bir kara köprüsü konumunda olmasından ziyade kereste, zengin tarım ürünleri ve maden yataklarına sahip olma özelliğidir.

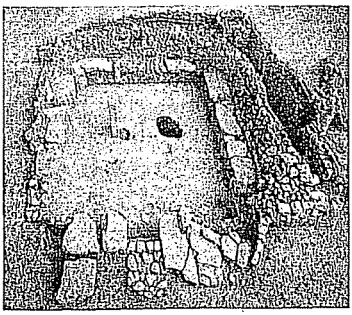
ANADOLU'NUN YAZI ÖNCESİ TARİHİ

Anadolu'nun en önemli Paleolitik yerleşimlerinden biri İstanbul ili Bakırköy ilçesi sınırları içinde yer alan Yarımburgaz Mağarası ile

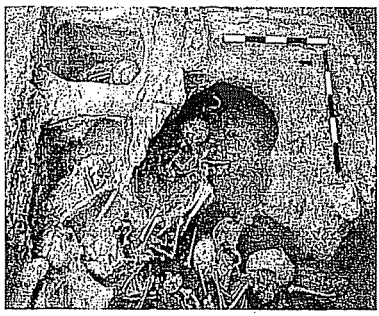
Antalya'nın yaklaşık 30 km kuzeyinde bulunan Karain Mağarası'dır. Epipaleolitik döneme dair en iyi bulgu veren mağaralar, Öküzini, Direkli'dir. Anadolu'nun neolitik yerleşim merkezlerinden bazıları ise Diyarbakır-Çayönü ve Aksaray-Âşıklı, Höyük, Batman il merkezinin 50 km. kuzeyindeki Hallan Çemi, Urfa - Nevala Çori, Konya Ovası'nda bulunan Çatalhöyük'tür.

Kalkolitik Çağ'da Anadolu'daki belli başlı yerleşimler Trakya'da Kırklareli- Aşağıpınar Höyüğü; Batı Anadolu İznik Gölü yakınlarında- Ilıpınar; Denizli- Beycesultan Göller Bölgesi'nde Burdur-Hacılar ve Kuruçay; İç Anadolu ve Konya Ovası Karaman yakınlarında- Can Hasan; Eskişehir- Küllüoba; Çorum- Alacahöyük; Karadeniz Samsun- Bafra yakınlarında İkiztepe; Çukurova Kargamış yakınlarında -Yunus, Fıstıklıhöyük; Tarsus- Gözlükule ve Yumuktepe; Doğu ve G.D. Anadolu G.Antep yakınlarında Turluhöyük; Urfa, Siverek yakınlarında Kurbanhöyük; Diyarbakır, Ergani yakınlarında Grikihaciyan; K.Maraş- Domuztepe'de; Malatya- Değirmentepe; Keban yöresinde-Tülintepe ve Korucutepe; Siverek-Hassekhöyük; Nizip -Turluhöyük, Amık Ovası-Tell Tabara; Islahiye Ovası-Sakçagözü; Altınova'da Norşuntepe, Tepecik; Adıyaman yakınlarında Samsat; Malatya Arslantepe'dir.

Nevali Çori kült yapısı.

Çatalhöyükte bir evin tabanında bulunan insan kalıntıları, (Courtesy of Çatalhötük Research Project)

Tunç çağının başlarında Anadolu'nun genel yapısı, etrafı kalelerle çevrili, sınıfsal farklılaşmanın ve hiyerarşinin olduğu, ekonomisi tarıma dayalı ama gerçek zenginliğini madencilikle sağlayan küçük beylikler ülkesi dir. Bu bölge Hitit metinlerinde sıkça telaffuz edilen Hatti halkının yaşam alanıdır.

ANADOLU'NUN SİYASİ TARİHİ

Asur Ticaret Kolonileri Çağı: M. Ö. 2. bin yılın başlarında, Assur Devleti ile Anadolu arasında yoğun bir ticarî faaliyet gerçekleşmiştir. Bu ticari faaliyet, Güneydoğu Anadolu ve Orta Anadolu bölgesinde, başta Kültepe'deki Kaneş kenti olmak üzere, birçok şehirde *Karum* (pazar yeri) ve *Vabartum* (menzil istasyonları) adı verilen merkezlerden yürütülmüştür.

Kültepe, M.Ö. 20. yüzyılın ortalarında Orta Anadolu'da büyük ve zengin bir yerleşme yeridir. Güçlü bir Hatti krallığının da merkezidir. Krallar sandık duvar tekniğinde kuşatılmış höyük üzerindeki saraylarda; yerli halk ile Asurlu tüccarlar ise tepenin eteğindeki aşağı şehirde oturmuşlardır. Karum denilen bu kesimde Asurlu tüccarlar yerli halkla birlikte fakat ayrı mahallelerde yaşarmışlardır. Kaniş karumu Anadolu'daki bütün Karumların merkezi konumundadır.

Kültepe'deki Karum'da 1948 yılından beri yapılan kazılarda dört kültür tabakası tespit edilmiştir. IV. ve III. tabakada yazılı belge bulunmamıştır. II ve Ib tabakalarında ise Asurlu tüccarlara ait çok sayıda çiviyazılı belge bulunmuştur. Daha zengin olan ilk yerleşim (karum II) Asur kralı İlušuma'nın hükümdarlığı zamanında başlamış, Asur kralı II. Puzur-Asur'un hükümdarlığının son yıllarına doğru büyük bir yangınla sona ermiştir. Yeni iskân (karum 1b) ise Asur kralı I. Şamsi-Adad ile çağdaştır.

II. tabaka M.Ö. yaklaşık 1830 yıllarında ani bir baskınla yıkılmıştır. Tüccarlar Kaniş karumunu terk etmiş ve birkaç yıl gibi çok kısa bir süre sonra 1b tabakasını yeniden iskân etmişlerdir.

Kültepe/Kaniş'te bulunan ve Asurlu tüccarlara ait olan belgelerle, Anadolu'da yazılı tarih başlamıştır. Bu belgelerde kullanılan dil Akadca'nın Eski Asurca lehçesidir. Tabletlerin hemen hepsi ticari mektuplar, borç senetleri, mahkeme zabıtları ve hesap listeleri şeklindedir. Az sayıda da aile hukukunu ilgilendiren evlenme, boşanma, miras konuları, ev ve köle satışları hakkında belgeler bulunmuştur. Yeni keşfedilen Limu listeleri sayesinde Asurlu tüccarların, yaklaşık M.Ö. 1927'den itibaren yaklaşık 200 yıl Anadolu'da yaşadıkları anlaşılmıştır.

Kaniş'den başka, Puruşhattum ve Durhumit gibi bazı merkezler de Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da öne çıkmıştır. Yazılı belgeler Durhumit'te kalitesiz bakırın daha kaliteli bakır ile değiştirildiği, ayrıca ignotlar halinde gelen bakırın değerinin ve kalitesinin daha iyi anlaşılabilmesi için bu kentte parçalandığı ve diğer kentlere gönderildiği ya da işleme alındığını göstermektedir. Durhumit, Hitit Çağı krallarından II. Murşili ve III. Hattuşili'nin belgelerinde Durmitta olarak geçmektedir. Asur kaynaklarında çok geçen Puruşhattum ise Kaniş'ten sonra Asur mallarını en fazla tüketen kenttir. Bu kent kumaş, kalay ve bakır ürünleri için önemli bir merkezdir.

Asurlular Puruşhattum pazarına bol miktarda bakır getirip, gümüş ile takas yapmışlardır. Buraya getirilen bakır miktarı diğer kentlere oranla çok daha fazladır. Puruşhattum, Hitit Çağı belgelerinde Parşuhanda ya da Puruşhanda olarak geçmiştir.

Asur ve Anadolu arasında ticaretin temelini, Asur'dan Anadolu'ya kalay ve dokuma ürünleri, karşılığında Anadolu'dan Asur'a genellikle gümüş bazen de altın alımı oluşturmaktadır. En değerli malzeme bakırı tunca dönüştüren bir alaşım olan kalaydır. Anadolu ve Asur arasındaki ticari ürünlerin taşınmasına dair bilgilere yine Kültepe belgelerinden ulaşmak mümkündür. Ticarette taşıyıcı olarak metinlerde emērum sallamum denilen siyah eşeklerle, ereqqumolarak adlandırılan dört tekerlekli yük arabaları kullanılmıştır.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın sonu ile Hitit tarihinin başlangıç döneminde, Anadolu'nun siyasi yapısı ve Hitit Devleti'nin kuruluş süreci hakkında birkaç belgeden bilgi sağlanmaktadır.

Kaneş'te (Kültepe) bulunan, Mama Kralı Anum-Hirbi'den Kaniş Kralı Varşama'ya yazılmış mektup, Anadolu'da iki kral arasında yapılan yazışmanın ilk örneğidir. Bu belgeden Koloni çağında, ye-

rel kralların genişleme siyasetlerinin birbirine ters düşmesi sonucu zaman zaman çatıştıklarını fakat çıkarları doğrultusunda ittifak kurarak birlikte hareket ettikleri öğrenilebilmektedir. Mektupta Anum Hirbi, Varşama'nın buyruğunda olan bir yöneticinin kendisini arkasından vurarak ülkesini yağmaladığını ifade etmektedir:

> "Mama ruba'usu (kralı) şöyle söyler: Kaniş ruba'usu(kralı) Varşama'ya de ki: "sen bana mektup gönderdin ve dedin ki: 'kölem Taişama'lıyı ben teskin edeceğim. Fakat sen kölen Sibuha'lıyı teskin ediyor musun? Mademki Taişama'lı senin köpeğindir, ne için başka şarru'larla (prens) münakaşa ediyor. Benim köpeğim Sibuha'lı diğer şarru'larla münakaşa ediyor mu? Taişama'lı bir ruba'u (kral) bizim aramızda bir üçüncü bir ruba'u (kral) olmalı mı? Düşman beni öldürür öldümez (yendiği zaman) Taişama'lı memleketime akın edip on iki şehrimi tahrip etti. (Bu şehirlerin) sığırlarını ve koyımlarını alıp götürdü. O şöyle dedi: 'ruba'um ölmüştür (kral yenilmiştir). Bu sebepten (benim kuş) avcı(sı)nın tuzağını kaldırdım. O, memleketimi koruyacak ve bana kalp verecek (cesaret) yerde memleketimi yalnız yakmakla kalmadı, fakat dumanı da pis kokuttu. Baban İnar, Harsamna şehrini dokuz yıl boyunca muhasara ettiği zaman benim memleketim (benim halkım)senin memleketine akın edip tek bir sığır veya koyun öldürdü mü? Bugün sen bana mektup yazıyorsun ve şöyle diyorsun: ' Ne için yolu benim için serbest bırakmıyorsun? Yolu senin için serbest hale getireyim (getireceğim). Şahitler (elçiler) [.....] [.....]sinler. Şehri [.....] ve [.....] yolu [....]... [....]yolu [....][serbest hale] getireyim. [.....] adamla [buraya gel]si[nler] ...[.....] ... [.....] onların [.....]buraya [.....] memleketin [.....]buraya getirdikleri ... [.....] [.....] ve [.....Sen] bana [bir mektup gönderdin] ve şöyle dedin: 'yemin edelim'.Önceki yemin kafi değil mi?Senin habercin (elçin) bana gelsin, ve sonra benim habercim sana muntazaman gitsin. Tarikutana gümüş yerine taşları mühürleyip (burada) bıraktı. Bu (hareketler)tanrılara (tanrılar nazarında)iyi midir?" (Balkan, 1957).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın sonu ile Hitit tarihinin başlangıç dönemi için önemli bir belge de Boğazköy-Hattuşa'da bulunan ve M.Ö. 18. yüzyıla tarihlenen "Anitta Metni"dir. Metinde önce Anitta'nın babası Pithana tarafından, sonra da bizzat Anitta tarafından sürdürülen askeri seferler anlatılmaktadır. Pithana, Kuşşara'dan hareket ederek Neşa'yı zaptetmiş sonra da oraya yerleşmiştir:

> "Kuşşara Kralı Pithana'nın oğlu Anitta Şöyle der: Göğün Fırtına Tanrısı'na (karşı) iyi idi, ve Fırtına Tanrısına karşı iyi olunca, Neşa kralı Kuşşara kralına karşı savaş açtı. Kuşşara kralı şehirden aşağı kitle halinde geldi ve Neşa'yı geceleyin güçlü bir saldırı ile zaptetti. Neşa kralını yakaladı ve Neşalılardan hiçbirine kötülük yapmadı. Onları kendisinin anaları, babaları yaptı." (Alp, 2005).

Oğlu Anitta ise egemenlik alanını genişletmiştir. Metinde "hangi ülke başkaldırdı ise onların hepsini yendim" ifadesi, Kuşşara sülalesinin Anadolu'daki krallıkları, tek bir güç altında toplama çabasını göstermektedir. Metinde, Anitta'nın babası Pithana'dan sonra birçok kentin isyan ettiği ve daha sonra Anitta'nın bu isyanları bastırarak Hattuş, Ullama, Harkiuna, Zalpuva, Şalativar kentlerini ele geçirdiği ve Hatttuş kentini yerle bir ettikten sonra bir daha iskan edilmemesi için lanetlediği anlatılmaktadır:

> "... onu geceleyin güçlü (bir saldırı) ile aldım, üzerine üzerlik otu(?) ektim. Kim benden sonra kral olursa ve Hattuşa'yı tekrar iskan ederse, Göğün Fırtına Tanrısı'nın lanetine uğrasın" (Alp, 2005).

Kültepe1b'de bulunan ve Harşamna kralı Hurmeli'nin Asur'a gönderdiği mektuba, Asurlu elçilerin verdiği cevap da Anadolu'da yaşanan siyasi olaylara ışık tutan bir başka belgedir. Mektubun konusu, Harşamna ile Zalpa arasındaki savaş durumudur. Asur Kralı I.Şamsi Adad bu çekişmede Zalpa'nın tarafını tutmuştur. Bututuma karşı Hurmeli yolları Asur kervanlarına kapatmış ve bu kararlarından vazgeçmeleri için Asur'a elçiler göndermiştir. Ancak Hurmeli'nin bütün çabaları boşa çıkmıştır.

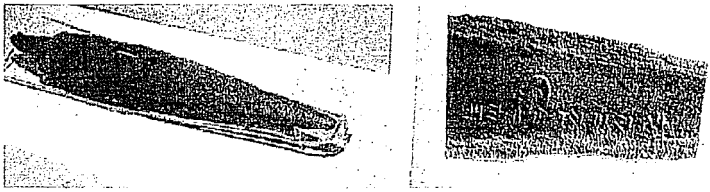
Hurmeli'ye Asur'dan gönderilen cevaptan, Asur kralının Zalpa'ya yardım etmek konusunda ısrarlı olduğu anlaşılmaktadır:

> "Beyiniz (Şamsi-Adad) Zalpalı'ya (Zalpa kralına) asker verdiğinde, sizniçin ayaklarına kapanmadınız ve onu Zalpalı'ya asker vermekten alıkoymadınız?" ..... "Tekrar tekrar beyimizin ayaklarına kapandık (ve) şöyle söyledik: 'Vazgeç! Zalpalı'ya asker verme ve (bu yüzden) kardeşin büyük kral Harşamnalı (Hurmeli) ile kötü olma!'..." "Bu dileği(mizi) beyimize sunduk ve ayaklarına kapandık, fakat o şöyle söyledi: 'Siz tüccarlar benim mi kölelerimsiniz yoksa Harşamnalı'nın mı kölelerisiniz?" (Günbattı, 2014).

Anadolu'nun siyasal yapısındaki istikrarsızlıktan doğan boşluk ve buna paralel olarak merkezi otoriteye duyulan ihtiyaç bu mektuptan anlaşılmaktadır.

Asurlu tüccarların kurduğu kolonilerin hangi nedenlerle sona erdiği kesin olarak bilinmemektedir. Koloni çağının son evresinde, M.Ö. 1750 yıllarına doğru Kültepe, Orta Anadolu'daki pek çok yerleşmeyle birlikte bir yangınla son bulmuştur. Muhtemelen bu yıkıma yerel beyler arasındaki iç hesaplaşmalar sebep olmuştur.

Kültepe'de bir tablet üzerinde "Kral Pithana ve *Merdiven Büyüğü Anitta;* Alişar'da bulunan iki tabletten birinde *Kral Anitta'nın Mührü*, diğerinde *Büyük Kral Anitta, Merdiven Büyüğü Peruva;* Ayrıca, Kültepe'de (Höyük'te) ele geçen bir mızrak ucunun üzerinde *Kral Anitta'nın Sarayı* ifadeleri bulunmaktadır.

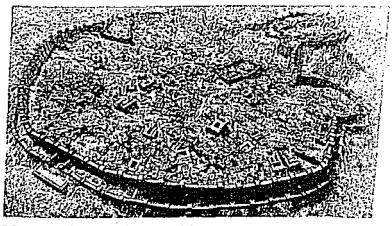
Üzeinde Anitta'nın Sarayı yazılı tunç mızrak ucu (Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

Anlaşıldığı üzere, Anadolu'daki bütün bu kentleri tek bir idare altında toplayan Anitta, "Büyük Kral (rubāum rābum) unvanını almıştır. Bu durum Anadolu'nun siyasi yapısında büyük değişikliklere yol açmış ve ilk siyasi birliğin kurulmasının başlangıcı olmuştur. Bu birlik, Anadolu'da uzun ömürlü bir merkezi devlet olarak varlığını sürdüren "Hitit Devleti" olacaktır.

HİTİTLER

Eski Hitit Krallığı: Anitta ile Hitit Devleti'nin ilk kralı olarak kabul edilen I. Hattuşili (yaklaşık M.Ö. 1650-1620) arasında yaklaşık yüzyıllık bir süre vardır ve bu dönemle ilgili belge bulunmamaktadır. I. Hattuşili'den önce büyük

Hattuşa'nın rekonstrüksiyonu

ihtimalle Labarna isimli bir kral bulunmaktadır. I.Hattuşili, dönemi ve icraatları hakkında belge bırakan ilk Hitit kralıdır. Daha çok askeri icraatlarını anlattığı ve çift dille (Akadca ve Hititçe) yazılmış yıllıklarında bulunan"Büyük Kral Tabarna, Büyük Kral Hattuşili, Hatti Ülkesi'nin kralı, Kuşşar(a)lı adam"şeklindekiifade, Kuşşar Krallığı ile Hattuşa Kralları arasında bir bağın olduğunu göstermektedir. Hattuşili, Anitta'nın lanetine rağmen başkent olarak Hattuşa'yı seçmiştir.

Kralın yıllıkları, uyguladığı siyasetin ana ilkelerini göstermektedir. Kralın ilk seferi daimi garnizonlar kurduğu bir kent olan Şanahuitta'ya doğrudur. Sonra, Toroslar'ın güneyinde Fırtına Tanrısı'na adanmış bir kült şehri olan Halap'a (Halpa) yönelmiştir. Halapgüçlü bir krallık olduğundan Hitit kralı önce Alalah'ı ele geçirmiştir. Alalah, başkenti Halap olan Yamhad Krallığı'na bağlıdır ve bölgenin ana limanı durumundadır. Anadolu'yu Suriye'ye bağlayan ulaşım yollarından birine egemen konumdadır. Hitit kralı kenti yakıp yıktıktan sonra Güneydoğu Anadolu'da yer alan Urşu (Urfa) kentine doğru ilerlemiştir.

> "Ertesi yıl Alalha'nın üzerine yürüdüm ve onu tahrip ettim. Sonra ise Varşuva'ya yürüdüm. Varşuva'dan Ikakali 'ye yürüdüm. Ikakali'den Taşhiniya'ya yürüdüm. Ve o ülkeleri tahrip ettim ve onların varlıklarını kendime aldım. Evimi mallarla doldurdum" (I. Hattuşili'nin Yıllıkları).

Hattuşili, güneydoğuya yönelince Anadolu'nun güneybatısında bulunan Arzava, durumdan yararlanarak Hititlere karşı girişimlerde bulunmuş ve kralın yönünü Arzava'ya çevirmesine neden olmuştur. Hattuşili, Arzava seferindeyken, M.Ö. 3. bin yıldan itibaren varlıkları bilinen ve GüneydoğuAnadolu, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya yayılan Hurriler, Hatti'nin doğusundaki topraklara saldırmış ve başkent dışında neredeyse tüm Hitit ülkesini ele geçirmişlerdir. Bu durum muhtemelen yeni kurulan Hurri-Mitanni Devleti'nin, Hititlerin Kuzey Suriye'ye doğru yayılma girişimlerine verdikleri tepkinin işaretleridir.

> "Ertesi yıl Arzava'ya yürüdüm. Ve onlardan sığır ve koyun aldım. Fakat arkamdan Hurrili düşman ülkeye girdi ve bütün ülkelerim bana karşı savaştı. Sadece Hattuşa geriye kaldı" (I.Hattuşili'nin Yıllıkları).

Yıllıklardan, Anadolu'da Hitit hâkimiyetinin yeniden sağlandığı ve kralın daha geniş çaplı bir sefer için Suriye'ye yöneldiği anlaşılmak-

tadır. Hattuşili, ikinci Suriye seferinde Hurrileri, Toros geçitlerine kadar sürerek Fırat'a kadar ilerlemeyi başarmıştır. Kuzey Suriye'nin zengin merkezleri Haşşu ve Hahhu'yu yerle bir ederek bu kentlerden getirilen ganimetleri Hitit ülkesi tanrılarının kült merkezlerine taşımıştır. Fırat'ın geçilmesi ve Hahhu'nun fethi Anadolu ile Suriye'yi ayıran doğal sınırın aşılması demektir. Hattuşili, yıllıklarında böylesi bir girişimin kendinden önce sadece Akkadlı Sargon tarafından başarıldığını da özellikle vurgulanmıştır.

> "Mala Nehrini hiç kimse geçmedi, ama ben Büyük Kral Tabarna, geçtim. Ordularım arkamdan geçti. Sargon onu geçmişti. Ve Hahha ordularına karşı savaştı" (I.Hattuşili'nin Yıllıkları).

Kuzey Suriye'ye yönelik yapılan seferler, Hititlere zengin ganimetler sağlamıştır. Hititlerin bu bölgede elde ettikleri askeri başarıları sadece ekonomik ve siyasi değil kültürel alanda da olmuştur. Alalah, Urşu, Hahhu ve Haşşu gibi önemli merkezlerin ele geçirilmesiyle, Hititler, yazı geleneği ile temas kurmuşlardır.

I.Hattuşili'ye ait çift dille yazılmış diğer bir belge Vasiyetname' dir. Kuşşar kentinde hasta yatağında yazdırdığı vasiyetname, kendisinden sonra tahta geçecek veliahtı belirlediği, içinde tarihsel olayların da anlatıldığı bir belgedir. Kral bu belgedepanku meclisini toplayarak yerine I. Murşili'yi (M.Ö. 1620-1590) kral olarak atadığını ilan etmiştir:

> "İşte Murşili benim oğlumdur. Onu tanıyın! Onu tahta oturtun! Tanrı tarafından onun yüreğine iyilik verilmiştir. Tanrı ancak aslanı aslanın yerine koyar. Ne zaman bir savaş sözü olursa ya da bir isyan sözü ağırlık kazanırsa, hizmetkârlarım ve büyüklerim oğluma yardımcı olsun!" (I.Hattuşili'nin Vasiyetnamesi).

Murşili'nin askeri icraatlarının ağırlık noktasını Halap ve Babil'in alınması oluşturmaktadır. I.Murşili, babasının intikamını almak için önce Halap'ı yerle bir etmiştir. Muhtemelen, Hattuşili, başkenti Halap olan Yamhad Krallığı ile yaptığı savaşta ölmüştür.

> "Ve o Halap'a gitti. Halap'ı tahrip etti ve Halap'ın esirlerini ve mallarını Hattuşa'ya getirdi" (Telipinu Fermanı).

Murşili bundan başka Halap'ın müttefiki olan ve küçülen topraklarına rağmen bölgede etkili bir devlet olarak kabul edilen Babil'e yönelmiştir. Babil de Halap gibi Kuzey Suriye ve Fırat üzerinden

yapılan ticaret yoluyla bağlantılı, jeopolitik önemi olan bir şehirdir. Murşili, M.Ö. 1595'de Babil'i yakıp yıkmış, Hammurabi sülalesinin egemenliğine son vermiştir. Bu olay Babil kaynaklarından da takip edilmektedir. I. Babil sülalesinin sonunu anlatan Babil kroniğinde şöyle bildirilmektedir:

> "Şamşuditana zamanında Hattili adamlar Akkad ülkesine karşı yürüdü" (Eski Babil Kroniği).

Bu askeri seferlerle, Hitit Devleti, büyük zenginlik kazandığı gibi, çağının büyük devletleri arasında da yer bulmuştur. Ancak, bu durum bir takım saray entrikaları sebebiyle uzun sürmemiştir. Murşili, Babil seferinden dönüşünde kız kardeşinin eşi Hantili ve onun damadı Zidanta'nın planladığı bir suikastle öldürülmüştür. Onun ölümüyle Hitit genişlemesinin ilk evresi sona ermiştir.

Hitit tarihinde Murşili'nin öldürülmesini izleyen dönemde, hanedanlık içinde beliren birtakım anlaşmazlıkların çıktığı, cinayetlerin ve suikastların birbirini izlediği, Kral Telipinu'nun M.Ö. 16. yüzyılda kaleme aldırdığı fermandan (Telepinu Fermanı) anlaşılmaktadır:

Murşili'yi öldüren damadı Hantili tahta geçmiştir. Hantili hayatta iken kan akıtılmamış, ancak yaşlandığı zaman, yani ölüme yaklaşınca onunla birlikte hareket eden Zidanta tahta geçmek için Hantili'nin oğlunu ve torunlarını öldürmüştür:

> "Hantili ihtiyarladı ve o tanrı olmaya başladı (ihtiyarladı ve ölüme yaklaşıyor) Zidanta, Hantili'nin oğlu Pişeni'yi çocukları ile birlikte öldürdü, ilk kölelerini de (önde gelen kişileri) öldürdü" (Telepinu Fermanı).

Zidanta'nın intikamını ise bizzat tanrılar almıştır:

> "Zidanta kral oldu, daha sonra tanrılar Pişeni'nin kanını aradılar. Tanrılar onun (Zidanta'nın) oğlu Ammuna'yı ona karşı düşman yaptılar (Ammuna) babası Zidanta'yı öldürdü" (Telepinu Fermanı).

Babasını öldürerek kral olan Ammuna zamanında ülke içinde hiçbir şey yolunda gitmemiş, öldüğünde de kraliyet ailesi içerisinde cinayetler son bulmamıştır:

> "ve onun elinde ürünler, bağlar, bahçeler, koyunlar ve sığırlar iyi olmadılar. Ona karşı birçok ülke düşman oldu: Galmiya şehri, Adaniya ülkesi, Arzava ülkesi, Şallapa şehri, Parduvata şehri Ahhulaşşa şehri. O her nereye sefere gittiyse iyi bir şekilde geri dönmedi" (Telepinu Fermanı).

Ülke içerisinde yaşanan olaylardan tanrılar da rahatsız olmuş veşikayetlerini "... bakın Hattuşa'da kan (cinayet) çoğaldı" şeklinde dile getirmişlerdir

Ayrıca Fermana göre Hantili döneminde Hitit topraklarının doğuda Hurri ve kuzeyde Kaşka tehdidiyle karşı karşıya kaldıkları anlaşılmaktadır. Hurriler, Hatti Ülkesi'ne kadar ilerlemiş, neredeyse Anadolu'daki Hitit egemenliğine son verme durumuna gelmişlerdir. Arkasında böyle bir siyasal miras ile tahta çıkan Telepinu, düzenlediği ferman ile tahta geçme kurallarını belirleyerek, kraliyet ailesi içinde baş gösteren kan dökme eylemlerine son vermeyi amaçlamıştır:

> "...İlk prens kral olsun. Eğer ilk prens yoksa kim ikinci sırada erkek çocuk (Saray'da ikinci derece kraliçeden olan oğul) ise o kral olsun. Eğer erkek bir prens yoksa kim ilk kız çocuğu ise ona biriçgüveyi tutsunlar ve o kral olsun" (Telepinu Fermanı).

Telipinu, esas olarak ülkesinin içinde barışın ve huzurun temini için uğraşmıştır. Yayılma stratejisini I. Hattuşili gibi Suriye'nin kuzeyi üzerine belirlemiştir. Hahhu üzerine seferler düzenlemiş, Lavazantiya yakınlarında bir ayaklanmayı bastırmıştır:

> Kral, Hahha'ya gitti. Hahha (halkı) kaçtı. Haşşuva'ya sefere gittim. Ve Haşşuva'yı tahrip ettim. Birliklerim Zizzilipa kentinde idi. Zizzilipa kentinde savaş oldu. Ben, Kral, Lavazantiya kentine geldiğimde, Lahha [bana düşman] oldu ve Lavazantiya kentini ayaklandırdı. Tanrılar onu elime koydular (Telipinu Fermanı).

Kizzuvatna kralı İşputahşu ile yaptığı bir antlaşmayla, Mitanni İle Hitit Devleti arasında bir tampon bölge oluşturmuştur. Böylece I.Şuppiluliuma zamanında önemli bir dış politika olan tampon devlet uygulamasının temelleri atılmıştır.

Telipinu'dan sonraki dönemde, haklarında ayrıntılı bilgi bulunmayan Tahurvaili ve Alluvamna, II. Hantili, II. Zidanta, II. Huzziya ve I. Muvatalli isimli krallar egemen olmuşlardır.

Tahurvaili'nin dış politikasına ilişkin tek belge, Kizzuvatna kralı Eheya ile yapılan antlaşmadır. Tahurvaili'nin ardılı Alluvamna'ya ait belgeler dönemin anlaşılmasına yetecek nitelikte değildir. Alluvamna'nın ardılı II. Hantili döneminde Kaşkalar, kuzeyde sürekli sorun çıkarmıştır. II. Zidanta döneminde Kizzuvatna krallı Pilliya, Hititlerin müttefiki konumunda iken, Mitanni tarafına geçmiştir. II. Zidanta'dan sonra Hitit tahtına geçen II. Huzziya, I. Muvat-

talli tarafından öldürülmüştür. Muvatalli'nin iktidarı da M.Ö. 15. yüzyılın ortalarına doğru I/II. Tuthalya tarafından sonlandırılmıştır.

Bu dönemde Hurri kültürü Hattuşa'ya kadar ulaşmıştır. Hurri kökenli bir hanedanın hüküm sürdüğü Kizzuvatna Krallığı, I.Hattuşili ve I.Murşili dönemlerinde Hitit egemenliği altındayken artık bağımsız bir durumdadır.

Orta Hitit Krallığı: I. Muvatalli'nin bir suikast ile öldürülmesinin ardından I./II. Tuthalya'nın tahta oturmasıyla Orta Krallık Dönemi başlamakta ve bu dönem I. Şuppiluliuma'nın tahtı ele geçirmesiyle sonlanmaktadır.

Hitit gücünün Ege kıyısındaki bazı merkezlerden Suriye'ye kadar tanınmasına yol açan büyük yayılma dönemi Tuthalya ile başlamıştır. Kralın, yıllıklarında Batı Anadolu'ya yöneldiği ve Aşşuva Birliği adıyla bilinen düşman ülkeler tarafından oluşturulan geniş bir güç birliğine karşı savaştığı anlatılmıştır. Bazı bilim adamları tarafından Aşşuva Birliği'ni oluşturan ülkeler arasında geçen Viluşiya ve Taruişa, İlion/Troya ve Troas bölgesi ile özdeşleştirilmiştir. Hattuşa'da bulunan bir kılıç üzerindeki Akadca yazıt da Tuthalya'nın Batı Anadolu'daki faaliyetlerini göstermektedir.

I/II Tuthalya ile ilgili olarak, Tuthalya'dan çok sonra yaşamış olan Hitit kralı Muvatalli'nin Halap kralı Talmi-Şarruma ile yaptığı antlaşma bilgi vermektedir. Halap kralı ile Tuthalya arasında önceden yapılan bir antlaşmayı Halap kralı bozmuş ve Hititlere karşı Mitanni ile bir barış antlaşması imzalamıştır. Bu durum Hitit Devleti ile Mitanni Devleti arasında bir savaş sebebi olmuştur. Aslında gerçek sebep her iki devletin Kuzey Suriye'ye hâkim olma mücadelesidir. Mitanni Devleti (Asur metinlerinde Hanigalbat, Mısır metinlerinde Nahari), ile Hitit Devleti'nin ilk ilişkileri, Hitit yayılma politikasının Kuzey Suriye'ye doğru belirlendiği zaman başlamıştır. I. Hattuşili ve I. Murşili döneminde Suriye'ye giren Hitit ordusu, buradaki Hurrililerle savaşmışlardır. Büyük ihtimalle, 16. yüzyıl sonlarına doğru bölgeye gelenİndo-Ari yönetici bir sınıf, buradaki Hurrili prensliklerı bir devlet çatısında birleştirmişlerdir. Yönetici sınıfın İndo-Ari, halkının Hurrili olduğu bu devlet, başkenti Vaşşuganni olan Mitanni Devleti'dir. Bu devlet 14. yüzyılın sonlarına doğru giderek zayıflamış ve Asur Devletinin bir eyaleti haline gelmiş, Hitit kralı I. Şuppiluliuma zamanında ise tamamen Hitit hâkimiyetine girmiştir.

Hitit kaynaklarından Tuthalya'nın Nikkalmati adında bir eşi olduğu anlaşılmaktadır. Nikkalmati, Hurri adı taşıyan ilk Hitit kraliçesi-

dir. Onun ardından gelen kraliçelerin çoğu Hurri adı taşıyacak hatta bazı hükümdarlar bir Hurri adı alarak çift ad benimseyeceklerdir. Bu dönemde Hitit krallığındaki Hurri kültür ve din öğelerinin varlığı, öncelikle onların Kizzuvatna Sarayı ile yakın ilişkisi, sonra da bölgenin siyasi olarak Hitit Krallığı içinde özümsenmesi sonucu oluşmuştur.

I/II. Tuthalya'dan sonra M.Ö. 15. yüzyılın sonlarına doğru hükümdar olan I. Arnuvanda, Batı Anadolu'daki ayaklanmalarla uğraşmak ve ülkeyi Kaşka saldırılarına karşı korumak için mücadele vermiştir. Bu dönemde kült kenti Nerik, Kaşkalıların eline geçmiştir. Arnuvanda ile birlikte ülkeyi yöneten kraliçe Aşmunikal'e ait bir duada Kaşkalıların kenti nasıl yağmaladıkları anlatılmıştır:

> "Nerik ülkesinden, Hurşama'dan, Kaştama ülkesinden, Zalpuwa ülkesinden, Kapiruha ülkesinden, Hura ülkesinden, Dankuşna ülkesinden, Tarugga ülkesinden, Ilaluha ülkesinden, Zihhana ülkesinden, Şipiduva ülkesinden, Vaşhaya ülkesinden (ve) Patalliya ülkesinden. Bu ülkelerde sizin sahip olduğunuz tapınakları Kaşkalılar yıktılar ve siz tanrıların heykellerini yok ettiler" (Arnuvanda ve Aşmunikal'in Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na Duası).

I. Arnuvanda, Kaşka saldırıları ile baş edebilmek için silahlı çatışmanın yanı sıra antlaşma yolunu da denemiştir. Yine bu dönemde Kizzuvatna, Hititlerin kontrolünde kalmış hatta özerkliğini yitirip Hitit Krallığının bir parçası olmuştur.

I. Arnuvanda'dan sonra Hitit tahtına III. Tuthalya geçmiştir. Aynı zamanda Hurrice Taşmişarri adını taşıyan bu kralın karısının adı da Hurrice Taduhepa'dır. III. Hattuşili'ye ait bir belgede, III. Tuthaliya (Taşmişarri) döneminde, Anadolu'nun içinde bulunduğu zor durumun tasviri yapılmıştır:

> "Evvelce, Hatti ülkesi düşmanlar tarafından tümüyle mahvedilmişti. Bir taraftan, Kaşkalı düşman geldi ve Hatti ülkelerini mahvedip Nenaşşa kentini sınır yaptı. Bir taraftan Arzavalı düşman geldi ve o da Hatti ülkelerini mahvedip Tuvanuva ve Uda kentini sınır yaptı. Bir taraftan Araunnalı düşman geldi ve Gaşşiya ülkesinin tümünü mahvetti. Bir taraftan Azzili düşman geldi ve Yukarı Ülke'nin tümünü mahvetti ve Şamuha kentini sınır yaptı. Işuvalı düşman geldi ve Tegaramma ülkesini mahvetti. Bir taraftan Armatanalı düşman geldi ve o da Hatti ülkelerini mahvetti ve Kizzuvatna kentini sınır yaptı. Hattuşa kenti de yakıldı" (III. Hattuşili'ye Ait Bir Metin)

Bu metinde Hitit Devleti'nin her taraftan saldırıya uğradığı anlatılmaktadır. Kuzeyden Kaşkalar, batıdan ve güneybatıdan Arzavalılar, doğudan İşuvalılar ve Azzilerin saldırıları, ülkenin içinde bulunduğu zor durumu göstermektedir. Ülkeyi bu durumundan kurtaran, henüz tahta çıkmadan Hitit ordularına komutanlık eden ve kral olduktan sonra Hitit devletini imparatorluk haline getirenI-II. Tuthaliya'nın oğlu I. Şuppiluliuma olmuştur.

III. Tuthalya (Taşmişarri) ve Hurrili eşi Taduhepa'ya Hurri dilinde yazılmış ritüel metinlerde sık sık rastlanmıştır. III. Tuthalya'ya ait yazılı belgelerHattuşa'nın dışında Maşathöyük/ Tapigga ve bugünkü Çorum/Ortaköy'de bulunan Şapinuva kentinde ortaya çıkarılmıştır. III. Tuthalya ile Hurri kültürü, Hitit Devleti'nde çok yoğun hissedilmiştir.

Hititlerin Kaşkalar ile mücadelesini fırsat bilen Arzava, Güney Anadolu kıyı bölgelerinde bir takım girişimlerde bulunmuştur. Ayrıca, Arzava kralı Tarhundaradu'nun Mısır firavunu Amenofis'e gönderdiği mektup (EA 32) ile firavunun krala verdiği cevap (EA 31) Orta Mısır'da Tell el-Amarna arşivinde bulunmuştur. Mektubun konusu, Arzava kralının kızıyla firavun arasındaki hanedanlar arası evlilikle ilgilidir. Bu evlilik anlaşması, Arzava'nın bulunduğu coğrafyanın Mısır için önemli olması ile açıklanabilir.

Yeni Hitit Krallığı: Büyük Hitit İmparatorluğunun kurucusu III. Tuthalya'nın oğlu I. Şuppiluliuma'dır (M.Ö. 1358-1323). Oğlu II. Muršili, tanrılara "ülkeden vebayı kovması" için yakardığı bir metninde, tarihi bir gerçeği ortaya koymuştur. Şuppiluliuma, Genç Tuthalya isimli bir kralı öldürerek tahta geçmiş ve buna karşılık tanrılar Hatti ülkesini veba ile cezalandırmıştır. Şuppiluliuma ve ondan sonra tahta çıkan oğlu II. Arnuvanda ve ayrıca Şuppiluliuma ile birlikte ona yardım eden bütün görevliler ölmüştür.

Şuppiluliuma, henüz tahta çıkmadan önce, babasına askeri konularda yardımcı olmuştur. Babasının kuzeydeki Kaşkalara, kuzeydoğudaki Azzi Hayaşa'ya ve güneybatıdaki Arzava'ya karşı giriştiği savaşlarda büyük başarılar göstermiştir. Şuppiluliuma'nın oğlu II. Muršili, icraatlarında bu durumu açıklamıştır:

> "Büyükbabam (Muršili'nin büyükbabası, Şuppiluliuma'nın babası) Kaşkalı Piyapili'nin yaklaştığını duyunca, kendisi hasta olduğu için sordu 'Kim gidecek?' Babam (Şuppiluliuma) dedi ki 'Ben gideceğim'. Böylece büyükbabam, babamı

yolladı. Babamı, büyükbabama şöyle dedi 'Ey efendim! Arzavalı düşmana karşı beni gönder!'. Böylece büyükbabam Arzavalı düşmana karşı babamı gönderdi".

Şuppiluliuma deneyimli ve yetenekli bir komutan olarak tahta çıktığı zaman önce ülke içerisinde istikrarı sağlamaya yönelik hareket etmiş ardından esas hedefi olan Mitanni Devleti'nin etkisindeki Kuzey Suriye'ye yönelmiştir. Kralın, Kaşka, Tegarama ve İşuva bölgeleri ile yaptığı savaşlar bu amaç içindir.

Şuppiluliuma, Mitanni'ye karşı yürüteceği seferde, güneye inen yolları güvenlik altına almak için öncelikle doğuya yönelerek Işuva'yı ele geçirmiştir. Ardından Mitanni Ülkesi'nin başkenti Vaşuganni'ye kadar ulaşmış ancak Mitanni KralıTuşratta çatışmadan kaçınması üzerineFırat'tan Akdeniz'e kadar, Kargamış hariç tüm Mitanni topraklarını ele geçirmiştir. Kuzey Suriye'de Alalah, Halap, Kargamış, Ugarit gibi kendine bağlı krallıklar kurmuş, oğlu Telipinu'yu Halap kentine kral olarak atamıştır. Kralın ikinci seferi, Murmurigga kentindeki Hitit güçlerine Hurriler'in saldırması ile başlamıştır. Bu saldırı sonucunda Kargamış kenti Hititler tarafından kuşatılmıştır. Kargamış, yedi günlük kuşatmadan sonra ele geçirilmiş ve yöneticiliğine kralın diğer oğlu Piyaşşili (Şarri-Kuşuh) atanmıştır. Kargamış'ın alınmasını takiben Mitanni Kralı Tuşratta, oğullarından biri tarafından öldürülmüş bunu fırsat bilen Asur Devleti, Mitanni üzerindeki baskısını arttırmaya başlamıştır. Hititler ise Piyaşşili önderliğinde Mitanni'ye bir sefer düzenlemiştir. Bu sefer, Mitanni tahtının varisi olan ve Şuppiluliuma'ya sığınan Şattiwaza (Kili-Teşup) tarafından da desteklenmiştir. Piyaşşili, babası tarafından verilen bu görevde, muhtemelen Mitanni'li birliklerle güçlendirilmiş bir Hitit ordusunun başında komutan olarak hareket etmiştir. Ardından Şuppiluliuma, kızını Mitanni Kralı Şattiwaza ile evlendirmiş, bir dizi anlaşma yaparak Mitanni'yi Hititlerin vassali haline getirmiştir.

Bir yandan oğulları Telepinu ve Piyaşşili'yi Halap ve Kargamış gibi stratejik önemi olan krallıkların başına getirerek, diğer yandan kendine bağlı olan birçok krallıkla da antlaşmalar yapmıştır. Amurru kralı Azirı, Mitanni Kralı Mattivaza, Nuhaşşe kralı Tette, Azzi-Hayaşa kralı Hukkana, Kargamış kralı Piyaşşili, Kizzuvatna kralı Şunaşşura antlaşma imzaladığı krallıklardır.

Şuppiluliuma'nın krallığı, *Amarna Çağı* adı verilen M.Ö. 1400-1350 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Bu dönemi aydınlatan belgeler Orta Mısır'da, Tel el Amarna'da ele geçmiştir. 400 civarında olan ve

Akadca yazılmış bu belgeler, Mısır'da 18. hanedanlık krallarından III. Aınenofis ve IV. Amenofis'in, Önasya'daki büyük krallıklar ve de Suriye bölgesindeki küçük krallıklar ile yaptıkları yazışmaları içermektedir.

IV. Amenofis, Mısır dininde köklü değişiklikler yapmıştır. Amenofis'in Akhenaton adını aldığı ve tek tanrı olarak Aton'un kabul (Atonisme) ettiği reformlar bu dönemde yapılmıştır. Şuppiluliuma'ıun Kuzey Suriye'deki askeri faaliyetlerini rahatlıkla gerçekleştirmesinin nedeni, olasılıkla bu firavunların ülkelerindeki dini reformlarla uğraşmalarıdır. Şuppiluliuma'nın, III. Amenofis döneminin sonu ve IV. Amenofis (Akhenaton) döneminin başlarında Mısır ile yazışmaları barışçıdır. Ayrıca, Amarna Çağı'nda Şuppiluliuma, Mezopotamya'da III. Babil (Kassit) hanedanı ile ilişki kurmuş, Babil Kralı'nın kızı ile evlenmiştir.

Mısır ile ilişkilerinin bozulmasına sebep, Kargamış kuşatması sırasında, Şuppiluliuma'nın kendi ifadesi ile "böyle bir şey hayatım boyunca başıma gelmedi" dediği bir olaydır.

Mısır firavunu Tutankamon'un dul eşi Şuppiluliuma'ya şöyle bir mektup göndemiştir:

> "Benim kocam öldü, oğlum ise yok, senin çok oğlun olduğu söyleniyor, sen oğullarından birini bana verecek olursan, o benim kocam olur".

Şuppiluliuma, haberin doğruluğunu, Mısır kraliçesinin "neden bana güvenmiyorsun" dediği mektuplar göndermesine sebep olacak kadar, şüpheyle ve dikkatlice araştırmış ve sonunda oğlu Zananza'yı Mısır'a firavun olmak için göndermeye karar vermiştir. Ancak, Şuppiluliuma'nın hemen harekete geçmeyip olayı incelemek üzere zaman geçirmesi, olayların onun aleyhine gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu arada Mısır'da taht değişikliği olmuş ve Zananza Mısır'a varmadan yolda öldürülmüştür. Şuppiluliuma, oğlunun ölümüne duyduğu üzüntüyü "Ey tanrılar! Ben bir kötülük yapmadım, ama Mısır halkı bana bunu yaptı" ifadesi ile dile getirmiştir. Zananza'nın öldürülmesinin ardından Şuppiluliuma Mısır'a savaş ilan etmiş ve Mısır'ın egemenliği altındaki Suriye topraklarını ele geçirmiştir. Fakat bu sefer sırasında Hitit birlikleri vebaya yakalanmış, bu hastalık bütün ülkeye yayılmıştır. Şuppiluliuma ve ondan sonra tahta çıkan oğlu II. Arnuvanda vebadan ölmüştür. Tahta çıkan diğer oğlu II.Muršili ülkeyi pençesine alan vebadan kurtulma çarelerini "veba duaları" metninde dile getirmiştir:

"Genç Tuthalya Hatti ülkesinde egemenken ona bütün prensler, görevliler ve askerler bağlılık yemini etmişlerdi. Babam da ona bağlılık yemini etmişti. Fakat babam Tuthalya'yı cezalandırmaya kalkışmca, prensler, soylular, Hattuşa'daki yüksek rütbeli görevlilerin tümü babamın tarafını tuttular... Tuthalya'yı ve ona yardım eden kardeşlerini öldürdüler, (ailesinin diğer bireylerini ise Alaşiya'ya) gönderdiler... Fakat siz tanrılar, efendilerim, (sonradan) Genç Tuthalya'nın öcünü babamdan aldınız; babam Tuthalya'nın katli yüzünden öldü. Babamın tarafını tutan prensler, beyler, görevliler ve askerler de bu yüzden öldüler. Hatti ülkesi de bu yüzden perişan oldu" (Veba Duaları).

Şuppiluliuma'nın hükümdarlığının sonlarına doğru Kargamış krallığı kurulmuş, Suriye'deki Hitit varlığının temsilcisi bu krallık olmuştur. Kralın son Suriye seferi ile Kargamış'ın ele geçirilmesinden sonra, oğulları Telipinu ve Piyaşşili kendi krallıklarının, II. Arnuvanda ise Hatti Ülkesi'nin tahtına geçmiştir. M.Ö. 1321'de II. Arnuvanda'nın vebadan ölmesinin ardından Hitit ülkesinin kralı, Şuppiluliuma'nın en küçük oğlu II. Murşili (M.Ö. 1321-1295) geçmiştir.

Murşili tahta çıktığı zaman ülkenin sınırlarında isyanlar çıkmıştır. Tahta çıkan kralın çocuk yaşta olması, veba salgınının ülkeyi zayıf düşürmesi bu isyanları tetiklemiştir. Fakat Arinna kentinin Güneş Tanrıçasının yardımı ile on yıl içinde tüm düşman ülkelerini yenmiştir. Murşili ilk önce Kaşka saldırılarını bertaraf etmiş, sonra Anadolu'nun doğusundaki Azzi-Hayaşa ülkesini barışa zorlamıştır.

II. Murşili'nin mührü

Murşili döneminde Hititlerin Kuzey Suriye'den çok Batı Anadolu'ya yöneldikleri görülmektedir. Buradaki büyük Arzava devletini parçalayarak küçük prensliklere bölmüş ve iktidara dataraftarı olan kişileri getirmiştir. Ayrıca Hititli prenseslerle evlendirilerek akrabalık ilişkileri daha da pekiştirilmiştir.

Murşili tahta çıktığı zaman güney bölgelerin yönetimi ağabeyi Kargamış Kralı Piyaşşili'nin elindedir. Murşili hükümdarlığının ikinci yılında en önemli komutanlarından biri olan Nuvanza'yı güneye göndermiştir.

> "ve Şarap Büyüğü Nuvanza'ya şöyle emrettim: 'Eğer Asurlu adam gelirse, onunla savaşın!' " (Murşili Yıllıkları).

Metinden de anlaşıldığı kadarıyla Murşili olası bir Asur saldırısından dolayı endişelenmiş ve güney sınırını kontrol altında tutmak istemiştir. Kral, Inara adındaki komutanını Kinza ve Nuhaşşe'deki idareyi ele almaları için görevlendirmiştir. Bizzat kendisi Fırat Nehri üzerindeki Aştata'ya gitmiş, burada Komutan Inara ile buluşup Kargamış ve Halap'a yönelmiştir. Murşili'nin uğraşmak zorunda olduğu bir başka tehdit de Kaşkalardır. Kralın Kaşka sınırı boyunca güçlü bir savunma hattı oluşturduğu yıllıklarında ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

Büyük Kral, ağabeyleri öldükten sonra Kargamış ve Halap tahtlarının yeni krallarını tayin etmiştir. Kargamış kralı Piyaşşili'nin yerine oğlu Şahurunuva'yı; Halpa Kralı Telipinu'nun yerine oğlu Talmi-Şarruma'yı atamıştır. Murşili, babasından devraldığı imparatorluğu kendi saltanı boyunca başarılı bir şekilde idare etmeyi başarmıştır. Onun hükümdarlığında Hitit ülkesinin sınırları, bugünkü Lübnan'dan Fırat'a; kuzeyde Pontus'tan batıda Küçük Asya'ya kadar uzanmıştır.

II. Murşili döneminde ilginç bir saray entrikası yaşanmıştır. Şuppiluliuma'nın Babilli eşi Malnigal, Tavananna unvanına sahiptir ve bu unvanın yetkilerini hem Arnuvanda'nın kısa süren krallığı döneminde hem de Mursili'nin krallığında kullanmıştır. II. Murşili Tavananna'nın yaptıklarını şöyle anlatmaktadır:

> "Babam tanrı olduğunda, kardeşim Arnuvanda ve ben Tavananna'ya hiç kötülük etmedik, onu görevinden indirmedik. O, babamın zamanında sarayı ve Hatti ülkesini nasıl yönettiyse, kardeşimin döneminde de öyle yönetti. Kardeşim de tanrı olunca, ben de ona kötülük etmedim. Tavananna'yı hiçbir zaman indirmedim..... Babil'den eşya (?) getirtti, başka eşyaları ise Hattuşa'da bütün halka dağıttı; geriye hiçbir şey kalmadı".

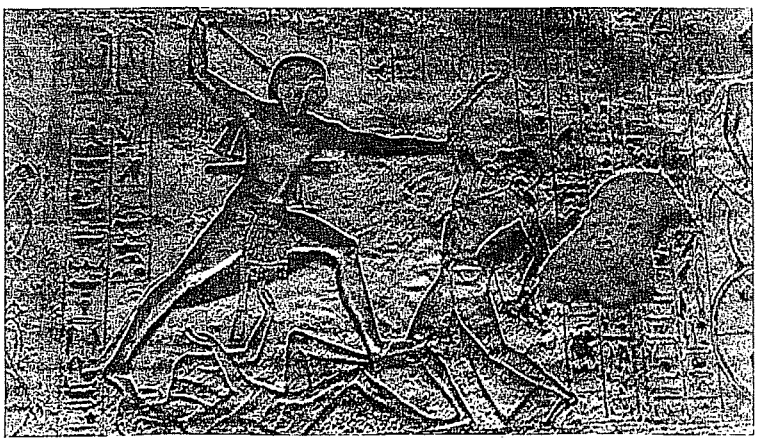
II. Murşili bütün bunlara rağmen yine de Tavananna'ya iyi davranmıştır. Ama Tavananna gece gündüz büyüler yaparak II. Murşili'nin karısı Gaşulaviya'nın ölümüne sebep olmuştur. Hitit toplumunda şiddetle yasaklanan büyünün cezası ölümdür. Bunun üzerine II. Murşili sarayda bir mahkeme düzenlemiş, karar gereği Malnigal'in Tavanannalık unvanı elinden alınmış ve geçimini sağlayacak kadar maddi gelir verilerek saraydan uzaklaştırılmıştır.

Mursili'den sonra tahta geçen oğlu II. Muwatalli (M.Ö. 1295-1272) döneminde iki önemli olay sözkonusudur. Biri, başkentin Tarhuntaşşa'ya taşınması diğeri de Mısır ile yapılan savaştır. Muvatalli kardeşi III. Hattuşili'ye önce saray muhafızlarının başı unvanını, sonra da Kaşka tehdidine karşı bir önlem olabilir düşüncesiyle, Amasya civarında olduğu kabul edilen Yukarı Ülke'nin idaresini vermiştir. Bağımsız bir kral gibi hareket eden III. Hattuşili, ülkenin kuzeyinde Kaşkalar üzerinde baskısını arttırmış ve idarecisi olduğu bölgede bir hayli nüfuz kazanmıştır.

II. Muvatalli, başkentini Konya'nın güneyinden Toros Dağları'na kadar uzanan bölgeyi kapsayan Aşağı Ülke'de bulunduğu tahmin edilen Tarhuntaşşa'ya taşımıştır. Başkenti taşımanın sebebi kesin olarak bilinmemektedir. Başkentin taşınması, ülkenin, Aşağı ve Yukarı Ülke olarak iki idari bölgeye bölünmesi anlamına gelmektedir.

Bu arada Mısır Firavunu II. Ramses, Suriye'deki küçük krallıkları ele geçirmek için bu bölgeye sefer düzenlemiştir. Bu seferle Amurru Kralı Benteşina, Hititlerle yaptığı antlaşmayı bozmuş, Mısır'ın tarafına geçmiştir. Hitit-Mısır ilişkileri, Şuppiluliuma döneminden beri gerilmiş, Muvatalli döneminde II. Ramses'in Suriye'ye yönelik girişimleri ile iyice bozulmuş ve Amurru'nun bu tutumu ile de savaşa dönüşmüştür. M.Ö. 1274'de gerçekleşen savaşın sonucunda Amurru, yeniden Hitit yönetimine girmiş, Mısır'ın Kuzey Suriye'ye girmesi engellenmiştir. Muvatalli Mısır firavununun tarafına geçen Amurru'lu Benteşina'yı tahtından indirmiş, onun yerine Şapili'yi getirmiştir.

Mısır'daki Abu Simbel Tapınağı'ndaki rölyefte Mısırlıların Hititleri öldürmesi betimlenmiştir.

II. Muvatalli'nin, Urhi-Teşup (III. Murşili) ve Kurunta (Ulmi-Teşup) adlı iki oğlu bulunmaktadır. Büyük oğlu Urhi-Teşup, babasının ölümünden sonra yedi yıl gibi kısa bir süre ülkeyi yönetmiştir. Bir mühür baskısından (Bulla) Urhi-Teşup'un babasının sağlığında yönetimde görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Kral olduğunda da Murşili adını (III. Murşili) kullanmıştır. Hattuşili yeğenini kral olarak kabul etmediği için, onu hiçbir zaman krallık adı olan Murşili adıyla anmamıştır. İlk icraat olarak, Urhi-Teşup, babasının Tarhuntaşşa'ya taşıdığı başkenti tekrar Hattuşa'ya taşımış ve ülkenin bölünmüşlüğünü ortadan kaldırmıştır. Diğer bir icraatı amcası III. Hattuşili'den Nerik kentinin yönetimini almaya kalkışmasıdır.

Babası zamanında, başkent Tarhuntaşşa'ya taşındığı zaman Hattuşa'nın yönetimi *kâtiplerin başı* Mittannamuva'ya verilmiştir ve bu kişi ile amcası Hattuşili iyi dosttur. Urhi-Teşup Mittannamuva'yı da bu görevden almıştır. Taht üzerinde istekleri olan Hattuşili, bütün bu olayları fırsat bilerek M.Ö. 1267 yılındaiktidarı yeğeni Urhi Teşup'tan almıştır. Onuönce Nuhaşşe yönüne ve daha sonra "deniz kıyısında aşağılarda bir yere" sürgüne yollamıştır.

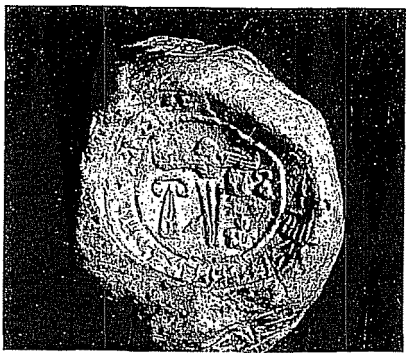
Urhi-Teşup'un dönemine ait fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak IV. Tuthalya döneminde yazılmış bir belgeden, Asur kralı ile karşılıklı mektuplaştıkları ve dost oldukları anlaşılmaktadır. III. Hattuşili (M.Ö. 1267-1237), ülkeyi Kizzuvatna kökenli eşi Büyük Kraliçe Puduhepa ile birlikte yönetmiştir. Hattuşili, II. Ramses'in krallığının 21. yılında, Mısır ile eşitlik ilkesine dayanan bir antlaşma imzalamıştır. Orta Asur İmparatorluğu'nun güçlenmesi ve Hatti için bir tehdit oluşturması bu antlaşmanın zamanını belirleyen gelişmedir. Hattuşili, Asur'a karşı Babil ile de iyi ilişkiler kurmuştur.

Hattuşili, tahttan indirdiği Urhi-Teşup'un yerine Muvatalli'nin küçük oğul Ulmi-Teşup'u (Kurunta), Tarhuntaşşa'ya vassal kral olarak atamış ve ona büyük oranlarda arazi vermiştir. Bu suretle, Hitit tahtının esas varisi olan Ulmi-Teşup'un taht üzerindeki haklarından vazgeçeceği düşünülmüştür.

Hattuşili'den sonra tahta oğlu IV. Tuthalya (M.Ö. 1237-1209) çıkmıştır. Yeni kralın saltanatının ilk yıllarından itibaren Tavananna olarak Puduhepa bulunmaktadır. Tuthalya ilk önce babası tarafından Tarhuntaşşa krallığına getirilen Kurunta ile bronz tablet üzerine yazılan bir antlaşma imzalamıştır. Antlaşmada Tarhuntaşşa ülkesinin sınırları yeniden çizilmiş, hiyerarşi içinde Kurunta'ya Kargamış kralı ile aynı düzeyde yer verilmiştir.

III. Hattuşili'nin mührü

IV. Tuthalya'nın Mührü
(www.biblicalarchaeology.org)

IV. Tuthalya Dönemi'nde Hitit Krallığı, Asur tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Tuthalya, bu tehdide karşı bir önlem olarak, Amurru kralı Şauşgamuva ile yaptığı antlaşmada, Asur'a karşı ambargo uygulamıştır. Ayrıca kral, iktidarı sırasında Batı Anadolu ile de uğraşmak zorunda kalmıştır.

IV. Tuthalya, Yazılıkaya

Kurunta, IV. Tuthalya'nın ölümünden sonra kısa bir süre için Hattuşa'da idareyi ele geçirmiştir. Tahta çıktığında oldukça yaşlı olan Kurunta ölünce, yerine IV. Tuthalya'nın oğlu III. Arnuvanda geçmiştir. Arnuvanda'nın krallığı kısa sürmüş, yerine geçecek oğlu olmadığı için kardeşi II. Şuppiluliuma (M.Ö. 1207-1178) tahta çıkmıştır.

II. Şuppiluliuma, Hitit İmparatorluğu'nun bilinen son kralıdır. Hattuşa'nın güneyinde bugün Güney Kale olarak adlandırılan kesimde bulunan bir yazıtta, onun Orta ve Güneybatı Anadolu'da

savaştığı, Tarhuntaşşa'da istikrarı tekrar sağladığı anlatılmaktadır. Kral, Alaşiya (Kıbrıs) ülkesine askeri bir müdahalede bulunmuş ve bu ülke ile bir antlaşma imzalamıştır. Bu belge, Hitit arşivlerindeki tarihi metinlerin sonuncusudur. Adaya yapılan müdahaleye Mısır kaynaklarında *Deniz Kavimleri* olarak adlandırılan göç hareketiyle gelenlerin sebep olduğu düşünülmektedir.

Hitit Devleti'nin M.Ö. 1200'lerden sonra yıkılmasının birçok nedeni vardır. Son Hitit kralının çabaları, bu sürecin gidişatını değiştirememiştir. Ülkede kıtlığın baş gösterdiği, siyasal huzursuzlukların çıktığı belgelerden anlaşılmaktadır. Kralın memurları ile maiyetinde bulunanları sürekli bağlılık yeminine zorlaması devletteki huzursuzluk ve güvensizlik ortamının somut göstergelerindendir. Yine Hitit Devleti'nin ayakta olduğu son yıllara tarihlenen yazılı kaynaklar, Anadolu'ya Suriye ve Mısır'dan büyük miktarda talul sevk edildiğini göstermektedir. Merneptah Hitit ülkesine talul yolladığı bilinen Mısır firavunudur. Bu dönemde, uzun ve sürekli savaşlar, salgın hastalıklar insan gücünü de büyük oranda azaltmıştır.

Ülkede, II. Muvatalli döneminde başlayan, III. Hattuşili döneminde derinleşen, daha sonraki krallar döneminde kendini iyice hissettiren iki başlı bir yönetim söz konusudur. Krallık resmi olmasa da Hattuşa ve Tarhuntaşşa merkezli bölünmüştür. Kuzey Anadolu'daki geleneksel düşman Kaşkalar, Güneybatı Anadolu'daki Lukkalar, Hitit Devleti'nin bu durumunu fırsat bilmişlerdir.

II. Şuppiluliuma dönemine ait belgelerin çok az sayıda olması, Hitit Devleti'nin yıkılış sürecini, başka belgeler ve olaylardan anlamayı zorunlu kılmıştır. Bütün Önasya'yı etkileyen Deniz Kavimleri Göçü ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan güçsüzleşen Hitit Devleti'nin yıkılma sürecini hızlandırmıştır.

Hitit Devleti, M.Ö. 12. yüzyılın ortalarına doğru küçük beylikler halinde Orta Anadolu'nun güneyinde, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de varlığını sürdürmeyi başarmıştır.

HİTİT UYGARLIĞI

Devlet Yönetimi: Hitit Devleti, Eski Yakın Doğu devletlerinin çoğunda olduğu gibi hükümdarın idari mekanizmanın en üst düzeyinde bulunduğu bir merkezi otorite ile yönetilmiştir. Eski Hitit Krallığı'nın idari yapısına ışık tutan iki önemli belge I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi ve Telepinu Fermanı'dır. Telepinu Fermanı'nda yer alan *"onun (kralın) oğulları, erkek kardeşleri, hısım ve akrabaları ve onun*

askerleri birlik olmuşlardı" ifadesi ile kralların ilk dönemlerde akraba ve askerleri tarafından desteklenmelerinin önemine işaret edilmiştir.

Eski Hitit Krallığı'nda kralın yanında *Pankuş* adlı bir asiller meclisi bulunmaktadır. Vasiyetnamesinde I.Hattuşili, kendi yerini alacak veliahtı belirledikten sonra Pankuş'a seslenir ve onay ister. Kralın seçiminin hukuki hale gelmesi için Pankuş'un rızasının gerekli olup olmadığı belirsizdir. Pankuş tayin edilen kişinin veliahtlığını kabul ve garanti eder. Telepinu Fermanı'ndan ise Pankuş'un kralı yargılama hakkına sahip olduğu anlaşılmaktadır:

> "...Bundan sonra kim kral olursa ve erkek ve kız kardeşlerine kötülük planlarsa siz onun Pankuş'usunuz ona açık olarak söyleyin:'Kan olayı ile ilgili meseleyi tabletten oku' (önceleri) Hattuşa'da cinayet çoğaldı. Ama şimdi tanrılar onu (cinayeti) kraliyet ailesinden aldı. Kim erkek ve kız kardeşleri arasında kötülük yaparsa meclisi toplayın, sonuçta haksız bulunursa bunu başıyla ödesin".

Bu döneme ait belgelerden birçok yetkiye sahip görünen Pankuş'un, belki sadece biçimsel yönden de olsa, kraldan sonra gelen güçlü bir sınıf olduğu söylenebilir. Yine bu dönemde Pankuş'un yanında ikinci bir meclis olarak *tuliya* ve bunlardan başka her şehrin bir *ihtiyarlar meclisi* bulunmaktadır. İmparatorluk Dönemi'nde Pankuş'un belki bir kurum olarak varlığını sürdürse bile etkili olmadığı, iktidar ve yetkilerin büyük kralın elinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tek hâkim güç olan Hitit kralları tanrıların yeryüzündeki temsilcisi oldukları fikrini de benimsemişlerdir:

> "Ülke Fırtına Tanrısına aittir. Gökyüzü ve yeryüzü ile insanlar da Fırtına Tanrısınındır. O (= tanrı) Labarna'yı, kralı, kendi temsilcisi yaptı ve ona bütün HattiÜlkesini verdi. Böylece Labarna tüm ülkeyi (kendi) eliyle yönetecektir".

Başka bir metin de bu fikri doğrular niteliktedir:

> "Bana, krala, tanrılar, Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı, ülkeyi ve benim evimi teslim ettiler. Şimdi ben, kral, ülkem ve evim üzerinde de egemen olacağım".

Hitit kralı bütün ülkeyi tanrıların eliyle yönetmiştir. Krallar tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olarak kabul edilmelerine rağmen hiçbir şekilde hayatta iken tanrı muamelesi görmemiştir. Öldüklerinde tanrı olan kralların yontuları tanrı gibi kutsanmış ve bunlara kurbanlar sunulmuştur. Artık tanrısal kuvvetlerle donatılan ve halktan

uzak tutulmaları gereken kralların her türlü tehlikeden ve kirlilikten uzak tutulmaları bir zorunluluktur. Aksi durumda kralların, ülkesini ve halkını koruyamayacağına inanılmıştır. Kralın etrafında olanlar ve ona hizmet edenler özenle seçilmiştir. "Hitit Kralları İçin Temizlik Kuralları"nı içeren bir metinde kralın hizmetinde bulunan kişilerin (ayakkabıcı, derici, sucu) yapılan uyarılara dikkat etmemeleri ölüm sebebidir. Kralın ayakkabıcıları, ayakkabı yapılacak deriyi belirlenen yerden almak zorundadır. Eğer kralın ayakkabısı başka bir yerden alınan deri ile yapılırsa ve sonradan anlaşılırsa, ayakkabıcı ailesi ile birlikte ölüm cezasına çarptırılacaktır;

> "Fakat siz kralın ayakkabılarını yapan ayakkabıcılar, sığır derisini (sadece) aşçının evinden alınız, başkasını ise almayınız. Her kim başkasını alırsa fakat sonra bu ortaya çıkarsa, ona tüm ailesi ile birlikte kötü bir ölüm <cezası> verilecektir"

Ayakkabıcılar için yapılan uyarılar ve uyulmadığı zaman verilen ölüm cezası, krala hizmet eden deri işçileri, su taşıyıcıları, mutfak personeli için de geçerlidir. Kralın içme suyunu hazırlayanlar suyu süzgeçten geçirmelidir, çünkü suyun içinde bir saç kılının bile bulunması öldürülme sebebidir. Deri işçileri, ayakkabıcılar, kralın savaş arabasını hazırlayanlar, aşçının evinden olan deriyi kullanmak zorundadırlar. Yanlışlık sonucu başka bir deriyi alırlarsa ve bunu krala bildirirlerse bu onlar için suç sayılmayacaktır. Çünkü kral istemediği bu eşyaları başkalarına gönderecek ya da hizmetkârlarına verecektir. Ölüm cezası, bu durumu saklamaları ve sonradan ortaya çıkması sonucu verilecektir. Basit gibi görülen bu suçlara karşı ölüm cezası verilmesi, krala karşı kara büyü yapılmasını önlemek içindir. Çünkü kralın, büyü ile kirletilmiş malzemeden yapılan ayakkabı ya da elbiseyle temas etmesi, kara büyüye maruz kaldığı anlamına gelmektedir. Kralın büyülenmesi, tüm ülkeyi olumsuz etkileyen bir durum olarak kabul edildiğinden kralın temizliği konusunda ihmali bulunanların ölümle cezalandırılması kaçınılmazdır.

Yeni Hitit Krallığı dönemine ait çok sayıdaki yazılı belgelerin ışığında daha net bir şekilde anlaşılabilmektedir. Teokratik-Monarşi sistemi ile idare edilen Hitit Devleti'nde, devlet yönetiminin baş sorumlusu olan kralın görevleri bu dönemde kesin hatlarla üç grup altında ortaya çıkmaktadır. Kral, ülkenin "Baş Komutan"ı, "Baş Rahip"i ve "Baş Yargıç"ı olarak vazifelerini yerine getirmektedir.

Kralın görevlerinin başında savaş stratejisi gelmektedir. Hitit Kralı başkomutan olarak orduları yönetmiş ve ülkenin politikasını belir-

lemiştir. Dönemin en büyük güçlerinden olan Hitit Devleti'nin savaşlarda gücünü sergilemesi söz konusudur. Zira varlığının devamlılığı büyük ölçüde bu dengeye dayanmaktadır. Telepinu, kralın görevlerinden birinin düşmana karşı sert tedbirler almak olduğunu belirtmiştir. Kralların yıllıkları onların yaptıkları savaş icraatları ile doludur. Kral yazın sefere çıkar, kışlarını ise ülkesinde geçirirdi. Bazen özel durumlarda kışları da ordugâhta geçirmek zorunda kalırdı ki bu, saray entrikaları, komplolar gibi tehlikeli durumlar için uygun bir ortam oluşturması bakımından önem gösterilmesi gereken bir husustur.

Başarılı savaşlar sonucu zaptedilen memleketler, politik-askeri anlaşmalarla Hitit Devleti'nin vasali olmuştur. Vasal memleketler anlaşmalar gereğince, bağımsız bir dış politika yürütemezlerdi. Bu devletlerin her yıl Hitit Devleti'ne vergi ödemeleri yanında Hitit kralına sadakat yeminini yenilemeleri zorunlu idi. Hitit politikasına uygun olarak, kral ve kraliçe çocuklarını vasal hükümdarlarla evlendirerek, politik ve askeri bağları aile yönünden de pekiştirmiş oluyorlardı. Bu dönemde, kılıçla elde edilen büyük başarılar kadar, barış antlaşmaları ittifak politikası da o kadar önem kazanmıştır. Mitanni devletinin I. Şuppiluliuma tarafından yıkılması, II. Ramses ile III. Hattuşili arasında yapılan antlaşma, yine III. Hattuşili tarafından Asurluların baskı altında tutulması diplomatik başarılara örnek verilebilir.

Kralların barışsever görevlerinin başında dini görevleri gelmektedir. Krallar, tanrıların temsilcileri olmakla aynı zamanda onlara karşı bazı yükümlülükler üstlenmişlerdir. Ve "Baş Rahip" görevi ile tanrılara belirli bir takvim içinde yapılması gerekli bayramları icra etmek zorundadırlar. Kral bazen askeri sefer sırasında ordunun yönetimini güvendiği komutanlara teslim edip kendisi bir bayramı zamanında kutlamak için Hattuşa'ya dönmek zorunda kalmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kral yaz aylarını askeri operasyonlar için ayırmış, kışları ise kendini din işlerine vermiştir. Hatta kral, kraliçe ve veliahd çeşitli şehirlerde kutlanması gereken bayramlarda bulunabilmeleri için hızla seyahat etmişlerdir. Bu yüzden bu bayramlardan biri "Hız Bayramı" adını almıştır.

Hitit kralı "Baş Hâkim" olarak yargının en üst noktasındadır. Ülkede onun belirlediği kanunlar geçerlidir. Yasaları yapar, uygular ve adalet dağıtır. Eski Hitit'te yargıda Pankuş meclisinin de etkin olmasına karşılık Yeni Hitit Kralı bu yetkinin tümünün krala ait olduğu

görülmektedir. Hitit kanunlarının zina ile ilgili paragrafı bunu destekler:

> "Eğer, koca, zina yapan karısını yakalar ve öldürürse kocaya ceza yoktur. Fakat onları öldürmez de kralın kapısına götürürse ve 'karım ölmesin' derse karısı ve aşığı hayatta bırakılır. Yalnız aşık başını örtecektir."

Fakat koca "her ikisi de ölsün" derse bu durumda ceza verme yetkisi krala kalmıştır. Kral bu durumda ikisini de ölüme mahkûm eder ya da affedebilirdi. Yani son karar kralın inisiyatifindedir. Halk ile ilgili sorunlar, kralın yüksek memurları, ülkenin yöneticileri için dikte ettiği "Talimatname/Direktif"lerle yürütülmektedir. Önemli durumlarda ise (hırsızlık, ölümle sonuçlanan suçlar) "Kral Mahkemesi" devreye girmektedir. Bu mahkemeye devlet davaları da dâhildir. Örn. Yeminini bozan vasalların davaları gibi (Madduwatta Metinleri). Aynı şekilde vasallar arasındaki uyuşmazlıklar da kral huzurunda ele alınmaktadır. Aynı zamanda kral yargı yetkisi verdiği yüksek memurlarına çözmekte güçlük çektikleri davaları kendisine getirebileceklerini söylemektedir;

> "Fakat siz halledemediğiniz davayı efendiniz kralın önüne getirin onu kral bizzat tetkik eder".

Hitit kralları, iktidarda denge sağlamak için ekonomik politika alanında müdahalelerde bulunmak zorundaydılar. Bu dengenin sağlanmasında toprak mülkiyetinin dengeli dağıtımı özellikle etkilidir. Hitit kralı toprağın özel kişilerin elinde toplanmasını, bu kişilerin güçlenip tehlike yaratmamaları için önlemek eğilimindedir. Yani, onlara görevler, topraklar, ayrıcalıklar vermiş ama bunların belli bir oranda kalmalarına özen göstermiştir. Üst düzey yöneticiler, çeşitli yollarla büyük topraklara ve kayda değer zenginliklere sahip olabilmekteydiler. IV. Tuthaliya'nın annesi Puduhepa ile birlikte, Şahurunuwa adında bir yüksek görevlinin torunlarına miras yoluyla bir kısım taşınır ve taşınmazın verilmesine ilişkin düzenlediği bir belge bunun kanıtıdır. Kral mülkiyetinde olan toprağı bizzat işlettiği gibi, kişilere "Bağış" olarak verebilmiştir. Ayrıca kral işletilmek üzere toprağı kurum ve kişilere de verebilirdi. Toprak kralın bağışı olarak bir kişiye verildiği takdirde luzzi adlı vergiden muaf tutuluyordu. Eğer toprak kişiye "Bağış" olarak değil de işletilmek üzere veriliyorsa şahhan ve luzzi yükümlülüğünü yerine getirmek zorundadır. Kraldan "Bağış" alan kişinin bu hakkını oğullarına ve torunlarına intikal ettirebilmesi kralın garantisindedir. III. Hattuşili'nin

Uratarhunta'ya vermiş olduğu "Bağış Belgesi" kralın toprak bağışına bir örnektir.

Toprak mülkiyetinin resmen büyük kralın elinde bulunduğu Hatti memleketi, bir takım idari yönetim bölgelerine ayrılmıştır. Eski krallık döneminde bazı bölgeler saraya mensup prenslerin idaresine verilmiştir. Telepinu Fermanı'nda ülkenin idari yapısı şu sözlerle ifade edilmektedir:

> "ve ülke küçüktü, o (Labarna) nereye sefere giderse düşman ülkesini kudreti ile yenmişti. (Düşman) ülkelerini mahvetmişti. Ve (sonra) ülkeyi büyüttü, onu denize sınır yaptı. O seferden dönünce çocuklarından her birini bir ülkeye (idareci olarak) gönderirdi".

Hititlerde Eski Krallık Dönemi'nden Yeni Hitit Krallığı Dönemi'ne kadar en üst görevler, krallık ailesi üyelerine verilmiştir. "Kralın oğlu, prens" anlamına gelen ve DUMU.LUGAL sümerogramı ile ifade edilen unvan, bazen hükümdarın gerçek oğullarına bazen de hükümdarla herhangi bir bağı olmayan kişilere verilmiştir. Merkezi otoriteye sıkı sıkıya bağlı olan bu görevlilere verilen direktiflerden ara sıra orduya komuta ettikleri, şahitler listesinde yer aldıkları, kral ve kraliçe ile birlikte dini törenlere katıldıkları ve aktif rol aldıkları anlaşılmaktadır. Genellikle kralın yasal varisi, *tuhkanti* (veliaht prens) unvanı taşıyan kişidir.

Yeni Hitit Krallığı döneminde önemli bölgelere yine büyük kralın oğulları kral tayin edilmişlerdir. I. Şuppiluliuma'nın ilki oğlundan Telepinu, Halap kralı, Piyaşşili ise Kargamış kralı olarak Hatti'ye bağlanmışlardır. Daha sonraları ise özellikle Kaşka tehdidine karşı Yukarı Ülke'de Halkmiş, Nerik ve Zippalanda'nın yönetimi, Muvattalli tarafından kardeşi III. Hattuşili'ye verilmiştir. Yine Muvattali, güneyde kurduğu başkent Tarhuntaşşa'nın başına Mısır-Hitit Savaşı sırasında oğlu Kurunta'yı bırakmıştı. Daha sonra Kurunta'yı kardeşi Urhi-Teşup (III. Murşili), amcası III. Hattuşili ve amcasının oğlu IV. Tuthaliya, Tarhuntaşşa Krallığı'nın başına kral olarak atamışlardır. Konya çevresinde kurulan bu krallığın batıdaki Arzava Krallığı'na karşı kurulduğu anlaşılmaktadır. Küçük krallıklar olarak da tanımlanabilen bu tür idari birimler ile merkezi otorite arasında antlaşmalar yapılmıştır. Bir krallıkla yapılan antlaşmanın içeriği diğerinden farklıdır. Tarhuntaşşa ile yapılan antlaşmada suikastların ihbarı, kaçakların iadesi konuları yer alırken, Halpa ile yapılan antlaşma karşılıklı yardımlaşmayı garanti etmektedir.

Küçük krallıklar dışında, Hitit devletine bağlı yerel krallıkların bazıları şunlardır: Doğu Anadolu'da bugünkü Malatya ile Elazığ arasında Alşe ve buranın güneyinde İşuwa, Erzurum ve Erzincan çevresinde Hayaşa, Kuzeydoğu Anadolu'da Azzi; Batı Anadolu'da Arzava Ülkeleri içinde Hapalla, Şeha, Mira-Kuvaliya, Hariyati, Viluşa ve Arzava; güneyde Kizzuvatna; kuzeyde Pala ve Tummana.

Ayrıca bazen krallığın sınırlarına yakın yerlerde olan ve bu yüzden denetimi kolay olmayan, başkentten uzak bölgelerin yönetimi yüksek rütbeli görevlilere verilmiştir. I. Arnuvanda döneminden başlayarak direktif metinleri denilen belgeler hazırlanmıştır. Bu görevlilere Hitit kralları tarafından gönderilen direktiflerle, onların, mülke el koyma yoluyla görevlerini kötüye kullanmaları engellenmek istenmiştir. Ayrıca, görev ve yükümlülükleri ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Bunlardan bazıları:

EN KUR^{TI}	: Ülkenin Beyi
BĒL MADGALTI	: Askeri Vali
^{LÚ}*HAZANNU*	: Belediye Reisi
^{LÚ}MAŞKIM.URU^{KI}	: Şehir Müfettişi

Merkezden uzak olan ve geniş yetkileri ile merkezi gücü temsil eden bu görevlilerin, herhangi bir karışıklık durumunda yetki kullanmaları için kralın sahip olduğu rahiplik, hâkimlik, komutanlık yetkilerine sahip olmaları gereklidir. Ancak bu yetkileri de kral tarafından verilen direktiflerle yerine getirilmelidir. Kralın "Askeri Vali"ye gönderdiği direktifte vurguladığı gibi "halledemediği konularda krala başvurması koşuluyla". Böylece inisiyatifin daima merkezi otoritede kalması sağlanmıştır.

Hitit Devleti'nin büyük devletlerle ya da kendine bağlı diğer devletlerle olan hukuki durumu bu devletlerin Hititlerin ya müttefiki ya düşmanı ya da vasali olması şeklindedir. Vasal devletlerle Hitit kralı arasında Hitit devletine karşı yükümlülüklerini bildiren bir antlaşma imzalanmaktadır. Bu antlaşmalar gereği vasal devletlerin öncelikle kralın şahsına ve hanedanına sadakat göstermeleri gerekmektedir. Kral da vasal ve onun soyuna topraklarını garanti etmektedir. Hititlerin vasal devletlerle ve büyük krallıklarla ilişkilerini pekiştirmek için uyguladıkları önemli bir politika "krali evlenmeler"dir. Şuppiluliuma'nın kızkardeşi ile Hayaşa ülkesi kralı Hukkana'nın evlenmesi, III. Hattuşili'nin kızı ile II. Ramses'in evlenmesi bu tür evliliklerdendir.

Hitit kralları ülke arazisini askeri, idari, sosyal ve ekonomik mecburiyetlerin bir gereği olarak mülkiyet hakkını elinde tutmak koşuluyla, kullanma hakkını bir takım kişilere vermekte, büyük oranlarda dini kuruluşlara tahsis etmekte ve kral hediyesi olarak kişilere arazi bağışı yapmaktadır. Arazi tahsisinden yararlananlarşahhan ve luzzi yükümlülüklerini yerine getirmek zorundadırlar. *Şahhan*, sahip olunan araziye karşılık devlete sunulan bir çeşit vergi (hizmet yerine alman vergi); *luzzi* ise yolların bakımı, tapınakların onarımı gibi "çalışma mükellefiyeti" ve "angarya" olarak yorumlanmaktadır.

Hititler, tanrıdan aldığı siyasal iktidar gücü ile merkezde kralın bulunduğu, kraldan aldıkları yetki ile taşrada yüksek dereceli görevlilerin yer aldığı teokratik-merkeziyetçi bir devlet sistemi kurmuşlardır.

Hukuk: Hitit hukukunun temelini "Hitit Yasaları" denilen iki seri halinde ele geçen ve birinci seri "eğer bir insan" (takkuantuhşaş) ikinci seri "eğer bir bağ" (takku^{GIŞ}GEŞTIN) şeklinde başlayan, her bir seri 100'er madde olmak üzere, yaklaşık 200 yasa maddesini içeren çiviyazılı belgeler oluşturmaktadır.

Hitit yasaları I. Murşili döneminden IV. Tuthalya dönemine kadar geçen süre içinde oluşturulmuştur. Pek çok maddede rastlanan "eskiden. . . . şimdi" sözlerinden de anlaşılacağı üzere Hitit yasaları bu süreçte değişikliğe uğramış ve ceza indirimine gidilmiştir. Fakatmaddelerde değişiklik yapan kralların adları ise açıkça belirtilmediği için, yasa maddelerinde görülen aşamalar, dil ve yazı özelliklerinin de yardımı ile geniş bir zaman kesiti içine tarihlenmektedir. Hitit yasaları oluşturulurken, ilk önce geleneksel düzenlemeler bir araya getirilmiş, sonra işkence cezaları tazminat şekline dönüştürülmüş, ölüm cezaları kısıtlanmış onun yerine maddi cezalar arttırılmış sonunda para cezalarında da indirime gidilmiştir.

Hitit yasaları, yüzyıllar içinde korunmuş ve küçük değişikliklerle defalarca kopya edilmişse de tam olarak bir kanun olarak değerlendirilemez. Gündelik hayatta ihtiyaç duyulan her konu yasalara ya dahil edilmemiş ya da üstünkörü değinilmiştir. Aile, evlilik, veraset, ticaret konularında temel eksiklikler vardır.Yasalarda daha çok ceza hukukuna ilişkin maddeler yer almaktadır. Evlilik ve insanların sosyal ilişkilerine kısmen değinilmiştir. Verasetle ilgili maddeler çok eksiktir. Böylece yaklaşık 200 maddeye yakın bir yasa dizisiyle bütün Hitit hukukunu anlamak mümkün değildir.

Her iki seride yer alan maddeler şöyle özetlenebilir:

I. Seri "eğer bir kişi" (takkuantuhşaş)

1-6	Adam öldürme
7-18	Saldırı ve dayak
19-24	Köle mülkiyeti ve kaçan kölenin durumu
25	Halkın sağlığını koruma
26-36	Evlilik hukuku
37-38	Adam öldürme (nefsi müdafaa)
39-41	Arazi işletmesiyle ilgili yükümlülükler
42	Askeri seferler için adam kiralama (paralı asker)
43	Irmağı geçerken meydana gelen bir kaza
44A	Adam öldürme (ateşe iterek)
44B	Büyü yapma (kara büyü)
45	Kayıp eşyayı bulma
46-56	Arazi edinme
57-92	Hayvan hırsızlığı ve saldırısı
93-97	Hırsızlık
98-100	Kundakçılık

2.Seri "eğer bir bağ" (takku^{GIŞ}GEŞTIN)

101-118	Üzüm bağları ve bahçelerle ilgili suçlar
119-145	Hırsızlık, mal-mülke verilen zarar
146-149	Alım ve satımlardaki yolsuzluk
150-161	Çeşitli hizmetlere karşı verilen ücretler
162	Su kanalları ile ilgili suçlar
163	Sığırlarla ilgili suçlar
164-169	Tarımla ilgili kurallar
170	Büyücülük
171	Anne tarafından evlatlıktan reddedilme
172	Kıtlık zamanı hayatm idame ettirilmesine karşılık tazminat
173	Otoriteye karşı gelme
174	Adam öldürme
175	Evlilik hukuku
176A	Boğa ile ilgili suç
176B-186	Fiyat listesi
187-200A	Cinsel suçlar
200B	Eğitim için ücret

Hitit yasalarında birçok suçun karşılığında tazminat ödenirdi. Ölüm cezası nadir verilirdi, sakatlama ise kölelere uygulanan bir cezadır. Hitit Yasa maddelerine göre ölüm cezası verilen suçlar:

- ❖ Mahkemeye karşı gelmek
- ❖ Kara büyü yapmak
- ❖ Sodomi (Hayvanlarla cinsel ilişki)
- ❖ Bir kız veya kadını dağa kaçırıp tecavüz
- ❖ Kral tarafından verilen bir tarlayı başka birine devretme
- ❖ Akrabalar arasında cinsel ilişki
- ❖ Saray kapısından mızrak çalma

Yasalarda düzenlemeye gidilmeden önce işkenceyle öldürmenin çok ağır olmayan suçlara uygulandığı görülmektedir:

> "Eğer evvelce ekilmiş bir tarlayı bir başkası yeniden ekerse, onun ensesine bir saban bağlanır ve sabana bir çift öküz koşulur. Bir öküzün yüzü bu yana, diğer öküzün yüzü öbür yana çevrilir. Adam öldürülür. (Sonra) öküzler de öldürülür. Ve evvelce tarlayı kim ekmişse ona yeniden sahip olur. Eskiden böyle yapılırdı. Şimdi ise adamın yerine bir koyun, öküzlerin yerine bir koyun alınır".

Yasa maddeleri arasında yer almamakla birlikte bazı suçlara kral ölüm cezası verme hakkına sahiptir. Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan Azzi-Hayaşa Kralı Hukkana ile yapılan antlaşma bu duruma bir örnektir. Hatti kralı, Hukkana'yı Hattuşa'da kabul görmeyecek ve cezasının ölüm olacağı bir suçu işlememeleri konusunda uyarmaktadır: Yakın akrabalar arasındaki cinsel ilişki Hatti ülkesinde doğru karşılanmaz ve bu suçu işleyenler Hattuşa'da hayatta kalamaz, ölümle cezalandırılır:

> "Ben majestemin sana zevce olarak verdiğim kız kardeşimin soyundan, neslinden pek çok kız kardeşleri vardır. Sen onları kız kardeş olarak aldığından, onlar senin soyuna aittir. Fakat Hattuşa ülkesinde erkek kardeş, kız kardeşini ya da kız kuzenini almayacağı (yönünde bir gelenek vardır). Buna izin verilmez Hatti ülkesinde her kim böyle bir suç işlerse, Hattuşa şehrinde o, yaşayamaz, orada ölür..... Eğer bazen karının kız kardeşi ve kardeşinin akrabası ya da kız kuzenin sana gelirse ona yiyecek ve içecek ver. Her ikiniz de yiyin, için ve eğlenin. Fakat sen onu (cinsel olarak) arzulama. Buna izin verilmez ve (böyle bir eylemin sonucu) ölümdür."

Ayrıca çeşitli kentlerin de kendilerine özgü cezalandırma sistemleri vardır. Sınır bölgeleri komutanlarına verilen direktif metninde, eskiden beri o bölgede uygulanan kurallara ne ise uyulması istenmektedir:

> "Büyük suçlara karşı, çeşitli ülkelerde eskiden beri ne cezalar uygulanıyorsa (öyle yapılsın): eğer bir kentte suçlular öldürülüyorsa, şimdi de öldürülsün; eğer bir kentte sürgüne yollanıyorsa, yine sürgüne yollansın. Sonra kent temizlensin".

Demek ki, etnik açıdan Hatti ülkesinden farklı olan sınır bölgelerinde Hitit yasalarından çok yerel yasalara uyulmaktaydı.

Hititlerde davaların bakılması için özel bir yapının varlığına ait bilgi yoktur. Aşağıdaki örneklerde belirtildiği üzere mahkemenin kralın sarayının kapısında yapılması durumu söz konusudur:

> "Eğer bir adam bir öküzle günah işlerse lanet edilecek bir eylemdir, o ölsün. Kralın kapısına onu götürür, onu kral öldürür, (ya da) onu kral yaşatır. Ama o kralın önüne çıkmasın."
>
> "Eğer bir adam bir kadını dağda alırsa suç adamındır ve o ölecek, ama eğer onu evde alırsa suç kadınındır ve kadın ölecek. Eğer adam (koca) (onları) bulursa ve onları öldürürse, ona ceza yoktur."
>
> "Eğer kralın kapısına onları götürür ve derse: 'Benim karım ölmesin' o zaman karısı hayatta kalır ve zina yapan erkeği de hayatta bırakır ve zina yapan erkeğin başını örter...."

Karısını başka biriyle suçüstü yakalayan koca, kral kapısında "ikisi de ölsün" deme hakkına da sahiptir. O zaman son karar yine kralın inisiyatifindedir. Ceza verme yetkisi krala aittir:

> "..... Eğer derse: 'İşte ikisi de ölsünler, o zaman tekerleğe diz çöksünler, kral onları öldürür, (ya da) kral onları yaşatır".

Başkent dışındaki kentlerde ise anlaşmazlıklar ilk önce "yaşlılar" ya da "sınır bölgesi komutanı" gibi yüksek dereceli görevlilerin huzurunda halledilmeye çalışılmıştır. Basit konularda kralın müdahalesinin olmaması doğaldır. Kral insan yaşamının söz konusu olduğu davalarda hükmünü bildirmektedir:

> "Eğer birisi bir (başıboş) sığır, at (ya da) katır bulunursa, onu kralın kapısına götürür. Eğer onu arazide bulmuşsa yaşlılara (bildirir). Yaşlılar izin verirlerse o zaman onu (kendisi için) işe koşabilir. Eğer sahibi tarafından bulunursa ona (doğal olarak) sahip olur, hırsızlıktan yakalanmaz. Eğer onu yaşlılar onu bulana kadar bırakmazlarsa, o hırsız olur (sayılır)".

Merkezden uzak bölgelerde bulunan görevliler, kral tarafından verilen direktifler doğrultusunda hâkimlik yetkisini kullanmaktadırlar. Bel Madgalti (Askeri Vali) bu yetkisini "halledemediği konularda krala başvurması koşuluya" kullanacaktır. Merkezde olduğu gibi merkezden uzak bölgelerde de son karar krala aittir. Kral tarafından atanan ve onun adına yargılama yapabilen ^{LÚ}DUGUD "ileri gelen, adli görevli" unvanı taşıyan görevliler de bulunmaktadır. Kral adına karar verdikleri için onların verdikleri kararı reddetmenin cezası ölümdür:

> "Eğer bir kimse kralın kararını reddederse evi bir harabe yığınına dönecektir. Eğer bir kimse bir ^{LÚ}DUGUD'un kararını reddederse kafası kesilecektir".

Bu maddede suçun ne olduğuna bakılmamış, adli görevlinin kararına uymamak ölçü alınmıştır. Kralın (adına hüküm veren görevlinin) kararına uymamak demek kralın otoritesine karşı gelmek demekti ve en ağır cezayı gerektirmektedir.

Din: Eski Hitit Krallığı dönemine ait metinlerinde birkaç tanrıdan söz edilirken, Yeni Hitit Krallığı döneminde tanrıların sayısı artmıştır. "Hatti ülkesinin bin tanrısı" şeklinde özetlenen bu panteon (tanrılar topluluğu) içinde Hint-Avrupalı Tanrılar (Hitit-Luwi-Pala), Asyanik-Tanrılar (Hatti-Hurri-Sümer), Indo-Ari Tanrılar (Eski Hint), Semitik-Tanrılar (Asur-Babil) yer almaktadır. Sayıca çokluğa işaret eden ve binlerle ifade edilen panteon, Hititlerin savaşlarda yeni yerler ele geçirmesi ya da kaybetmesine bağlı olarak değişime uğrayabilmekteydi. Yendiği ülkenin tanrısını kendi ülkesine getirmek, panteondaki tanrı sayısıyla birlikte kralların manevi güçlerini arttıran bir davranıştır:

> "Eskiden Zalpuva kralı Uhna, Şiuşummi'nin bir heykelini Neşa'dan alıp Zalpuva'ya götürmüştü. Daha sonra ben Anitta, Büyük Kral, Şiuşummi'yi Neşa'dan alıp Zalpuva'ya götürdüm. Ayrıca Zalpuva kralı Huzziya'yı da canlı olarak Neşa'ya götürdüm."

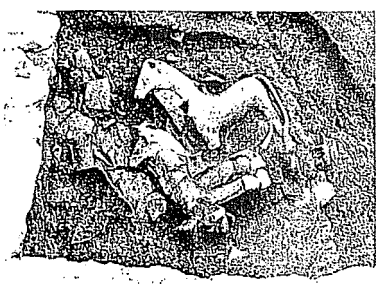
Tanrıların sayısı arttıkça, etnik kökenleri farklı ama nitelikleri aynı olan tanrılar bir araya getirilmiştir. Tanrılarının isimleri Hattice, Hurrice, Sumerce olarak değişse de, işlevleri ve nitelikleri aynı kalmıştır. Kraliçe Puduhepa'nın Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na sunduğu bir dua metninde bu durumu görmek mümkündür.

> "Bütün ülkelerin kraliçesi, efendim. Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hatti ülkesinden sen Arinna'nın Güneş Tanrıçası! Hatti ülkesinde sen Arinna'nın Güneş Tanrıçası adını alırsın, sedir ağacı ülkelerinde (Kuzey Suriye'de) ise Hepat adını taşırsın".

Hitit pantheonunun baştanrısı olan Fırtına Tanrısı'nın Hattice adı Taru, Hurrice adı Teşup'tur. Hattili Fırtına Tanrısı'nın eşi Vuruşema'dır. Hurrili Fırtına Tanrısı Teşup'un eşi ise, Hepat' tır. Farklı kökenden bir tanrıyı benimseyen Hititlerin kendilerine ait bir tanrıları yok muydu? Anitta metninde "bizim tanrımız" dedikleri tanrı *şiu* adı geçmektedir. Yunanca theos ve Latince deus kelimeleri ile Hititçe terim şiu-/şiuna-/şiumi-'nin Hint Avrupa dil ailesinden olduğu ve hepsinin de "ışıldamak, parlamak" kökünden türetildiği anlaşılmaktadır. Şiu sözcüğü de sonra Hitit metinlerinde genel olarak "tanrı" anlamında kullanılmıştır.

Hitit Yeni Krallık Dönemi'nde Hitit devlet dini kuvvetli bir şekilde Hurri kültürü etkisi altına girmiştir. Özellikle III. Hattuşili'nin eşi Puduhepa zamanında bu etkinin daha da arttığı, onun Hurri kökenli dini metinleri kopya ettirmesinden anlaşılmaktadır. Panteonun baş tanrısı fırtına tanrısı Teşup'tur. Bu tanrı, dağların tepesinde oturur, yağmurdan, şimşekten ve fırtınalardan sorumludur. Kutsal hayvanı boğadır. Arabasına *Şerri* (gün) ve *Hurri* (gece)adını taşıyan iki boğa koşuludur. Fırtına tanrısının eşi Hepat, Arinna'nın güneş tanrıçası ile özdeşleşmiştir.

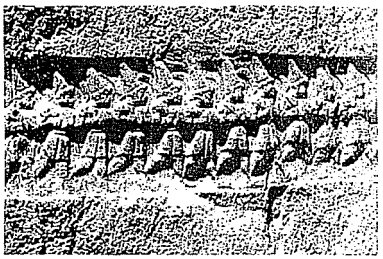
Hitit Fırtına Tanrısı'nın kutsal boğaları Hurri ve Şerri
(www.corumkulturturizm.gov.tr)

Fırtına Tanrısı Teşup ile Tanrıça Hepat'ın karşılaşma sahnesi, Yazılıkaya

Teşup ve Hepat'ın, panteonun baş tanrı ve tanrıçası olduğunu en iyi şekilde vurgulayan tasvirleri Hattuşa'nın 1.5 km kuzeydoğusunda Yazılıkaya açık hava mabedinde görülmektedir. Karşılıklı duran bu tanrılardan Hepat bir aslanın üzerinde, Teşup ise insan biçiminde betimlenmiş iki dağ tanrısının sırtına basmış olarak gösterilmiştir. Yazılıkaya mabedinde tanrılar; başında sivri bir külah, dizlerinin üstüne kadar inen beli kuşaklı bir giysi ve uçları sivri bir pabuçla tasvir edilmiş; Tanrıçalar ise başlarında silindirik bir başlık ve üzerlerinde bluz ve bol pili-

li bir etekle betimlenmişlerdir. Başkentte bir tanrı yontusunun kalkanı eskidiğinde yenisiyle değiştirilir ve o kalkan taşradaki başka bir tapınağa gönderilirdi. Bunlar orada ait oldukları tanrıyı temsil eder. Tanrılar geçidinde Teşup ve Hepat çiftinin çocukları da yer almaktadır. Bunlardan bazıları: Nerik ve Zippalanda'nın Fırtına tanrıları, Mezulla, Telepinu, Şarruma, Allanzu'dur.

Hitit'in 12 Tanrısı, Yazılıkaya

Telepinu tarım tanrısıdır ve babası Fırtına Tanrısı'nın, onunla ilgili olarak söyledikleri onun önemine işaret etmektedir:

> "Telepinu'yu çağırın! O benim oğlumdur, güçlüdür. Tohumu yeşertir, çift sürer, sular ve ...bir kaya gibi sağlamdır".

Hitit panteonundaki diğer tanrılar arasında; Hatti kökenliler; Taht tanrıçası Halmaşuit, Yabani hayvanların tanrıçası Teteşhapi, Fırtına tanrısının oğlu Telepinu, Yeraltı tanrıları, Lelvani, İştutaya, Papaya; Savaş ve salgın tanrısı Şulinkatte (Mezopotamya'daki NERGAL), Savaş tanrısı Wurunkatte (Mezopotamya'daki ZABABA), Sihir ve büyü ile ilgili tanrıça Katahzipuri (Hititlerde Kamruşepa) (Hattice Katah=Kraliçe, Hattice Katte= Kral), Hurri kökenliler; Hurri dilinde "büyük (tanrıça)" anlamına gelen aşk ve savaş tanrıçası Şauşga (Mezopotamya'daki IŞTAR), öbür dünya tanrıçası Allani, Tanrı Kumarbi; Luvi kökenliler olarak da; Ay tanrısı Arma, Savaş tanrısı İyarri sayılabilir. Ayrıca simgesi geyik olan koruyucu tanrılar (^{D}LAMA) da Luvi kökenlidirler.

Hitit inancına göre tanrılar insan biçiminde düşünülmüştür. Yalnız biçim olarak değil her yönüyle insana benzetilmiştir. Buna göre: Tanrılar yer, içer, acıkır, çalışır, sevinir, öfkelenir, yapılan büyülerden etkilenir, insanlar gibi tutkuları zayıf ve güçlü yönleri vardır, krallarınkine benzer bir haremleri vardır, çözülmesi zor sorunlarda fikir alışverişinde bulundukları bir danışma meclisleri bulunmaktadır.

Hititler tanrıları insanlar gibi düşündükleri için tapınaklar (É.DINGIR = Tanrı evi, tapınak) da tanrının evi olarak kabul edilmektedir. Tapınaklar, sadece tanrı evi fonksiyonunda olmayıp, sahip olduğu geniş arazilerde çok sayıda personelin çalıştığı, din ve külte bağlı bir ekonomik organizasyondur. Başkent Hattuşa'da baş

tanrı Teşup ve eşi Hepat için yapılan 1 numaralı tapınak (Büyük Tapınak) ve bu tapınağın etrafını çeviren magazinler ile bu magazinlerden bir yolla ayrılan çok mekânlı yapı kompleksi, merkezdeki geniş çaplı tapınak organizasyonuna ışık tutmaktadır. Tapınaklarda hizmet veren çok sayıda görevli vardır. Koruyucu Tanrı Lama?? 'nın kült merkezi Karahna şehrine ait kült envanter metninin kolofon kısmında, tapınak personelinin toplam 775 kişi olarak verilmesi, dini organizasyonun büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Bu kalabalık personeli idare etmek etkin bir yönetim faaliyetini gerektirmektedir. Tapınakta bir idareci sınıfın varlığına duyulan ihtiyaçla Rahip'ler (LÚSANGA) bu görevi üstlenmişlerdir.

Bayramlar: Hitit toplumunda tanrıya tapınma yollarının en yaygın, en kapsamlı ve en etkin uygulamaları "bayram ritüelleri"dir. Tanrılara kurban sunmak, yiyecek, içecek vermek dinin gerektirdiği gündelik işlemlerdir. Bayramlar ise tanrılara yapılması zorunlu vazifelerin daha yüksek düzeyde, daha kalabalık ve organize bir topluluklа, daha zengin malzemelerle, bazı bayramlarda kral, kraliçe ve prensin de katılımıyla gerçekleştirilen ayinlerdir. Hitit metinlerinden 165'in üzerinde bayram kutlandığı anlaşılmaktadır.

Hitit bayramları genellikle, mevsimlerle (ilkbahar bayramı, sonbahar bayramı, yıl bayramı, ay bayramı), meteorolojik olaylarla (yağmur bayramı, gök gürültüsü bayramı), tarımsal faaliyetlerle (orak bayramı, bağbozumu bayramı, harman bayramı, üzüm kesme bayramı), törenlerin en önemli bölümü (yıkanma bayramı, dağa götürme bayramı), bazı insan gruplarıyla (yaşlı adamların bayramı, temiz rahibin bayramı, tanrı anaları bayramı, uzak yerlerdeki insanların bayramı) ilgilidir. Ayrıca kilam, antahşum, nuntariyaşha, purulli, (h)işuwa gibi daha kapsamlı bayramlar da kutlanmıştır.

Bayramlar, rahiplerin ve ona yardımcı olan merhemli rahiplerin, tanrı analarının, fırtına tanrısının rahiplerinin ve diğer kült görevlilerinin sorumluluğunda gerçekleştirilir. Törende saray oğlanları, meşediler, müzisyenler, dansçılar, sakiler, aşçılar gibi birçok görevli de yer alır. Mevsimsel kült bayramları, kral ve kraliçenin bazen de prensin katılımı ile gerçekleştirilir ve kral "başrahip" sıfatıyla bu bayramların icracısıdır.

Hitit metinlerinde sözü edilen bayramlardan bazıları "düzenli bayramlar" olarak tanımlanır ve sürekli olarak, bazıları da daha seyrek olarak sözgelimi dokuz ya da on yılda bir kutlanır. Bazı bayramlar birkaç gün bazıları ise haftalarca sürer, örneğin, ilkbaharda kutla-

nan çiğdem bayramı 38 gün, purulli bayramı 32 gün, Kilam bayramı 3 gündür.

Kutlamaların yapılacağı yerler önceden belirlenmiştir ve bu yerlerde kesinlikle değişiklik yapılmamalıdır. Tapınaklar, köyler, ormanlar, şehirler, kırlar, ırmak kenarları, dağlar en çok tercih edilen alanlardır. Seçilen alanın dışına çıkılması tanrıları kızdırabilir ve ayinlerin amacına ulaşmasını engelleyebilir. Bu kural ancak bayramın kutlanacağı kentin düşmanın eline geçmesi halinde bozulabilir. Antahşum bayramında Nerik şehrinde yapılacak kutlamalar, şehrin Kaşkalar tarafından işgal edilmesinden dolayı bir başka kutsal kent olan Hakmiş'te yapılmıştır. Bu zorunlu bir yer değiştirmedir ve tanrılar bunu hoş görebilir.

Hattuşa'nın 1.5 km. kuzeydoğusunda yer alan Yazılıkaya Tapınağı'nın Babil'deki bit akitu gibi Hitit yeni yıl bayramının ülkenin bütün tanrılarının huzurunda kutlandığı "yeni yıl evi" olduğu kabul edilmektedir. Bayram adı ile özdeş renkli, hareketli, yemeli, içmeli, danslı, şarkılı oldukça abartılı faaliyetlerdir. Bu renkli kutlamalar hakkında fikir verecek görsel malzemeler mevcuttur. Eski Hitit Dönemi'ne tarihlenen "İnandık Vazosu", "Hüseyindede Vazosu" ve ayrıca antahşum bayramının tasvirlerini içeren Alacahöyük kabartmaları bu konuda bilgi vermektedir. Kült vazolarında tasvir edilen sahneler ile antahşum ve purulli bayramlarında anlatılan eylemler paralellik gösterir.

Bayram ayinlerinin başlıca eylemleri peş peşe yapılan sembolik hareket ve işlevlerden ibarettir. Bayram kutlamalarının en önemli kısmı "ziyafet" anıdır. Çok zengin ve çeşitli üstelik taze ve temiz yiyeceklerle donatılmış sofralardan oluşmuş ziyafet, tanrıyı yatıştırma ve tanrıyla insanlar arasında dostluk kurma aracı olarak kullanılmaktadır. Hitit inancına göre tanrılar insan biçiminde düşünüldüğü için, törendeki birçok uygulama bu düşünceden hareketle gerçekleştirilmiştir. Bazı bayramlarda bayramların normal akışına ek olarak "sahne oyunla " denilebilecek bir takım gösteriler de gerçekleştirilmektedir. Örneğin, antahşum bayramında kral Tahurpa'dan Hattuşa'ya giderken meşediler (muhafızlar) koşu yarışı yapar, kazanan, arabanın atının başını tutar, Kılam bayramında ise yarışmaya katılan on kişi içinde birinci ve ikinci asker elbisesi ile ödüllendirilir.

Bayramların maddi yükü öncelikle devletin sorumluluğundadır. Ancak, bayram sırasında yapılan kült gezilerinin güzergâhında bulunan şehirler, kendi imkânlarıyla gerekli malzemeleri temin eder, tapınaklar da bu organizasyona katkıda bulunur.

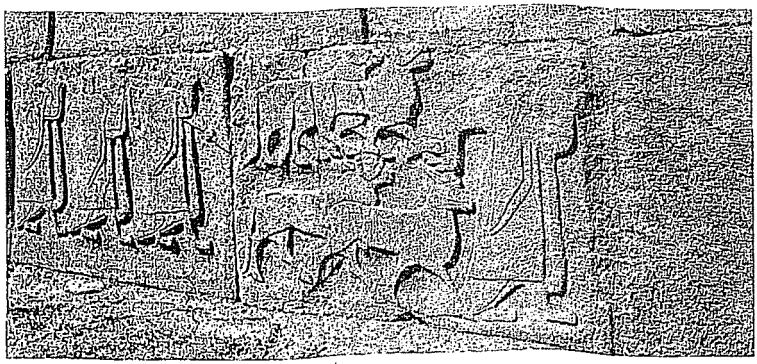
Hitit takviminde yer alan bayramların en önemlileri ilkbahar ya da sonbahar da kutlanan bahar bayramlarıdır. Ekonomisi tarıma dayalı eskiçağ toplumlarının bütün çabası, tarımsal verimliliği arttırmaktır. İlkbahar yılın başlangıcı olarak kabul edilir ve bu başlangıç bayramlarla karşılanır. Hititler tarafından ilkbahar veya sonbaharda kutlanan bu türdeki bayramlar antahşum, nuntariyaşha, kilam, purulli gibi isimlerle anılmaktadır. Bu bayramlar aynı zamanda kralın kraliçe ile birlikte bazen de prensin de katılımı ile ülkenin çeşitli şehirlerini ziyaret ettiği "mevsimsel kült gezisi bayramları"dır.

Antahşum Bayramı (çiğdem bayramı): İlkbaharda kutlanan bayram adını "çiğdem" anlamına gelen bitkiden alır. Bu bayramın kutlama zamanı kırlarda ilkbaharın müjdecisi çiğdem çiçeklerinin açma zamanıdır. Alacahöyük kabartmalarında bayramın görsel tasvirleri yer almaktadır.

Alacahöyük, 1907 (Tarih Tarih Dergisi)

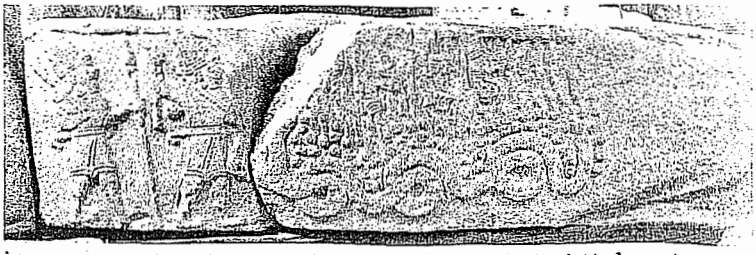
Alacahöyük Kabartmaları

Nuntariyaşha Bayramı: Bayramın adı Hititçe nuntarriyaşha- "hız, sürat" kelimesinden türetilmiştir. Kralın bir kutlama alanından başka bir alana aceleyle seyahat etmesinden bu adı almış olmalıdır. Kutlama sonbaharda kralın seferden döndüğü zaman yapılmıştır.

KI.LAM Bayramı: KI.LAM Sumerce "Pazar yeri, kapı yapısı" anlamına gelmektedir. Büyük olasılıkla başkentte kutlanan bayramda Hattuşa saray kapısı ön plandadır. Kral ve kraliçenin Hitit başkentinde yaptıkları bir gezi şeklindedir. Bayram, değişik Hitit kentlerinden gelen ve adaklar getiren oldukça kalabalık bir katılım ile kutlanmaktadır. Getirilen adaklar ise bayrama katılanlara dağıtılırdı. Bu bayram kralın tebaasıyla yaptığı "takas" olarak değerlendirilebilir. Yani kapıları dolaşan krala armağan ve haraç sunulması, kralın bunun karşılığında yemekler ikram etmesi, eşyalar dağıtması. Amaç verimlilik ve bolluğun artmasını sağlamaktır.

Purulliya Bayramı: Antahşum ve nuntariyaşha bayramları ile birlikte en önemli Hitit mevsim bayramlarından biri olan purulliya bayramı, adını Hattice pur- "toprak" kelimesinden alır. Bu bayrama kralla birlikte kraliçe de katılmaktadır. Tören alayı, Hattuşa'dan başlayarak birçok kentten geçer. Asıl varılmak istenen yer ise kutsal Nerik kentidir. Bu kente ilkbahar şenliği kutlamaları doruk noktasına ulaşır. Yerli Anadolu mitoslarından biri olan illuyanka mitosu purulli bayramı kutlamaları sırasında muhtemelen Nerik'te ve şenlik güzergâhında bulunan diğer şehirlerde canlandırılmaktadır. Karanlık ve kötü güçleri temsil eden illluyanka üstünlüğü ele geçirdiğinde yağmurlar kesilecek, ürünler kuruyacaktır, yani mevsim sonbahardır; illuyanka ile ölümüne savaşa tutuşan fırtına tanrısının temsil ettiği güçler üstün geldiğinde ise tabiat canlanacak, ekinler büyüyecek, ülke bolluk içinde olacaktır, yani mevsim ilkbahardır. Purulli bayramı ile ilgili bu mitosun en sade anlamı: Kış aylarının durgunluğundan sonra doğanın yeniden canlanmaya başlamasıdır.

İlluyanka'nın öldürülüşünün işlendiği ait kireçtaşı rölyef (Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi).

Bayram törenleri sırasında kralın ülke arazisini dolaşması ve böylece kralın ülke topraklarındaki hâkimiyetinin sembolik olarak vurgulanması, hem tanrının lütfuyla sağlamlaştırılmış bir iktidarın meşruluğunu gösterir hem de külte dâhil ettiği yerel unsurlarla ilişkilerini güçlendirir. Dolayısıyla, bayram kutlamalarının ülkenin birliğinin sağlanması gibi siyasi fonksiyonları vardır.

Hititler'de halkın çoğunluğu özgür insanlardan oluşmaktadır. Hitit yasaları "özgür insanları"nı "köleler"den ayırmaktadır. Kral ailesine bağlı kişilerin oluşturduğu "soylular" ülkenin önemli görevlerine atanmaktadırlar. Devletin en yüksek makamları genellikle soylulara tahsis edilmiştir. Muhafız başı, asa taşıyıcıların başı, binbaşı, sakilerin başı gibi önemli unvanlar bu sınıftaki kişilere aittir. Köleler, toplumdaki sosyal sınıflar içinde en aşağı gruptur. Bunlar alınıp satılabilir, kiralanabilirler. Ancak kölelerin hakları da yasalarla koruma altındadır. Mülkiyet edinme hakları vardır, başlık parasını ödedikleri takdirde hür insanlarla evlenebilirler. Özgür İnsanlar hakkında fazla bilgi yoktur. Büyük çoğunluğunu köylüler oluşturmaktadır. Zanaatkârlar, tüccarlar, dokumacılar, deri işçileri, demirciler, çanak çömlekçiler gibi görevler özgür insanların üstlendikleri görevlerden bazılarıdır.

Ayrıca Sumerce NAMRA olarak nitelenen bir grup daha var ki, bunlar, silah gücü ile yenilgiye uğratılan bir ülkeden Hitit ülkesine sürülen kişilerden oluşmaktadır. NAMRA'lar tapınaklara, yeni kurulmuş kentlere, (doğa olayları ya da düşman tarafından) tahrip edilmiş şehirlere iş gücü olarak gönderilmiştir.

Büyü: Hitit devlet arşivinde büyü ile ilgili ritüel metinler oldukça fazladır. Büyü, bu işin ehli bir kişinin, doğaüstü güçleri çeşitli teknikleri kullanarak kendi yararına başkalarının zararına çevirme çabasıdır. Hititlere büyü kavramı öncelikle Anadolu'nun güneyinde ve güneydoğusunda Hurice ve Luvice konuşulan bölgelerden, özellikle Kizzuvatna'dan girmiştir. Eskiçağ toplumlarında olduğu gibi Hitit toplumunda da büyü iki şekilde gerçekleştirilmektedir: Ak büyü ve kara büyü. Ak büyü resmi bir şekilde kabul görmüş, kara büyü ise yapanlara ölüm cezası verilecek kadar ciddi bir suç olarak kabul edilmiştir. Hitit yasaları kara büyüyü şu şekilde tanımlamıştır:

> "Kişi kültsel temizliğin ardından kalanları yakmak yerine onları başka birinin evine ya da tarlasına koyarsa "ya da," kişi bir yılanı öldürür ve bunu yaparken başka birinin adını söylerse".

Her iki durumda da kara büyü yapılmış kabul edilir ve cezası ölümdür. Hitit tarihinde kara büyünün sebep olduğu düşünülen pek çok olayın yaşandığı kabul edilmektedir. Eski krallık dönemi kralların dan I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi'nde büyücülere sert bir dille karşı çıkılmaktadır. Aynı dönem kralların dan Telepinu hazırladığı fermanında büyüyü yasaklaması, Hattuşili'nin büyücülere karşı gösterdiği tepkinin yasal düzenlemesi olarak düşünülebilir. Hitit toplumunda birçok konuda büyüye başvurulmaktaydı: baş ağrısı, öksürük, ses kısıklığı, göz hastalıkları, yaralanma, sarılık, ağız hastalıkları, kalp krizi, depresyon, kısırlık, kâbus görme, endişe hali, doğum ile ilgili sorunlar, salgın hastalıklar, kraliyet ailesinden birinin ölümü, cinayet, şiddet uygulanması, lanet, dedikodu, kral ve kraliçeyi arındırma, arkadaşlar arasında kavga, aile bireyleri arasında çekişme, ağız yıkama, tanrıları çağırma, üzüm bağlarının verimsizliği, orduda salgın gibi bireysel ve toplumsal konular.

Ak büyü, büyü ritüelini yaptıran kurban sahibinin (EN SISKUR) çeşitli sebeplerden "kirlenmesi", kirlenme sonucu istenmeyen birçok duruma maruz kalması, "kirliliği uzaklaştırılması" için işinin ehli kişilere ak büyü yaptırılması, büyücü denilen bu ehli kişilerin "kirliliği kaynağına göndermeye çalışması", kurban sahibinin "arındırılması" ve eski durumuna döndürülmesi şeklinde özetlenir.

Kirlenmenin sebepleri çok çeşitlidir; kara büyü, lanet, kötü söz, kötü dil, cinayet, kirli maddelere dokunma, yalan yere yemin etme, bedensel temizliğe dikkat etmeme gibi durumlar bunlardan bazılarıdır. Kişinin bunlardan birine maruz kalması halinde ise yukarıda söz edilen, büyüye başvurulan birçok durum ortaya çıkacaktır.

Büyüye ihtiyaç duyulan konular çok çeşitli olunca her büyücü de bir konuda uzmanlaşmak zorunda kalmıştır. Ordu içinde salgın olduğu zaman Aşhella, sıkıntılı geçen yıllara karşı Hantitaşşu, aile bireyleri arasında geçimsizlik olduğu zaman Maştikka büyüler yapmaktadır. Kadınlar büyü konusunda Hattuşa'da daha aktiftiler. Bu durum büyü konusunda etkili olan Hannahanna, Işhara, Sawuşga, Kamruşepa gibi tanrıçaların çoğunlukta olmasıyla uyum içindedir.

Büyü ritüelleri genellikle benzer bir şema doğrultusunda icra edilmektedir. Metnin giriş kısmında ve kolofonunda ritüeli yapan kişinin adı, unvanı, hangi ülkeden oluğu ve ritüelin ne amaçla yapıldığı belirtilmektedir:

"Kizzuvatna'lı kadın Maştikka'nın sözünün birinci tableti bitti. Eğer baba oğlu ile koca karısı ile ya da erkek kardeş kız kardeşi ile kavga ederlerse onları birlikte iken barıştıracağım."

Giriş kısmından sonra ritüelde kullanılan malzemeler sıralanmaktadır. Ritüelde kullanılan malzemeler ritüeli yaptıran kişinin ekonomik durumuna uygun olmaktadır:

"kurban sahibi yukarı geçer ve eşek sevkederler, eğer fakir ise o zaman balçıktan bir eşek yaparlar"

Ritüelin en önemli kısmı uygulanan büyü metotlarıdır. Hitit büyü ritüellerinde amaca ulaşmak için birçok metot uygulanır. Bunlardan en önemlisi doğada olup biten olayların gözlemine dayanan ve "benzetme yolu ile istenilen sonucu elde etme" ilkesine dayanan "benzetme (analoji)'dir:

"bu balık denizin boğasıdır ve bu balığın denizden ayrıldığı gibi şimdi o günün lanetli dilleri de (sizden) ayrılsınlar"

Ritüelde zaman zaman başka dilden öğelere de yer verilmektedir. Ritüellerin ait oldukları kült bölgelerinin dilleri, ritüelde belli ölçülerde kullanılmaktadır:

"sonra büyücü Hurrice şöyle der"

"yaşlı kadın Luvice şöyle dua eder"

Bazı ritüellerde başlama zamanları verilmektedir:

"ertesi gün güneş doğduğunca büyücü kurbanların tamamını yukarı alır"

Ritüeli gerçekleştiren görevliler kurban sahibinin ritüelde kullanmak için getirdiği malzemelerin bir kısmını yaptıkları işin karşılığı olarak almaktadırlar:

"bu ritüelde kullandığım pişmiş topraktan (ve) hasırdan aletleri ben alacağım, kurban sahibi hiçbir şeyi geri almaz"

Ritüellerin yapılacağı yerler özenle seçilmiştir:

"her nerede civarda tarım yok ise ve pulluk ulaşmadıysa...."

Ritüelin sonunda kullanılan malzemelerin, yeni bir kirlenmeye yol açmaması için yok edilmesi gerekmektedir.

"Eğer bir kişiyi biri arındırırsa arta kalan malzemeleri de yakma yerine götürsün."

Büyü ritüellerini gerçekleştiren kişiler ^{LÚ}AZU (kahin, büyücü), ^{LÚ}HAL (kahin), ^{LÚ}purapşi (kahin), ^{LÚ}MUSEN.DÙ (kahin, kuş yakala-

yıcısı), (fal esnasında) (kuş uçuşunu izleyen), ^{LÚ}A.ZU (erkek hekim), ^{LÚ}SANGA (rahip), ^{LÚ}GUDU$_{12}$ (merhemli rahip), ^{MUNUS}SUGI (yaşlı kadın-büyücü kadın), ^{MUNUS}SUHUR.LÁ (hizmetçi kadın), ^{MUNUS}haşnupala (ebe), ^{MUNUS}SA.ZU (ebe), ^{MUNUS}A.ZU (kadın hekim), ^{MUNUS}katra (tapınak görevlisi kadın), ^{MUNUS}É.DINGIR^{LIM} (tapınak görevlisi kadın) gibi unvanlar taşımaktadırlar.

Fal: Hititler, tanrılara yapılması gereken hizmetlerine eksiksiz olarak gerçekleştirilmesi konusuna çok dikkat etmişlerdir. Aksi taktide tanrıların öfkelenmeleri ve insanları cezalandırmaları söz konusudur. Bazen görevlerini yaptıklarında bile tanrının ihmali ile karşılaşmak da mümkündür:

> "Ey tanrılar, nedir bu çektirdiğiniz bize? Siz ülkeme ve Hatti Ülkesi'ne veba salgınını verdiniz, herkes ölüyor, öyle ki size yiyecek ve içecek hazırlayacak kimse kalmadı".

Bu ifadede kral (II. Murşili), böyle bir ihmalkârlığın tanrılara fayda sağlamayacağı, kendilerine hizmet verenlerin hizmetlerinden mahrum kalacaklarını anlatmaktadır. Eğer tanrıdan gelen ceza, tanrının ihmali sonucu değil de, bir günahın sonucu olarak gelmişse, ceza günahın bedeli ödenince kaldırılacaktır.

Bazen de suçlu herhangi bir günah işlediğinin, tanrıları neden kızdırdığının bilincinde olmayabilirdi. İşte tanrıların bu öfkelerinin veya arzularını nedenlerini tespit etmek için fala başvurulmaktadır. Önce fala konu olan soru sorulmakta, sonunda saptanan olumlu ve olumsuz sonuçlar kaydedilmektedir. Tanrıların bazı konularda açıklamalarını anlamak için bir takım yöntemlere başvurmak demek olan Hitit falını Mezopotamya'daki diğer örneklerinden ayıran en önemli yanı geleceği önceden saptamak ve geleceğe ilişkin kehanette bulunmaktan çok, bir takım sorunlara yanıt alabilme amacına yönelik olmasıdır. Bu sorunlar; hastalık nedenleri, tanrıların öfkelerinin nedenleri, savaşlarda uygulanacak hareket biçimi, saray entrikaları ve özel yaşamla ilgili konulardan oluşmaktadır:

> ".....festival ihmal edilmiştir; Altar'daki güneş kursu süslenmemiştir. Kahin tanrının bu nedenle kızgın olduğunu bildirdi, fakat kızgın olmasının tek nedeni bu değildi. Fal olumsuz çıktığına göre, acaba tanrı adakların kendisine geç sunulduğu için mi kızgındır? Eğer böyleyse, alametler olumsuz olsun. (Sonuç) Olumsuz. Aynı durum söz konusuysa (yani, tek nedeni bu ise) fal olumlu olsun. (Sonuç) Olumsuz. Bunun üzerine tapınak görevlilerini tekrar sorguya çektik ve

(şöyle) dediler: 'Tapınağa bir köpek girdi ve masayı devirdi ve üzerindeki kurban ekmeğini yere düşürdü. Tanrı bunun için mi kızdı?' (Sonuç:) Olumsuz".

Hititlerin en çok kullandıkları fal çeşitleri, kesilen bir hayvanın karaciğeri üzerindeki girinti-çıkıntıların ya da bağırsakların kıvrımlarının incelenmesi ve yorumlanmasına dayanan "Et Falı",özel olarak yetiştirilen fal kuşlarının belirli bir arazide uçurularak hareketlerinin gözlemlenmesi şeklinde yapılan"Kuş Falı", oyun taşları sayılabilecek bir takım objelerin oyun tahtası üzerinde hareketi ile oluşturulan "Talih Falı", bir havuzun içine bırakılan bir ya da birkaç su yılanının havuzda yaptıkları hareketlerinin yorumlanması ile yapılan "Yılan Falı"dır.

Ekonomi: Hitit ülkesi tanrılar tarafından krala verilmiştir ve kral bütün ülkenin tek sahibiydi. İstediği kişilere arazi bağışlayabilir ve karşılığında onlardan bazı yükümlülükler talep eder.

Hitit toplumunun ekonomisi büyük ölçüde tarım ve hayvancılık üzerine kurulmuştur. Tahıl türleri arasında arpa ve buğday ilk sıradadır. Bunların yanında zeytin, üzüm, susam, elma, incir belgelerden öğrenilen tarım ürünlerinden bazılarıdır.

Tarımın yanında hayvancılık Hitit ekonomisinin diğer yönüdür. Hayvan sayısının çokluğu ülkenin zenginliği anlamına gelmektedir. Askeri seferler sırasında elde edilen hayvanların sayısı, kralların başarılarını göstermek için kullandıkları propaganda malzemesidir. Metinlerden sığır, koyun ve keçiden başka eşek ile domuz yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Hitit savaş arabalarında kullanılan atların manevra gücünü yükseltmek, dayanıklılıklarını arttırmak için hazırlanmış at yetiştirme yönetmelikleri de vardır. Hurri kökenli Kikkuli tarafından hazırlanan bu yönetmelikler askeri amaçla at yetiştirildiğinin kanıtıdır. Yasalarında arıcılıkla ilgili maddelerin yer alması ve balın önemli bir besin maddesi olması (hem gündelik hayatta hem de ritüel işlemlerde) Hititlerin arıcılık konusuna da verdikleri önemi göstermektedir.

Madenciliğe gelince; Hititler döneminde bakır ve tunç en çok kullanılan madenlerdir. Silah ve her türlü malzeme yapımında bu madenler yaygın biçimde kullanılmaktadır. Demir ise günlük hayatta çok kullanılmayan ancak değerli kabul edilen bir madendir.

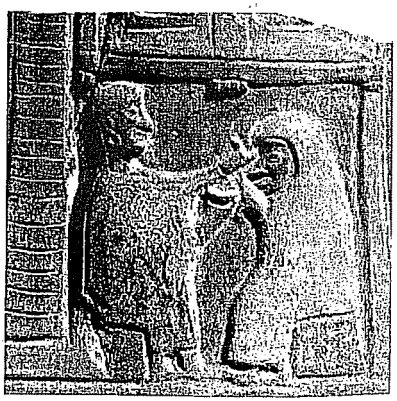
Edebiyat: Hitit edebiyatının en iyi bilinen örneklerinden biri olan "Zalpa Kenti Öyküsü" Hititlerin Anadolu'ya gelişleri ile ilgili bazı ipuçları içermesi bakımından önemlidir. "Kaneş kraliçesi bir yıl içinde 30 erkek çocuk doğurdu. 'Ben ne biçim bir şey doğurdum!'

dedi. Kraliçe kapları pislikle doldurdu, çocukları içine koyup ırmağa bıraktı. Irmak onları Zalpuva ülkesinde denize çıkarttı. Tanrılar, çocukları denizden alıp büyüttüler". Metinde yer alan "çocukların bir ırmağa bırakılması ve daha sonra tanrılar tarafından bulunup büyütülmesi" Önasya'da çok karşılaşılan bir motiftir. Asur kralı Sargon ve Musa Peygamber ile ilgili benzer öyküler vardır.

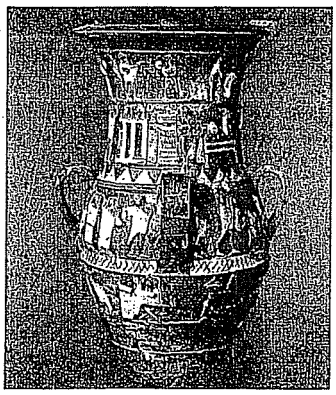
"Avcı Keşşi Masalı"nda bir avcı olan Keşşi, evlendikten sonra avın bereketi için tanrılara kurbanlar sunmayı ihmal etmiş, ava çıkmamıştır. Annesinin ısrarı üzerine ava çıkan Keşşi, tanrıları öfkelendirdiği için hiçbir av hayvanı bulamamıştır. "Appu ve İki Oğlu" masalında, Appu'nun 'İyi' ve 'Kötü' adında iki oğlu ilgili olaylar anlatılmıştır. "Güneş Tanrısı, İnek ve Balıkçı" masalının Appu masalı ile ilişkisi, tablet kırık olduğu için anlaşılamamaktadır. Ancak bu masalda, Güneş tanrısının insan kılığında yeryüzüne geldiği, bir inekle konuştuğu ve ineğin bir insan doğurduğu anlatılmaktadır. İnek "neden bu iki ayaklıyı doğurdum" diyerek yakınmaktadır. İneğin doğurduğu bu çocuğu bir balıkçı bulur ve evine götürmüştür. Karısından kendi doğurmuş gibi yapmasını ve bu şekilde komşuların armağanlar getirmesini sağlamasını istemiştir. Bu oyun, onları amacına ulaştırmıştır.

Mimari ve Sanat: Mimari faaliyetleri sırasında eski yapılar yıkılarak yerlerine yenileri inşa edilmiştir. Bu durum eski dönem mimarisine ait kalıntıların az olmasının nedenidir. Buna karşın bu dönemde ileri bir kabartma sanatının varlığı, kabartmalı seramik parçaları ile doğrulanmaktadır.

"Bitik Vazosu"

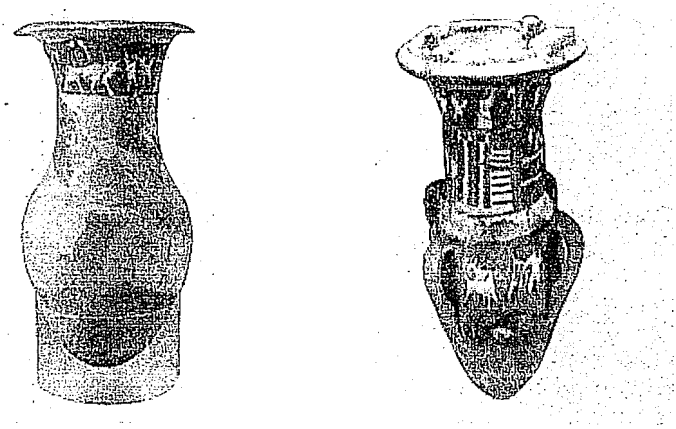

Tanrılara sunuda bulunan, dans eden, lir çalan, ziyafet hazırlığı yapan kadın ve erkek betimlerinin yeraldığı İnandık Vazosu

Bitik Vazosu, Ankara'nın 42 km. kuzeybatısında bulunan Bitik'te ele geçirilmiştir. Yalnızca karın ve omuz bölümlerinden parçaların ele geçtiği vazo çok renkli astar üstüne kabartına ve boyalı bezeklerle bezenmiştir. Bezemeler süslü şeritlerle üç yatay kuşağa ayrılmıştır. En alt bölümde insan başları, ortada yiyecek ve içki taşıyan erkekler, üst bölümdeyse karşılıklı alçak taburelerde oturan bir kadınla erkek betimlemesi yer alır. Soldaki erkek bir eliyle karşısındaki kadının peçesini açmakta, öbür eliyle de içki sunmaktadır. Büyük bir olasılıkla bu, en eski "kutsal evlilik" betimlemesidir.

Çankırı'nın 22 km. güneyinde bulunan İnandık tepe höyüğünde Eski Hitit dönemi kabartına sanatının en güzel örneklerinden olan"İnandık Vazosu" ele geçirilmiştir. Bu vazo üzerinde de yine bir kutsal evlenme sahnesi tasvir edilmiştir.

"Hüseyindede Vazoları"

Sungurlu ilçesine bağlı Yörüklü'de bulunan Hüseyindede vazolarının tek frizli olanında, müzisyenlerin yanında boğa üstünde yapılan akrobatik dans sahneleri tasvir edilmiştir. Daha büyük olan ikinci vazoda tasvir edilen "oynayan bir kadın" figürü ile Hitit sanatında ilk kez karşılaşılmaktadır. Kadın, müzik eşliğinde ellerini yukarı kaldırmış, parmaklarını şıkırdatarak oynamaktadır. Vazolarda tasvir edilen dansçılar, müzisyenler oldukça renkli giysiler içinde tasvir edilmişlerdir.

Hitit İmparatorluk Çağı ise gerek mimari ve gerekse betimleme sanatında imparatorluğa yakışan anıtsallıkla eserler ortaya konul-

muştur. Hitit İmparatorluk Çağı'nın en görkemli anıtı bizzat başkentleri Hattuşa'nın kendisidir. Çorum'un Boğazkale ilçesinde yer alan ve tarihsel geçmişi İlk Tunç Çağı'na değin uzanan Hattuşa, Büyükkale denilen, üzerinde sarayların bulunduğu bir kayalığın çevresinde gelişmiştir. Hitit öncesi dönemde Hatti kökenli Hattuş krallığı yöneticileri de bu kayalıkta oturmuşlardır. Anitta bu kente karşı savaşmıştır. I. Hattuşili Hattuşa'yı başkent yapmıştır. II. Muvattalli başkenti Tarhuntaşşa'ya taşımış, hemen sonra III. Murşili (Urhi-Teşup) tekrar Hattusa'ya dönmüştür.

III. Hattuşili ve IV. Tuthalya dönemlerinde Hattuşa'nın son şekli verilmiştir. Kentin etrafı büyük bir surla çevrilmiştir. Sur duvarları içindeBüyükkale (Akropolis), Aşağı Kent ve Yukarı Kent olmak üzere üç ana alan yer alır. Akropolis saray ve tapınaktan oluşan ve ülkenin yönetim merkezini oluşturan yapılar topluluğunu içerir. Yukarı Kent'in "aslanlı kapı", "sfenksli kapı", "kral kapısı" olmak üzere üç anıtsal kapısı vardır. Aşağı Kent, tapınaklar topluluğunu içerir. Hattuşa'daki en büyük tapınak, kuzeybatı uçta ve aşağı kent kesimindedir. Büyük Tapınak (Tapınak I) denilen yapı III. Hattuşili tarafından inşa ettirilmiştir. Dinsel olduğu kadar ekonomik açıdan da önemli olan külliye 160 x 135 m. boyutlarında bir alan kaplar ve seksenden fazla oda içerir. Burada Hatti'nin Fırtına Tanrısı Teşup ile Arinna kentinin Güneş Tanrıçası Hepat kutsanmıştır. Tapınak I ile Akropolis arasında "yamaç evi" denilen, içerisinde çok sayıda tabletin bulunduğu ve yönetim işlevi bulunan bir yapı yer alır. Aşağı Kent'in güney surları boyunca ve Büyükkaya'da tahıl saklamak amacıyla yapılmış silolar ortaya çıkarılmıştır. Sfenksli kapının doğusunda Tapınak I gibi iki tanrıya adanmış bir tapınak olan Tapınak 5 bulunur.

Boğazköy'ün 1.5 km. kuzeydoğusunda Yazılıkaya Açıkhava Tapınağı bulunmaktadır. Bu kutsal alan bir tapınağın iki odası olarak kullanılan iki mekândan oluşmuştur. Bu tapınak Hititlerin ilkbaharda yeni yıl bayramını kutladıkları üstü açık doğal bir kaya tapınağıdır. İki galeriden oluşan bu tapınağın önünde bugün sadece duvarının temelleri bulunan bir yapı kompleksi bulunmaktaydı. "A Odası" olarak adlandırılan büyük galerinin sol duvarında çoğunlukla tanrı, sağ duvarındaysa tanrıça kabartmaları sıralanmıştır. Odanın dip duvarındaki merkez sahnede ise Fırtına Tanrısı Teşup ve Tanrıça Hepat yer almaktadır. Tanrılar, Luvi hiyeroglifi ile yazılmış Hurri adları taşımaktadırlar. Yazılıkaya'da tasvir edilen tanrılar M.Ö. 15. yüzyılın sonlarından 13. yüzyıla kadar Hititlerin etkileşim içinde

olduğu kültür alanlarına aittirler. Yine A odasının sağ duvarında IV. Tuthalya'ya ait bir kabartma yer almaktadır.

A Odası'nın sağında yer alan "B Odası"na dar bir geçitle girilmektedir. Bu girişin iki yanında kanatlı birer cin bulunmaktadır. B odasının önemi içindeki dört kabartmadan kaynaklanır;

- Batı duvarında yer alan (A Odası'ndaki 1-12 no.lu tanrılara benzeyen) 12 tanrı kabartması (yer altı tanrısı),
- Koruyucu Tanrı Şarruma'nın IV. Tuthalya'yı kucaklayışı,
- Kılıç Tanrısı (Yer altı Tanrısı Nergal'inbir kılıç olarak tasviri)
- Kral Tuthaliya'nın adının yazılı olduğu kartuş

Bu odanın duvarlarında, muhtemelen sunular için yapılmış olan nişler bulunmaktadır. Bütün bu unsurlar burasının ölü kültüyle ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.

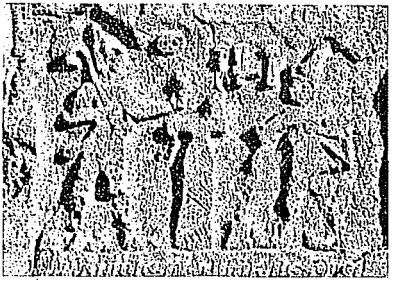
Başkent dışında, içindeki büyük tapınağı ile bir kült merkezi olduğu anlaşılan Alacahöyük'te Hitit Çağı'nda parlak bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde görkemli bir giriş kapısı inşa edilmiştir. Kapının her iki yanında monolit taştan yontularak yapılmış, kapının koruyucuları olan birer sfenks protomu yer alır. Sfenksli kapının iç yanlarından başlayarak duvarları ortostat denilen kabartmalı taş bloklarla bezenmiştir. Alacahöyük kabartmalarında, metinlerden bilinen bahar bayramı kutlamaları betimlenmiştir.

Boğazköy ve Alacahöyük'tekiler dışında Hitit kaya kabartma sanatının en güzel örnekleri kaya anıtlarıdır. Doğal geçitler ve su kaynaklarıyla ilgili olarak yapılmış bu anıtların başlıcaları:

- Beyşehir yakınındaki Eflatunpınar ve Fasıllar,
- Adana yakınında, Seyhan ırmağının doğu kıyısında Sirkeli,
- Adana'nın kuzeydoğusunda, Seyhan Irmağına yakın bir yerde bulunan Hemite,
- Kayseri'nin güneydoğusunda Taşçı,
- Fraktin anıtının doğusunda İmamkulu,
- Erciyes Dağı'nın güneydoğusunda Hanyeri/Gezbeli,
- Kayseri'nin kuzeydoğusunda Fraktin
- Konya'da Hatıp,
- Ankara yakınında Gavurkale
- Manisa dağının kuzey yamaçlarında Akpınar,
- İzmir yakınında da Kemalpaşa/Karabel'dir.

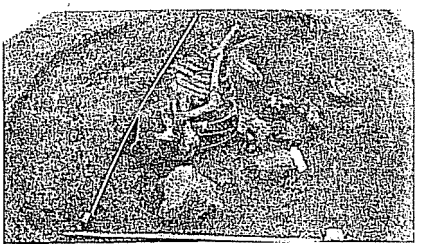
Bu anıtlar, doğal kaya yüzeylerine tek veya çok figürlü ve hiyeroglif yazılıdır ve Hitit siyasal gücünün ulaştığı alanları gösterirler.

Fraktin Kaya Anıtı

Sivas'ın 50 km. güneyinde büyük bir Hitit kentinin varlığı saptanmıştır. Bugün Kuşaklı adını taşıyan bu güçlü kentin eski adı Şarişşa'dır. Etrafı Boğazköy'deki gibi sandık duvar tekniğinde bir surla çevrilidir, içine dört büyük kapıyla girilebilen kalede, tapınaklar, çivi yazılı tablet arşivleri ve evler ortaya çıkarılmıştır. Kuzey terastaki M.Ö. 14-13. yüzyıldan kalan bir tapınak 54x36 m. boyutlarındadır ve Boğazköy'dekilerin büyük bir benzeridir. Burada ele geçen çivi yazılı kil tabletlerin birinde Sarişşa şehrinde her ilkbaharda kutlanan bayram törenlerine katılabilmek ve çeşitli kült işlemlerini yerine getirebilmek için büyük kralın başkentten gelerek bizzat hazır bulunduğundan bahsedilmektedir.

Çorum'un 53 km. güneydoğusunda yer alan Ortaköy ilçesinin 3 km güneybatısında yer alan Şapinuva'da yapılan kazılarda büyük bir Hitit kenti açığa çıkarılmıştır. Arşivlerde 3000'i aşkın Hititçe çiviyazılı tablet ele geçirilmiştir. M.Ö. 14. yüzyıla ait olan bu metinlerden, kentin Hitit kralı için bir ikametgâh olduğu anlaşılmaktadır. Hitit şehrinin yer aldığı platonun hakim bir noktasında yer alan A Binası; bu binanın 150 m. doğusunda, ortasında yer alan bir salon ve etrafında magazin ve depoların sıralandığı, bir arşivin bulunduğu B Binası; B binasından 120 m. güneyde yer alan ve içinde ve dışında tören için hazırlanmış alanları bulunan, dini bir yapı olan C Binası; A binasından 260 m. güneydoğuda kapı girişinde yer alan iki ortostattan kuzey yönündekinin üzerinde omzunda yayı ve sadağı asılı, mızrağı yere dayalı ve omuz hizasından sonrası kayıp bir figürün bulunduğu D Binası Şapinuva'nın önemli yapılarındandır. Bu yapıların bulunduğu şehrin üst terasından kuş uçumu 600 m. kadar kuzeydeki "Ağılönü Bölgesi" Şapinuva'nın diğer önemli yapılarının yer aldığı alandır. Burada başlayan çalışmalarda kuzey-güney istikametinde, bir tarafında dükkânlar diğer tarafında balçıktan yapılmış koruma duvarı bulunan taş döşeli bir sokak ve bu sokak üzerine işlikler ortaya çıkarılmıştır. Ağılönü bölgesinin kuzeyini boydan

Kurban Çukuru (Şapinuva Arşivi)

boya kaplayan alanda taş döşem alanı yer almaktadır. Taş döşemin önünde ritüellerde kullanılan kurban çukurları bulunmaktadır.

Bu alanın güneyinde ise iki kanatlı bir yapının varlığı söz konusudur. Şapinuva Hitit kenti önemli bir dinsel merkezdir. Taş döşem ve etrafındaki ritüel işlevli yapılar ve kurban çukurların yer aldığı Ağılönü de Şapinuva'nın en kutsal alanıdır.

İmparatorluk Çağı'nda Hitit çanak çömleği eski dönemlerdekine kıyasla hem teknik ve hem de biçim yönünden oldukça yozlaşmış ve gerilemiştir. Genellikle beyaza çalan renkteki kaplarda boya bezeme de azalmıştır. Kap biçimleri büyük çapta öncekileri yineler. Uzun boyunlu, yumurta gövdeli ve sivri dipli testiler ile adak kabı olarak kullanılan küçük çanaklar ve sivri dipli testicikler bu dönemin yenilikleri arasındadır. Hayvan biçimli kaplar hala yapılmakladır. Orta Anadolu'dan, güneyde Akdeniz kıyılarına, doğuda da Elazığ'ın doğu sınırlarına değin yayılan bu çanak çömlekler oldukça seri bir üretimin ürünüdür.

Ordu: Hitit ordusunun temel gücünü ücünü piyadeler oluşturmuştur. Bu sınıf, savaş zamanlarında vasal ve bağlı krallıklardan sağlanan askerlerle güçlendirilmiştir. Ordu, sefere çıkarken önceden belirlenmiş menzillerde konaklayarak bağlı krallıklardan gelen takviye kuvvetlerle birleşmektedir. Ordunun genel komuta yetkisi kral elindedir. II. Murşili, Arzava seferine giderken Kargamış kralı olan kardeşi Piyaşşili'nin gönderdiği kuvvetlerle Şallapa şehrinde; Mira kralı Maşhuiluva'nın ordularıyla da Aura şehrinde birleşmiştir.

Yaya birliklerin gücü ihtiyaç duyulduğunda paralı askerlerle arttırılmıştır. Arabaların kullanılmasına imkân vermeyen dağlık arazilerde yapılan savaşlarda piyadeler ön plandadır. Yaya birliklerinin ana silahları, topuz, kargı, balta, kısa kılıç, yay ve mızraktan oluşur. Tasvirli sanat eserlerinde bazı savaşçılar, kasklı ve kalkanlı olarak tasvir edilmiştir.

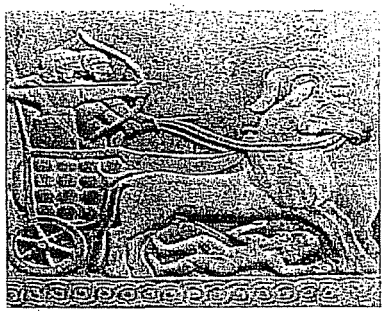
Hitit askeri gücü hakkında çeşitli belgeler bilgi vermektedir. Bir Amarna mektubunda 96.000 kişiden oluşan Hitit ordusundan; Mısır belgeleri Mısır- Hitit Savaşı'ndaki Hitit ordusunda bulunan 35.000

piyade ve 3.500 savaş arabasından söz etmektedir. Stratejileri gereği Hititler, çok sayıda atlı araba gücüne sahip oldukları halde, sadece bu güce güvenmeyip düşmana yapılan büyük taarruzlarda yaya birliklerini de destek gücü olarak savaştırmışlardır. Mısır kabartma resimlerinde hareketsiz şekilde tasvir edilen piyadeler daha çok ani düşman saldırılarına karşı askeri malzeme ve yükleri korumak gibi basit bir işlev görmüşlerdir.

Önasya'daki süvarilik mesleği daha sonraki dönemlerde Asur ordusunda görülecektir. Hitit ordusunda onbaşı, yüzbaşı ve binbaşı gibi rütbeler bulunmaktadır. Ordunun başlıca silahları ok, yay, mızrak, iki ağızlı balta, topuz, hançer ve kalkandan oluşmaktadır. Bu silahlar büyük oranda tunçtan yapılmıştır. Fakat çok az sayıda demir silahların da yapıldığı bilinmektedir.

Kent muhasarasını bilen Hititlerin bazen uzun kuşatmaları görülmektedir. Kentlerin ele geçirilmesinde kuleler ve Hurri tarzında koçbaşları kullanılmıştır.

Hititler genellikle ilkbaharda savaşa çıkmışlardır. Kış mevsiminde ordu, Hattuşa'daki askeri kışlada bekletilmiş ve seferde olmadığı zamanlarda şehrin güvenliğini sağlamış, inşaat işlerinde çalışarak bayramlarda katılımcı olarak hizmet vermiştir.

Hitit savaş arabası-Kargamış
(Aramileşmiş Geç Hitit Sanatı)

Hititler piyade birlikleri yanında, yakın doğudaki başka krallıklarda olduğu gibi hafif savaş arabası da kullanılmıştır. Hitit dünyasını savaş arabası ile tanıştıran yaklaşık M.Ö. 1600'lerde Hurriler olmuştur. Eski Hitit döneminde Anadolu'da at koşulu harp arabalarının kullanıldığı, Kuşşara Kralı Anitta'nın mağlup ettiği Pruşhanda Kralı'nın 40 savaş arabasından bahsetmesinden anlaşılmaktadır. İmparatorluk Dönemi'nde hafif savaş arabalarının kullanılması ve atların ehlileştirilmesi gibi askeri alanda yapılan yenilikler önemli sonuçlar vermiştir. Böylece savaş arabaları, meydan savaşlarının önemli araçlarından olmuştur.

Tipik bir Mısır savaş arabasında, bir sürücü ile ok ve mızrak donanımlı bir savaşçıdan oluşan iki kişilik mürettebat bulunmaktadır.

Mısır kabartmaları Yeni Hitit Devleti zamanında kullanılan savaş arabaları hakkında bilgi vermektedir. Hitit savaş arabaları bir sürücü, bir okçu ve hücum sırasında diğer ikisini korumak için kalkan taşıyan bir askerden oluşan üç kişilik mürettebattan oluşmaktadır. Bu şekilde göğüs göğse savaşabilmesi için fazladan insan gücü bulundurulabilmektedir. Hititlerin kullandığı savaş arabaları hafif yapılı ve iki tekerlek üzerine yerleştirilmiştir.

Hitit belgeleri, deniz kuvvetleri hakkında bilgi vermemekle birlikte Hititlerin Kıbrıs'ı ele geçirmeleri ve II. Şuppiluliuma zamanında yapılan deniz savaşları Akdeniz'de bir donanmaları olduğunu ortaya koymaktadır.

Hitit kralı, Hitit ordusunun başkomutanı ve büyük seferlerde askeri kuvvetlerin daimi lideridir. Kral, her yıl ilkbahar ve sonbahar arasında ülkesinden çok uzak bölgelerdeki düşmanlarına karşı askeri seferler düzenler ve bu seferlerin kazançlı antlaşmalarla sonuçlanması beklenir. Seferler, bazen de çocuk yaşta tahta geçen ve bu sebepten düşmanları tarafından küçümseme ve hakarete maruz kalan II. Murşili örneğinde olduğu gibi kralın cesaretini ispatlamak için en iyi fırsattır:

> "Sen, hiçbir şey bilmeyen ve içime korku salmayan bir çocuksun. Ülken, şimdi harabe, yaya ve arabalı birliklerin zayıf. Senin yaya askerlerine karşı benim yaya askerlerim fazla, senin arabalı birliklerine karşı benim arabalı birliklerim fazla. Senin babanın fazla yaya ve arabalı birlikleri vardı. Fakat çocuk olan sen, ona nasıl eşit olabilirsin."

Kral II. Murşili ise düşmanlarının bu sözüne şu sözlerle karşılık vermiştir:

> "Hakimem Arinna şehrinin güneş tanrıçasına elimi uzatarak dedim ki: Hakimem Arinna şehrinin güneş tanrıçası, bana çocuk diyen ve aşağılayan komşu ülkelerdeki düşmanlar, topraklarına sonsuza dek sahip olmaya çalışıyorlar. Ey Hakimem Arinna şehrinin güneş tanrıçası, gel beni destekle ve böylece bana zarar vermelerinden önce komşu ülkelerdeki düşmanlarımın cezasını ver."

Kralın orduya komuta etmediği durumlar da vardır. Özellikle yerine getirmesi gereken dinsel yükümlülükleri ordunun başında savaşa gitmesine engeldir. Bu durumda orduya komuta etme görevi kral ailesinden birine verilir.

Kralı kapısı

Büyük kraldan sonraki yüksek rütbeli askerlerden bazıları; velialıt prens (tuhkanti), kral muhafızlarının komutanı (GAL MEŞEDI), şarap büyüğü (GAL GEŞTIN/GAL LÚ^{MEŞ}GEŞTIN), arabalı savaşçıların başı (GAL$^{LÚ(.MEŞ)}$IŞ), bin arabalı savaşçının başı (UGULA 1*LIM*$^{LÚ.MEŞ}$IŞ), bin piyade askerininbaşı (UGULA 1*LIM*), asker, ağır silahlı ($^{(LÚ)}$UKU.UŞ), arabalı savaşçıların başı (GAL UKU.UŞ), arabalı savaşçıların başı (EN ANŞE. KUR.RA^{MEŞ}), yaya ve arabalı savaşçılar (ÉRIN^{MEŞ} ANŞE.KUR.RA$^{HLA/MEŞ}$), piyade askerleri, yaya askerleri (ÉRIN^{MEŞ}GìR), savaş arabası sürücülerinin başı (GAL *KARTAPPU*), ordu habercilerinin müfettişi (UGULA NIMGIR ÉRIN^{MEŞ}), ordunun beyleri(EN ÉRIN^{MEŞ}), onbaşı (UGULA 10), ordunun onbaşı (UGULA 10 *ŞA* KARAŞ), askeri konularda düşük rütbeli subay (^{LÚ}SIG), sonuncu er (appezzişantuwahhaş), savaşçı ($^{(LÚ)}$lahhiyala).

Hitit ordusunun temel silahı, atların çektiği, hız ve manevra yeteneğine sahip hafif savaş arabasıdır. Bu araç 2. bin yılın ilk yarısında muhtemelen Hurri kültür çevresinde geliştirilmiştir. Özellikle yeni krallık döneminde atlı savaş arabası yeni bir silah olduğundan, Hititler ata ve dolayısıyla at yetiştirmeye büyük bir önem vermişlerdir. Bu amaçla Mitanni ülkesinden at yetiştiricileri getirtmişlerdir. Kikkuli isimli bir at eğitmeni tarafından hazırlanan ve *Kikkuli Metni* olarak bilinen metin, atların hızı, çevikliği, dayanıklılığı, komutlara itaati, gece eğitimi gibi konularda ayrıntılı bilgiler içermektedir.

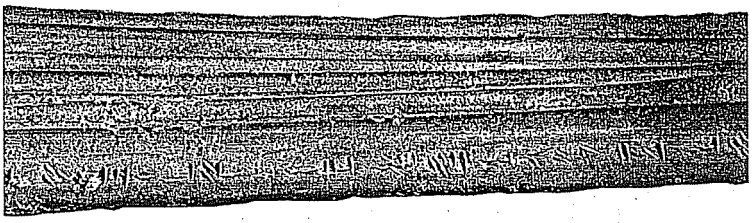
Hitit askerinin, temel giyim kuşamı sefer esnasında tanrıyı temsil ettiğine inandığı giysilerdir. Hitit kralları, tanrıların askeri seferlere eşlik ettiğine ve onlardan önce savaşa koştuğuna inanmıştır. Kişisel korunma için Hitit askeri, miğfer giymiştir. En iyi miğfer betimi, Kral Kapısı'ndaki figürde görülür. Sivri bir tepesi, ense ve yanakla-

rı kapatan kanatları ve savaşçının sırtından aşağı süzülen görkemli bir sorgucu vardır. Ortaköy-Şapinuva'da D Binası olarak adlandırılan yapının içinde de bronz bir zırh, bronz bir miğfere ait parçalar bulunmuştur.

Yazılıkaya açık hava mabedindeki 12 tanrı kabartmasında, sağa doğru uygun adımda yürüyen tanrılar tasvir edilmiştir. Hepsi, beli kuşaklı kısa etekli bir kıyafet giymiştir. Ayaklarında uçları hafif yukarı kalkık botlar vardır. Başlarında bulunan konik biçimindeki başlıktan tanrı oldukları anlaşılan bu figürlerin askeri bir duruş tarzı ile betimlenmeleri de muhtemelen kraliyet askerlerinden önce savaşa koştuklarını çağrıştırmaktadır.

Eski Hitit Krallığı dönemine ait rölyeflerde askerler kısa kollu uzun entari giymiş olarak gösterilirken Anadolu rölyeflerinde savaşçılar diz üstüne kadar uzanan kısa gömlekle, belleri kemerle sıkılmış halde bir etekle betimlenmiştir. Askerlerin, Mısır rölyeflerinde uzun elbise şeklinde gösterilmesi ise sıcak Suriye ikliminine uygun giyinmiş oldukları biçiminde yorumlanabilir.

Hitit askerleri, orak biçimli, keskin kenarı kıvrık bıçağın dış tarafında kalan palalar taşımıştır. Ayrıca Hitit savaşçıları rölyeflerde sık rastlanan bir tür kama ya da hançer de kullanmıştır. Kabza genellikle hilal biçimli olur ve (belki yalnızca törensel kullanım amacıyla) özenle hayvan başlarıyla bezelidir. Kılıç, kabza yerinden genellikle kuşağa asılı halde bazen de omuz üzerindeki kemerde taşınmıştır. Uzun kılıçlar da Hitit ordusunun daimi silahları arasındadır.

Hitit başkentinde "Aslanlı Kapı" yakınlarında II. Tudhaliya'nın, kil tabletlerde Aşşuwa ülkesi üzerinden elde ettiği zaferden bahseden bir kılıç bulunmuştur:

> "Büyük kral Dudhaliya, Aşşuwa ülkesini yerle bir ettiği zaman bubu kılıçları efendisi Fırtına Tanrısına adak olarak sundu" (A. Ünal, 1993: 727).

Hem kaya kabartmalarında hem de Boğazköy ve Troya'dan elde edilen gerçek örneklerde görüldüğü üzere Hitit kılıcı hafifçe orak şeklindedir ve yapısına uygun kavisteki kınında taşınırdı. Kılıçların ve hançerlerin topuzu genelde taş, kemik ya da metalden yapılırdı. Ancak, orak kılıç taşıyan Hitit tanrılarının betimlendiği Yazılıkaya kabartmalarında topuzlu ve orak şeklindeki kılıçların sadece dinsel töreni ifade ettiği görülür. II. Ramses, Hitit-Mısır Savaşı'nın ayrıntılı rölyeflerinde Hitit piyade birliklerini kısa kılıçlı olarak göstermiştir.

Mızrak uçları da bronzdan yapılmıştır. Ok ve yay, piyade birliklerinin yanında savaş arabasının da silahlarındandır. Hitit yerleşim yerlerinde en sık rastlanan silah çeşidi ok uçlarıdır. Ege kıyılarına taşınarak Grek Çağı'nın önemli sembollerinden biri haline gelen çift ağızlı savaş baltası da, Hitit askerinin belli başlı silahlarındandır.

Hitit askerinin en önemli savunma ekipmanı boyun ve kalça arasını koruyan kalkanlardır. Dikdörtgen şeklindeki kalkanın yüzeyi gergin deri ile kaplı, çevresi ahşapla kuşatılmış, metale göre hafif olması nedeniyle de atlı arabalı savaşçı birlikleri tarafından kullanılmıştır.

Hitit askerlerinin başarılarında "askeri eğitim ve disiplin"in etkisi çok büyüktür. Ancak, Hitit askeri eğitim programı hakkında fazla bilgi yoktur. Ordu genellikle, kırak alanlarda ve düşman hâkimiyetinde bulunan bölgelerde yüzlerce km. yürümek zorundadır. Arabaların hareketlerini hızlı ve bir arada sağlamak, atların manevra yeteneğini yükseltmek, uzun mesafeleri yorulmadan alabilmelerini ve gece yürüyüşlerine dayanırlıklarını arttırmak, doğal olarak programlı ve sürekli bir eğitimi gerektirmiştir. Parçalar halindeki eski bir Hitit metni, bu eğitim programı hakkında birkaç bilgiye sahiptir. Yüksek düzeyde yetenek gerektiren okçuluk, eğitimin en önemli unsurudur. Ok, atlı savaş arabasının ana silahıdır. Muhtemelen, eğitim programı sonunda savaş arabası okçuları, yeterliliklerini krala karşı ispatlamak zorundadır. Şarap bardağı böyle bir sınav için hedef seçilir, başarısız olanlar, bilmediğimiz bir çeşit içki içmeye zorlanmakta ve daha fazla aşağılanmak amacıyla çıplak halde arkadaşlarına doğru koşturulmaktadır.

Gece manevraları da atlı savaş arabalarının eğitim programına dâhil edilmiştir. Gördüğümüz kadarıyla bu manevralar, Hitit askeri stratejisinde önemli rol oynamıştır. Gece operasyonlarının tehlikelerine karşı hızlı manevra kabiliyetlerinin artırılması için araba savaşçılarına ve atlarına yoğun şekilde gece eğitimi verilmesi gerekli görülmüştür.

Atların yetiştirilmesi Hitit ordusu için hayati bir öneme sahiptir. Hititlerde eğitimlerin düzenli yapılabilmesi için kapsamlı at yetiştirme talimatları içeren yönetmelikler dahi vardır. Kikkuli tarafından yazılmış belgede, zayıf atların itlafı, zinde tutulmaları ve sağlıklı beslenmeleri gibi ayrıntılı konulara bile değinilmiştir.

Hititler, sadece at yetiştirmek için değil, Anadolu'da bulunan at soyunu iyileştirmek için de dış yardıma ihtiyaç duymuşlardır. III. Hattuşili dönemine tarihlenen ve Babil'e gönderilmiş olan bir mektupta, yerli atlardan yakınılmakta ve genç hayvanların yollanması rica edilmektedir.

Hitit ordusunun temeli, stratejik noktalarda nöbet tutan ve merkez olarak bilinen yerlerde görev yapan Hitit kökenli askerlerden oluşmuştur. Yerli piyade birlikleri ayrı ayrı subaylar tarafından komuta edilmiştir. Orduda işlenen ciddi suçlar başkomutan olan kral tarafından cezalandırılmıştır.

Hititler'de askerlere, krala, kraliçeye ve prenslere sadık kalacaklarına ve Hatti ülkesine ihanette bulunmayacaklarına dair ant içirilmiş ve antlarını bozmaları halinde ne gibi lanetlemelere uğrayacakları, çeşitli benzetmelerle kendilerine anlatılmıştır:

> "Sonra (ant içiren) onların (= askerlerin) ellerine balmumu ve koyun yağı verir. Onları ateşe atar ve der ki: 'Bu balmumunun eridiği ve koyun yağının çözüldüğü gibi, kim bu antları bozarsa, kim Hatti ülke sinin kralına karşı saygısızlık ederse, o da balmumu gibi erisin, koyun yağı gibi çözülsün!". Adamlar bağırırlar 'Öyle olsun!'... Sonra arpayı ve arpa ekmeğini ellerine verir, onları ezerler ve o şöyle söylen 'Arpayı değirmen taşları arasında öğüttükleri su ile karıştırdıkları, pişirdikleri ve (sonra) parçaladıkları gibi, kim bu antları bozarsa, kim krala, kraliçeye ve prenslere ve Hatti ülkesine kötülük yaparsa, bu antlar onları tutsun! Onların da aynı biçimde kemikleri öğütülsün! O da aynı biçimde suda (boğulsun)! O da aynı biçimde parçalansın! Onun da kötü bir alınyazısı olsun. Ve adamlar bağırırlar: 'Öyle olsun!'. 'Bu arpanın nasıl yeşerme gücü artık yoksa o tarlaya götürülüp nasıl tohum olarak artık kullanılamazsa, ekmek olarak nasıl kilerde saklanamazsa, kim bu antları bozar ve krala, kraliçeye ve prenslere kötülük ederse, ant tanrıları da onun geleceğini yok etsinler! Karısı erkek ya da kız çocuk doğurmasın! Arazisi ve tarlaları ürün vermesin! Sığırları buzağılamasın, koyunları kuzulamasın!"

Bir asker marşının birkaç satırı Eski Krallık döneminin yarı tarihsel bir metninde geçmektedir. Marşın Hititçe orijinali ve çevirisi şöyledir;

neşaşvaşpaş, neşaşvaşpaş,
tiya-mu tiya.
nu-mu annaş-maş katta arnut
tiya-mu tiya.
nu-mu uwaş-maş katta arnut
tiya-mu tiya

Neşa'nın giysileri, Neşa'nın giysileri,
giydir bana giydir,
annemkileri aşağı getir;
giydir bana giydir,
benim için aşağı getir,
giydir bana giydir.

Hititler'de savaştan kaçmak ağır bir suçtur ve doğrudan doğruya kral tarafından cezalandırılır; birlik komutanları bu konuda ceza vermeye yetkili değildir. Ancak, ihanet edenler, birlik komutanları tarafından derhal rapor edilmektedir. Ölüm ve sakat bırakma cezaları, kral tarafından buyruklarını hemen yerine getirmeyen subaylara karşı tehdit olarak kullandığı cezai yaptırımlardandır;

"Kaşşu ve Zilapiya de ki: Mektup sana ulaşır ulaşmaz. Onun ihtişamından (gücünden) önce hemen gel. Yoksa gelip bulunduğun yerde seni kör ederim!"

"Sen Pipappa, UKU.US askerlerini mümkün olduğunca luzlı bir şekilde karşıya getir.Onları buradaki orduya getir. Yapmazsan, gelecek ve öleceksin!"

Mitoloji: Hitit edebi ürünlerinden kabul edilen mitoslar Hitit arşivinde Hatti ya da Hurri kökenli olarak yer almaktadır. Farklı etnik kökenlere ait edebi ürünler, Hititli katipler tarafından Hurriceden, Sumerceden ve Akadcadan Hititçeye çevrilmiş, bazıları da orijinal dilinde muhafaza edilmiştir. Mezopotamya'da ilk defa yazılmaya başlanan mitolojik hikayeler, Hurriler aracılığı ile Hititlere geçmiştir. M.Ö. 2. bin yılda bu edebi ürünler Hititler sayesinde Eski Yunan uygarlığına taşınmıştır. Bir bakıma Hititler, Mezopotamya ile Eski Yunan Dünyası arasında bir köprü oluşturmuştur. Hitit edebiyat dünyasında yer alan bu efsaneler daha çok Mezopotamya (Sumer), Anadolu (Hatti) ve Hurri kökenlidir.

Hatti (Anadolu) Kökenli Mitler

- İlluyanka
- Deniz'in Kızı ve Telipinu
- Kamruşepa
- Fırtına Tanrısı'nın Müthiş Bir Şekilde Gürlemesi (Gökyüzünden Düşen Ay)
- Ebedi Olan İnsan Ruhunun Yolculuğu
- Kayıp Tanrı Mitleri:
- Telipinu'nun Kayboluşu
- Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu
- Güneş Tanrısı'nın Kayboluşu
- Hannahanna'nın Kayboluşu
- Kraliçe Aşmunikal'in Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu
- Kraliçe Harapşili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu
- Kâtip Pirva'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu
- Kulivişna kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu
- Lihzina kenti Fırtına Tanrısı
- Anzili ve Zukki'nin Kayboluşu
- Tanrıça İnara'nın Kayboluşu
- Nerik kenti Fırtına Tanrısı'na Yakarış ve Kurban Sunma

Hurri Kökenli Mitler

- Kumarbi (Gökteki Krallık Efsanesi)
- Tanrı LAMA'nın Şarkısı
- Gümüş'ün Şarkısı
- Hedammu Şarkısı
- Ullikummi Şarkısı

Mezopotamya Kökenli Mitler:

- Gılgamış

Kenan Kökenli Mitler:

- Elkunirşa ve Aşertu

Hatti kökenli bir efsane olan ve Hitit dünyasında, 'İlluyanka' ve 'Kayıp Tanrı' mitleri, bahar şenliklerinde söylenen efsaneler olmuştur. İlluyanka Mitosu'nun konusunu, kötü güçleri simgeleyen

İlluyanka'nın Fırtına Tanrısı ile mücadelesi içerir. Bu mitos Purulliya bayramında canlandırılmaktadır. İlluyanka'nın; Fırtına Tanrısı'nı yenmesi İlkbaharı, Fırtına Tanrısı'na yenilmesi de sonbaharı simgelemektedir. Kayıp Tanrı mitlerinde ise, Bereket Tanrısı'nın kaybolması ve çeşitli ritüel işlemler uygulanarak geri döndürülmesi anlatılmaktadır. Tanrının kayboluşuyla giden bereket, dönüşüyle geri gelmiştir. Her iki mitostaki yenme-yenilme; kaybolma-dönme gibi simgesel davranışlar mevsimsel döngüleri gösteren eylemlerdir. Yine Hurri efsaneleri içinde özellikle Ullikummi şarkısının Fenikeliler eliyle Grek dünyasını etkilediği anlaşılmaktadır. Sumer, Babil ve Hurri kültür dünyası içinde "Tufan Olayı" olarak bilinen Gılgamış destanının, Hititçeye de aktarılmış olması, efsanenin ne kadar köklü bir anlatımı olduğunu göstermektedir. Bir başka destan kahramanı da Gurparanzah'dır. Bu isim, Hurrice Aranzah (=Dicle Irmağı) kelimesinden türetilmiştir. Destan Akad kentinde geçmektedir. Kahramanı ise Hurri kökenlidir. Mezopotamya destanlarının Hurriler aracılığıyla Hititlere geçtiğinin bir diğer kanıtıdır. Hurri özellikleri taşıyan Kumarbi Efsanesi birkaç mitolojik öyküden oluşur: Gökyüzü Krallığı, Ullikummi Şarkısı, Hedammu Mitosu.

Hitit Arşivleri: 1887 yılında Mısır'ın başkenti Kahire'nin yaklaşık 300 km. güneyinde bulunan Tell-el-Amarna'da firavun IV. Amenophis'e ait bir tablet arşivi bulunur. Amarna Mektupları olarak adlandırılan bu belgelerin çoğu o yıllarda çözülmüş olan Akadca ile; iki tanesi ise o zaman için bilinmeyen bir dil ile yazılmıştır. Bu belgeler, 1906 yılında Alman Hugo Winckler tarafından kazılmaya başlanan Çorum kenti yakınlarındaki Boğazköy (bugün adı Boğazkale olarak değişmiştir)'de bulunan Hitit çiviyazılı arşiv içinde de bulunmuştur. Bu dilin 1917 yılında dilbilimci Bedrich Hrozny tarafından çözülmesiyle bilinen en eski Hint-Avrupa dili olan Hititçe keşfedilmiştir.

Hitit arşivlerinin bulunduğu kentlerin başında gelen Boğazköy'de (Çorum'un Boğazkale İlçesinde yer almaktadır) yapılan kazılardan bugüne kadar 30-35 bin civarında tablet ele geçmiştir. Bugün bu tabletlerin büyük kısmı Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde olmak üzere İstanbul Arkeoloji Müzelerinde ve Çorum Müzesinde bulunmaktadır.

Hitit devlet arşivine ait kayıtları içeren tabletlerin konuları çok çeşitlidir: Devletlerarası antlaşmalar, kanun maddeleri, kral yıllıkları, büyü ritüelleri, bayram ritüelleri, mektuplar, mahkeme kararları, dini metinler, envanter metinleri, mitolojik metinler, fal metinleri, çift ya da üç dilli belgeler (Hurrice, Hititçe, Akaca, Sümerce) ve sözlükler.

Yakın doğu'da kayıt altına alınmış, en eski antlaşma olarak kabul edilen Hitit-Mısır Antlaşması'nın yazılı olduğu kil tablet, 1906 yılında, başkent Hattuşa'da yapılan kazılar sonucunda ele geçirilmiştir. Bu tablet, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Antlaşmanın bir yüzünde III. Hattuşili, diğer yüzünde Kraliçe Puduhepa'nın mühür damgalarının bulunduğu, gümüş levha üzerine Akadca-Mısır dilinde yazılmış kopyası ise bugüne kadar bulunamamıştır. Antlaşma metni, Mısır-Karnak'taki Amon-Ra Tapınağı ile Ramessuum Tapınağı'nın duvarlarına da hiyeroglif yazı ile kazınmıştır. Buradaki hiyeroglif metinde, Hititler için Kheta sözcüğü kullanılmıştır.

Hitit-Mısır Barış Antlaşması (Karnak)

Boğazköy arşivlerinde, "etiket" adını verilen tabletçikler bulunmuştur. Etiketler üzerinde tabletlerin kısa içeriği yazılıdır. Bunlar genellikle tabletin başlangıç satırının bir tekrarı biçimindedir. Büyük ihtimalle ait oldukları tabletin önünde durmakta ve tabletin içeriği hakkında okuyucuya bilgi vermektedir. Tabletlerin sonunda, Kolofon (Hellence "bir şeyin bitmesi" veya "sona ermesi") denilen bir açıklama kısmı bulunmaktadır. Esas metinden iki çizgi ile ayrılmış olan kısımda tabletin içeriği, kâtibin adı, hangi ülkeden olduğu gibi bilgilere yer verilmiştir.

Anadolu'nun yazı ile tanışması M.Ö. 19. yüzyılın başlarında ticaret yapmak amacıyla Anadolu'ya gelen Asurlu tüccarlar ile olmuştur. Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan bu döneme ait belge-

ler Akadcanın Eski Asurca lehçesi ile yazılmıştır. Bu yazı yaklaşık 1750 yıllarında döneme adını veren ticari ilişkilerin sona ermesiyle birlikte Anadolu'dan silinmiştir. Bu dönemden sonra ortaya çıkan Hititçe belgeler Eski Babil duktusunda yazılmıştır. Hititler, yaşadıkları dönemde Anadolu'da kullanılan dillerden yine Hint-Avrupa dil grubuna ait olan Palaca ve Luvice ile Anadolu'da Hititçe'den önce var olan Hattice ve de bazı Kafkas dilleri ile akrabalığı saptanan Hurriceyi yazıya geçirmişlerdir. Bu diller, ya Hititçe metinde verilen kısa pasajlar halinde ya da az sayıda çift dilli metinlerde kullanılmıştır. Ayrıca Hitit metinlerinde oldukça fazla Akadca ve Sumerce kelimeler bulunmaktadır.

Hititler, bigraph (iki yazı sitemine sahip) bir toplumdur. Çiviyazısının yanında ikinci bir yazı sistemi olan hiyeroglif yazısını da kullanmışlardır. Kayalara yapılmış kabartmalardaki yazıtlarda, kral ve şahıs mühürleri üzerindeki lejantlarda, bazı mâdeni kaplar ya da silahlar ile çanak-çömlek üzerinde rastlanan kısa yazıtlarda hiyeroglif yazısı kullanılmıştır. Bu yazıda kullanılan dil, Hititçeden çok Luvice ile benzerlik gösterdiği için "Luvi Hiyeroglifleri" olarak adlandırılır.

Ortaköy (= Şapinuva): Ortaköy, Orta Anadolu'nun Kuzeyinde, Çorum ilinin 53 km. güneydoğusunda yer alan bir ilçe merkezidir. 1990 yılından bu yana Ortaköy'de yapılan kazılarda çivi yazılı Hitit arşivlerine ait tabletler açığa çıkarılmıştır. Bu tabletler üzerindeki çalışmalar ile Ortaköy Hitit şehrinin çağındaki adının Şapinuva olduğu ve Hitit büyük krallının burayı idari merkez olarak kullandığı ortaya çıkmıştır. Şapinuva arşivlerinde ele geçen tablet ve tablet parçalarının sayısı 3000'i geçmiştir. Tabletler Orta Hitit Dönemi'ne tarihlendirilmektedir.

Maşat Höyük (=Tapigga): Maşat Höyük, Tokat ilinin Zile ilçesindedir. Burada yapılan kazılarda açığa çıkarılan ve M.Ö. 1400'lere tarihlenen Hitit saraymda 200 civarındaki çiviyazılı tablet bulunmuştur. Bu saray arşivinde ele geçen mektuplar, Hattuşa ile Maşat arasındaki yazışmaları içerir. Bu belgeler düşmanlar, tarla listeleri, depolar, değerli eşya, yiyecek ve giyecekler hakkında bilgi verir.

Kuşaklı (=Şarişşa) Sivas ili sınırları içinde yer alan Kuşaklı-Şarişşa' da yapılan kazılarda, Akropolün batı kesiminde bir arşiv odasında 48 adet tablet bulunmuştur. Bunlardan 18'i fal metni, 3'ü bayram metni ve 18 taneside kült envanter metnidir. M.Ö. 13. yüzyıldan kalma olduğu anlaşılan ve tümü "A" binasında bir odanın içinde ve odanın çevresinde ele geçmiştir. Akropolün güneyin kesiminde yapılan kazılarda yıkıntılar arsında iki tüm tablet daha bulunmuştur.

Bu arşivlerden başka münferit olarak tablet bulunan merkezler Mısır'da Tel El Amarna, Hatay'da Tel Açana, Kuzey Suriye'de Ras-Şamra, Kuzey Suriye'de Meskene/Emar, Çorum'da Alacahöyük, Çankırı'da İnandık, Tarsus'da Gözlükule'dir.

Son yıllarda çeşitli merkezlerde yapılan arkeolojik kazılarda da Hitit çiviyazılı tabletler bulunmuştur. Bunlar Kırıkkale-Büklükale; Oymaağaç-Vezirköprü; Sorgun-Uşaklı/Kuşaklı; Çorum/Alaca – Eskiyapar; Çorum-Alacahöyük; Siva- Kayalıpınar'dır.

Hitit arşivlerinde en çok kullanılan malzeme kilden yapılmış tabletlerdir. Hititler ahşap üzerine de yazı yazmışlardır. Ahşap dayanıksız bir malzeme olduğu için bu tür tabletler ele geçmemiştir. Ayrıca metal tabletler de Hitit arşivinde kullanılan malzemeler arasındadır Hitit kralı III. Hattuşili ile Mısır kralı II. Ramses arasındaki Mısır-Hitit anlaşması gümüş bir levha üzerine yazılmıştır. Boğazköy'de Yerkapı'da bulunan Bronz Tablet üzerinde Hitit Kralı IV. Tuthalya'nın Tarhuntaşşa kralı Kurunta ile yaptığı bir antlaşma yer alır.

EGE GÖÇLERİ

Ege Göçleri, M.Ö. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başları olmak üzere iki aşamada gerçekleşmiştir. Akdeniz çevresinde yer alan güçlü siyasi yapıların çoğunun yıkılmasına sebep olan bu göçü gerçekleştirenler Anadolu'yu, Suriye'yi ve Kenan Bölgesi'ni istila etmiş, Mısır'a kadar ilerlemişlerdir. *Deniz Kavimleri* olarak da adlandırılan bu göçler hakkında Mısır ve Ugarit kaynakları ayrıntılı bilgi vermektedir.

Avrupalı ziyaretçiler ve rehberleri, Karnak Tapınağı

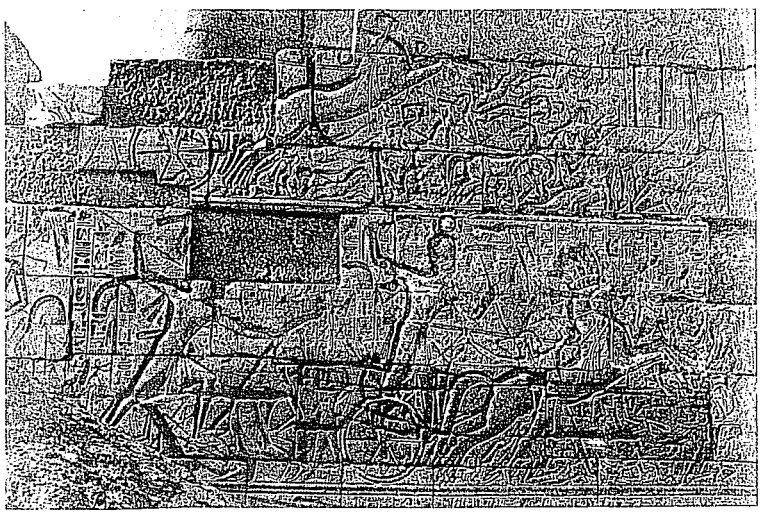
Mısır firavunu Merneptah, 13. yüzyılın sonlarında gerçekleşen ilk göç dalgasını geri püskürtmüştür. Merneptah, mağlup ettiği kavimlerin adlarını Karnak Mabedi'ne kaydettirmiştir. Bunlar, Ekweşler (Akhalar), Turşalar (Etrüskler), Rukkular (Lukkalar), Şerdanalar (Sardunyalılar), Şekeleşler'dir (Sicilyalılar). Merneptah dönemine ait İsrail Steli'nden Deniz kavimlerinin Mısır'a saldırılarının birinde, Lidyalılarla birleştikleri anlaşılmaktadır.

Mısır firavunu III. Ramses zamanında gerçekleşen ve 12. yüzyılın başlarına tarihlenen bu göçün ikinci aşaması hakkında ayrıntılı bilgiler yine Mısır kaynaklarından öğrenilmektedir. Esas büyük tahribatın yaşandığı bu aşamada, söz konusu kavimlere karşı kazanılan zafer Medinet Habu Tapınağı'nın duvarlarına hem yazıyla hem de resimlerle kaydedilmiştir:

> "birdenbire devletler yıkılıp dağıldılar, hiçbir ülke onların silahları karşısında dayanamadı: Hatti, Kizzuwatna, Kargamış, Arzawa, Alaşiya..."

Bu savaşta, III. Ramses'e karşı yer alan bu kavimler, Şerdanalar (Sardunyalılar), Danunalar (Bugünkü Adana'nın bulunduğu bölge), Pelestler (Filistler), Şekeleşler (Sicilyalılar), Tursalar (Etrüskler), Zakkalar, Vavaşlar'dır. III. Ramses dönemine ait olan ve bu göçler hakkında bilgi veren bir diğer belge de *Büyük Harris Papirüsü*'dür.

Ramses'in Savaş Sahnesi- Karnak

Mısır, Deniz Kavimleri göçünden sonra bir daha eski gücüne kavuşamamış, çöküş süreci içine girmiştir. Anadolu'da önemli kentlerin hemen hepsi yakılıp yakılmış, Hitit İmparatorluğu ortadan kalkmıştır. Göçler sadece Hititlerin yıkılış sürecini hızlandırmakla kalmamış, Azzi-Hayaşa gibi çağdaşı olan birçok krallığın tarih sahnesinden silinmesine neden olmuştur.

Mitanni Devleti ve III. Babil Hanedanlığı (Kaslar) da bu göçler sonucunda yıkılan diğer büyük devletlerdendir. M.Ö. 2. bin yılın büyük devletlerinin yıkıldığı bu süreçten sonra, M.Ö. 12.-8. yüzyıllar arasında, yaklaşık dört yüzyıl süren bir karanlık çağ yaşanmıştır. Yunanistan'da Akha hâkimiyeti sona ermiş, Akhaların Linear B yazısı ortadan kalkmıştır. Anadolu için de aynı durum söz konusudur. Hititçe ve Hitit çiviyazısına bir daha rastlanılmamıştır. Hititlerden söz eden son yazılı kaynaklar da deniz kavimlerinin saldırılarına uğrayan Mısır firavunlarının yazıtlarıdır. Bu döneme karanlık çağ denilmesinin sebebi de budur. Urartu bölgesi hariç Anadolu'da çiviyazısı kullanılmamış, onun yerini M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren kökeni Helen alfabesine dayanan Frig yazısı almıştır.

Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuşa kazıları, kentin bir yangınla yıkıldığını ve yaklaşık yüzyıl yeniden iskân edilmediğini göstermiştir. Güney Doğu Anadolu'daki kazılar ise M.Ö. 1200-800 yılları arasında kesintisiz bir iskanın sürdüğünü ortaya koymuştur. Literatürde Geç Hitit Krallıkları olarak adlandırılan bu bölge sık sık Asur krallarının seferlerine maruz kalmıştır.

Ege göçleriyle başlayan karanlık çağın sonundaki siyasi tabloya bakıldığında, Orta Anadolu'da Frig Devleti; Friglerle çağdaş olarak, Anadolu'nun batısında Lidya Devleti; doğusunda Urartu Devleti'nin ortaya çıktığı görülmektedir. Anadolu'nun batı kıyılarında İyonlar ve Aioller; güneydoğusunda Geç Hitit Şehir Devletleri yer almıştır. Kuzey Suriye'de Fırat'ın doğusunda ise güçlü bir Asur Devleti kendini göstermeye başlamıştır.

Geç Hitit Krallıkları: M.Ö. I. bin yılın en önemli hareketlerinden biri Arami göçleridir. Kuzey Suriye'ye kadar ulaşan bu göçlerle taşınan Arami kültürü, bölgedeki Hitit ve Hurri kültürleriyle karışmaya başlamıştır. Çoğunlukla Hitit-Luvi, Sami, Arami ve Hurri kökenli Geç Hitit Krallıkları, muhtemelen bu dönemde oluşmaya başlamıştır.

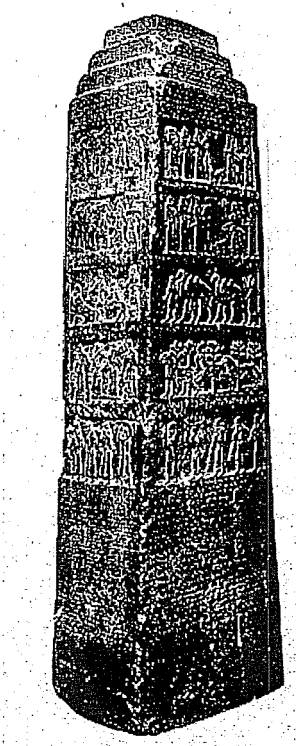
"Syro-Hitit Beylikleri" adı da verilen bu krallıklar: Kayseri, Niğde, Nevşehir, Aksaray ve Ereğli'yi kapsayan bölgede Tabal; Gürün, Ma-

latya ve dolaylarını içine alan bölgede Melid; Adıyaman dolaylarında Kummuh; Maraş ve Gaziantep'in merkezini oluşturduğu Gurgum; Çukurova Bölgesine eşitlenebilen Que ile hemen kuzeyindeki Toros dağlık yöresinin bulunduğu Hilakku; Gaziantep'te Kargamış; Gaziantep'in güneyinde Fevzipaşa istasyonu yakınında Sam'al (Zincirli); Antakya dolaylarındaki Pattin'dir.

Luvi hiyeroglif yazısını kullanan bu dönem kralları, aldıkları Şapalulme, Mutallu, Katuzili, ve Lubarna gibi isimlerle Büyük Hitit Devleti'nin mirasçıları gibi durmaktadır.

Tabal: Geç Hitit krallıkları arasında en batıda olanı Tabal Krallığı'dır. Bugünkü Kayseri, Nevşehir ve Niğde illerini kapsayan krallığın merkezi olasılıkla Tuvanuva'dır (Tyana/Bor). Aynı bölge klasik çağda Kapadokya olarak adlandırılmıştır.

Tabal Krallığı hakkında bilgi veren en önemli kaynaklar Asur ve Urartu kaynaklarıdır. Bu yıllıklarda Tabal'den ilk kez bahseden kral, III. Salmaneser'dir. Anadolu'ya en az 34 kez sefer düzenleyen bu kral, yıllıklarında M.Ö. 838 yılında Tabal Kralı Tuatti'nin kentini kuşattığını bildirmektedir. Kralın oğlu Kikki'nin haraç vermeyi kabul etmesi, bölgedeki diğer Tabal krallıklarının Asur egemenliğine girmesine neden olmuştur. Kral Tuatti isminin geçtiği bir diğer belge de Van kalesi yazıtlarıdır. Bu yazıtlarda Urartu Kralı I. Argişti, M.Ö. 785 yılında Tuate soyundan gelen kralların ülkesine girdiği anlatılmaktadır. III. Salmaneser, Siyah Obelisk (dikilitaş) olarak bilinen yazıtta kendisine haraç veren 24 Tabal kralından bahsetmiştir.

III. Salmaneser'in siyah obelisk yazıtı (British Museum)

Salmaneser'in dışında Tabal Krallığı'nın adı III. Tiglatpileser, II. Sargon, Sanherib, Asarhadon ve Asurbanipal'in dönemlerine ait çivi-

yazılı belgelerde de geçmektedir. Bu krallardan II. Sargon, kızını, Tabal Krallarından Ambaris ile evlendirilmiştir. Ambarisi Muşkili Mita ve Urartu Kralı Rusa ile birlik olmakla suçlayan Sargon, Tabal üzerine bir sefer düzenlemiş ve krallığın yönetimini kendi atadığı bir valiye devretmiştir. II. Sargon döneminde Tabal'dan *Bit- Burutaş* ya da *Bit-Burutiş* olarak söz edilmektedir.

Tabal Krallığı, Orta Anadolu bölgesinden geçen ticaret yollarının kesiştiği noktada yer aldığı için stratejik bir konumdadır. Hem Frig hem de Asur'un düşmanı olan Urartular arasında tampon bir bölgedir. Tabal kralları, zaman zaman iki krallıkla da ittifak yaparak Asur'a karşı mücadele etmiştir.

Que ve Hilakku: Asur kaynaklarında Que ve Hilakku birlikte kullanılmıştır. Que bugünkü Çukurova' da (Ovalık Kilikya); Que'nin kuzeyinde bulunan Hilakku ise, Kilikya'nın dağlık kesiminde (Dağlık Kilikya) yer almaktadır.

Yazıtlarda *Danuna Ülkesi* olarak da geçen Que, bir kent konfederasyondur. Bu konfederasyonun merkezinin, Karatepe'de bulunan Azativataya (Palıri) kenti olduğu tahmin edilmektedir.

Bugünkü Osmaniye sınırları içinde bulunan Karatepe-Arslantaş yazıtları Luvice (hiyeroglif) ve Fenikece (alfabetik) yazılmıştır. Bu çift dilli yazıtlar, hiyeroglif yazısının çözülmesine yardımcı olmuştur. Bu yazıtlarda kendisini Danuna Kralı olarak tanıtan Asitavanda'nın adı geçmektedir. Kral Asitavanda'nın Que krallığının kurucusu olduğu tahmin edilmektedir.

Belgelerden II. Sargon'un kızıyla evlenen Tabal Kralı Ambaris'e Hilakku bölgesini armağan olarak verdiği anlaşılmaktadır. Sonraki dönemlerde Asur'a karşı birkaç kez ayaklanan Hilakku Krallığı, Asurbanipal zamanında Asur egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır.

Gurgum: Kahramanmaraş ve çevresini içine alan Gurgum, Asur kaynaklarında ilk kez II. Asurnasirpal döneminde geçmiştir. Gurgum ile ilgili daha detaylı bilgilere III. Salmaneser döneminin belgelerinde rastlanılmaktadır. Bu belgelerden, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren, Gurgum kralı Mutalli'nin Asur kralı III. Salmaneser'e haraç verdiği anlaşılmaktadır. III. Tiglatpilaser zamanında Asur ve Urartu arasında el değiştiren Gurgum'u, II. Sargon (M.Ö. 711), Asur'un bir eyaleti yapmış ve adını *Marqas* olarak değiştirmiştir.

Melid: Kültepe belgelerinde Melita, Hitit belgelerinde Maldiya olarak geçen Melid Krallığı, Malatya ve çevresini kapsamaktadır. Başkenti Malatya'nın kuzeydoğusunda bulunan Arslantepe'dir. Urartu ve Frig sınırlarının kesiştiği bir noktada yer alması sebebiyle stratejik öneme sahiptir. Kuzey Suriye'yi Anadolu içlerine bağlayan yolların geçtiği bir bölge olması da önemini arttıran diğer bir unsurdur. Asur kaynaklarında Melid adı ilk kez I.Tiglatpileser zamanında geçmiştir. Melid, III. Salmaneser zamanında Asur'a vergi vermiş, II. Sargon zamanında da Asur'a bağlanmıştır.

Melid, siyasi tarihi boyunca sadece Asur'a değil Urartu'ya da vergi vermeye zorlanmıştır. Urartular, *Hate Ülkesi* adını verdikleri bu bölgenin Meliteia kentine seferler düzenlemişlerdir. Urartuların Melid krallığına yaptıkları seferler *Palu, Van Kalesi* ve *İzoli* yazıtlarında anlatılmıştır.

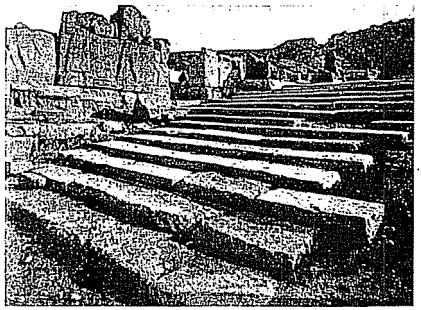
Kummuh: Adıyaman ilinin tümünü, Nizip–İslâhiye arasındaki bölgenin kuzeyini, Kahramanmaraş'ın doğusunu içine alan Kummuh, Asur kaynaklarında Kutmukhi olarak geçmektedir.

Krallığın başkenti, Atatürk Barajı Gölü altında kalan Samsat Höyük'te yer almaktadır. Kummuh, kral Katazuli zamanında Asur'a vergi ödemiştir. Bu arada Asur'a karşı Urartu Krallığı ile bir ittifak yapmıştır. Bu ittifakın sonunda II. Sargon, Kummuh' ele geçirmiş, halkını Mezopotamya'ya sürerek onların yerine Babillileri yerleştirmiştir. Kummuh M.Ö. 708'den 607'e Babil tarafından ele geçirilinceye kadar Asur valileri tarafından yönetilmiştir.

Sam'al (Zincirli): **Ya'idi** ya da Aramice *Bit Gabbar* gibi adlar taşıyan Sam'al'ın başkenti Gaziantep'teki Zincirli Höyüğü'dür. Luvi, Sami, Hurri ve Fenike kökenli bir nüfusa sahip olan bu krallıkta, yönetici sınıf daima Araniler olmuştur. En ünlü kralları, Kilamuva (M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısı), I. Panamuva (8. yüzyıl) ve Barr Akhap'tır (8. yüzyıl). Kilamuwa'ya ait bir belgede kral, kendinden önceki kralların listesini vermiştir. Panamuwa'ya ait Aramice bir belgede ise Sam'al ülkesinin içinde bulunduğu durum ve ülkenin Asur kralı III. Tiglat-Pileser'in egemenliğine geçtiği anlatılmaktadır. Zincirli'de bulunan yazıtlar Fenike ve Arami dillerinde yazılmıştır.

Kargamış: Türkiye-Suriye sınırında yer alan Kargamış'ın iç şehir ve kalesi Nizip'in Kargamış Köyü yakınlarında; dış şehri ise Suriye'nin Jerablus/Jerabis (Hierapolis) Köyü'nde bulunmaktadır.

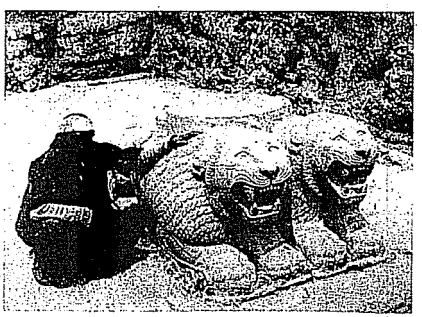

Kaleye çıkan merdiven- Kargamış

I. Şuppiluliuma'da Dönemi'nde Hitit egemenliğine giren Kargamış, I. Suppiluliuma, oğlu Piyaşşili ; (Şarri Kuşuh) ile İni-Teşup; Talmi-Teşup ve oğlu Kuzi-Teşup gibi hanedanlığa mensup krallar tarafından yönetilmiştir. I. Tiglat-Pilaser, yıllıklarında Arami seferinden dönerken Kargamış'a uğradığını ve İni-Teşup adındaki bir Hatti kralını haraca bağladığını belirtmiştir. Kargamış üzerindeki Asur egemenliğinin ne kadar sürdüğü kesin olarak tarihlendirilememiş olsa da 10. yüzyıl boyunca ülkenin, Asur etkisi dışında kaldığı oldukça belirgindir.

M.Ö. 11. yüzyıl Asur krallarınca *Büyük Hatti* olarak tanımlanan Kargamış'ın son kralı Pişiriş'tir. II. Sargon, hükümdarlığının 5. yılında, Pisiris'i, Muşki'li Mita ile birlik olup, Asur'a karşı entrika çevirmekle suçlamış ve M.Ö. 717 yılında Kargamış'ın bağımsızlığına son vermiştir. Kargamış'ın en çok belge bırakan kralı Yasiris'tir.

Pattin: Antakya ve özellikle Amik Ovası dolaylarını kapsayan Pattin Krallığı, Türkiye-Suriye sınırında bulunan Açana Höyüğü, Cüdeyde Höyüğü, Tayinat Höyüğü gibi M.Ö. 9. yüzyıl kentlerini içine almaktadır. Başkenti, Kunulva olan Pattin Krallığı hakkındaki bilgiler Asur belgelerinden edinilmektedir. III. Salmaneser'in (M.Ö. 858-824) yıllıklarında Pattin kralı Lubarna'nın bir isyan sonunda öldürüldüğü ve yerine Uzza ülkesinden Şasi'nin getirildiği anlatılmaktadır. Balavat kapısının kabartmaları üzerinde, bir diğer Pattin kralı Qalparunda, vergilerini öderken betimlenmiştir. Sonraki belgelerde ülkenin adı Unqi (Aramice Amq, bugünkü Amuk) olarak geçmektedir. III. Adadnirari döneminde Unqi ülkesi bir Asur eyaletidir.

Pattin (Tell Tayanat) aslanları.

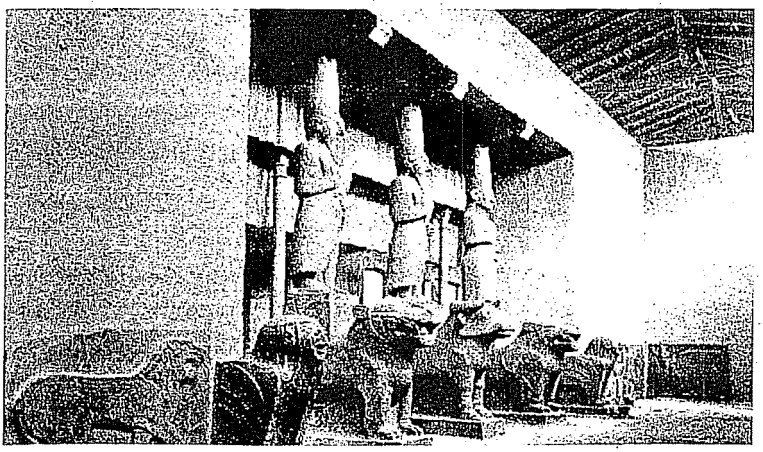
Sakçagözü: Gaziantep'in Nurdağı ilçesinde bulunan Sakçagözü'nde ele geçirilen buluntular arasında kenti çevreleyen sur kalıntıları, heykeller, ortostatlar, saray kalıntıları yer almaktadır. Hitit üslubunda heykellerle süslü sarayın etrafı bir surla çevrilmiştir. Yazılı bir belge bulunmadığı için dönemindeki adı bilinmemektedir.

GEÇ HİTİT UYGARLIĞI

Din: Geç Hitit krallıklarının dini yapısına bakıldığında Fırtına Tanrısı'nın Hititlerde olduğu gibi panteonun baş tanrısı olduğu, Tanrıça Kubaba'nın ise Geç Hitit krallıklarında tapınım gören en güçlü dinsel motiflerden birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Tell Halaf Saray-Tapınağı'ndaki kapının girişinde kutsal hayvanların üzerinde yer alan tanrı heykelleri çatıyı taşımaktadır. Sağdaki ana tanrıça dişi aslanın, ortadaki fırtına tanrısı Teşup boğanın, oğlu ise soldaki aslanınüzerine yerleştirilmiştir. Hurri ve Hitit anlayışındaki bu üçlü tanrı kompozisyonunun konu açısından erken örneği, 13. yüzyılda Hititlerin ünlü Yazılıkaya Açıkhava mabedinde görülmektedir.

Tell Halaf Saray Tapınağı'nın girişindeki tanrı heykelleri

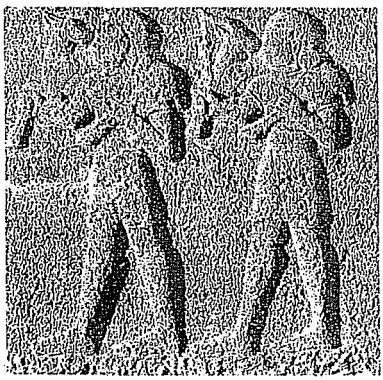
Geç Hitit heykelciliğinde mimariye bağlı olmayan anıtsal örnekler de bulunmaktadır. Oransız vücut ölçüleri ile dikkati çeken bu heykellerden Malatya ve Zincirli kral heykelleri, bu türün en tanınmış olanlarıdır.

Geç Hitit heykelciliğinin önemli bir kolu da mezar taşlarıdır (stel). Törensel cenaze yemeklerini ve aile yaşamından sahneleri yansıtan bu taşlarda, ölünün kişiliğini yansıtan özellikler, özel eşyaları aracılığı ile belirtilmiştir. Bu bölgedeki atölyeler 8. yüzyıl boyunca süren serbest ticaret ve sanat alanındaki canlılık nedeniyle heykel sanatına yeni bir anlayış getirmiştir. Figürlere üzgün, öfkeli, kederli, neşeli insan ifadeleri verilmiştir. Yerleşimin dışına dikilen bu mezar taşlarının önünde dini törenler yapıldığı düşünülmektedir.

Ekonomi: Geç Hitit Krallıklarının ekonomik yapısı ile ilgili bilgiler kısıtlı olsa da Asur belgelerinden fikir sahibi olunabilmektedir. Asur yıllıklarından edinilen bilgiler sayesinde Gurgum, Que, Tabal ve Sam'al Beylikleri'nin Asur'a olan vergilerinin bir kısmını, demir olarak ödedikleri anlaşılmaktadır. At yetiştiriciliği bakımından övgüyle söz edilen Tabal kralları Asur'un istediği vergilerin büyük bir kısmını "at"olarak ödemiştir. Yine Tabal Krallığı ve Antitoros bölgesi gümüş madenleri ve maden işçiliği ile ünlüdür. Bu bölgenin zenginliği, Tabal'den III. Tiglat-Pileser'e gönderilen hediyelerin zenginliğinden de anlaşılmaktadır.

Sanat: Geç Hitit sanatının, dönemin siyasi atmosferi içinde, dört evreden geçerek, şekillendiği kabul edilmektedir.

Kurban taşıyıcılar- Kargamış (1. Evre/Geleneksel stil), Anadolu medeniyetleri Müzesi

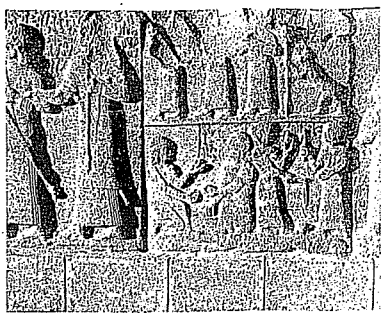
1. Evre (Geleneksel Geç Hitit Sanatı) (M.Ö. 1000-850): en eski evredir. Hitit İmparatorluk sanatını yansıtmaktadır. Malatya/Arslantepe Arslanlı Kapı, Kargamış'taki Su Kapısı kabartmaları bu tarzın en güzel örnekleridir.

2. Evre (Asur etkisi gösteren Geç Hitit Sanatı) (M.Ö. 800-750) : geleneksel üslubun yanında Asur etkisi de görülmeye başlamıştır. Malatya kabartmalarındaki av sahneleri, Zincirli' nin güney kapısındaki kabartmalar, Kilamuva olması muhtemel anıtsal yontu, bu evreyi temsil eden örneklerdendir.

3. Evre (Asurlulaşmış Geç Hitit Sanatı) (M.Ö.750-700): güçlü bir biçimde Asur etkisi görülmektedir. Bu evreye Maraş aslanı ve Sak-

çagözü kabartmaları örnek verilebilir.

4. Evre: (Aramileşmiş, Fenikeleşmiş Geç Hitit Sanatı) (M.Ö. 725-625): Arami ve Fenike etkileri yoğunlaşmıştır. Malatya heykeli, İvriz anıtı, Karatepe kabartmaları bu sanatın en iyi örnekleri arasındandır.

Kral Araras (Yariris) kabartmaları – (3. Evre/Asurlaşmış Geç Hitit Stili) –Karganuş, (Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

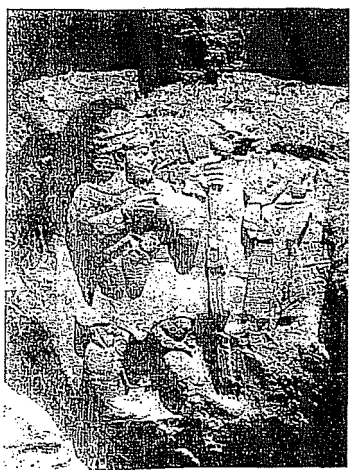
Mimari: Fırat'ın kenarında, düz bir ovada kurulan Kargamış'ta en küçük engebenin bile savunmaya yönelik kullanılması için uygun bir sur sistemi inşa edilmiştir. Dış sur, çift duvar tekniği ile yapılmıştır. Kentin, üçü, iç surda; ikisi dış surda olmak üzere 5 kapısı vardır. Temelleri taştan, duvarları kerpiçten dikdörtgen planlı evlere, taş döşeli ön avludan girilmektedir. Fırtına Tanrısı Teşup'a adanmış bir tapınakla, bit hilani stilindeki yapı kentin anıtsal kalıntılarındandır. Malatya'da yapılan kazılarda, Geç Hitit Dönemi'ne ait bir saray ve bu sarayın aslanlı kapısı ve iç avluyu süsleyen rölyefler ortaya çıkartılmıştır. Bunların dışında Ispekçür, Darende, Gürün, Izgın, Kötükale, Karahöyük, Boybeypınarı, Ağancık ve Şırzı'da bu döneme ait yazılı steller bulunmuştur. Malatya ve Fırat arasında, Ortasu denilen bölgede bulunan Arslantepe'de ise Melid Kalesi'nin *Arslanlı Kapı* olarak bilinen kabartmalı kuzeydoğu kapısı ortaya çıkartılmıştır.

Malatya kabartmalarında, teknik, kompozisyon ve konu açısından İmparatorluk Dönemi Hitit sanatına benzerlikler görülürse de, sahneler blokların çevresinin dışına taşmamıştır. Kilikya bölgesinde yer alan Karatepe, kuleli bir surla çevrilidir. Karatepe'de bulunan heykeller bazalttan yapılmıştır. Kral heykellerinin dışındakiler duvar plastiği biçimindedir. Gaziantep'in güneyinde bulunan Zincirli'de şehrin etrafını çevreleyen surlar, şehir kapıları, saray, tapınak, birçok kabartma ve heykel bulunmuştur. Burada bulunan yazıtlar Fenikece ve Aramice yazılmıştır. Bu çift dilli yazıtlar sayesinde Luvi hiyerogliflerinin okunması mümkün olabilmiştir. Zincirli figüratif sanatı da Kargamış'ın etkisinde gelişmiş, ama onun düzeyine erişememiştir. Kahramanmaraş'taki Gurgum

merkezlerinde görülen yerel üslubun anlatım gücü ve plastik değeri çok daha etkileyicidir. Zincirli'nin güneydoğusunda bulunan Sakçagözü'nde tahkimatlı küçük bir yerleşme ortaya çıkartılmıştır. Yerleşmenin girişi kabartmalı ortostatları bulunan anıtsal bir kapı ile korunmuştur. Ayrıca alan surunun içinde bir saray kalıntısı ortaya çıkartılmıştır. Bu sarayın girişinde kabartmalı eserler simetrik olarak bulunmuştur. Kentte yuvarlak planlı sur üç kapı ile dışarı açılmaktadır. Kaleye giden yola açılan güney kapısı özel bir savunma sistemine sahiptir. Bu özel sistemle düşman açık hedef haline getirilmiştir.

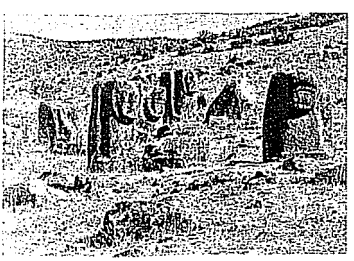
Hititlerde su kaynakları yakınında anıt yapma geleneğini Tabal de devam ettirmiştir. Konya Ereğlisi'ne bağlı İvriz'deki anıt, bunun bir örneğidir. İvriz Kaya Kabartması olarak bilinen bu yapıtta bereket tanrısı önünde dua eden kral betimlenmiştir. Yoğun Asur ve Arami etkilerinin görüldüğü kabartmada kralın giysisindeki Frig ürünü aksesuarlar dönemin modasını yansıtmaktadır.

İvriz Kaya Anıtı

Gaziantep ilinin İslâhiye ilçesinde yer alan **Yesemek**, eski Yakındoğu'nun en eski atölyesidir. Çevresindeki kentlerin ihtiyaç duyduğu heykel ve kabartmalar, atölyenin bulunduğu yamaçtaki bazalt yataklarından çıkarılan bloklar üzerine işlenmiş, kabaca şekil verildikten sonra kullanılacakları yere götürülmüştür. Ayrıntılı işçilik ise taslaklar yerlerine yerleştirildikten sonra yapılmıştır. Yesemek heykel atölyesi M.Ö. 2. bin yılın sonları ile M.Ö. 8. yüzyılın sonları arasındaki dönemde kullanılmıştır.

Yesemek Heykel Atölyesi

Geç Hitit Krallıklarında **bit-hilani** adı verilen bir mimari tarz görülmektedir. Hilaniler, uzun eksenleri birbirine paralel, bitişik

iki dikdörtgen salondan oluşmaktadır. Yapının öndeki uzun cephesinin ortasında büyük açıklıklı bir giriş vardır. Ortası açık olan ön cephenin iki yanında kapalı iki mekân bulunmaktadır.

Ordu: Geç Hitit Krallıkları, Asur tehdidi karşısında birleşip, konfederasyonlar oluşturmuş olsalar bile siyasal olarak genelde küçük kent devleti biçiminde örgütlenmişlerdir. Yazıtlardan ve yazıtlardan devletin ve ordunun başında krallarm bulunduğu anlaşılmaktadır. Geç Hitit Krallıkları'nın askeri gücü içinde bir önceki bin yılda olmayan süvari birlikleri, Karatepe ve Zincirli kabartmalarmda yer almıştır. Yine kabartmalardan piyadelerin ok, yay ve mızrakla donanmış oldukları anlaşılmaktadır.

URARTULAR

Coğrafya

Urartu Krallığı, Doğu Anadolu bölgesinde yer alan Van Gölü havzası merkez olmak üzere Sevan Gölü, Urmiye Gölü, Fırat Nehri, Aras Nehri, Kafkas ve Toros Dağlarına kadar uzanan geniş bir coğrafi alanı içine almaktadır.

Bölgedeki sert iklim ve uzun süren kış ayları, yaşam koşullarını olumsuz yönde etkilediği gibi doğal bir savunma mekanizması görevi de görmüştür. Bölgenin etrafını kuşatan sıra dağlar, bölgeye giriş ve çıkışları sınırlandırmış, ulaşımda, belirli dağ ve vadi yollarının kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Bu da bölgenin kontrolünü kolaylaştırmıştır.

Urartu ülkesinde, bölgenin coğrafyasına uygun olarak hayvancılık faaliyetleri yüksek ve geniş düzlüklerde; tarımsal faaliyetler ise sulama imkânlarının bulunduğu ova ve düzlüklerde gerçekleştirilmiştir. Yerleşim yerleri, tarım alanlarından daha yükseğe kurulmuştur. İlk zamanlarda hayvancılıkla geçinen ve dağınık yerleşim düzenini tercih eden bölge halkı, Asur tehdidi karşısında tarımsal ekonomiyi benimsemiş ve şehirlerin etrafında birleşerek merkezileşmiştir.

URARTULARIN SİYASİ TARİHİ

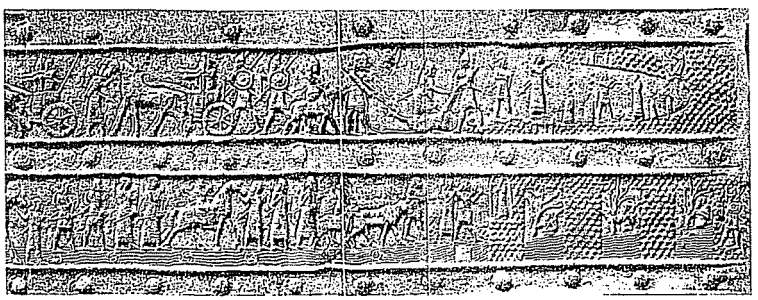
M.Ö. 9. yüzyılda kuruluşunu tamamlayan Urartu Krallığı, Frig, Melid, Tabal ve Kummuh krallıkları başta olmak üzere İran'da Manna ve Medlerle; Mezopotamya'da ise Asur İmparatorluğu ile askeri ve siyasi ilişkiler kurarak kısa sürede Irak, İran, Nahçıvan, Ermenistan ve Gürcistan'a doğru bir yayılım göstermiştir.

M.Ö. 13. yüzyılda Asur kralları, I. Salmaneser ve I. Tiglat-Pileser'in krallık dönemlerinde Hurri- Mitanni bölgesine gerçekleştirdiği askeri seferler, Urartu Krallığı'nın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. I. Salmaneser'e ait yıllıklarda bu 8 büyük aşiretten oluşan bu ülkenin adı Uruatri(u) olarak geçmektedir.

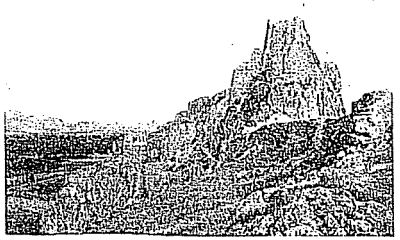
Diğer bir Asur kralı I. Tukultininurta'nın yazıtlarında ise bölge Nairi olarak adlandırılmaktadır. I. Tukultininurta'ya göre 40, sonraki Asur krallarına göre 60 Nairi Krallığı bulunmaktadır. Dağınık halde yaşayan bu krallıklar, M.Ö. 13. yüzyılın ortalarından itibaren, Asur'a karşı birleşmeye başlamış ve Biaini Devleti'ni kurmuşlardır. Bu devlete Urartu adını Asurlular tarafından verilmiştir.

Urartu kral listelerinde adı geçen ilk kral, Aramu'dur. Suguniya ve Arzaşkun gibi iki güçlü kente sahip olan bu kralın Asur baskısına maruz kaldığı, Asur yıllıklarında anlatılmaktadır. Aramu ve ordusunun Asur tarafından yenilgiye uğratılması, Balavat Sarayı'nın kapıları üzerindeki panoda da betimlenmiştir.

III. Salmaneser'in Balavat Sarayı'nın kapılarına işlenmiş Asur-Urartu çatışması

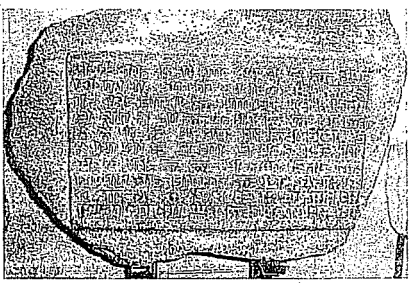
Tuşpa

Bugünkü Van Kalesi ve çevresinde, Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'yı, kuran kral Lutipri'nin oğlu I. Sarduri'dir. Urartu Krallığı'nın kurucusu olarak kabul edilen Sarduri, yazıtı olan ilk Urartu kralıdır. Sardur Burcu olarak adlandırılan taş blokları üzerine Asurca yazdırılan 6 yazıt, Tuşpa hakkındaki ilk yazılı kaynaktır.

Urartu Devleti'nin, Asur'a karşı savunma durumundan çıkıp saldırı ve sınırlarını genişletme durumuna geçmesi I. Sarduri'nin halefleri olan İşpuini ve Menua dönemlerinde gerçekleşmiştir. Asurca-Urartuca yazılmış Kelişin Steli, Urartu dilinin en eski örneğidir ve Kral İspuini dönemine tarihlendirilmektedir.

Kral Menua'nın tahta geçmesi ile Urartu Krallığı'nın yükseliş dönemi başlamıştır. Menua'nın İran Azerbaycan'ına yaptığı seferlerde ilk olarak Rizaiye, ele geçirilmiş; Manna Ülkesi için Asurlularla yaptığı mücadeleler başarıyla sonuçlanmıştır. Kralın, Asur'un önemli kentlerinden biri olan Musasir'i ele geçirmesi, Asur ekonomisini ve otoritesini sarsmıştır. Menua, genişleme politikasını sadece Asur ile sınırlandırmamış, Melid Krallığını vergiye bağlayarak vasalı haline getirmiştir.

Urartu Krallığı'nda yolların büyük bölümü Kral Menua döneminde yapılmıştır. Van Ovası'nın su ihtiyacını, Gürpınar Ovası'ndan Van Ovası'na kadar uzanan Şamram Kanalı'nı yaptırmıştır. Kanalın belli noktalarına 14 adet yazıt yerleştirilmiştir.

Kral I. Argişti tableti

Kral Menua'dan sonra tahta geçen I. Argişti döneminde, Geç Hitit Krallıkları başta olmak üzere Asur ve Manna'ya gerçekleştirilen seferlerle genişleme politikası hız kazanmıştır. I. Argişti dönemindeki fetihler, oğlu II. Sarduri döneminde devam etmiştir. Sarduri, Kulha Ülkesi'ne sefer düzenlenmiş, Halep'i fethetmiştir. Bu durum Asur'u olumsuz yönde etkilemiş, Melid, Gurgum, Que, Kommagene, Kargamış ve Tyros (Tir) Krallıkları Urartu egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır. II. Sarduri döneminde Krallık eski Hurri-Mitanni sınırlarına ulaşmıştır.

Urartu'nun ilerleyişi, Asur'da meydana gelen bir taht değişikliği ile durmuştur. III. Tiglat-Pileser, II. Sarduri'yi Kummuh yakınlarında yenilgiye uğratmış, bu başarının ardından Asur, Anadolu ve Suriye üzerine gerçekleştirdiği seferlerin sayısını arttırmış; eski hâkimiyet bölgelerinin büyük kısmını yeniden ele geçirmiştir.

II. Sarduri'nin yerine geçen oğlu I. Rusa döneminde yeniden güçlenmeye başlayan Urartu, II. Sargon'un birbiri ardına gerçekleş-

tirdiği seferler sonucunda tekrar sarsılmıştır. Sargon, Urartuların hâkimiyeti altında olan Manna Ülkesi, Ulhu ve Muşaşir Şehirleri başta olmak üzere birçok kenti ele geçirmiştir.

I. Rusa'dan sonra tahta geçen oğlu II. Argişti ve onun halefi II. Rusa dönemlerinde mevcut sınırların korunmasına yönelik bir politika izlemişlerdir. Bu dönemde Urartuluları en çok uğraştıran ve toprak kayıplarına sebep olan tehlike Kimmer saldırıları olmuştur.

Asur'un II. Sargon'dan sonra dış politikadaki zayıflığı ve özellikle İskit saldırıları ile uğraşması sonucunda Urartular, iki ateş arasında kalmaktan kurtulmuşlardır. Bu dönemde Medlerin giderek güçlenmesine karşı Asur ile ikili ilişkilerin sıcak tutulmasına önem verilmiştir. Bu politika II. Rusa'dan sonra tahta geçen oğlu III. Sarduri (M.Ö. 645- 635?) döneminde de devam ettirilmiştir.

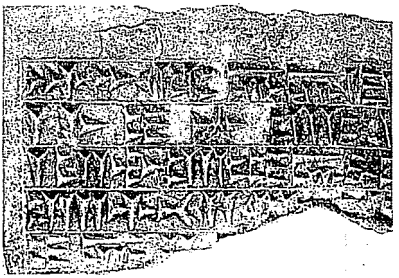
III. Sarduri, Asurbanipal'in hâkimiyetini ve Asur'un üstünlüğünü kabul etmiştir. Bu durum Urartu'nun artık bölge üzerindeki söz hakkının ve yönetimdeki gücünün zayıfladığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Urartu'nun II. Rusa'dan sonra yaşadığı bu güç kaybı, III. Sarduri ve onun halefleri döneminde de devam etmiştir. Urartu'nun varlığını M.Ö. 7. yüzyılın sonralarına kadar veya M.Ö. 6. yüzyılın başlarına kadar devam ettirdiği düşünülmektedir. Bu sırada doğuda Medler, kuzeydoğuda İskitler güçlenmiştir. İskit, Med ve Babil güçlerinden oluşan bir ordu M.Ö. 612 yılında Asur Devleti'nin başkenti Ninive'yi ele geçirerek bu devlet son vermişlerdir. Asur krallığının yıkılmasından sonra, İskit saldırılarına kalan Urartu şehirleri, daha sonra yavaş yavaş Medlerin egemenliği altına girmeye başlamış ve Urartu Devleti tarih sahnesinden çekilmeye başlamıştır.

URARTU UYGARLIĞI

Yazı ve Dil: Ne Sami ne de Hint Avrupa dil ailesine mensup olan Urartuca, bitişken diller grubundandır. Akrabası olan tek dilin Hurrice olduğu kabul edilmektedir.

Urartular, hem hece sistemine dayalı çivi yazısını hem de resim yazısını (hiyeroglif) kullanmışlardır. Çivi yazısı, Asurlular'dan alınmış ve biraz basitleştirilerek Urartucaya uyarlanmıştır. Ana kayalara ve düzgün taş bloklara yazılmış metinler daha çok kral kitabelerinden oluşmaktadır. Urartu kitabelerinin sayısı 400-450 civarındadır. Sadece 22 tanesi kil tablettir. Hiyeroglif yazının Geç Hitit Krallıkları'ndan alındığı tahmin edilmektedir.

Menua dönemine tarihlendirilen yazıt, Pergamon Museum, Berlin.

Urartu tarihi ve kültürü üzerine bilgi içeren yazılı kaynakların başında Piribat, Ziuin/Süngütaş, Delibaba, Yazılıtaş, Pasinler, Prizma, Surp Pagos, İzoli; Palu, Patnos, Bahçecik, Aznavurtepe, Horhor, Hazine Kapısı, Analıkız, Razlik ve Naşteben yazıtları gelmektedir. Urartu tarihine ışık tutan Asur yazılı kaynaklarının başında ise Birklin Çayı ve Nimrud yazıtları, Siyah Obelisk ve Kurk Steli gelmektedir.

Tapınak: Din olgusunun devletsel alanda somut karşılığı olan tapınaklar ise Urartu kültür coğrafyasında yönetim merkezlerinin birer parçası konumundadır. Devletin toplumu yönlendirme ve düzeni sağlama aracı olarak kullandığı tapınakların en güzel örnekleri ise Çavuştepe, Toprakkale, Kayalıdere, Aznavurtepe, Anzaf, Ayanis, Altıntepe ve Erebuni bölgelerinde yer almaktadır. Urartu tapınakları plan olarak benzerlik göstermektedir. Kare planlıdır, içinde tanrı yontusunun bulunduğu bir kutsal oda (cella) ile önünde avlu ve yan odalardan oluşmaktadır.

Devlet Yönetimi: Urartular, krallık kuruluncaya kadar, M.Ö. 2. bin yıl boyunca, Van Gölü merkez olmak üzere Doğu Anadolu yüksek yaylalarında kabileler/aşiretler halinde yaşamışlardır. Kral Menua, özerk olan bu kabilelerin yönetimini doğrudan saraya bağlamış ve ele geçirdiği kentlerin yönetimine hanedana mensup kişileri atamıştır. Menua ile birlikte Urartu Krallığı, merkezde kral ve kral soyundan gelen kişilerin, taşrada ise merkezden atanan ve merkeze bağlı kişilerce yönetilen monarşik bir devlet düzenine erişmiştir.

Urartularda krallık babadan büyük oğula geçmektedir. Urartu tarihinde İşpuini gibi hayattayken ülkeyi oğlu Menua ile yöneten bir kral örneği de mevcuttur. Asur yıllıklarında, soylu bir sınıfın olduğu ve bu sınıfa ait kişilerin bağ-bahçe sahibi oldukları belirtilmiştir. Ayrıca bazı Urartu yazıtlarından kraliyet ailesine mensup kişilerin kendilerine ait mülklerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Din: Urartu dini, Anadolu (Hurri, Hitit), Mezopotamya (Asur, Babil), İran'dan etkilenmiştir. Bu din hakkında bilgi veren en önemli

eser, Toprakkale yakınlarında yer alan Meherkapı Kaya Yazıtı'dır. I.Sarduri'nin oğlu İşpuini tarafından yaptırılan ve 4 m. yüksekliğinde, 2.70 m. genişliğinde olan yazıtta, bütün Urartu tanrı ve tanrıçaları ile bu tanrılara sunulan kurban listeleri bulunmaktadır. Tanrı listelerinin başında Tanrı Haldi, Teişeba, Şivini, Hutuni, Turani, Ua, Nalaini, Şebitu ve Anapşa yer almaktadır.

Urartu panteonunun baş tanrısı "Savaş Tanrısı Haldi"dir. Haldi adına Muşaşir'in fethiden sonra yaptırılan tapınak, Urartu ve Asur yazılı kaynaklarında anlatılan önemli olaylardandır. Haldi'nin karısı Arubani'dir, Haldi, bazen sakallı bazen de sakalsız olarak, bir arslan üzerinde ayakta durmuş biçimde tasvir edilmiştir.

Urartu panteonunda ikinci sırayı fırtına ve gökgürültüsü tanrısı olan Teişeba alır. Hititlerin baştanrısı olan Fırtına Tanrısı Teşup ile aynı adı taşımaktadır. Karısı Huba'dır (Hitit fırtına tanrısı Tesup'un karısı Hepat'ın karşılığı). Teişeba boğa üzerinde ayakta duran bir insan biçiminde tasvir edilir. Bu tanrı adına bir kent kurulmuştur (Teişebaini/Karmir-Blur).

Güneş Tanrısı olarak bilinen Şivini ise panteonun üçüncü büyük tanrısı olarak yerini almıştır. Karısı Tuşpuea'dır. Şivini'nin sembolü kanatlı güneş kursudur. Şivini Hurri güneş tanrısı Şimegi ile aynıdır.

Savaş Tanrısı Haldi

Fırtına Tanrısı Teişeba

Güneş Tanrısı Şivini

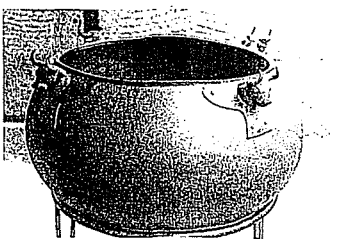
Sanat: Urartu sanatının en önemli özelliklerinden anıtsal yapıların duvarlarını süsleyen duvar resimleridir. Urartu duvar resimleri büyük ölçüde Asur resim sanatından etkilenmiştir.

Urartu coğrafyası, demir, gümüş ve bakır başta olmak üzere maden yatakları bakımından zengindir. Bölgedeki demir yatakları ilk kez

Urartular tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Urartu kazılarında hançer ve bıçak gibi silah ve aletlerin yanında demirden bilezikler, yüzükler, süs iğneleri ve halhal gibi süs eşyaları bol miktarda ele geçirilmiştir. Urartu'nun güçlü bir krallık haline gelmesinde demir silahların rolü büyüktür. Zırh pulu, miğfer ve at gemi yapımı, kılıç, hançer, bıçak, mızrak ve ok ucu üretiminde demirden yararlanılmıştır. Demirin yaygın bir biçimde kullanımının yanında Urartu madencileri tunç elde etmek için hem dökme hem de dövme tekniğini kullanmışlardır. Tunç kazanlar, Urartu madenciliğinin en dikkat çekici örnekleridir. Tapınaklara adak eşyası olarak sunulan ve dinsel törenlerde kullanılan bu kazanlar aynı zamanda krallar tarafından çok tercih edilen prestij eşyasıdır.

Urartu bakracı

Urartu kazanı

Urartu işçiliğini yansıtan kazanların ağız kenarlarında boğa başlı eklentiler bulunmaktadır. Bu kazanların en tipik örneği Erzincan yakınlarındaki Altıntepe bulunmuştur. Urartu maden işçiliğinin önemli bir eseri de bir korunma aracı olan kalkanlardır.

Koruma amaçlı kullanımının yanında savaş tanrısı Haldi'ye adak olarak sunulmaktadır. Bu da kalkanların hem dini hem de askeri amaçla kullanıldığını göstermektedir. Urartu tunç eserleri arasında, yüksek sınıftan kişiler tarafından bir itibar sembolü olarak kullanılan kemerler önemli bir yer tutmaktadır.

Tapınaklara sunulan tunçtan adak levhalarındaki figürler bazen kazıma ve bazen de kabartma usulüyle yapılmıştır. Kuyumculuk da Urartu sanatının gelişmiş bir dalıdır. Altın, gümüş ya da tunçtan yapılmış bilezik, küpe, iğne, fibula, yüzük, boncuk en çok kullanılan malzemelerdendir. Kabartılarla bezeli tunç gövdenin iki ucuna altından iki aslan başının monte edildiği bilezik bu grubun en güzel

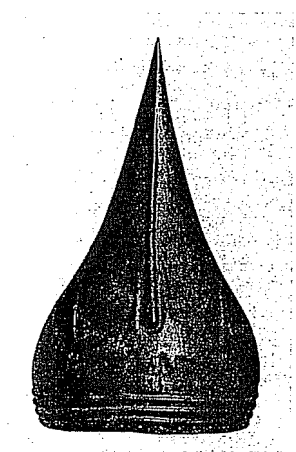
örneğidir. Çok tercih edilen mücevherlerden biri de süs iğneleridir. Klasik Urartu iğneleri altın gümüş ve tunçtandır. Urartular batıdaki komşuları Frigler'den fibula denen çengelli iğneleri almışlardır.

Mühürler, Urartu sanat eseleri arasındaki önemli bir grubu oluşturmaktadır. Silindir ve damga mühürlerin yanında, silindir-damga biçiminde olanlar, Urartuların mühürcülük alanına getirdikleri yeniliklerdendir. Urartular eşya yapımında fildişinden de faydalanmışlardır. Mobilyalara ait fildişi parçalar bu alandaki dikkat çekici örneklerdir.

Mimari: Urartu kentlerinin en görkemlisi, başkent Tuşpa'dır (Van Kalesi). Geniş ve yüksek bir kayalık alanda kurulan kalenin çevresi dayanıklı ve yüksek surlarla çevrilmiştir. Kalenin içinde saraylar, tapınaklar ve kral mezarları yer almaktadır. Urartu tapınaklarının en tanınmışı bugünkü Ağrı'daki **Aznavurtepe Tapınağı**'dır Kayalara oyulmuş kral mezarları ise geniş ve yüksek bir salon ile bunun çevresindeki odalardan oluşmaktadır. Mezarlarda yapılan kazılarda altın ve gümüşten yapılmış süs eşyaları, tunç kemerler, hayvan ve insan heykelcikleri, boğa başlı kazanlar, üç ayaklı kazanlar, şamdanlar, kılıçlar vb. bulunmuştur.

Yaşadıkları bölgenin kayalık yapısına ve sert iklim koşullarına ayak uydurmayı başaran Urartular'dan günümüze çok sayıda kale, kent, su bendi, su kanalı, kara yolu ve kaya anıtı ulaşabilmiştir. Bu yapıların en ünlüsü ise mühendislik alanındaki ilerlemenin bir örneği olan ve adını Kral Menua'dan alan 'Menua Kanalı' dır. Urartu mimarisinde en fazla kullanılan malzeme taş, süsleme unsuru ise bitki motifleridir.

Urartu miğferi

Ordu: Urartu ordusu, başlangıçta, Asur saldırılarına karşı savunma ve geri püskürtme amacına hizmet etmiştir. Asur'un giderek güç kaybetmesi üzerine özellikle İşpuini ve Menua dönemlerinde, asker sayısı, teçhizatı, savaş taktikleri gibi konularda yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Urartu ordusu, üretimin yetersiz kaldığı dönemlerde, ülkenin ihtiyaç duyduğu ana kaynakların temini için ma-

den yatakları, tarım alanları, meralar, göl ve nehir çevreleri ile ticaret yollarını ele geçirmek için askeri seferler düzenlemiştir.

Urartular'da kralı koruyan bir ordu başkentte hazır bulundurulmaktadır. Kral bizzat ordunun başında sefere çıkmakta fakat bazı durumlarda ordunun yönetimini *kakkadanu* unvanlı bir başkomutana bırakmaktadır. Ordu, arabalı savaşçılar ve süvariler ile okçu, mızrakçı ve kalkancı gibi alt sınıflara ayrılan piyadelerden oluşmaktadır. Urartu askeri başına sivri uçlu, kulaklıklı miğfer, gövdesine pullu zırh giymekte, bir elinde hafif kalkan, öteki elinde mızrak ya da yay taşımaktadır. Urartu kralları tarafından atanan valiler de kralın ordusu için asker beslemek zorundadır. Bir savaş anında bu birlikler de kralın ordusuna katılmaktadır.

Urartu Mezar Yapısı: Urartu mezarları, kral ve soylu kişilere ait kale içine yapılan kaya mezarları ile genellikle halka ait olan kale dışına yapılan mezarlık alanlardan oluşmaktadır.

Urartu kaya mezarları, kralların defnedildiği ve içerisinde pencere şeklinde nişlerin bulunduğu yapılardır. Mezar içerisinde yer alan nişlere bırakılan eşyaların olması öteki dünya inanışına sahip olduklarını göstermektedir. Bu mezarlardan çıkartılan farklı maden ve materyallerden yapılmış ince işçiliğe sahip eşyalar, sanatsal ilerlemenin ulaştığı seviyeyi göstermektedir.

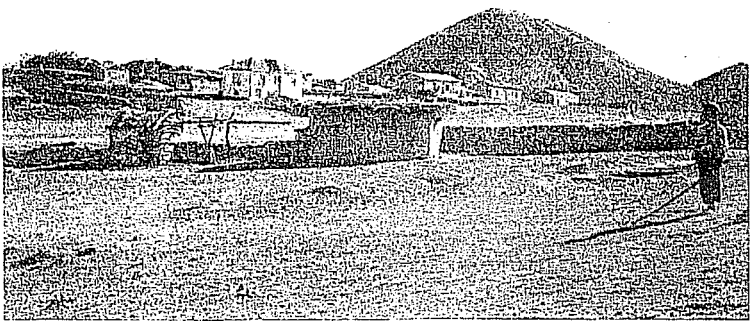
Kale dışına yapılan mezarlar genellikle halk mezarlarıdır. Daha basit şekilde yapılmışlardır. Bazen bir veya daha fazla odalı halk mezarlarına da rastlanmıştır. Urartu ölü gömme geleneği olarak normal ve yakılarak gömü söz konusudur.

FRİGLER

Friglerin Anadolu'ya ilk sızmaları M.Ö. 13. ve 12. yüzyıllardan itibaren Hellespontos (Çanakkale Boğazı) ve İstanbul Boğazı üzerinden olmuştur. Bu girişler 11. yüzyıldan itibaren yoğunlaşmaya başlamıştır. İlk önce Propontis'in (Marmara Denizi) güneyine daha sonra Orta Anadolu bölgesine yerleşmişler, Gordion başkent olmak üzere güçlü bir devlet kurmuşlardır. Frigya ülkesinin asıl çekirdeğini oluşturan bölge Sakarya (Sangarios) Nehri ve Menderes (Maiandros) Nehri'nin yukarı kaynakları arasındaki küçük platodur. Frigya bölgesi doğuda Kappadokia, sonraları Galatia; güneyde Lykaonia, Pisidia; batıda Mysia, Lidya, Karya; kuzeyde ise Bithynia ve Paphlagonia bölgeleriyle komşudur.

M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Frigler'in Anadolu'daki ilk dönemleri yeterince aydınlatılamamıştır. Başlangıçta Troia ve çevresini ele geçirdikleri ve zaman içinde İznik Gölü (Askania) kıyıları ile Sakarya Nehri'nin vadisine doğru yayıldıkları düşünülmektedir. Frigler, daha sonra Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemişlerdir. Gordion'da Erken Demir Çağı'na tarihlenen kalıntılar, ilk Frig göçmenlerinin M.Ö. 11. yüzyıla doğru Polatlı yakınlarındaki Yassıhöyük (Gordion)'e geldiklerini göstermektedir. Bilinen ilk Frig kralları Gordion şehrinin kurucusu Gordios ve oğlu Midas'tır. Gordios, M.Ö. 9. yüzyılda, Frig Devleti'ni kurmuş ve ülkesini Gordion'dan (Yassıhöyük) yönetmiştir.

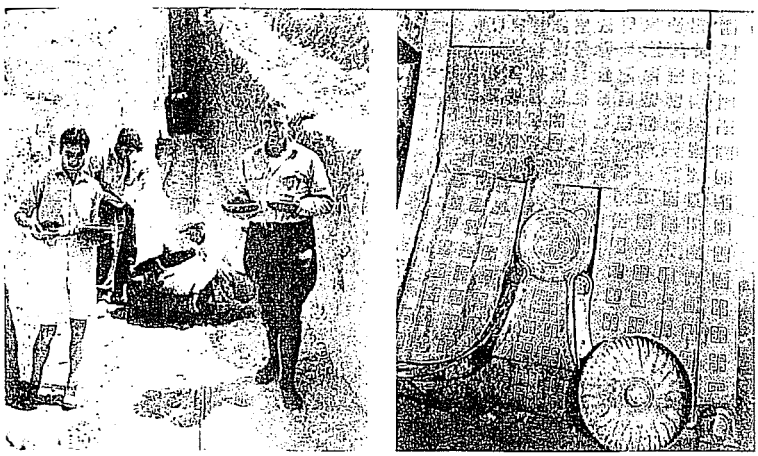

Gordion, 1950li yıllar (Rodney S. Young)

Gordion'un çevresinde bulunan çok sayıdaki tümülüsten en büyük olanının Midas ya da büyük olasılıkla Gordios'a ait olduğu düşünülmektedir. Gordios'tan sonra Frig talıtma oğlu Midas geçmiştir. Asur kaynaklarında adı geçen Muşkili Mita'nın Midas olduğu iddia edilmektedir. Midas döneminde Frigler, geniş bir alana yayılmışlardır.

Frigya krallığının merkezi Tuz Gölü, Sakarya Nehri ve Kızılırmak arasında kalan bölgedir. Frigya'nın sınırları ise "Büyük Frigya" (Antiokheia/Yalvaç, Apameia/Dinar, Kolossa/Honaz, Ankyra/Ankara, Pessinus/Ballıhisar, Gordion/Yassıhöyük) ve "Küçük Frigya" (Dorylaion/Eskişehir) olarak belirlenmiştir.

Gordion kazısı (James Whitmore)

Midas, Asur kralı II. Sargon'un (M.Ö. 721-705) çağdaşıdır. Midas döneminde, İskitlerden kaçan Kimmerler Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya girmiş ve burada karşılaştıkları Urartuları yenerek güneye ilerlemişlerdir. Asur kralları tarafından yenilgiye uğratılan ve İskitlerin yardımı ile Orta Anadolu'ya yönelen Kimmerler, burada Midas' ile karşılaşmışlardır. Midas, Kimmer tehdidine karşı Asur devletinden yardım istemiş, Asur ile yapılan dostluk antlaşmasından sonra batı ile ilgilenmiştir. Yunanistan'daki Delphoi Apollon Tapınağı'na çok kıymetli hediyeler göndermiştir. Herodotos'a göre Midas bu tapınağa tanrı için adaklar sunan Yunanlı olmayan ilk kişidir. Pollux da, Midas'ın Batı Anadolu kıyılarındaki Kyme kenti kralının kızı ile evlendiğini söyleyerek kralı, Yunan dünyası ile ilişkilendirmiştir. Bu dönemde Lidya krallığı ile dostane ilişkiler kurulmuştur.

Midas'ın güçlü döneminde Frig Krallığı'nın kültürel etki alanı güneybatıda Elmalı yöresinden, doğuda Amasya'ya, kuzeyde Samsun'dan güneyde Konya ve Niğde civarına kadar yayılmıştır. II. Sargon Kimmerlerle yaptığı bir savaşta ölmesi, Midas'ın Asur'un desteği kaybetmesine neden olmuştur. Kimmerlerle yapılan savaşın kaybedilmesi, Midas'ın ölümü ve başkent Gordion yakılıp yıkılmasının ardından Frig Krallığı gerek Gordion'da gerekse Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde beylikler halinde bir süre daha yaşamıştır.

FRİG UYGARLIĞI

Yazı, Dil ve Edebiyat: Hint-Avrupa kökenli bir dil kullanan Frigler'in Fenike'den alınmış bir harf yazıları vardır. Henüz çözülemeyen Frig diline ilişkin yazıtlar daha çok kaya anıtları formundadır. Frigçe yazıtlar Eski Frigçe ve Yeni Frigçe olmak üzere iki grup halindedir. Eski Frigçe yazıtlar oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Yeni Frigçe'nin yayılma alnı ise diğerine oranla daha sınırlıdır. İki belge grubunda da aynı dilbilgisi kuralları ve aynı sözcükler kullanılmıştır. Eski ve Yeni Frigçe arasında zaman farkı varsa da dil hemen hemen aynı kalmıştır. Eski Frigçe M.Ö. 8.-6. yüzyıllar arasına aittir ve Yunan alfabesinden farklı bir alfabe ile yazılmıştır. Yeni Frigçe ise Roma Dönemi'ne aittir ve Eski Yunan alfabesiyle yazılmıştır. Frig edebiyatl hakkında yeterli bilgi yoktur fakat Frigler, hayvan hikâyelerinin (Fabl) yaratıcısı olarak kabul edilmektedir.

Devlet Yönetimi: Frigler'de de krallık babadan oğula geçmiş ve diğer eskiçağ monarşilerinde olduğu gibi Frigya kralı, devletin idari, askeri, adli ve dini lideri olmuştur. Kral ülkesine dâhil ettiği toprakların yönetimini kendine bağlı krallara ya da hanedan üyelerinden birilerine vermiştir.

Anatanrıça Kibele

Din: Frigler'de insan suretinde tasvir edilen "Matar" (Ana) en iyi bilinen tanrıçalarındandır. Yunanlıları "Kybele" dedikleri "Kybeleia" (Frigçe"dağ") ve Matar Kybeleia (Dağın Anası), "ana tanrıça ve dağ birlikteliği"nin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Tanrıçanın evi kayalara oyulmuş kapı girişleridir.

Ana Tanrıça kültü, Frig Devleti yıkıldıktan sonra da uzun yıllar etkin bir kült olarak devam etmiştir. Doğa tanrıçası olarak kabul edilen Kibele'nin kutsal hayvanları yırtıcı bir kuş ve aslandır. Matar (Anne), Matar areyastin ya da Matar kubile, Agdistis (Kaya Kadın) olarak adlandırılan Kibele'nin en büyük tapınma yeri Pessinus'tadır (Balhisar).

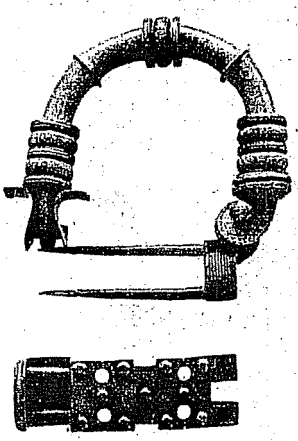
Kibele, sevgilisi Attis ile birlikte Pessinus'da (Ballıhisar) oturmaktadır. Hititlerdeki Bereket Tanrısı Telepinu'nun ülkeyi terk etmesi (sonbaharın gelişi) ve ülkeye geri dönmesi (ikbaharın gelişi) ile sembolize edilen mevsimsel döngü, Attis için de geçerlidir. Frig inanışına göre, Attis'in ölümü ile tabiat ölmekte, dirilişiyle tekrar canlanmaktadır. Friglerin Kibele dışındaki en önemli tanrıları Güneş Tanrısı Sabazios ile Ay Tanrısı Men'dir.

Sanat ve Mimari: Frig sanat ve mimarisinin en güzel örneklerine başkent Gordion, Midas Şehri ve diğer Frig kentlerinde rastlanılmaktadır. Kaya anıtlarında, kayalara oyularak yapılan odalar, alınlıklı cepheler, bu cepheler üzerindeki geometrik ya da hayvan motifli bezemeler oldukça dikkat çekicidir.

Gordion'da bulunan tümülüslerin en büyüğünün (300 m. çapında 50 m. yüksekliğinde) Kral Gordos'a ait olduğu düşünülmektedir. Kral için ölü hediyesi olarak bırakılan eşyalar arasında üçayaklı masalar, taslar, fibulalar, makhara kulplu çanaklar, tunç kazanlar bulunmaktadır.

Frig Tümülüsleri, mezar odalarının yapımında taş yerine tahta kullanılması ile diğer uygarlıkların tümülüslerinden ayrılır. Frig mimarisinin en dikkat çeken mimari yapı tarzı megaronlardır. Dikdörtgen planlı, taş, kerpiç ve alışapla inşa edilmiş megaron yapı tarzı, Batı Anadolu'da M.Ö. 3. bin yıldan itibaren kullanılmaktadır. Frig coğrafyasında ağacın bol olması sebebiyle keresteden ev ve mezar yapımında bol miktarda kullanılmıştır. Friglerin mobilya alanındaki düzeylerini gösteren malzemeler Gordion'daki tümülüslerden ele geçmiştir. Çivi kullanılmada keresteler oyularak birbirine geçirilmiş ya da ağaç çivilerle tutturulmuş pek çok masa, tabure, sehpa bu türdeki en başarılı örneklerdir.

Frigler dokumacılığında soylu sınıfın kullandığı kaliteli kumaşlar çağın modası olmuştur. Frig kilimleri de dönemin en tercih edilen malları arasındadır.

Frig heykel ve kabartmaların başlıca konusu Tanrıça Kibele'dir. Boğazköy'de bulunan Kibele heykeli Frig heykel sanatının en güzel örneğidir. Tanrıça Kibele, iki tarafında birer müzik aleti çalan iki erkek figürle tasvir edilmiştir.

Giysilerin iki ucunu tutturmaya yarayan fibulayı (çengelli iğne) ilk kullanan Frigler olmuştur.

Frig seramiği, tek renkli ve çok renkli olmak üzere iki gruba ayrılır. Tek renkli türde madeni kaplara benzetilerek yapılmış, siyah ya da gri astarlı örnekler mevcuttur. Renkli seramik örnekleri ise genellikle kırmızımsı kahverengi ve açık renk astar üzerine yapılan çeşitli bezemeler şeklindedir. Dikdörtgenler, üçgenler, zikzaklar, daireler, dalga şeklinde bezekler, satranç tahtası motifleri en yaygın kullanılan şekillerdir. Makhara kulplu tunç kaplar, kazanlar, altın, gümüş ve bronzdan çengelli iğneler (fibula) ve kemer tokaları en önemli madeni eserleri arasındadır. Göbekli Taslar, Friglere özgü bir kap türüdür. Phiale denilen göbekli hamam taslarından çok sayıda ele geçmiştir. Frig efsanelerine konu olan flüt, kaval ve lir gibi müzik aletlerinin Friglerin icadı olduğu kabul edilir.

Frig Tümülüsleri: Frigler, soylular için iki çeşit gömme şekli uygulamışlardır. Bunlardan ilki cephesi kabartmalarla süslenmiş kayalara oyulmuş mezarlar diğeri tümülüs denilen yığma mezarlardır. Kaya mezarları genellikle beşik çatılı ve dikdörtgen cephelidir. Bu tarzdaki mezarların en bilineni Afyonkarahisar yakınlarındaki Midas Anıtı'dır. Genellikle, kraliyet ailesinden olan kişiler için yapılan tümülüsler ise Anadolu'ya yabancıdır ve ilk kez Frigler tarafından Trakya ve Makedonya'dan getirilmiştir. Sayısı yüz civarında olan Frig Tümülüsleri, Gordion ve çevresi, Ankara, Afyon, Eskişehir bölgesinde yoğun olarak görülmektedir. Bu tümülüslerden en büyüğü Gordion'dakidir. Tümülüs içerisindeki oda mezarlara, ölü ahşap sedirler uzatılmış, yanına da hediyeler bırakılmıştır. Daha sonra ise (M.Ö. 7. yüzyılın sonlarından itibaren) ölüler yakılmaya başlanmıştır (kremasyon).

LİDYALILAR

Coğrafya

M.Ö. 1. bin yılda Anadolu'da kurulan devletlerden biri olan Lidya Krallığı, Batı Anadolu'da bulunan Gediz (Hermos) ve Küçük Menderes (Kaistos) Irmağı vadilerini kapsayan ve günümüzde yaklaşık olarak Manisa ve Uşak illerine denk gelen bölgede kurulmuştur.

Güneyinde Karya, doğusunda Frigya, Kuzeyinde Mysia, batısında Yunan Iol ve Aiol kent devletleri bulunmaktadır.

Ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunan Lidya Krallığı'nın kökeni kesin olarak aydınlatılamamıştır. Antik çağ yazarlarına göre Lidyalılar, güneydeki Karyalılar ile kuzeydeki Mysialılar ve Frigler'le akrabadır.

Lidya Krallığı, hayvansal, bitkisel ve madeni kaynaklar açısından çok zengin bir bölgede yer almaktadır. Dağları sık ormanlarla kaplıdır, vadilerinde buğday yetiştirilmekte, büyük hayvan sürüleri otlatılmaktadır. Tmolos dağları (Bozdağlar) üzerinde mermer yatakları vardır. Bu bölge, yetiştirdiği güçlü ve hızlı atları ile ünlüdür. Bölgenin diğer bir önemi de kumaş boyamada kullanılan kaliteli kökboyalarıdır. Yün boyamayı ilk kez Sardeslilerin uyguladığı düşünülmektedir. Lidya Krallığı'nın M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllardaki önemi, başkent Sardes'in içinden geçen Paktolos'un (Sart çayı) alüvyonlarında altın bulunmasından ileri gelmektedir. Paktolos Nehri'nin getirdiği altın tozu Lidya'nın zenginliğine kaynağı kabul edilmektedir. Altın madeninden dolayı Lidya sadece Anadolu'nun değil Yakın Doğu'nun önde gelen devletleri arasına girmiştir. Bölgede daha önce bilinmeyen bu değerli madenin M.Ö. 7. yüzyılın başlarından itibaren başkent Sardes'te işletilmesi Lidyalıları zenginleştirmiştir.

Lidya'nın doğal zenginliklerinin yanı sıra coğrafi konumu da oldukça elverişlidir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan sıradağlar arasında kalan vadiler, Anadolu'nun iç bölgeleri ile ulaşımı olanaklı kılmaktadır. Bölgenin başlıca kentleri başkent Sardes, Magnesia (Manisa), Phladelphia (Alaşehir), Maionia (Gökçeören), Tabala (Davala)'dır.

Lidya dilinde yazılmış yeterli kaynak olmadığı için Lidya Krallığı hakkındaki bilgilerin çoğu, Yunanlı ve Romalı yazarlardan öğrenilmektedir. Lidyalı bir tarihçi olan Ksanthos bile eserini Yunanlıların okuyabilmesi için Yunanca yazmıştır.

LİDYANIN SİYASİ TARİHİ

Lidya tarihinin 7. yüzyıldan önceki dönemi hakkında yeterli bilgi yoktur. Herodotos, bu dönemde Lidya'da egemen olan Atyadlar ve Heraklidler adlı iki hanedanlıktan bahsetmektedir. İsmini bu hanedanlıkların efsanevi kralı Lid'den alan Lidya Krallığı'nın siyasal

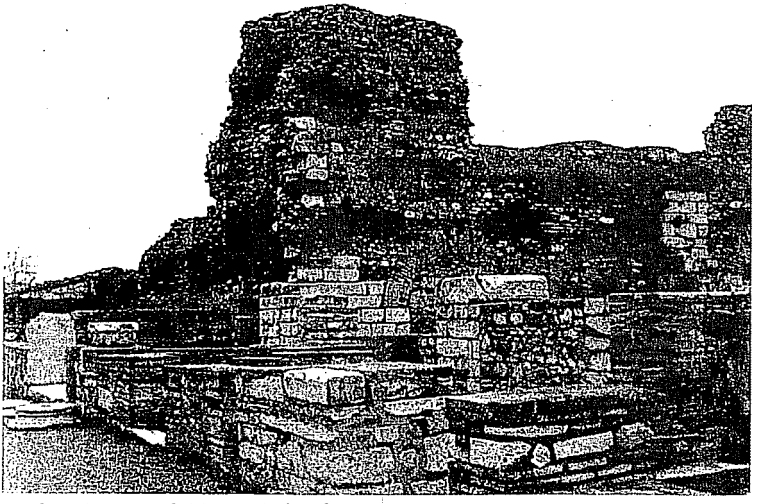
bir güç olarak ortaya çıkması, M.Ö. 7. yüzyılın başlarından itibaren üçüncü hanedanlık (Mermnadlar) döneminde olmuştur.

Mermnad Hanedanlığının ilk kralı Gyges'dir. Herodotos, Gyges'in Heraklidlerin son kralı olan Kandaules'i öldürerek kral olduğunu yazmıştır. Gyges, iktidarının ilk yıllarında Paktolos Çayı'nın yatağında altın bulunduğunu keşfetmiş, Lidya'nın askeri ve siyasal gücüne ekonomik gücü de ekleyerek Lidya Devleti'ni batı ve kuzey yönünde genişletmeye başlamıştır.

Kuzey bölgelerine yaptığı seferlerden sonra, Ege kıyılarına doğru harekete geçen Gyges, Magnesia, Efesos, Miletos, Smyrna ve Kolofon gibi güçlü İyon yönelmiştir. Bu seferlerin sonucunda Anadolu'nun iç kesimleri ile ticaret yapan Efesos, Lidya ile anlaşma yapmayı kabul etmiş fakat Karadeniz'de kurduğu kolonileri genişletme amacı güden Miletos, Gyges'e karşı direnç göstermiştir. Gyges'in bu kentlere karşı yaptığı seferlerde ne derece başarı sağladığı konusunda kesin bilgiler yoktur.

Gyges, ekonomisini güçlendirmek için Efes'ten başlayan ve Susa'da son bulan *Kral Yolu'nu* faaliyete geçirmiştir. Yol boyunca birçok konaklama tesisi kurarak tüccarları destekleyen Gyges, Asur, Mısır ve Babil gibi bölgenin diğer güçlü devletleri ile diplomatik ve ticari ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır.

Sardes'teki ticari dükkanın kalıntıları.

Lidyalıların doğuya yayılmaları göçebe Kimmerlerin M.Ö. 8. yüzyılın sonları ile 7. yüzyılın başlarında Anadolu'ya girmeleri ile bağlantılıdır. İskit baskısıyla Kafkasya üzerinden Anadolu'ya göçen savaşçı Kimmerler, önce Urartu Devleti'ni zayıflatmış, Asur sınırlarına birçok akın düzenleyerek Sanherib ve Asarhaddon gibi güçlü Asur krallarını zor durumlarda bırakmışlardır. Daha sonra Anadolu içlerinde ilerleyen Kimmerler, zengin Frigya Devleti'ni yıkarak bu bölgeyi talan etmeye başlamışlardır. Boğazlar üzerinden gelen yeni bir göç dalgasıyla gitgide güçlenen Kimmerler, Batı Anadolu'ya doğru ilerleyerek Lidya sınırlarına dayanmışlardır.

Asur kaynaklarında Gyges'in, Kimmer tehlikesine karşı Asur Devleti'nden yardım istediği anlatılmaktadır. M.Ö. 660'da gerçekleşen ilk Kimmer akınlarını Asur'un yardımıyla püskürten Gyges, esir aldığı 2 Kimmer liderini zincire vurup Asur kralı Asurbanipal'e göndermiştir. İlk Kimmer tehlikesini atlatan Gyges, Mısır'la yakınlaşmaya başlayarak, Efesos'tan Mısır'a giden yeni bir ticaret yolunu hizmete açmıştır. Bu durumdan hoşlanmayan Asurbanipal'in tanrılara kral Gyges'i lanetlemesi için yakardığı bilinmektedir. M.Ö. 650'de bir kez daha Lidya'ya akın eden Kimmerler, Lidya ordusunu yenilgiye uğratarak kral Gyges'i öldürmüşlerdir. Başkent Sardes'i ele geçirememelerine rağmen ülkeyi boydan boya kat eden Kimmerler, birçok kenti talan etmişlerdir.

Gyges'ten sonra tahta geçen oğlu Ardys (M.Ö. 644-625) döneminde Kimmerler, Lidya için tehlike oluşturmaya devam etmiştir. Bu saldırıda Asur kralı Asurbanipal'in Lidya'ya yardım edip etmediği belli değildir. M.Ö. 649-48 yıllarında kral Asurbanipal, Kimmer Kralı Dudgamme ile anlaşma imzalamıştır. Asur'la anlaşan Kimmerler, M.Ö. 645'te tekrar batıya ilerleyerek Lidya ülkesine girmişler ve Sardes'i kuşatmışlardır. Bunun üzerine kentin akropolisine çekilen Ardys, Kimmerlere karşı başarılı bir savunma savaşı vermiştir. Bu yenilginin ardından Sardes'ten çekilen Kimmerler, İyonya sahillerine saldırmaya başlamış fakat başarılı olamamışlardır.

Ardys'in ardılı oğlu Sadyattes dönemi hakkında bilinen tek şey, Miletos'a başarısız seferler düzenlediğidir. Bir sonraki kral Alyattes döneminde güçlendirilmiş Lidya ordusu Kimmerleri Kızılırmak'ın ötesine sürmüştür.

İnsanlık tarihinin en önemli olaylarından biri, elektron ve altından yapılmış ilk paralar piyasaya sürülmesi, Alyattes döneminde gerçekleşmiştir. Paranın kullanımıyla birlikte ticarette büyük kolaylık

sağlanmış; Lidya ekonomisinde büyük bir sıçrama yaşanmıştır. Kısa sürede Lidya'dan bütün çevre krallıklara yayılan para tedavülü, devletler arası ticaretin ve ekonomilerin hacmini büyütmüştür. Ekonomisindeki bu başarısını, siyasette de göstermek isteyen Alyattes, Anadolu içlerinde ilerlemeye başlamıştır. Alyattes yönetimindeki Lidya ordusu, doğuya doğru ilerlerken İran'ın yeni yükselen gücü Medler ile karşı karşıya gelmiştir. Bu sıralarda doğuda güç dengeleri değişmiş, Babil ve İskit yardımı ile Asur İmparatorluğu'nu yıkan Medler, İran'dan Kızılırmak'a uzanan geniş toprakların sahibi olmuşlardır. M.Ö. 590 yılında Kızılırmak civarında karşılaşan bu iki devletin orduları, beş sene boyunca sonuçsuz çatışmalara girmişlerdir. M.Ö. 28 Mayıs 585'te Miletoslu Thales'in önceden hesapladığı güneş tutulmasını, tanrıların bu savaşa kızması yönünde yorumlayan iki kral, savaşa son vererek antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşma ile Kızılırmak Nehri iki devlet arasında sınır olarak belirlenmiş, Alyattes, kızını Kyaksares'in oğlu Astyages ile evlendirmiştir. Medlerle Lidyalılar arasında gerçekleşen Kızılırmak Savaşı'nda doğulu bir imparatorluk ilk defa Anadolu'nun içlerine kadar sokulmuştur. Alyattes Greklerle olan ilişkilere çok önem vermiş; Miletos'ta iki tapınak inşa etmiş, Delphi'deki kehanet merkezine de armağanlar yollamıştır.

Kral Alyattes'in tümülüsü

Alyattes'ten sonra tahta geçen oğlu Kroisos döneminde Lidya Devleti en güçlü dönemini yaşamıştır. Bu kral, bozulan Efesos üzerine sefer düzenleyerek kenti hâkimiyeti altına almıştır. Diğer İyon şehir-

lerini de Lidya Devleti'ne bağlayan Kroisos, sadece Miletos kentine birtakım ticari ve siyasi imtiyazlar tanımıştır. Babasının yakıp yıktığı Smyrna'yı tekrar imar etmiş, birçok Yunan kolonisti buraya yerleştirerek, kentin ticari ve ekonomik kalkınmasını sağlamıştır. Yunan tanrılarına da büyük saygı gösteren Kroisos, Anadolu ve Yunanistan'daki tapınaklara zengin bağışlarda bulunmuştur. Yunanistan'ın en güçlü devleti Sparta ve Mezopotamya'daki Babil Devleti ile iyi ilişkiler kurmuş, Kral Yolu'ndan gelen vergiler ve organizasyonlu ticari faaliyetlerin aracılığıyla dönemin en zengin devleti olmuştur.

Sardes'i tapınaklar, abideler, kanallar ve görkemli kamu binaları ile donatmış, Kral Alyattes için Mısır'daki piramitlerle yarışabilecek devasa bir tümülüs inşa ettirmiştir. Ancak bu parlak dönem fazla uzun sürmemiş, Pers kralı Kyros, İran'dan Kızılırmak'a kadar olan toprakların yeni hakimi olmuştur.

Kroisos, sınırlarında beliren Pers tehdidine üzerine Mısır ve Babil devletleri ile birlik anlaşması yapmıştır. Pers kralı Kyros ise Kilikya bölgesini ele geçirerek Babil ve Lidya arasındaki bağlantıyı koparmış, sonrasında ise Anadolu'da ilerlemeye başlamıştır. Bunun üzerine Kroisos, büyük bir ordu toplayarak Kızılırmak'a doğru harekete geçmiş ve M.Ö. 547 yılında Boğazköy yakınlarında Lidya ordusu ile karşılaşmıştır. 3 aylık bir çatışmadan sonra savaş mevsiminin bittiğine inanan Kroisos, başkenti Sardes'e çekilerek, ordunun büyük bir bölümünü oluşturan paralı askerleri terhis etmiştir. Kyros ise Kızılırmak'tan çekilmeyerek Lidya içlerinde ilerlemeye başlamıştır. Bunu öğrenen Kroisos, son bir gayretle ordusunu toplamış ve Persleri karşılamak için şehirden dışarı çıkmıştır. Yapılan savaşta, Lidya ordusu yenilgiye uğrayarak şehir içine çekilmiştir. Pers ordusu ise Sardes'in etrafını sarmış, 14 günlük bir kuşatmadan sonra kenti ele geçirmiştir. Kente giren Kyros, Kroisos'ü esir almış, Sardes'i bir satraplığa dönüştürmüştür. Kısa süre sonra Lidya ve İyonya'nın tamamı Persler tarafından ele geçirilmiştir. Pers ordusunun Sardes'teki tahribatının izleri yapılan kazılarda da tespit edilmiştir. Perslerin Anadolu'daki hakimiyeti süresince Lidya, Pers İmparatorluğu'nun stratejik açıdan önemli bir eyaleti olmuştur. Pers egemenliği, Lidyalılara zenginliklerinden bir şey kaybettirmemiştir. Hatta Kroisos'un torunu olduğu tahmin edilen Pythios, zenginliği ile ünlenmiştir. Pers hâkimiyeti, Büyük İskender'in M.Ö. 334 yılında Sardes'i ele geçirmesiyle sona ermiştir. İskender'in ölümünden sonra altın ve gümüş kaynakları azalan Lidya'nın ekonomik ve politik gücü za-

yıflamaya başlamıştır. M.Ö. 280 yılında Lidya Seleukos Krallığı'nın hâkimiyetine girmiştir. Bölgedeki Seleukos hâkimiyeti ise Roma ve onların müttefiki olan Bergama Krallığı tarafından M.Ö. 189 yılında yapılan Magnesia Savaşı ile sona ermiştir.

LİDYA UYGARLIĞI

Yazı ve Dil: Lidya dili Hint-Avrupa dillerinden Hitit-Luvi grubuna dahildir. Luvca ve Lykçe'ye yakın görünen bu dilin çözülmesinde Aramice-Lydce ve Yunanca-Lydce olarak kaleme alınmış çift dilli iki kısa yazıt yardımcı olmuştur.

Lidya alfabesi 26 harflidir ve bunların bir bölümü Yunan ve Frig yazısındakilere benzemektedir. Bu benzerlik her üç alfabenin Fenike'den alınmış olmasından kaynaklanmaktadır. Lidce günümüzde tam olarak çözülebilmiş değildir.

Devlet Yönetimi: Lidya devleti merkezi bir yönetim anlayışına sahiptir. Krallık belli bir hanedanlığa bağlı olarak babadan oğula geçmektedir. Kral, ülkesini başkent Sardes'deki krallık sarayından yönetmektedir. Kendi içinde yönetim birimlerine ayrılan krallıkta, her birim başkentten atanan kişilerce yönetilmiştir.

Din: Lidya panteonundaki tanrı ve tanrıçalar, Anadolu ve Yunan kökenlidir. Başlıca tanrıçaları Ana Tanrıça **Kibele**'dir (Kuvava adıyla da anılır). Bu tanrıçanın Sardes'te büyük bir tapınağı bulunmaktadır. Herodotos'a göre Perslere karşı düzenlenen İyonya Ayaklanması sırasında Sardes yağmalanmış ve Kibele'ye ait tapınak da tahrip edilmiştir. Manisa yakınlarındaki Sipylos Dağı'nda bulunan M. Ö. 13. yüzyıla ait bir kabartmadan, bu tanrıçaya **hayvanlar hakimesi** olarak da tapıldığı anlaşılmaktadır.

Sardes'te kutsanan önemli tanrıçalardan biri de **Artimu**'dur (Yunanlılarca Artemis). Artemis'ten başka Zeus, Apollo gibi Yunan tanrıları da Lidyalıların önemsedikleri tanrılardır. Ayrıca Thrak kökenli **Kandaules** isimli bir Lidya tanrısı da vardır. Şarap Tanrısı **Baki**, Güneş Tanrısı **Pladans**, Güç Tanrısı Santas Lidyalıların bilinen diğer tanrılarıdır.

Mimari ve Sanat: Neredeyse sadece Sardes'ten bilinen Lidya mimarisinin en önemli unsuru, Tmolosların (Bozdağ) kuzey etekleri üzerinde kurulmuş olan başkentin etrafını kuşatan surlardır. Yüksek taş temel üzerine kerpiç bloklarla yapılmış bu sur duvarının yüksekliği 12 metre, kalınlığı 20 metredir. Kimmerlerin saldırılarına

karşı yapılan bu surlarla kent savunması güçlendirilmiştir. Surların içinde de krallık sarayı ve diğer resmi binalar bulunmaktadır. Altın arıtma atölyeleri, mücevher dükkânları, pazar yerlerinin yer aldığı kentin batı tarafında, Paktalos (Sart) Çayı bölgesinde ise daha çok ekonomik etkinlikler yoğundur.

Lidya-İonya kültür etkileşimi özellikle çömlekçilik üzerinden izlenebilmektedir. Yunanlıların gemetrik türde bezemeli kapları, 7. yüzyılda Lidya'da kullanılmıştır. 6. yüzyılda ise Lidyalılar kendi çanak-çömlek üslubunu geliştirilmiştir. Örneğin kayık ve ördek biçimli kaplar bu yeni çalışmaların ürünüdür. Bu sanat dalının Lidya'ya özgü biçimi, bölgenin ünlü krem ve *bakkaris* adlı parfümlerini dünyaya yayma amacıyla yapılmış lydion denen vazocuklarıdır. Doğu ülkeleriyle kurulan ticari ilişkiler sonucu da doğulu motiflerin yoğun olduğu bir çömlek bezeme türü geliştirilmiştir. Açık renk astar üzerine kırmızımsı bir boya ile yapılan ve çeşitli hayvan (yaban keçisi, arslan, yaban domuzu, sfenks ve kuş) motifleriyle süslenen bir türdür.

Paktalos (Sart) Çayı'nın alüvyonlarından elde edilen altın Lidya'da kuyumculuğun gelişmesine neden olmuştur. Altın, Sardes'teki kuyumcu atölyelerinde işlenmektedir. Lidyalı kuyumcuların başarısı, kralların tapınaklara gönderdikleri altın ve gümüş armağanlardan anlaşılmaktadır. Herodotos'un da anlattığı bu eserler günümüze ulaşamamıştır. Sardes'li kuyumcuların becerileri, mezarlara bırakılmış armağanlardan da izlenebilmektedir. Bu eserler arasında rozetler, düğmeler, takılar ve altın şeritler önemli yer tutmaktadır. Lidyalıların altından ve gümüşten bastıkları sikkeler de şüphesiz onların en başarılı oldukları alandır. Sikkelerin bir yüzünde karşılıklı aslan ve boğa protomları diğer yüzünde baskı çukurları bulunmaktadır.

Lidya'da dokumacılık da çok gelişmiştir. Yunan mitolojisine göre *Arakhne* adlı Lidyalı kadın kendi dokuduğu kumaşları çok beğenmiş ve Tanrıça Athena ile yarışmak istemiştir. Athena bu duruma çok sinirlenmiş ve Arakhne'nin dokuduğu bütün kumaşları parçalayıp onu bir örümceğe çevirmiştir.

Başkent Sardes önemli bir tekstil sanayi merkezidir. Burada dokunan göz kamaştırıcı renklerdeki halılar, Pers krallarının saraylarını süslemiştir. Bunun yanında altın sim işlemeli kumaşlar ve ten renginde ketenler en önemli ürünleri arasındadır. Sardes'teki kazılarda bulunan çok sayıdaki dokuma tezgâh ağırlığı da Lidyalıların bu alandaki etkinliğini göstermektedir.

Ordu: Lidya Krallığı, güçlü süvarileri bulunan ve ücretli askerlerle desteklenen bir orduya sahiptir. Süvariliğin gelişimini bölgede yetiştirilen soylu atlar ile uçsuz bucaksız otlaklar kolaylaştırmıştır. Bütün bu özellikler Lidya Devleti'ni çağının en güçlü askeri ve siyasi güçlerinden biri haline getirmiştir.

Lidya Kral Mezarları: Lidya toplumu hakkında en önemli bilgiler M.Ö. 7-4. yüzyıllar arasına tarihlenen mezarlardan edinilmektedir. Mezarların şekli, bezemeleri ve içine bırakılan malzemeler, Lidya kültürünü, çevresiyle etkileşimini, öte dünya anlayışını gösteren en önemli verilerdir.

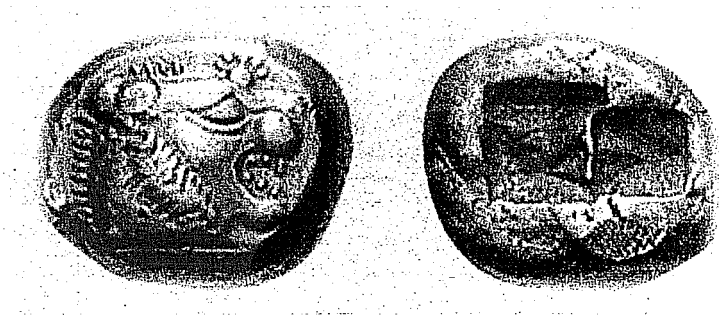
Lidya kral ve soyluları ölülerini Frigler'de olduğu gibi, yığma toprak tepeler (tümülüs) altında gizlenen mezar odalarına gömmüşlerdir. Mezar odasının üzerine yığılan toprağın miktarı, gömülen kişinin önemine göre artmaktadır. Lidya Bölgesi'ndeki bu tür mezarların en tanınmış ve görkemli olanları Hermos Vadisi'ndedir. Sardes'in kuzeyinde bulunan bugün *Bintepeler*, Lidya Kralığı'nın mezarlık alanıdır. Bugün Salihli-Akhisar yolunun geçtiği bu krali mezarlıkta, 100 kadar yığma mezar tepesi yükselmektedir. Bu mezarlardan, olağanüstü boyutlarıyla ayrılan iki tanesinin, Mermnad Hanedanlığı krallarından Alyattes ve Gyges'e ait oldukları sanılmaktadır. Bunlardan Gyges'in tümülüsü 210 m. çapında ve 40-45 m. yüksekliktedir. Herodotos'a göre Alyattes'in mezarı Anadolu'daki tüm tümülüslerin en büyüğüdür ve 360 m. çapında, 70 m. yüksekliğindedir. Lidya'daki tümülüs geleneği Friglerden gelmektedir. Mezar odası Frig tümülüslerinde ahşaptan ve kapısız, Lidya tümülüslerinde ise kayaya oyulmuştur.

Lidyalılarda, tümülüslerin dışında *çukur mezarlar, kaya mezarları ve lahit mezar türleri* bulunmaktadır. Bintepe tümülüslerindeki mezar odalarında yatan kral ve ailesine karşılık Sardes'te yaşayan halk, Sart Çayı Vadisi'nin özellikle batı yakasındaki yamaçlarda, çoğunlukla yumuşak kayalara oyulmuş mezar odalarına ya da basit çukurlara gömülmüştür.

Sikkenin İcadı: Lidya Uygarlığı'nın insanlık tarihine yaptığı en önemli katkı sikkenin icadıdır. Aslında sikkenin ne zaman icat edildiği kesinlik kazanmış değildir. Antik kaynaklar ve bulunan ilk elektron sikkeler, sikkenin icadını Lidya Krallığı ve İonya bölgesi ile ilişkili göstermektedir. Elektrondan yapılan sikkelerin ilk örnekleri olasılıkla Kral Alyattes zamanında basılmıştır. Başkent Sardes'in içinden geçen Paktalos Irmağı'nın alüvyonlarında doğal olarak bu-

lunan altın-gümüş karışımı elektron madeninden basılan ilk sikkelerin üzerinde Lidya Krallığının arması olan aslan başı bulunmaktadır. Sikke basımındaki gelişim ile birlikte altın ve gümüşten ayrı ayrı sikke basımı, Kral Kroisos zamanında olmuştur. Herodotos da altın ve gümüşten sikkeyi ilk basanların Lidler olduğunu söylemiştir. Sardes'te yapılan kazılarda elektronun ayrıştırılarak saf altın ve saf gümüş elde edildiği atölyeler bulunmuştur. Lidler elektron alaşımına müdahale ederek altın oranını düşürüp gümüş miktarını arttırmışlardır. M.Ö. 7. yüzyılın sonlarından itibaren basılan elektron sikkelerin yerini M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında gümüş sikkeler almıştır. Sikkenin icadı Lidyalılar tarafından gerçekleştirilmiş olsa da ona kullanım alışkanlığını kazandıran İonya bölgesindeki kent devletleri olmuştur.

M.Ö. 590'lara tarihlenen ilk altın paralar.

BATI ANADOLU KENT DEVLETLERİ

İonia ve Aiolis: Ege Göçleri'nin meydana geldiği dönemde Yunanistan, Dorların göçüne sahne olmuştur. Bu göç dalgasında, Akha şehir devletlerinin yıkılmış ve Batı Anadolu'ya göç etmeye başlamıştır. M.Ö. 11. yüzyılda başladığı düşünülen Akha göçlerine, Dor göçleri eklenmiştir. Bu göçlerle,

- Teselya bölgesinde yaşayan Aioller, Anadolu'nun kuzeybatısına (Çandarlı Körfezi çevresi),
- Peloponnes (Mora) yarımadasının Argolis bölgesinde yaşayan İonlar, Batı Anadolu'nun orta bölümüne (İzmir civarı),
- Önce Yunanistan'ın kuzeyindeki Doris bölgesinde sonra Peloponnes Yarımadası'na yerleşen Dorlar, Anadolu'nun güneybatı köşesine (Bodrum çevresi) yerleşmişlerdir.

Dorlar hariç Aioller ve İonlar yerleştikleri bölgeye **İonya** ve **Aiolis** adlarını vermişlerdir. Dorların yerleştiği bölge ise Karya olarak anılmaya devam etmiştir.

Anadolu'nun batı kıyılarına ilk gelenler Aiollerdir. Aioller, Batı Anadolu'nun kuzeyine yerleşmişlerdir. Aiol yerleşmeleri konumları sebebiyle Akdeniz ticaret merkezlerinden uzakta kaldıkları için M.Ö. 7. yüzyılın ortalarına kadar tarım ve balıkçılıkla geçimlerini sağlamışlardır. Herodotos, 12 Aiol kentinden söz etmektedir. Bunlar; Kyme (Aliağa-Nemrut Koyu), Larissa (Menemen-Buruncuk Köyü), Neontheikhos (Yanık köy), Temnos (Görece-Kayacık Tepesi), Killa, Notion (Ahmetbeyli), Aigiroessa, Pitane (Çandarlı), Aigai (Nemrutkale), Myrina (Aliağa- Kalabaktepe), Gryneion (Yenişakran), Smyrna'dır (İzmir).

12 Aiol kenti M.Ö. 8. yüzyılda Kyme kentinin öncülüğünde **Aiolis Birliği**'ni kurmuştur.

Herodotos'a göre İonlar da 12 kent kurmuşlardır. Bunlar; Miletos (Milet), Myus (Avşar Köyü), Priene (Güllübahçe), Ephesos (Efes), Kolophon (Değirmendere), Lebedos (Gümüldür), Teos (Sığacık), Klazomenai (Urla), Erythrai (Çeşme), Phokaia (Foça), Samos (Sisam Adası), Khios'dur (Sakız Adası).

İonlar da M.Ö. 8. yüzyılda 12 kentten oluşan Panionion adında dinsel bir birlik kurmuşlardır. Birliğe katılan tüm kentler bağımsızdır. Birliğe daha sonra bir Aiol kenti olan Smyrna da katılmıştır. Smyrna (Eski İzmir) aslında, Batı Anadolu'da en erken kurulan kent devletidir.

İon kent devletlerinde, siyasal haklara sahip yurttaşların devlet yönetiminde söz sahibi olduğu bir yönetim şekli ortaya çıkmıştır.

M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında Yunanistan'da ekilebilen arazilerin yetersizliği nüfusu beslemeye yetmediği için Yunan kentleri, tarımsal ve ticari faaliyetlerde bulunmak için Ege, Marmara, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında çok sayıda koloni kurmaya başlamıştır. Lidya krallığının, İon kent devletlerinin Anadolu ile yaptıkları ticarete engel olması, M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru İonların da koloni hareketine başlamasına neden olmuştur. Lampsakos (Lapseki), Myrleia (Mudanya), Kios (Gemlik), Thasos (Taşöz, İonların kurdukları kolonilerden bazılarıdır.

İon kolonileşme hareketinde Miletos'un kurduğu kolonilerin bazıları Sinope (Sinop), Amisos (Samsun), Kerasous (Giresun), Trapezus (Trabzon) ve Nil Nehri deltasındaki Naukratis'tir.

İon kent devletleri arasında siyasi bir birliğin olmaması, Lidya, sonrasında Pers hâkimiyetini kabul etmelerine yol açmıştır. Pers egemenliğinden sonra ise sırasıyla Büyük İskender ve Romalılar bölgeye hakim olmuşlardır.

İyonya'da başlangıçta kentler bir kral tarafından yönetilmiş olsa da ticaretin gelişmesiyle birlikte zenginleşen soylular, kralları ortadan kaldırarak yönetimi ele geçirmişlerdir (Oligarşi). Soylulara karşı orta sınıfın mücadelesi ise M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısında demokrasiye giden süreci başlamıştır. Böylece demokrasi Hellas'tan önce Ege kıyılarında ortaya çıkmıştır.

İon kentleri çağının en önemli ticaret, bilim, sanat ve kültür merkezleri olmuştur. Doğu ve Batı Akdeniz'de, Karadeniz'de kurulan koloniler ile İonların sadece ekonomik olarak değil kültürel olarak da zenginleşmesine neden olmuştur. Farklı kentlerdeki kültürler ile temasa geçen İonlar, mimarlık, heykelcilik, seramik dallarında çok güzel eserler ortaya koymuşlardır.

Bilimsel düşüncenin temelleri İonyalı filozoflar tarafından atılmıştır. İonya'da matematik, astronomi, geometri, tıp, edebiyat, felsefe alanlarında yetişen bilgin ve düşünürlerin en ünlüleri: M.Ö. 25 Mayıs 585 tarihindeki güneş tutulmasını önceden hesaplayan Miletoslu Thales; güneş saatini keşfeden Anaksimandros; akılcı doğa filozofu Anaksimenes; doğanın her an değiştiğini "her şey akar" ifadesiyle yorumlayan Ephesoslu Herakleitos; kehanetlere, mitolojiye karşı çıkan Kolophonlu Ksenophanes; "insan herşeyin ölçüsüdü"sözü ile insanı merkez alan bir felsefenin öncüsü olan Abderalı Protagoras; her oluşumu akıl yolu ile anlamaya çalışan büyük düşünür Klazomenai'lı Anaksagoras; tıp biliminin kurucusu İstanköylü Hippokrates; geometride bir takım kurallar ortaya koyan Samoslu Pisagor'dur. Tarihin babası sayılan Halikarnassos'lu Herodotos ile **İlyada** ve Odysseia adlı eserlerin sahibi Homeros da İonyalıdır.

Dorlar Yunancanın Dor lehçesini, Akhalar İon ve Aiol lehçesini kullanmış olsalar da Fenike ile yaptıkları ticari ilişkiler sonucu aldıkları alfabeyi geliştirerek Yunan alfabesini oluşturmuşlardır.

Karya: Dorlar, Batı Anadolu'nun güneybatı köşesinde bulunan Karya bölgesine yerleşmişlerdir. Antikçağ yazarları, Dorların kentler kurup yerleştikleri Karya'da, Lelegler ve Kar'lam yaşadığını yazmıştır. Karyalılar, kendilerini Lidyalıların ve Misyalıların akrabaları olarak kabul etmişlerdir.

Dorlar Karya'nın kıyı kentlerinden Halikarnasos (Bodrum) ve Knidos'a (Datça-Reşadiye) yerleşmiş ve Karyalılara karşı bir birlik kurmuşlardır. Dor Heksapolis'i (altı kent) denilen ve din ağırlıklı olan birliğin merkezi Knidos'daki Apollon Tapınağı'dır. Birliğe üye olan altı kent Halikarnassos, Knidos, Kos(=İstanköy) ve Rodos adasında bulunan üç kent, Lindos, İalysos, Kamiros'dur.

Karya M.Ö. 7. yüzyıldan M.Ö. 6. yüzyıla kadar Lidya Krallığı'nın, M.Ö. 6.-5. yüzyıllar arasında da Perslerin hâkimiyetine girmiştir. Pers egemenliği döneminde Karya Satraplığı kurulmuş, yönetime Karyalı bir satrap atanmıştır. İlk satrap Milasalı Hyssaldomos'tur. Sonra satrap olan oğlu Hekatomnos ile birlikte de Karya'da Hekatamnoslar Hanedanlığı dönemi başlamıştır. Hekatamnos'u, dünyanın 7 harikası arasında yer alan Halikarnassos'daki (Bodrum) anıt mezarı (Mousoleium) bulunan oğlu Maussollos izlemiştir. Hekatamnos'un Maussollos'dan başka iki oğlu iki kızı daha vardır: Oğulları, Idrieos ve Piksadoros; kızları, Artemisia ve Ada'dır.

Maussollos'un çocuğu olmadığı için yerine karısı ve kız kardeşi Artemisia; onun ölümünden sonra Idrieus; Idreus'tan sonra karısı ve kız kardeşi Ada tahta geçmiştir. Ada, Hekatomnos'un üçüncü oğlu Piksodaros (M.Ö. 340-334) tarafından tahttan indirilmiştir. Piksodaros Pers yanlısıdır ve yönetimi paylaşacağı bir Pers satrapı gönderilmesini talep etmiştir. Piksodaros, öldüğü zaman yerine Persli Othontopates geçmiştir.

İskender M.Ö 334 yılında Karya'ya geldiğinde, Halikarnassos'u yakıp yıkmış ve Karya'nın satraplığını Ada'ya vermiştir. İskender'in ölümünden sonra Karya bir süre İskender'in kumandanı Asandos, generalleri Antigonos ve Lysimakhos tarafından yönetilmiş, ardından bir süre Ptolemaiosların ve Seleukosların kontrolü altına girmiştir. Karya, Roma döneminde imparatorluğa bağlı Asya eyaletinin bir parçası haline gelmiştir.

Karya bölgesi ve halkı Hitit metinlerinde Karkiya ya da Karkişa olarak geçmektedir. Karya dilindeki yazıtların çoğu kısa veya parçalar halindedir. Birçok Karya kentinde, Mısır'da paralı asker olarak bulunan Karlardan kalan 150 kadar Karca yazıt bulunmuştur. Mısır'da

bulunan yazıtların en eskisi M.Ö. 7. ve 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Anadolu'da, M.Ö. 6. yüzyıla ait en eski Karca yazıt, Sardes kazılarında ele geçirilmiştir.

Karya alfabesi 45 işaretten oluşmakta ve Grek alfabesi ile de benzerlik göstermektedir. Atina'da, M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen Eski Yunanca-Karca çift dilli bir yazıt bulunmuştur. Ele geçirilen birçok yazıta rağmen Karya dili henüz çözülmemiştir.

Likya: Anadolu'nun güneybatısında, Teke yarımadasının bulunduğu bölgededir. Hitit çiviyazılı belgelerinde geçen *Lukka* olduğu kabul edilen Likya'nın Anadolu'nun M.Ö. 3. bin yıl halklarından Luvilerle akraba oldukları düşünülmektedir.

Luvicede görülen ve Güney Anadolu'da yaygın bir şekilde kullanılan -nd, -nt, -ss-, -nn- sesleri, Likya şehir isimlerinde (Ksanthos, Telmessos, Arykanda, Antiphellos, Akhalissus gibi) de görülmektedir. Ayrıca, Mısır kaynaklarında sözü edilen *Lukular* da büyük ihtimalle Likyalılardır. Likçe yazıtlarda *Trmmli* adının geçmesinden Likyalıların kendileri için *Termilai* sözcüğünü kullandıkları anlaşılmaktadır.

Lukkaların M.Ö. 2. bin yıldaki faaliyetleri hakkında değişik kaynaklar bilgi vermektedir. Hitit Kralı II. Tuthalia, 22 ülkeden oluşan Aşşuva Birliği'ne karşı zafer kazanmıştır. Bu birlikteki düşman ülkelerin başında Lukkalar gelmektedir. Lukkalar, Mısır-Hitit Savaşı'nda Hititlerin yanında; Troia Savaşı'nda Akhalara karşı Troialıların yanında; Ege Göçleri'nde ise Egeli kavimlerin yanında yer almışlardır.

Yunan kolonilerinin kurulduğu M.Ö. 7. yüzyılda Likya'nın ilk kolonisi Phaselis'tir. Lidya krallığı en güçlü olduğu dönemlerde bile Likya'yı ele geçirememiştir. Lidya, M.Ö. 546 yılında Persler tarafından yıkıldıktan sonra tüm Anadolu gibi Likya da Perslerin eline geçmiştir. Büyük İskender'in M.Ö. 334'te Pers hâkimiyetine son vermesiyle de Likya bölgesi Mısır'da hüküm süren Ptolemaiosların hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde Likya kentleri birleşerek Likya Birliği'ni kurmuşlardır. M.Ö. 189 yılında Romalılar tarafından Rodos'a bağımlı hale getirilen Likya'nın birleşik yapısı, Roma eyalet sisteminin bir parçası olduğu M.S. 43 yılına kadar korunabilmiştir.

Likya dili bir Hint-Avrupa dili olan Luvice ile akrabadır. Bu dilin Batı Luvi lehçesinden türediği kabul edilmektedir. Bu dil, Fenike kökenli Likya alfabesi ile yazılmıştır. Anadolu'da Perslerin hakim olduğu dönemde, Likya bölgesi siyasi açıdan Perslere bağlı olmasına rağmen kendine özgü kültürünü koruyabilmiştir.

Amyntas'ın Mezarı

Mezar anıtları bu durumun en açıklayıcı örnekleridir. Bölge kültürünün en dikkat çekici anıtları arasında Likya mezar yapıları gelmektedir. Payeli mezarlar, lahitler, kaya mezarları (cepheleri tapınağa benzeyen, cepheleri eve benzeyen, ahşap cepheli olan, semerdam çatılı olan) Likya'ya özgü en bilinen mezarlardır. Likya mezarlarında hem inhumasyon (doğrudan toprağa yapılan basit gömü) ve hem de kremasyon (ölünün yakılarak gömülmesi) gömü bulunmaktadır.

İSKENDER İMPARATORLUĞU VE HELLENİSTİK DÖNEM

Hellenistik Dönem, Makedonya kralı Büyük İskender'in M.Ö. 323 yılında ölümü ile Romalıların M.Ö. 30 yılında Mısır'ı ele geçirmesi arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır.

İskender'in fetihleri sonucu, Yunan kültürü ele geçirilen doğulu ülkelere aktarılırken, aynı zamanda bu bölgelerin daha eski olan köklü kültürleri de Yunan kültürüne etki etmiştir. Yunan kültürünün doğu kültürü ile kaynaşması sonucu ortaya çıkan bu yeni kültür, Yunan (Helen) kültürü ile karıştırılmaması için batılı bilim adamları tarafından "Hellenizm" olarak adlandırılmıştır.

Makedonya ve II. Philippos: Makedonya, Balkanlar ile Yunanistan yarımadası arasındaki dağlık alandır. Batısında Epir ve İllirya, doğusunda Trakya bulunmaktadır. Coğrafi açıdan Yunanistan gibi parçalı bir yapıya sahip olmaması Makedonya'nın, siyasi bir bütünlük kurmasına olanak sağlamıştır. Makedonların 12. yüzyılda bu coğrafyaya geldikleri ve ilk önce ülkenin güneyine yerleştikleri sanılmaktadır. Nereden geldikleri konusunda farklı yorumlar bulunmaktadır. M.Ö. 8. yüzyıl sonlarına kadar merkezi bir krallık haline gelmemiş ve kabile şeklinde yaşam sürmüşlerdir. Makedonların Yunanlılarla akrabalığı bulunmaktadır. Ancak Yunanlılar kendilerinden olmayan bütün halklar için kullandıkları barbar tanımlamasını Makedonlar için de kullanmışlardır.

Devletin başında bulunan kralın yanında soylulardan oluşan bir grup bulunmaktadır. Ülke monarşi ile yönetilse de kralın yetkileri, bu grup içinde bulunan toprak beyleri ya da prensler tarafından kısıtlanmıştır.

M.Ö. 750'lerde, Kolonizasyon döneminde Makedon kıyılarına kurulan Yunan kolonileri ile Makedonya Helen kültürüne iyice yaklaşmış ve gelişen politik olaylara daha fazla dahil olmaya başlamıştır.

M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren iktidara gelen Makedon kralları Yunan kültürünü daha da benimsemiş, ülkelerinin imar işlerine önem vermiş, orduyu güçlendirmiş ve ticareti geliştirmiştir. M.Ö. 6. yüzyılın sonunda Pers hükümdarı Darius'un İskit Seferi sırasında Pers hâkimiyetini kabul etmiş, M.Ö. 480'deki Pers Seferi'nin Yunanistan'da başarısızlığa uğramasıyla birlikte, bağımsızlığını tekrar kazanmıştır.

Makedonya'nın M.Ö. 4. yüzyılda büyük bir güce ulaşması, II. Philippos'un (M.Ö. 359-336) kral olması ile gerçekleşmiştir. Philippos'un amacı egemenliğini Trakya'nın ötesine, Anadolu'ya doğru genişletmek ve Helen Birliği'ni kurmaktır. Yunanistan'daki kent devletleri aralarındaki sürekli çatışmalar sebebiyle bir hayli zayıf düşmüş, bu durum da Philippos'un amacına ulaşmasını kolaylaştırmıştır.

Philippos başa geçince, hemen kuzey ve doğu bölgelerine doğru fetihlere girişmiş, bu sayede Trakya'nın büyük bir kısmını hâkimiyeti altına almıştır. Paralı askerlerden oluşan, hızlı hareket eden ve her zaman savaşa hazır durumda olan bir ordu kurmuştur. Ayrıca, şehirleri daha etkili şekilde kuşatarak kısa sürede ele geçirmek amacıyla mancınıklar, kuleler ve çeşitli kuşatma aletleri yaptırmıştır. Philippos'un Yunan dünyası ile temasına, Yunan kentlerinin birbirleri ile çekişmeleri neden olmuştur.

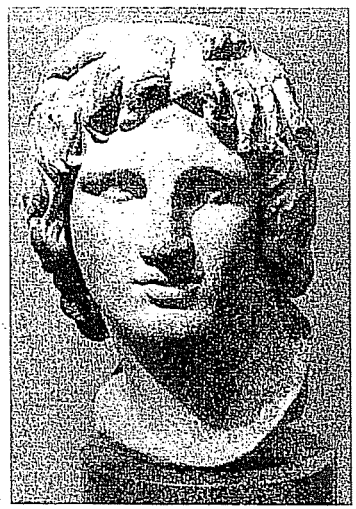
Trakya'daki başarısından sonra II. Philip, gözünü güneydeki Teselya bölgesine dikmiştir. Philip'in amacı Teselya bölgesinde hâkimiyetini sağlayarak, Yunanistan'daki politik gücü ele geçirmek ve böylelikle büyük bir Hellen Birliği oluşturmaktır. Ancak Atinalılar Philippos'u Termopilae'da durdurdular. Atina'nın gücünü kırmak için karalı olan II. Philippos bu kez Atina'ya Karadeniz'den gelen tahıl ticaretini kesmek amacıyla, Atina'nın nüfuzu altında olan Byzantion'a ve boğazlara saldırmış, fakat güçlü direniş dolayısıyla başarılı olamamıştır. Atina ise II. Philippos'un bu saldırılarla yetinmeyeceğini fark etmiş, yurtsever *Demosthenes'in* katkıları ile Philippos'a karşı birçok Yunan şehrinin katıldığı bir birlik kurulmuştur.

Delphoi civarındaki devletlerarasında çıkan çatışmada bazı devletler II. Philippos'dan yardım istemişlerdir. Bunun üzerine II. Philip, M.Ö. 338'in yazında Yunanistan içlerinde ilerleyerek Tebai üzerine yürümüştür. Bunu haber alan müttefik şehirler, Philippos'un ordusu ile Khaironeia'da (Heroneya) karşılaşmışlar ve savaş Yunanlıların yenilgisiyle sonuçlanmıştır (M.Ö. 338).

Bu sayede Yunanistan'daki politik üstünlüğünü sağlayan II. Philip, şehirlerdeki yönetimlere saygı göstermekle birlikte, M.Ö. 337 yılında Yunanistan kentlerini Korint'te yapılacak bir kongreye (Korint Kongresi) davet etmiştir. Yapılan toplantıda, Perslere karşı bir *Helen Birliği* oluşturmuştur. Toplantıda II. Philip, artan Pers baskısına karşı tüm Yunanları Perslere karşı büyük bir sefere davet etmiştir. Seferin amacı ise Batı Anadolu'daki Yunan kentlerine özgürlüklerini kazandırmak ve Perslerden Yunanlıların öcünü almaktı. Bu amaçla Perslere karşı büyük bir seferin hazırlıklarına girişen II. Philip, M.Ö. 336 yılında Makedon ve Yunanlardan oluşan bir birlik kurarak Anadolu'ya göndermiş, fakat bu sırada kızının düğününde suikasta uğrayarak öldürülmüştür. Ancak yaptığı bu hazırlıkları, büyük oğlu İskender (III. Alexandros) sürdürmeye devam edecektir.

Büyük İskender'in İmparatorluğu: Başkent Pella'da M.Ö. 356'da doğan İskender, II. Philip ve Olympias'ın oğludur. 13 yaşından itibaren Atinalı filozof Aristoteles'ten mantık, sanat, felsefe, siyaset dersleri almış ve Yunan kültürünü tanımıştır. İskender 16 yaşına geldiğinde Makedonya'da çıkan isyanların bastırılmasına aktif rol almış, M.Ö. 338'de yapılan Khaironeia Savaşı'nda ise büyük başarılar göstermiştir. Babası Philippos'un ölümü üzerine, Korint Birliği'ni bozmak isteyen Yunan kentleri, Yunanistan'da isyanlar çıkarmıştır.

Büyük İskender'in Roma Döneminde yapılan büstü.

İsyan haberi üzerine İskender, kuzeye yönelmiş ve bütün isyanları sert bir şekilde bastırmıştır. Batıdaki İlirya da bu karışık durumdan faydalanarak İskender'e

karşı ayaklanmıştır. Bunun üzerine İskender, batıya yönelerek bütün düşman birliklerini teker teker bozguna uğratmıştır. Kuzey sınırlarını güvenliğe alan İskender, güneye, Yunanistan içlerine ilerlemiştir. İskender'in Yunanistan'a girişini duyan birçok şehir itaatini bildirirken, Tebai ve Atina direnmeye devam etmiştir. Bunun üzerine Tebai kentini kuşatan İskender, bu kenti yakıp yıkmıştır. Tebai'ın tahribi Atina'yı ve diğer Yunan kentlerini korkutmuş ve İskender'e buyun eğmek zorunda bırakmıştır. İskender büyük bir medeniyet şehrine olarak gördüğü Atina'ya dokunmamış, yönetimine de karışmamıştır. Yunanistan'daki isyanın bastırılması ile Hellen Birliği'ni yeniden kuran İskender, Pers seferi hazırlıklarına başlamış, Korint Birliği'ni toplayarak kendisini Perslere karşı girişilecek sefere başkomutan seçtirmiştir.

İskender'in amacı, Anadolu'daki Yunan kentlerini Pers egemenliğinden kurtarmaktır. M.Ö. 334 yılında askeri güçlerinin bir kısmını Makedonya'da bırakarak, Hellespont (Çanakkale) üzerinden Anadolu'ya girmiştir. İlk olarak da Troia'da (Hisarlık) Akhiellus'un mezarını ziyaret edip, Athena İlias'a kurbanlar adamıştır.

İskender, ordularını boğazdan geçirdikten sonra, Daskyleion satrapının yönetiminde toplanan Pers ordusunun ilk direnişiyle *Granikos*'ta (Biga Çayı) karşılaşmıştır. Pers ordusuna karşı Granikos'ta büyük bir zafer kazanan İskender, Perslerden ganimet olarak aldığı 330 adet zırlı, Tanrıça Athena adına Atina'ya göndermiştir. Daskyleion satrapı olarak da Makedonyalı Kalas'ı atamıştır. İskender'in bu davranışı, Perslerin uyguladığı satraplık sistemini devam ettireceği anlamına gelmektedir. Granikos Savaşı ile Anadolu'nun kapıları İskender'e açılmıştır.

Granikos zaferinden sonra güneye Sardes'e doğru hareket etmiştir. Sardes satrapı Mithrenes, hiçbir direnç göstermeden kentini İskender'e teslim etmiştir. İskender de Sardes halkının eski kanunlarına uygun olarak yaşamalarına ve iç siyasetlerinde bağımsız olmalarına izin vermiştir.

İskender, Sardes'ten sonra Ephesos'a (Efes) doğru hareket etmiş ve kent herhangi bir direnç göstermeden teslim olmuştur. İskender, kendini bir kurtarıcı ve demokrasinin temsilcisi olarak göstermiş, kentlerdeki yönetimlerin aynı şekilde devam etmesini desteklemiş, Perslere verdikleri vergiyi bundan sonra kendisine ödemelerini istemiştir. Ephesos kenti, İskender'in bu tutumundan rahatsızdır.

Çünkü vergi ödeme yükümlülükleri kalkmamış, Perslerin yerine İskender'e ödemek şeklinde devam etmiştir.

Ephesos'tan sonra İskender yönünü, yaklaşık 400 gemiden oluşan bir Pers filosuna rağmen, Miletos'a çevirmiştir. İskender, limanın önünü bir Yunan gemisi ile keserek, kentin denizle irtibatını, dolayısıyla Pers donanmasının müdahalesini engellemiş ve kentin düşmesini sağlamıştır. Memnon yönetimindeki Pers donanması da Halikarnassos'a (Bodrum) çekilmek zorunda kalmıştır. İskender kalabalık bir ordu ile Karia'ya doğru hareket etmiş ve yolu üzerindeki Miletos ile Halikarnassos arasındaki kentleri ele geçirmiştir. Halikarnassos hemen teslim olmadı ve uzun süren bir direnişten sonra İskender'e teslim oldu. Memnon ise kaçmak zorunda kaldı. İskender Karia satraplığının yönetimini eski satrap Hekatomnos'un kızı Ada'ya vermiştir.

İskender'in, Karia'dan sonraki hedefi Lykia'dır. Askerlerinin bir kısmının Makedonya'ya, bir kısmının da Sardes'e ve oradan da Frigya'ya yönlendirmiş; kendisi de Lykia'ya hareket etmiştir. Lykia'nın fethinden sonra Pamphylia ve Pisidia kentleri zorlu mücadelelerden sonra İskender'in eline geçmiştir.

İskender, M.Ö. 334/3 yılında uzun süren ve ağır kayıplarla sonuçlanan savaşların ardından ordusunu dinlendirmek ve kışı daha rahat edebilecekleri bir yerde geçirmesini sağlamak yerine, Frigya'ya yönelmiştir. İskender'in amacı, Frigya'nın önemli kentlerinden Kelainai'ı ve ve efsanevi kral Gordion'un başkenti Gordion'u ele geçirmektir.

Efsaneye göre Midas'ın babası Gordios bir araba sayesinde Frigya krallığını ele geçirmiştir. Bu arabanın boyunduruğundaki düğümü çözen kişi "Asya'nın Hâkimi" olacaktır. Antik yazarların belirttiğine göre İskender, düğümü incelediğinde hiçbir açık noktasının olmadığını görmüş, bunun üzerine düğümü kılıçlayarak kesmiştir.

Ertesi yıl İskender ordusuyla Gordion'dan Galatia'nın önemli kenti Ancyra'ya (Ankara) gelerek onları Frigya satraplığına bağlamış ve Kappadokia üzerine hareket etmiştir. Kappadokia'ya Sabiktas'ı satrap olarak atamış ve yoluna devam ederek Kilikya kapılarına dayanmıştır. Buradaki şehirleri satrapların idaresinden kurtararak onlara özgürlüklerini vermiştir. Bu arada İskender, hastalanması sebebiyle Tarsus şehrinde biraz vakit geçirmiş ve iyileşir iyileşmez Pers topraklarında yolculuğuna devam etmiştir. Kuzeybatı'dan Suriye topraklarına girmişken, İskenderun Körfezi'nin doğusunda bu-

lunan *İssos* mevkiinde Dareios'un büyük bir orduyla onu beklediğini haber alarak geri dönünüştür. M.Ö. 333'de iki ordu karşı karşıya gelmiştir (İssos Savaşı). Bu savaş ile İskender, Persleri bir kez daha bozguna uğratmış, Pers Kralı III. Dareios ailesini ve ganimetini bırakarak savaştan kaçmıştır. İskender'in asıl amacı, Suriye-Filistin'i ele geçirmek ve sonra da Mısır'ı fethetmek olduğu için Dareios'u takip etmemiş ve onun barış tekliflerini de reddetmiştir. Pers kralı İskender'den imparatorluğunu bölmesini ve Fırat nehrinin batısındaki tüm bölgelere sahip olmasını teklif etmiş, fakat bu isteği İskender tarafından kabul edilmemişti. İskender, Karadeniz sahilini, Kappadokia'nın kuzeyini, Pontos bölgesini ve Armenia'yı fethedememiş olsa da bu bölgedeki Pers egemenliği İskender'in kazandığı zaferler sonucunda fiilen sona ermişti. İskender, Anadolu'nun diğer tüm bölgelerini egemenliği altına almıştı.

İssos zaferinden sonra güneye Doğu Akdeniz kıyısındaki Levant kentlerine karşı sefere girişen İskender, çoğu şehri direniş görmeden hâkimiyetine almıştır. Ancak bu şehirlerin en güçlüsü olan ve kıyının hemen önündeki bir ada üzerine kurulmuş olan güçlü Sur (Tyre) şehri, İskender'e karşı direnmiştir. Güçlü surlara sahip Tyre şehrinin düşmesi, çevre halklarda İskender'e karşı büyük bir saygı ve korku duyulmasına neden olmuştur.

Suriye ve Filistin şehirlerini ele geçiren İskender, güneye ilerleyerek M.Ö. 332'nin sonlarında Mısır'a girmiştir. Burada bulunan halk İskender'i bir kurtarıcı olarak karşılamış, Mısır'ın rahipleri ise onu Amon'un oğlu ilan etmişlerdir. Burada bir süre kalan İskender, Nil deltasının batısındaki bölgede, sonraki Hellenistik krallık Ptolemaios Mısır'ının başkenti olacak olan İskenderiye'yi (Alexandria) kurdurmuştur.

M.Ö. 331'de Mısır'dan ayrılan İskender Pers İmparatorluğu'na son darbeyi vurmak için Darieos'un asıl ordusunun bulunduğu Babil'e doğru harekete geçmiştir. III. Dareios ise son bir gayretle devasa bir ordu toplayarak İskender'le karşılaşmak için Susa'dan yola çıkmıştır. İki ordu Kuzey Mezopotamya'daki Gaugamela Ovası'nda (Erbil) karşılaşmış, savaş sonucunda büyük bir bozguna uğrayan Perslerin tüm askeri güçleri yok olmuştur. III. Dareios ise tekrar savaş alanından kaçarak İran'daki Ekbatana'ya doğru yol almıştır. İskender ise Gaugamela zaferinden sonra güneye ilerleyerek Babil şehrine girmiş ve burada büyük bir törenle karşılanmıştır. Bu savaştan sonra İskender "Asya Kralı" ilan edilmiş, Persler ise bir daha toparlanamamışlardır.

İskender Babil'in yönetimini Mazairos adında bir Persliye bırakarak, Pers İmparatorluğu'nun kalan topraklarını da ele geçirmek için seferlerine devam etmiştir. İran içlerine girerek İran'a geçen İskender, Pers kraliyet şehri Susa'ya girerek buradaki imparatorluk hazinelerini ele geçirmiştir. Susa'da fazla durmayan İskender, Persepolis'te bulunan satrap Ariobarzanes'in, şehirde bulunan hazineleri yağmalayıp kaçmasını önlemek için bir an önce Persepolis'e doğru yola çıkmıştır. Ariobarzanes'in garnizonuna hızla saldırarak bozguna uğratmış ve kısa sürede başkenti ele geçirmiştir. İskender, M.Ö. 480'deki Yunanistan seferinin öcünü almak maksadıyla Kserkses'in sarayının yakılması emrini vermiştir.

İskender, Ekbatana (bugünkü Hemedan) kentine doğru ilerlediği sırada, III. Dareios'un Baktria satrapı tarafından öldürüldüğü haberini almıştır. Kendisini "Büyük Pers İmparatorluğu'nun mirasçısı" olarak kabul ettiren İskender, Helen Birliği'nin Perslerden öçlerini aldığını ilan etmiştir.

M.Ö. 330-327 yılları arasında İskender, Pers İmparatorluğu'nun doğu satraplıklarını (Baktria ve Sogdiana) ele geçirmiştir. Bu arada Sogdiana'lı Roksana ile evlenmiştir.

M.Ö. 327 yılında Hindistan üzerine yürümek amacıyla Baktriya'dan ayrılmıştır. Hindukuş Dağları'nı ikinci kez geçen İskender, Hindistan'a yönelmiştir. Hindistan'ın kuzeyinde bulunan savaşçı kavimler direndilerse de İskender, tümünü hâkimiyeti altına almıştır. Hindistan'da İskender'e karşı en güçlü direnci Pencap Kralı **Poros** göstermiştir. M.Ö. 326 yılında, İndus Nehri'ni geçen İskender, Hydaspes Nehri'ne yaklaştığı sırada Poros'la karşılaşmış ve Poros'un birliklerini yenilgiye uğratmıştır. Hysdaspes zaferinden sonra Pencap'a girmiş fakat yorgun düşen askerlerinin daha fazla ilerlemek istememeleri üzerine geri dönmek zorunda kalmıştır. Ordusunun bir kısmını deniz yolu ile yeni limanlar keşfetmeleri için batıya, Babil'e doğru göndermiş, bir kısmını içerilerden daha kolay yollardan geri yollarken, kendisi de son kalan birliklerle, uzun ve zahmetli bir yolculuktan sonra İran'a ulaşmıştır (M.Ö. 325/324).

İskender, Kuzey Afrika ve Hindistan ile deniz ticaretini güçlendirmek amacıyla Arabistan'a sefer yapma planları güderken, M.Ö. 323 yılında 33 yaşında ölmüştür. İskenderin kurduğu ve bir "dünya imparatorluğu" niteliği taşıyan krallık, batıda Makedonya'dan doğuda Hindistan'daki İndus Nehri'ne kadar olan toprakları kapsamaktadır. Bu alan içinde ise Yunanistan, Anadolu, Suriye, Levant, Me-

zopotamya, Mısır, İran, Baktriya ve Sogdiyana gibi birçok ülkenin halkı yaşamaktadır. Bu büyük imparatorluğun geleceği İskender'in halefinin kim olacağına bağlıdır. İskender'in özürlü olan üvey kardeşi Arrhidaios tahta geçmek için uygun değildir. İskender'in Roksana'dan doğacak çocuğunun erkek olması halinde krallığın başına getirilmesi de diğer bir seçenektir. Bu karışık durumda İskender'in arkadaşları ve komutanları imparatorluğun parçalanmasını önlemek için, yönetimi aralarında paylaşmışlardır.

M.Ö. 323 ile Suriye kralı I.Seleukos'un öldürüldüğü M.Ö. 280 yılına kadar geçen "Diadokhlar (Ardıllar) Dönemi" olarak bilinen bu dönemde yer alan ve adından söz ettiren komutanlardan bazıları, Perdikkas, Antipatros, Krateros, Eumenes, Antigonos, Lysimakhos, Ptolemaios, Seleukos, Kassandros, Demetrios'dur.

İskender'in komutanlarından Ptolemaios Mısır'da; Laomedon Suriye ve Filistin'de; Philotas Kilikya'da; Antigonos, Pamphiliya, Frigya ve Likya'da; Seleukos, Suriye'de; Kassandros Yunanistan ve Makedonya'da; Lysimakhos ise Trakya'da hüküm sürmüştür. Bu komutanların aralarında yaptıkları çekişmeler ve İskender'in ailesinin öldürülmesiyle birlikte, çoğu komutanın kaderini belirleyen M.Ö. 301'deki İpsos Savaşı'ndan sonra M.Ö. 280'e doğru İskender'in parçalanmış imparatorluğu yerine, Makedonya merkezli bölgede Antigonidler, Mısır merkezli bölgede Ptolemaios'lar, Suriye, Mezopotamya ve Antakya merkezli bölgelerde Selevkoslar, krallıkları kurulmuştur.

Mısır Krallığı (Ptolemaioslar): Büyük İskender'in komutanlarından I. Ptolemaios (M.Ö. 321-285) tarafından kurulmuştur. Ptolemaios ve sonraki halefleri, Mısır halkı tarafından önceki firavunların devamı olarak kabul edilmişler ve hemen hepsi isim olarak Ptolemaios adını almıştır. Ptolemaioslar, Ege Denizindeki ticaret merkezlerine ulaşmak, ihtiyaç duydukları kereste ve demir, bakır gibi madenleri temin etmek

Ptolemaios Soter'in büstü.

için özellikle Anadolu'daki Seleukos krallığı ile sık sık karşıya gelmiştir. Anadolu'da bazı bölgeleri (Dağlık Kikikya, İonya, Karia gibi) uzun süreli olmasa da ele geçirmişlerdir. Bu bölgelerdeki kentlerde kendi kültürlerini yansıtacak eserler meydana getirmişlerdir. Mısır'da da yerli halkın Yunan kültürü ile kaynaşması için "Serapis Kültü"nü kurmuşlar ve bu kültü İsis kültüyle birleştirmişlerdir.

Ptolemaios kralları Anadolu'dan başka, Suriye-Filistin bölgesi için de uzun süre Seleukoslarla savaşmıştır. Bu savaşlar ve sonraki kralların savaş masraflarını karşılamak için halktan ağır vergiler alınması, zamanla isyanların çıkmasına ve bu nedenle krallığın ekonomisinin bozulmasına neden olmuştur. M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Akdeniz'deki en önemli güç olan **Roma**'dan alınan yüksek faizli maddi yardımlar, krallığın Roma'nın etki alanına girmesine neden olmuştur.

Krallığın sonlarına doğru, Mısır kraliçelerinin en ünlüsü olan VII. Kleopatra, hanedanlık çekişmelerine Romalıları da ortak etmiştir. Saltanatının son on senesinde Marcus Antonius'la birlikte olan Kleopatra, Octavianus tarafından M.Ö. 31'deki Aktium Savaşı'nda yenilince, Mısır'daki Ptolemaioslar hanedanlığı son bulmuş ve Mısır bir Roma eyaleti olmuştur.

Suriye Krallığı (Seleukoslar): İskender'in en yakın komutanlarından olan I. Seleukos, Perdikkas'ı öldürerek kendini kral ilan etmiş ve parçalanan imparatorluktaki en büyük toprakları ele geçirmiştir. Krallık, en güçlü olduğu döneminde Anadolu, Mezopotamya, Suriye-Filistin, İran, Türkmenistan, Pamir ve Afganistan topraklarını içinde barındırmaktadır.

Seleukos Nikator'un bastırdığı gümüş para.

Krallık, Grek-Makedon ve doğu geleneklerini en güzel harmanlayan krallıktı. Krallar, imparatorluğun birçok bölgesinde, Yunan ve yerli kültürlerin iç içe geçtiği Hellenistik şehirler kurmuşlardı. Bu şehirlerin en önemlileri Dicle kıyısındaki Seleukia ve sonradan başkent olan Antakya şehri idi. Yunanistan'dan ve Makedonya'dan gelen birçok insan bu şehirlere yerleşmiştir. Bu insanlar Yunan kültürünü doğu bölgelerine yayarken, yerli uy-

garlıkların köklü kültürlerinden de etkilenmişlerdir. Bu şehirlerde, Yunan ve doğulu motiflerin iç içe geçtiği tapınaklar, idari binalar, tiyatrolar, hamamlar ve gymnasiumlar yapılmıştır. Ancak, doğu ve batı uygarlıklarının karışımı sadece şehirlerde görülmüş, kırsal kesimde yaşayanlar, eski gelenek ve göreneklerine devam etmişlerdir.

Seleukos, doğu satraplıklarını krallığına bağlamak için Hindistan'a kadar ilerlemiş ve Hindistan'daki Maurya kralı Çandragupta ile antlaşmalar yapmıştır. Batıda ise M.Ö. 301 yılında İpsos'da yapılan savaşın galiplerinden biri olan Seleukos (diğeri Lysimakhos) Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu'yu ele geçirmiştir. Seleukos, M.Ö. 281 yılında Manisa Ovası'nda yapılan Kurupedion savaşında ise Lysimakhos'u yenmiştir. Böylece, Lysimakhos'un Tarkya'da kurduğu krallık Seleukosların eline geçmiştir. I. Seleukos ölünce yerine geçen oğlu I. Anthiokhos, Ege Denizi'nin doğu kıyılarından Hindistan'a kadar uzanan büyük bir krallığa hükmedecektir. Anadolu'da M.Ö. 297 yılından itibaren kurulan Pontos ve Bitinya krallıkları Seleukosların hakimiyetini tanımadıkları gibi, ona karşı bir ittifak bile kurmuşlardır. Ayrıca M.Ö. 280'den sonra ise Trakya üzerinden Anadolu'ya doğru Galat akınları başlamıştır. Sonraki krallar Galatlarla savaşmak amacıyla krallığın batısına önem verince; Baktriya'da Yunan komutan Diodotus tarafından, Partia'da İranlı Arsames tarafından, Kapadokya'da ise III. Ariarates tarafından yeni Hellenistik krallıklar kurulmuştur. Bütün çabalarına rağmen Seleukoslar, Galatları da durduramamış, sonuçta Ankyra (Ankara) bölgesinde bir Galat Krallığı kurulmuştur. Seleukosların, Galatlarla mücadelelerinden ve Mısırla olan savaşlarından, yerel yöneticiler faydalanmış ve Anadolu'nun batısında Bitinya, Karadeniz'de Pontos ve Pergamon (Bergama) bölgesinde ise Attalos tarafından Attalid krallıklarını kurmuşlardır.

I. Seleukos'tan sonra en güçlü kral III. Antiokhos'dur (M.Ö. 223-187). Onun döneminde krallık kaybettiği bazı toprakları geri kazanmıştır. Antiokhos, Panyum Savaşı'nda (M.Ö. 198) Mısır'ı yenilgiye uğratmıştır. Bu başarının ardından, Mısır'ın, Suriye-Filistin, Güney Anadolu ve Ege adalarındaki topraklarını Makedonya kralı V. Philip'le paylaşmıştır. Ancak, III. Antiokhos'un karşısına çok daha güçlü bir düşman olan Roma çıkmıştır.

Roma, Makedonya Krallığı'nı bozguna uğratmıştır. Roma'nın bu başarısından ümitlenen Yunan kentleri, III. Antiokhos'a karşı Roma'dan yardım istemişlerdir. Pergamon krallığı da Anadolu'nun batısına hakim olmak isteyen III. Antiokhos'tan rahatsızdı. Bü-

tün bu gelişmelere rağmen III. Antiokhos'un M.Ö. 192 yılında Yunanistan'a girmesiyle Roma ile savaş kaçınılmaz olmuştur. Yunanistan'da karşılaşan iki ordudan Seleukos ordusu bozguna uğrayarak Anadolu'ya çekilmiş, Roma ordusu ise III. Antiokhos'u takip ederek Anadolu'ya geçmiştir. III. Antiokhos ise son bir gayretle topladığı ordu ile Magnesia'da (Manisa) Romalılarla savaşmış ve bu savaş yine Roma'nın zaferiyle sonuçlanmıştır (M.Ö. 190).

Savaşın sonunda M.Ö. 188 yılında imzalanan Apameia (Dinar) barış antlaşması ile Seleukoslar, Toros Dağları'nın kuzeyindeki bütün topraklarını Romalıların müttefiklerine bırakırlar ve ağır bir savaş tazminatı ödemeyi kabul ederler. Bu büyük yenilgiden sonraki on yıllarda, doğudaki Part Devleti'nin ve Ermenilerin saldırılarına uğrayan Seleukoslara son darbeyi, büyük Romalı komutan Pompeus Magnus vurmuş ve krallığın merkezini Roma vilayeti haline getirmiştir (M.Ö. 63).

Makedonya Krallığı (Antigonidler): Büyük İskender Pers seferi için Makedonya'dan ayrılırken, ülkesinin yönetimini askerlerinden Antipatros'a bırakmıştır. M.Ö. 319'da Antipatros'un ölümünden sonra krallığın yönetimi oğlu Kassandros'a (MÖ. 305-297) geçmiştir. Kassandros, birçok savaş yaparak Yunanistan'daki egemenliğini sağlamış ve hâkimiyetini genişletmiştir. Kassandros M.Ö. 297 yılında ölünce, çok küçük yaşta olan çocukları da Antigonos'un oğlu Demetrios tarafından öldürülmüştür.

Antigonos ve oğlu Demetrios, sahip oldukları geniş topraklar sebebiyle, Diadokhoslar arasında gerginliğe yol açmıştır. Lysimakhos batıdan, Seleukos doğudan gelerek, Antigonos ve Demetrios'un ordusunu M.Ö. 301'de Frigya'daki İpsos'ta bozguna uğratmışlardır. Savaşın sonunda Antigonos ölmüş, Demetrios ise kaçmış ve M.Ö. 283 yılında ölmüştür. Kısa süreli bir karışıklıktan sonra, Makedonya tahtına Demetrios'un oğlu II. Antigonos Gonatas (M.Ö. 277-239) geçmiştir. Ancak tahta geçişinin üzerinden fazla zaman geçmeden Avrupa'dan gelen Galatların saldırıları başlamıştır. Galat saldırılarını püskürtmek için Seleukoslarla ittifak yapmıştır.

Makedonya ile Roma arasındaki ilk savaş ise M.Ö. 221'de tahta geçen V. Philippos (M.Ö. 221-179) döneminde olmuştur. Roma'nın egemenlik alanını Makedonya'nın kuzeyindeki İllirya bölgesine doğru genişletmesi Makedonları endişelenmiştir. Bunun üzerine V. Philippos Roma'ya karşı Kartacalılarla, Roma'da müttefiki Pergamon Krallığı ile antlaşma yapmıştır. M.Ö. 215'de başlayan savaş (I.

Makedonya Savaşı) M.Ö. 205'de Roma'nın galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Fakat bu sonuç Makedonya'nın sınırlarını değiştirmemiştir.

Roma ile yapılan antlaşmadan sonra, V. Philippos, diğer bir müttefiği olan Seleukos krallığı ile birlikte M.Ö. 200 yılında Mısır ve Bergama krallıklarına ait toprakların fethine girişmişlerdir. Bunun üzerine Mısır ve Bergama krallıkları Roma'dan yardım istemiştir. Kartaca'yı bozguna uğratan ve gözlerini doğuya çeviren Roma için bu teklif, kaçınılmaz bir fırsattır. Bu nedenle Roma, Makedonya'ya savaş açmıştır (İkinci Makedonya Savaşı). Üç yıl süren savaş sonucunda Makedonya yenilgiye uğramış ve ağır şartlar taşıyan bir antlaşma imzalamak zorunda kalmıştır (M.Ö. 197). Antlaşma şartlarına göre Makedonya, ele geçirdiği tüm Yunan topraklarından çekilecek, donanmasını Roma'ya teslim edecek, savaş tazminatı ödeyecek ve Roma'ya danışmadan hiçbir devletle ittifak kuramayacaktı. Yunan şehirleri, Makedonya'nın hegemonyasından kurtulmuş, onun yerini Roma'nın baskısını almıştır.

Makedonya'nın Roma'ya yenilmesinden sonra başa geçen V. Philip'in oğlu Perseus (M.Ö. 179-168), Roma baskısını hisseden Yunan şehirlerinin savunucusu rolünü üstlenmiş ve Roma karşıtı bir politika izlemeye başlamıştır. Bunun üzerine Roma, M.Ö. 171'de Makedonya'ya savaş açmıştır (III. Makedonya Savaşı). Teselya'daki Pydna'da yapılan savaş, Romalılar'ın Makedonlara karşı üstünlüğü ile sonuçlanmıştır (M.Ö. 168). Makedonya M.Ö. 146 yılında Roma'nın bir eyaleti haline dönüştürülmüştür.

ANADOLU'DA KURULAN HELLENİSTİK KRALLIKLAR

İskender'in Hellas, Mısır ve bütün Önasya'yı içine alan imparatorluğu, onun M.Ö. 323'te ölümü üzerine bölünmüş ve bu imparatorluktan üç büyük Hellenistik Krallık çıkmıştır:

Mısır'da Ptolemaioslar,
Önasya'da Seleukoslar,
Makedonya'da Antigonoslar.

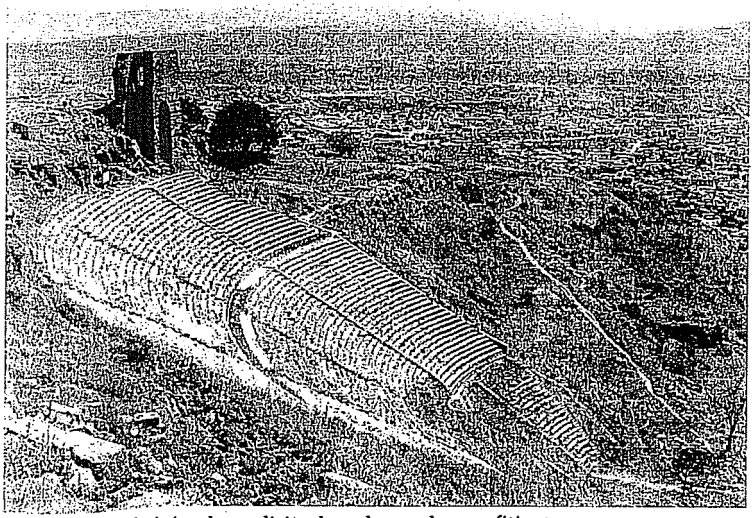
Anadolu, Suriye ile birlikte Seleukosların eline geçmiştir. Böylece, Anadolu'da M.Ö. 188'e kadar sürecek Seleukoslar dönemi başlamıştır. Seleukosların hakim olduğu Anadolu'da daha sonra birçok krallık kurulmuştur:

Pergamon Krallığı
Bithynia Krallığı

Pontos Krallığı
Kappadokia Krallığı
Kommagene Krallığı
Galatia Krallığı
Armenia Krallığı

Pergamon Krallığı: Batı Anadolu'da bugünkü Bergama merkezli olarak kurulmuş bir krallıktır. Trakya ile Pergamon bölgesinin yönetimini, İskender'in komutanlarından olan Lysimakhos almıştır. Ancak M.Ö. 281'de yapılan Korypedion Savaşı'nda I. Seleukos Nikator'a yenilen Lysimakhos, Trakya Krallığı'nı ve Pergamon bölgesini kaybetmiştir. Bunun üzerine Lysimakhos'un komutanlarından olan Philetairos, bu bölgeye gelerek Pergamon'u ele geçirmiş ve bağımsız devletini ilan etmiştir. Philetairos, ölmeden önce krallığını yeğeni olan Eumenes'e bırakmıştır. Eumenes, krallığı süresince Avrupa'dan gelen ve boğazlar üzerinden Anadolu'ya geçerek Pergamon'a saldıran Galatlarla mücadele etmiştir. Yeğeni ve ardılı olan I. Attalos ile birlikte bu savaşçı kavmi bozguna uğratmıştır. I. Attalos döneminde gücünü arttıran krallıkta, birçok kültürel ve bilimsel faaliyet gösterilmiştir. Helenistik dönemin en görkemli yapılarından biri olan Zeus Sunağı ve ünlü Pergamon Kütüphanesi bu dönemde inşa edilmiştir. Heykelcilik, ecza ve tıp alanlarında ünlenen Pergamon'da, dönemin en kaliteli yazım araçlarından olan parşömenler üretilmiştir.

Pargamum şehrinin akropolisine kurulmuş olan amfitiyatro.

I. Attalos'tan sonra gelen kralllar döneminde, özellikle bölgenin en güçlü devleti olan Seleukos Krallığı ile mücadele edilmiştir. Bu krallığın artan baskılarına karşı zamanla Helenistik Rodos ve Ptolemaios Krallıkları ile ittifaklar yapan Pergamon Krallığı, III. Attalos, Akdeniz'in en güçlü devleti haline gelen Roma ile Seleukoslara karşı anlaşmıştır. III. Attalos, hükümdarlığının sonlarında bir varisi olmadığından dolayı krallığını Roma'ya bırakmıştır.

Bithynia Krallığı: Bugünkü Kocaeli Yarımadası M.Ö. 7. yüzyılda Balkanlar yoluyla gelen Trak kökenli Bithynlerin yerleşmesiyle Bithynia adını almıştır. 7. yüzyılın başlarından M.Ö. 547'ye kadar Lidya, daha sonra Pers egemenliği altında yaşadıktan sonra M.Ö. 4. yüzyılda bağımsız olmuştur. I. Nikomedes (M.Ö. 279-255) zamanında güçlü bir krallık olmuştur. Nikomedes kendi adını taşıyan (Nikomedia-İzmit) bir başkent kurmuştur. Sonraki dönemde güçsüz yöneticiler sebebiyle krallık oldukça zayıflanuştır. M.Ö. 97-74 yıllar arsında tahta geçenIV. Nikomedes Bithynia'nın son kralıdır ve krallığını vasiyetle Roma'ya bırakmıştır. Ölümünden sonra, bölge Bithynia-Pontos adlı Roma eyaletinin bir parçası olmuştur. Bithynia'nın başlıca kentleri, Prousa (Bursa), Myrleia (Mudanya), Kios (Gemlik), Nikaia (İznik), sonradan Nikomedia adını alan Astakos (İzmit), Khalkedon (Kadıköy), Herakleia Pontia'dır (Karadeniz Ereğlisi).

Pontos Krallığı: Karadeniz'in doğusunda Bartın çayı ile Çoruh ırmağı arasındaki alanı kapsayan Pontos krallığı, M.Ö. 301'de Pers kökenli bir asker olan I. Mithradates (M.Ö. 302-265) tarafından kurulmuştur. M.S. 63 yılına kadar ayrı soydan gelen krallar tarafından yönetilmiştir. Devletin ilk başkenti Amaseia 'dır (Amasya). Daha sonra sırasıyla Sinope (Sinop) ve Trapezus (Trabzon) başkent olmuştur. M.Ö. 6. yüzyılda bu bölgede kurulmuş olan Yunan kolonilerinin etkisi altında kalmıştır. Son kralı VI. Mithradates döneminde Pontos krallığı çok güçlüdür ve Roma ile yaptığı sürekli savaşlar sonunda Karadeniz krallığın bir iç denizi haline gelmiştir. Roma ordusunun başında bulunan Pompeius (M.Ö. 63-61) zamanında Roma ile yapılan savaşlar kaybedilmiş ve Pontos krallığının topraklarının bir kısmı Roma'nın eline geçmiştir. Krallık M.S. 543'te Bizans'a bağlanmıştır.

Kappadokia Krallığı: Kappadokia bölgesinin sınırları güneyde Toros dağları, batıda Aksaray, doğuda Malatya ve kuzeyde Doğu Karadeniz kıyılarına kadar uzanmakta ve Nevşehir, Aksaray, Niğde, Kayseri ve Kırşehir illerini kapsamaktadır. Bu bölgenin batı sınırını

Kızılırmak, doğu sınırını ise Fırat ırmağı belirlemektedir. Bölgenin kuzeyi, Pontos Kappadokia'sı, güneyi ise Büyük Kappadokia olarak adlandırılmaktadır. Büyük İskender Sabiktas adlı bir Persi Büyük Kappadokia satrabı olarak atamıştır. Krallık, M.Ö. 85 yılında Roma egemenliğine girmiş, M.Ö. 18 yılında Roma imparatoru Tiberius tarafından Roma'nın bir eyaleti yapılmıştır. Bu sırada karargahı Gaziura'da (Turhal) bulunan ve "Pontos Kappadokia'sı olarak bilinen bölgeye egemen olan "Ariarathes" bu duruma karşı çıkmıştır. Ariarathes, Birkaç yıl gibi bir sürede Kappadokia'da Gaziura (Turhal) merkezli bir devlet kurmuştur. Krallığının sınırlarını genişleterek, kuzeydeki Büyük Kappadokia'yı sınırlarına katmıştır. Ariarathes'in kurduğu bu krallık ancak Büyük İskender'in ölümüne kadar yaşamıştır. İskender'in ölümünden sonra, komutanlarının yönetimi (diadokhlar) dönemde, Ariarathes öldürüldü ve kurduğu krallık da önce İskender'in komutanlarından Eumenes'e, daha sonra da Makedon kralı Antigonos Monophtalmos'a verilmiştir. Kappadokia Krallığı, M.Ö. 85 yılında Roma egemenliğine girmiş, M.Ö. 18 yılında Roma imparatoru Tiberius tarafından Roma'nın bir eyaleti yapılmıştır.

Kommagene Krallığı: Anadolu'nun doğu ile batı arasında köprü vazifesi gören ve bugünkü Adıyaman, Maraş ve Gaziantep illerinin kapladığı alanda kurulmuş bir krallıktır. Bölge başlangıçta Seleukosların egemenliğinde olan bölge, Seleukosların zayıflaması sonucu bağımsız bir satraplık olmuştur. I. Antiokhos (M.Ö. 69-34) zamanında Kommagene en parlak dönemini yaşamıştır. M.S. 72'de Roma'nın bir eyaleti olmuştur. Nemrut Dağı üzerinde bulunan ve çevresi heykel ve kabartmalarla çevrili yığma mezar I. Antiokhos'a aittir.

Galatia Krallığı: Orta Avrupa'da yaşayan bazı Galat boyları (Keltler), M.Ö. 278'lerde boğazları geçerek Anadolu'ya gelmişler ve Orta Anadolu'da Ankara ve çevresine yerleşmişlerdir. Orta Anadou'daFrigya olarak bilinen topraklar, başlıca üç boydan (Tektosagi, Tolitobogii ve Trogmi) oluşan Galatların buraya yerleşmesinden sonra Galatia olarak anılmaya başlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girdikleri M.Ö. 1. yüzyıla kadar bu bölgede yaşamışlardır.

Armenia Krallığı: Urartu hakimiyetindeki topraklarda yaşamışlardır ve Urartuların tarih sahnesinden silinmesinden sonra Perslerin egemenliğine girmişlerdir. Krallığın en parlak dönemi M.Ö. 1. yüzyılın ilk yarısıdır. Armenia krallığı M.Ö. 66 yılında Roma egemenliğine girmiş ve daha sonra Roma'ya bağlı vasal bir krallık haline gelmiştir. Roma imparatoru Vespasianus zamanında Kappadokia

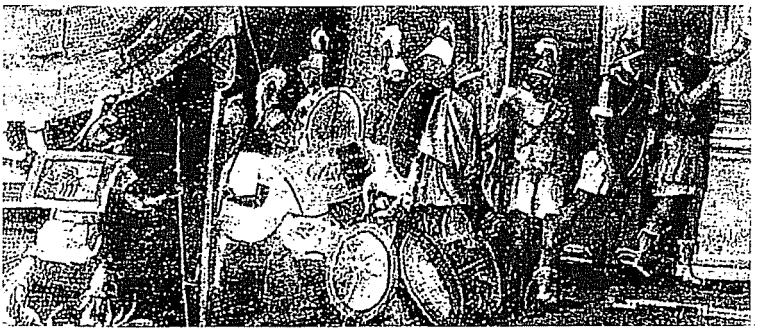
eyaletine bağlanmış, Traianus zamanında ise (M.S. 114) bir Roma eyaleti olmuştur.

HELLENİSTİK DÖNEM UYGARLIĞI

Büyük İskender'in doğuya doğru seferlerine başlamasıyla birlikte, doğu ve batının medeniyetleri daha önce hiç olmadığı kadar birbirleriyle iletişime geçmeye ve kaynaşmaya başlamıştır. Doğunun Yunan uygarlığı ile kaynaşmasından, dış görünümü ile Hellen, ancak özüyle doğulu olan bir dünya görüşü ortaya çıkmıştır. Yunan dili ortak bir dil haline gelmiş, Yunan kültürü Atina dışında kurulan yeni merkezlere taşınmıştır. İskender'in doğuya doğru seferleri sırasında kurdurduğu birçok İskenderiye kenti ve askeri kaleler, Helenistik kültürün doğup yayıldığı merkezler olmuştur. Mısır'daki İskenderiye kenti bunlardan biridir. Bu kentte bulunan binlerce kitaba sahip kütüphane, çağının araştırmacı ve bilim insanlarını bu kente çekmiştir. İskenderiye Kütüphanesi, Romalı Caesar'ın bu kente geldiği M.Ö. 1. yüzyıl ortalarında yanmıştır. Daha sonra bir diğer Romalı devlet adamı Marcus Antonius'un Kleopatra'ya armağan ettiği Pergamon kütüphanesinden 40 bin civarında kitap İskenderiye kütüphanesine getirilmiştir. Hellenistik çağda kütüphanesi olan başka kentler de (Rodos, Kos adası gibi) mevcuttur. Ancak Mısır-İskenderiye ve Pergamon, kullandıkları yazı malzemeleri ile de önemlidir. Mısır *papirüs*, Pergamon ise *Parşömen* ile ünüdür.

İskender, seferleri sırasında birçok bilim insanını da yanına almıştır. Bu insanların gittikleri bölgeleri çeşitli yönleriyle inceleyerek elde ettikleri bilgiler, yunan bilimsel düşüncelerinde köklü şekilde değişikliklere yol açmıştır. Yönetim sisteminde bir değişiklik yapılmamış, kent devletleri, doğuda satraplık sistemi devam etmiştir. Doğuya özgü giyim kuşam ve davranış kalıpları (diz çökme gibi), sınırsız yetkileri olan ve hatta tanrılık mertebesinde bulunan kral modelleri de doğudan esinlenilmiş özelliklerdir. Hellenistik dönemde ortak bir para (drahme) kullanılmıştır. Ulaşımı kolaylaştırmak için yapılan yeni yollar, limanlar ile ticaret oldukça gelişmiştir. Deniz ticaretinin gelişmesi ile yüzlerce insanı ve tonlarca ağırlığı taşıyabilecek kadar büyük ve geniş yapılmıştır. Bu ihtiyaç teknik bilginin gelişmesini zorunlu kılmıştır. Bu sayede Helenistik teknik çok ileri bir düzeye ulaşmıştır. Askeri alanda ise daha uzaklara taş ve büyük mızraklar atabilen mancınıklar, büyük kuşatma kuleleri yapılmıştır. Günlük hayatta kullanılabilecek ilk mekanik aletler ve tarımdaki gelişmiş teknikler de bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Nil Mozaği'nde yer alan Hellenistik askerler.

Bilim ve Felsefe: Hellenistik çağın en önemli başarısı, bilim alanında gözlenmiştir. Bu dönemde gözlemsel incelemeye dayanan bir bilim anlayışı söz konusudur. İskender Mezopotamya'ya girdikten sonra Yunanlılar Babil astronomisini ve matematiğini öğrenmişler. Babil astronomisinden öğrendikleri bilgiler Stoa felsefesinde kendini gösterecektir. Dönemin en önemli çalışmaları Matematik alanında yapılmıştır. Öklid (M.Ö. 330-275), düzlem geometrisinin temelini atmış, "Geometri'nin Elementleri" adlı kitabı 19. yüzyılın ortalarına kadar ders kitabı olarak okutulmuştur. Arşimet (M.Ö. 287-212) ise matematik ve fizik alanında birçok ilkeyi ortaya koymuştur. Arşimet güneş, ay, dünya ve gezegenlerin hareketlerini, ay ve güneş tutulmalarını gösteren bir "planetarium" yapmıştır. Arşimet, aynalar kuramı ve kaldıraç kuramı olmak üzere mekaniğin temel ilkelerini belirtmiş, pi sayısının yaklaşık değerini hesaplamıştır. Arşimet'le çağdaş bilim adamlarından ve aynı zamanda fiziksel coğrafyanın kurucusu olarak bilinen Eratosthenes (M.Ö. 276-194), geometri bilgisinden yararlanarak Dünya ve Güneş arasındaki mesafeyi, ayrıca Dünya'nın çevresinin uzunluğunu hesaplamıştır. Aristarkhos (M.Ö. 310-230) ise güneş ve ayın büyüklüklerini gerçeğe yakın olarak hesaplamış, dünyanın diğer gezegenlerle birlikte güneş çevresinde döndüğünü söylemiştir. Evrenin merkezinin yeryüzü değil güneş olduğunu ileri sürmüştür. Arşimet'in diğer bir çağdaşı olan Apollonios (M.Ö. 247-205), matematiğin en güç dallarından biri olan Sayılar Kuramı'nı incelemiştir.

Hellenistik dönemde Mısır tıbbının anlaşılması, tıp konusunda yapılan çalışmaları hızlandırmıştır. Pralsagoras, hastalığın teşhis edilmesinde insan nabzını ölçmenin önemini tespit etmiştir. İnsan kadavra-

ları üzerinde incelemeler yapan ilk bilim adamı da Herophilos'dur ve bu incelemeleri sonucunda sinir sistemini tanımlamıştır. Cerrah Tarantolu Herakleides ise ameliyatlarında uyuşturucuyu kullanmıştır.

Helenistik felsefede ön plana çıkan özellikler, "mantık", "fizik" ve "etik" olmuştur. Dönei de birçok felsefi düşünce okulları ortaya çıkmıştır. Bu okullardan en önemlileri Epikuros'un (M.Ö. 341-271) kurduğu "Epikuros Okulu" ve Zenon'un (M.Ö. 336-264) başlattığı "Stoa Okulu"dur. Hellenistik dönemin çeşitli felsefi görüşleri, "insanlar içi en iyi yaşam şekli hangisidir?" sorusuna farklı yollardan aynı cevaba gitmişlerdir. Epikuros insanların haz peşinde koşmalarını savunmuştur. Ayrıca insanların her şeyden önce ölüm korkusunda uzaklaşmalarını gerektiğini düşünmüştür. Stoacılar ise erdem peşinde koşmanın gerekliliğine inanmışlardır. Yaşamda önemli olan, "sonuç" için değil "iyi" için çabalamaktır. Diğer düşünce okulları da kendilerine özgü yolar izlemişlerdir: Septik Okulu, Kynik Okulu, Kyrenaik Okulu. Septikler, Pyrrhon'un (M.Ö. 360-270) öğretilerini takip etmişler ve her çeşit bilgiyi kuşkuyla karşılamışlar, kesin bir bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığını savunmuşlardır. Kynik okulu, zenginliği reddeden, insanların kendine yeten bir yaşamı amaçlamalarını savunan bir felsefi düşünceyi savunmuştur. Kynikleri en ünlüsü ödü ç giysilerle dolaşan ve bir küpte uyuyan ve felsefi düşüncesini İskender'e "gölge etme başka ihsan istemem" sözleriyle dile getiren Diogenes'tir (M.Ö. 412-323). Kyreneli Aristippos (M.Ö. 435-355) tarafından kurulan Kyrene okulu düşüncesine göre, ulaşılması gereken hedef sadece hazdır ve haz veren her şey iyidir.

Sanat: Hellenistik krallıklar, Yunan dünyasının sınırlarının Hi distan'a kadar taşınmasını sağlamıştır. Birbiri e karışmış yeni i anç ve kültürler sanata da etki etmişlerdir. Böylece eski Yunan sanat anlayışına yeni akımların katılmasıyla, yeni bir Helenistik Sanat ortaya çıkmıştır. Mimaride Klasik Dönem'in sanat a layışına bağlı kalınmış; mimarlar yine Dor, İon ve Korinth tarzlarını birbirlerine karıştırarak özgün yapılar meydana getirmişlerdir. Bununla birlikte Helenistik kültürün yayıldığı kentlerin yerleşim planlamaları ve yapıları, yüksek bir kentçilik belirtisini ortaya koymaktadır. Eski kentler, Helenistik stilde yeniden düzenlenirken, yeni kurula kentlerde birbirini dik açılarla kesen, düzgü sokakları olan mahalleler akarsu, çeşme ve havuzlarla donatılmıştır. Klasik Yuna Dönemi'nin sembol yapıları olan tiyatrolar ve gymnasiumlar, He-

lenistik kentlerde daha büyük ve ihtişamlı olarak yapılmaya başlanmış, spor hareketlerinin yapıldığı stadyumlar çoğalmıştır. Birçok tapınak (Ephesos Artemis Tapınağı, Didim'deki Apollon Tapınağı, Sardes'teki Artemis Tapınağı, Magnesia'daki Artemis Leukophryene Tapınağı, Lagina'daki Hekate Tapınağı, Teos'daki Dionysos Tapınağı gibi) Hellenistik dönemde yapılmış ya da Hellenistik yeniliklerle donatılmıştır. Tiyatrolarda halk komedyasının güç kazanması, İskenderiye'nin birçok bilim insanından oluşan bir bilimsel merkezin oluşması, büyük tapınakların yerine büyük gymnasionlar, açık hava tiyatroları, odeonlar ve stadyumların yapılması, bu kentlerde devlet yönetiminin akılcı ve gerçekçi bir tutum içine girdiğini göstermektedir. Bu kentlerdeki değişiklikler farklı anlayışların oluştuğunu göstermektedir. Önceki dönemde görülmeyen bir yenilik, saraylar bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu görkemli yapılar, Yunan tarzından ziyade doğu motiflerinde inşa edilmiş ve bu dönemdeki yöneticilerin yaşam ve yönetim merkezleri olmuştur.

Bu dönemdeki yeni heykelcilik merkezlerinin en ünlüleri İskenderiye, Rodos ve Pergamon olmuştur. Helenistik dönemde heykeltıraşlık büyük bir gelişme göstermiştir. Hellenistik dönemde ünlü filozofların, hatiplerin ve şairlerin heykelleri yapılmıştır. Rodos'taki heykelciler bu dönemin en ünlü heykellerinden olan Lakoon Heykeli'ni yapmışlardır. Heykeldeki yüz ifadeleri ve vücut hatlarındaki mükemmellik gerçeklikten ziyade doğalcı bir havayı yansıtmaktadır. Yine Rodos'ta Dünya'nın yedi harikasından birisi sayılan ve Güneş Tanrısı Apollon'a adanan, 30 metrelik tunçtan dev bir heykel yapılmıştır. Bergama'daki dev Zeus TapınağI'ndaki heykellerin yapısı, Helenistik Dönem heykel sanatının mükemmelliğini gözler önüne sermektedir. Bu dönemdeki tüm Helenistik krallıklarda, heykel, kabartma, resim ve yazı sanatlarında Yunan etkisi gözlenmektedir.

Hellenistik Dönem'de en dikkat çekici yapılar tapınaklardır. Ephesos Artemis Tapınağı, Didim'deki Apollon Tapınağı, Sardes'teki Artemis Tapınağı, Magnesia'daki Artemis Leukophryene Tapınağı, Lagina'daki Hekate Tapınağı, Teos'daki Dionysos Tapınağı gibi birçok tapınak, bu dönemin özelliklerini yansıtmaktadırlar. Dünyanın yedi harikasından biri olan Mısır'daki İskenderiye Feneri de Hellenistik Dönem'in önemli eserlerindendir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EGE VE YUNAN

EGE VE YUNAN DÜNYASI

Coğrafya

Eski Yunanlılar, "Ege" sözcüğünün kökenini Atina'nın mitolojik kralı Theseus'un babası Aigeus'u konu edinen bir efsaneye bağlamaktadır. Bu efsaneye göre:

Vazoya işlenmiş bu sahnede Theseus'un Minatours'u öldürmesi betimlenmiştir (British Museum).

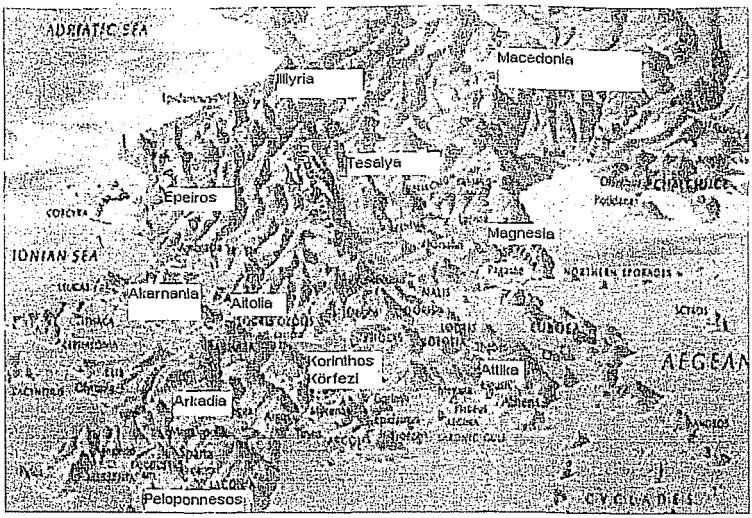
"Girit'teki labirentte yaşayan boğa başlı Minatours canavarını öldürmek için yola çıkan Theseus, babasına, canavarı öldürdüğünde gemisine beyaz yelken takacağını söylemiştir. Girit Kralı'nın kızı Ariadne'nin yardımıyla canavarı öldüren ve böylece her yıl kurban isteyen Minos geleneğine son veren Theseus, dönüşte gemisine beyaz yelkeni çekmeyi unutmuş, bunu gören babası Aegeus ise oğlunun öldüğünü düşünerek kendisini denize atmıştır. Ege Denizi de, bundan sonra onun adıyla, AigaiosPontos (AigaionPelagos) olarak anılmaya başlanmıştır".

Ege Dünyası, kabaca Ege Denizi'ne kıyısı olan bölgeleri kapsayan coğrafi alanın adıdır. Günümüzde Yunanistan, Makedonya, Trakya ve Batı Anadolu ve adalar Ege coğrafyasının sınırları içindedir. Ege uygarlığının ilk beşiği, anakara (kıta) Yunanistan'ın güneydoğusunda yer alan Girit Adası'dır. Anakara Yunanistan ise batısında Ion Denizi, doğusunda Ege Denizi ve güneyinde Akdeniz ile çevrelenmiş bir yarımadadır.

Yunanistan'ın antik dönemdeki adı olan Hellas, Yunanlıların kendilerinin Hellen "ırk"ının temsilcileri olduğunu belirtmek için kendi ülkelerine verdikleri isimdir. Hellen, bütün Yunan boylarının atası sayılan mitolojik bir karakterdir. Prometheus'un oğlu Deukalion ile Pandora'nın kızı Pyrrha'nın oğludur. Tanrı Zeus, insanı soyunu yok etmek için yeryüzünü sular altında bıraktığında, yalnızca Deukalion ile karısı Pyrrha, dürüstlüklerinden dolayı bu cezanın dışında kalmışlardır. Tufandan sonra bir gemi yaparak dokuz gün sular üzerinde dolaşan çift Tesalya'daki bir tepede karaya çıkmışlardır. Tufandan kurtulan Deukalion ve Pyrrha'nın Helen adında bir kız-

ları olmuş, ondan da Doros, Ksuthos ve Aiolos doğmuştur. Bunlar Dor, Aiolos, Ion ve Akha boylarının ataları olarak kabul edilmiştir.

İrili ufaklı üç bine yakın ada ile çevrili Hellas, genel olarak kuru ve sıcak bir iklime sahiptir. Engebeli ve dağlık yapı, antik dönem kentlerinin dağlar arasında kalan ve denize kıyısı olan verimli vadilere kurulmasına neden olmuştur. Şehirlerin birbirinden yükseltilerle ayrılması da ayrı ayrı kent devletlerinin kurulmasına yol açmıştır. Ülkenin ortasında yer alan Pindos sıradağları, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru ülkeyi ikiye ayırmaktadır. Sıradağlarm batısında kalan bölüm, Epeiros bölgesi, doğusunda kalan bölüm ise Yunanistan'ın en geniş düzlüklerine sahip, verimli ve sulak ovaların bulunduğu Teselya Bölgesi'dir. Bu bölgenin hemen kuzeyinde, Yunan tanrılarının ikametgâhı olduğu kabul edilen, Olympos Dağı bulunmaktadır. Yunanistan'ın orta bölümü ise, Kuzey bölümüne göre daha dağlık bir yapıya sahiptir. Bu bölümün ilk bölgesi, Teselya'nın hemen güneyinde bulunan Boiotia Bölgesi'dir. Boiatia'nın güneybatısında ise Doris ve Phokis bölgeleri yer almaktadır. Bu bölgelerin doğusunda, Ege Denizi'nin içine doğru uzanan Attika Yarımadası'nda Antik Yunanistan'ın en önemli şehir devletlerinden biri olan Atina şehri bulunmaktadır. Buradan güneybatıya doğru, Salamis ve Pire körfezlerinin hemen sonrasında Megara kenti, daha sonra Attika'yı Peloponnes'e bağlayan, Korinth Kıstağı gelmektedir.

Korinth Kıstağı'ndan ilerlendiğinde ise Peloponnes Yarımadası'na ulaşılmaktadır. Bir el görüntüsünde olan bu bölümde, tarım faaliyetleri kuzeye oranla daha fazladır. Buradaki şehirlerin en büyüğü, Parnion Dağı'nın verimli eteklerinde kurulmuş olan ve antik dünyanın en profesyonel savaşçılarının yetiştiği Sparta'dır.

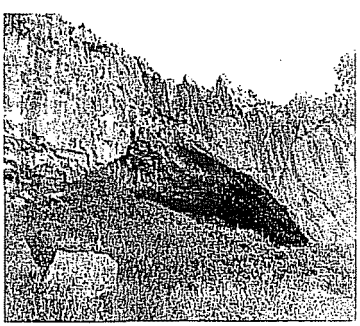
Ege coğrafyasında bulunan adalara göz atıldığında güneyde Minos Uygarlığı'nın merkezi konumunda olan Girit; Anadolu'nun güneyinde Rodos; kuzeye doğru Kos, Kalimnos, Sisam, Khios (Sakız), Lesbos (Midilli) ve Limni adaları dikkati çekmektedir. Yunanistan'ın doğusunda Euboia, güneydoğusuna doğru Delos Adası'nın da içinde bulunduğu Kyklad Takım Adaları bulunmaktadır. Yunanistan'ın doğusunda girintili çıkıntılı koylara sahip, verimli ırmakların bulunduğu ve İyon Uygarlığı'na ev sahipliği yapan Batı Anadolu kıyıları yer almaktadır. Buradaki en önemli antik Yunan şehirleri, kuzeyden güneye doğru Troia (Troya), Pergamon, Phokaia (Foça), Smyrna (İzmir), Ephesos, Miletos ve Halikarnassos'tur.

GİRİT VE YUNAN ANAKARASININ YAZI ÖNCESİ TARİHİ

1960 yılında bir grup koylu tarafından Yunanistan'ın kuzeyindeki Petralona Mağarası'nda bulunan insan kafatası, bilim adamları tarafından 670 bin ile 240-160 bin yılları arasına tarihlendirilmiştir.

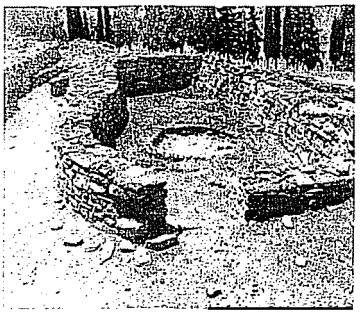

Afrika ve Asya'dan Avrupa'ya uzanan önemli göç yolları üzerinde yer alan Yunanistan'da Paleolitik Çağ boyunca konaklama amacıyla kullanılmış birçok mağara bulunmaktadır. Franklthi Mağarası, bölgenin paleolitik kültürünün en iyi temsil edildiği lokalitelerden biridir. Yunanistan'ın Mezolitik Çağ'a ait buluntu veren sitleri ise Theopetra Mağarası, Preveza Bölgesi, Boïla Kaya Altı Sığınağı'dır. Franchthi Mağarası, Mezolitik ve Neolitik çağlarda da kullanılmıştır.

Argolis bölgesindeki Franchthi Mağarası'nın girişi.

Yunanistan'da neolitik çağa ilişkin en eski yerleşimin Teselya Bölgesi'nde olduğu kabul edilmektedir. Bu bölgede, iskân tarihi M.Ö. 7.000'lere kadar uzanan ilk merkez *Sesklo* yerleşimidir. Taş temeller üzerine kilden evler yaparak oluşturulan bu yerleşimde kırmızı ve beyaz renklere

Neolitik Dimitri Yerleşmesi

boyanan birçok el yapımı çömlek ve kilden bir tanrıça figürini de ele geçirilmiştir. Sesklo'nun yaklaşık M.Ö. 4000'lerde kuzeyden gelen savaşçı topluluklar tarafından yıkıldığı tahmin edilmektedir. Bu topluluklar daha sonra Teselya'da Dimini yerleşimini kurmuşlardır. Bu yerleşimdeki yapılar muhtemelen korunma amaçlı olarak, daire şeklinde ve birbirlerine bitişik inşa edilmiştir. Kyklad Adaları'ndaki en eski yerleşim ise M.Ö. 6. bin yıl sonları ile 5. bin yıla tarihlenmektedir.

GİRİT, MİKEN VE YUNAN ANAKARASININ SİYASİ TARİHİ

Knossos ve Phaistos saraylarında yapılan kazılarda Girit'in iskân tarihinin Neolitik Çağa kadar uzandığı anlaşılmıştır. Buradaki saraylar neolitik bir yerleşmenin üzerine inşa edilmişlerdir. Adanın neolitik kültürünün Batı Anadolu ve Konya Ovası'ndaki yerleşmelerle belirgin benzerlik göstermesinedeniyle adaya ilk yerleşenlerin Anadolu'dan geldikleri ve adada Neolitik dönemin bu şekilde başladığı kabul edilmektedir.

Ege Dünyası, M.Ö. 3000'lerde, Tunç Çağı'na girmiştir. Bu çağ, Girit'te Minos Adalarda *Kyklad* Yunanistan'da *Hellas* olarak adlandırılmaktadır.

Girit: M.Ö. 3. ve 2. bin yıllarda Girit'te Tunç Çağı başlamıştır. Adada ilk kazıları yapan İngiliz arkeologu Sir Arthur Evans, Girit'in Tunç Çağı uygarlığına, Knossos'un efsanevi kralı Minos'un adını vermiştir. Minos Uygarlığı, Avrupa tarihinin ilk gelişmiş uygarlığı kabul edilmektedir. Girit'teki en önemli Tunç Çağı yerleşimleri Knossos, Zakro, Phaistos, Palaikastro, Gurnia, HagiaTriada ve Khania (Hanya)'dır. Bunlardan Knossos, Zakro ve Phaistos'ta birer saray bulunmaktadır.

Girit'in M.Ö. 3000-2100 yılları arasına tarihlendirilen erken döneminde (Erken Minos Uygarlığı), daha sonraki görkemli sarayların ilk örnekleri sayılan anıtsal yapılar görülmeye başlanmıştır. M.Ö. 3. bin yılın sonlarına doğru tunç döküm tekniklerinin gelişmesi ve uzun gemilerin ortaya çıkmasıyla Girit'in özellikle Mısır ve Akdeniz çevresindeki uygarlıklarla ticari ilişkileri başlamıştır. Minos seramiğinin

Doğu Akdeniz boyunca Mısır'a kadar ulaşması, Mısır mezar resimlerinde Giritli elçilerin betimlenmiş olması, bu ticaretin ne kadar geniş ölçekli olduğunu göstermektedir. M.Ö. 2. bin yılın başlarında önemli bir ticaret merkezi olarak öne çıkan Mari kentinde Girit kökenli silahların bulunması bu Kuzey Suriye ile kurulan ticaret ağına örnek gösterilmektedir. Yine Mari tabletleri *kaptaru* adını verdikleri (olasılıkla Karialı) tüccarlardan söz etmektedir. Giritliler ürettikleri zeytinyağı, şarap ve dokuma ürünlerini Doğu Akdeniz'de pazarlamış ve karşılığında bakır, tunç, kalay gibi hammaddeleri almışlardır.

M.Ö. 2100-1600/1400 yılları arasına tarihlenen dönemde (Orta Minos Dönemi), Girit, uygarlığı en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde başta adanın kuzey kıyısındaki Knossos olmak üzere Zakro, Malliave Phaistos şehirlerinde büyük saraylar kurulmuştur. Phaistos kentinde bulunan bazı mühürlerin, Anadolu'da Karahöyük (Konya), Acemhöyük (Aksaray-Yeşilova), Kültepe (Kayseri) ve Boğazköy'de de (Çorum-Boğazkale) ele geçirilmiş olması, Girit ve Batı Anadolu ticaret ilişkilerinin Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde başlamış olabileceğini akla getirmektedir. Batı Anadolu kıyısında kurulmuş olan kıyı kentleri muhtemelen bu ticarette bağlantıyı sağlayan merkezler durumundadır.

M.Ö. 1900'lere doğru Knossos'daki bir kral, diğer sarayları hâkimiyeti altına alarak, Girit'i tek bir yönetim altında birleştirmiştir. Ancak M.Ö. 1700-1650 arasındaki bir dönemde, saraylar büyük bir deprem sonucu veya Anadolu'dan gelen bir istila sonucu yıkılmıştır (İlk Saraylar Dönemi-M.Ö. 1900-1700). Hemen ardından saraylar daha büyük ve görkemli olarak yeniden inşa edilmiştir. Dönemin sonlarına doğru (M.Ö. 1400 civarı) yaşanan büyük deprem, hem sarayların hem de ada uygarlığının sonunu getirmiştir (İkinci Saraylar Dönemi- M.Ö. 1700-1450/1400). Bu son yıkımdan adada yalnızca Knossos ayakta kalabilmiştir. Bu dönem aynı zamanda Yunanistan'daki Akaların güçlü olduğu bir dönemdir. M.Ö. 1400-1150 yılları arasına tarihlenen dönemde (Geç Minos Dönem), Girit önce Peloponnes Akhalarının (1400'ler) daha sonra 1200'lerde

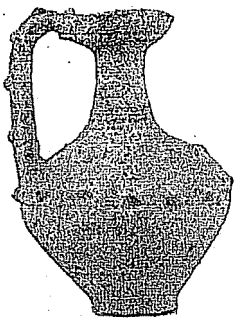

Knossos Sarayı kalıntıları

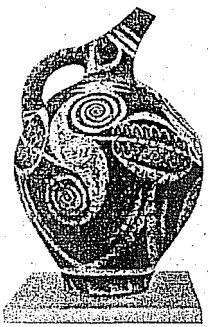
ise Yunanistan'ı istila eden Dorların saldırısına uğramıştır. Bu saldırılar, Girit Adası'nın eski önemini yitirmesine yol açmıştır. Bundan sonra Ege'de liderlik, Girit'ten Yunanistan'a geçmiştir.

Minos Uygarlığı: Giritliler, Tun Çağı'nın başlarından itibaren Ugarit ve Mısır ile ticari ilişkiler kurmuşlardır. Mısır'ın delta bölgesindeki kentlerde bulunan Minos seramikleri ve rölyefler, Giritlilerin bu bölgede tacir ve paralı savaşçı olarak bulunduğunu göstermektedir. M.Ö. 1600'lere tarihlenen arkeolojik bulgular ise Girit'in Yunanistan'daki Peloponnes Yarımadası'nın kuzeydoğu bölgesinde kurulan Miken kenti ile ticaret yaptığını göstermektedir. Yoğun ticari ilişkiler Giritlilerin güçlü bir donanmaya sahip olmalarına neden olmuştur. Bu donanmayla Doğu Akdeniz kıyılarından İber Yarımadası'na (İspanya) kadar ulaşabilen Giritliler, kısa sürede zenginleşerek görkemli saraylar ve kentler inşa etmeye başlamışlardır. Bu saray ve kentlerin surlarla çevrilmemiş olması adada güçlü bir egemenliğin, kentler arasında barış ve uyumun olduğunun göstergesi olarak kabul edilmektedir. Girit'te ilk sarayların kurulmasıyla seramiğin hızlı ilerleme kaydetmesi aynı zaman dilimine rastlamaktadır. Bu dönemin tercih edilen süsleme sitili barbotinken, dönemin sonunda *kamares* stilinde yapılmış seramikler ortaya çıkmıştır. Barbotin, ıslak kil kabın yüzeyine küçük parçaların eklenmesi ya da kilin çimdikleme ile dışarı çekilerek şekillendirilmesi yapılmaktadır. Kamares ise siyah zemin üzerine kırmızı ve beyaz renklerle boyanmış, geometrik spiral ve eğri motiflerin oluşturduğu konsepttir.

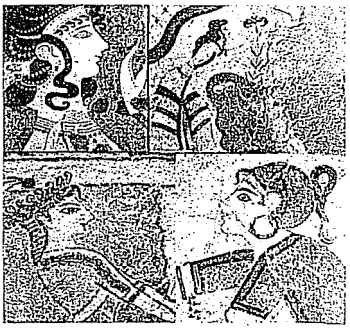
Barbotin stilinde yapılmış Minos sürahisi (British Museum)

Kamares stilinde yapılmış Minos (Phaistos) sürahisi (Herakleion A.Museum)

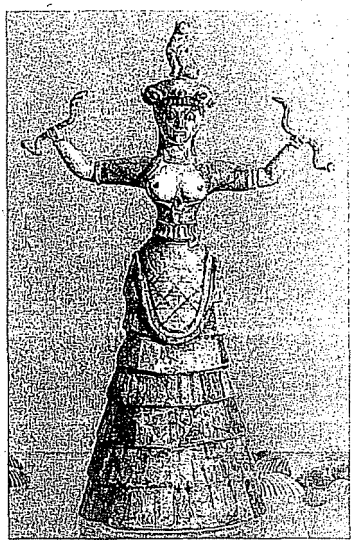
Minos sarayları motifli ve figürlü duvar resimleri ile süslenmiştir. Duvar resimlerinin önemli bir kısmı M.Ö. 1500 yıllarında tarihlen-

dirilmiştir. Taş heykel ve rölyeflerin fazla bulunmadığı Minos sanatında "minyatür fresk" olarak da adlandırılan küçük boyutlu insan figürlerine sıkça rastlandığı görülmektedir.

Knossos Sarayı'ndan insan freskleri – (Herakleion Archaeological Museum)

Zambaklı ve uzun tüylerle süslü bir taç taktığı için "Zambaklı Prens" adı verilen boyalı alçı kabartma erkek figürü ile bukleli saçları ve kırmızı dudaklarıyla süslü, modern bir genç kızı andırdığı için "Parisli Kız" adıyla anılan resim, Knossos Sarayının en tanınmış freskleridir. Bunun yanı sıra dinsel törenlerle ilgili sahnelerde boğaların boynuzlarına tutunarak kendilerini havaya fırlatıp takla atan genç kız ve erkek atletler de dikkat çekmektedir. Minos sanatında küçük boyutlardaki fildişi, fayans ve tunç heykelcikler arasında en göze çarpan eser, Knossos'ta bulunan ve ellerinde yılanlar tuttuğu için "Yılanlı Tanrıça" adıyla bilinen fayans kadın heykelciğidir. Bu heykelcik dönemin kadın giysileri hakkında da fikir verecek derecede incelikle işlenmiştir. M.Ö. 1600-1500 yılları arasında duvar resimlerinde doğa betimlemelerinin yaygınlaştığı bilinmektedir. Knossos'taki "Freskler Evi" bu resimlerin en güzel örneklerini barındırmaktadır.

Knossos Sarayı'nda ele geçirilen yılanlı tanrıça- (Herakleion Archaeological Museum)

Yeni saraylar Dönemi'nde gelişim gösteren Minos mühürleri genellikle sert ve yarı kıymetli taşlardan (karneol, oniks, akik, yeşim, hematit, ametist vb) mercek veya badem biçimi verilerek yapılmıştır. Mühürlerde hayvan ve doğa tasvirleri ile kült törenlerinden sahneler konu edilmiştir. Zakro mühürlerinde diğer mühürlerden farklı olarak daha fantastik tasvirlere yer verilmiştir.

Girit kralları, firavun, labarna ve ceaser gibi hanedanlık unvanı olan Minos sözcüğü ile anılmışlardır. Adayı Knossos'tan yöneten ve kendisine yardımcı olan geniş bir memur kadrosu bulunan Minos, dini gücü de elinde bulundurmuştur. Girit dini hakkında yeterli bilgi olmamasına rağmen Minosluların, yüksek dağ tepelerine veya şehir içindeki geniş alanlara açık hava tapınakları inşa ettikleri, buralardaki sunakların etrafında çeşitli kutsal törenler düzenledikleri bilinmektedir. Yunan ve Latin yazarların eserlerinde bahsettikleri *Diktynna* ve *Britomartis* adlarının Minos kaynaklı olduğu bilinmektedir. Diktynna, Dikta Dağı ile bağlantılı bir tanrıçanın adıdır. Britomartis'in ise tanrıçanın epitotu olabileceği düşünülmektedir. Tanrıça bir dağı tepesinde aslanların arasında; güvercin ve ev haşhaş çiçeği ile birlikte ya da ellerinde yılanla tasvir edilmiştir. Tanrıçanın kılıç ve kalkan taşıyan savaşçı tasviri de bulunmaktadır. Bu tanrıçanın Yunan panteonundaki kadın tanrıçalara temel oluşturduğu kabul edilmektedir. Velkhanos, Hyakinthos Lino, Plutos ve Dionysos, Minos Yunan öncesi kültürlerle bağlantılı kabul edilen tanrısal karakterlerdir.

Dikta Mağarası'nda ele geçirilmiş ve iki grifon arasında bir tanrıçanın betimlendiği mühür (Herakleion Archaeological Museum)

Minos dinindeki kutsal semboller çift ağızlı kült ve adak baltası, kutsal boynuz çifti ve kutsal düğümdür. Boynuz çifti tapınaklardaki sunaklar üzerine yerleştirilmiş; kült baltaları Knossos sarayının duvarlarında ve kutsal kaplarda, kutsal düğüm ise seramik kaplarda motif olarak kullanılmıştır.

Girit'te iki tür yazı kullanılmıştır. İlki, M.Ö. 1900'den itibaren kullanılmaya başlayan ve resimlerden oluşan piktografik yazı, diğeri M.Ö. 1600'lerden sonra geliştirilen, bir tür çizgi yazısı olan Linear-A

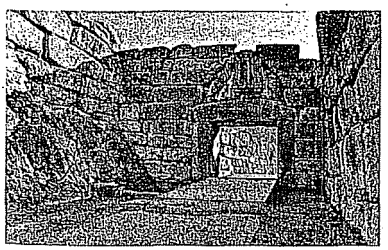
denilen ve Girit saraylarında rastlanan yazıdır. Akhalar, Minos'ta kullanılan Linear-A yazısını kendi dillerine uydurarak Linear-B denilen ilk Yunanca yazıyı kullanmışlardır. M.Ö. 1450'lerden sonraya tarihlenen Linear B yazısına Girit'te sadece Knossos ve Khania'da rastlanılmıştır.Linear A yazısı henüz çözülememiştir. Linear B yazısı ise İngiliz mimar Michael Ventris tarafından çözülmüştür.

Miken: Sanat, mimari ve ticaret alanlarında gelişmiş bir kültür yaratan Girit Krallığı'nın çöküşüyle ekonomik alanda ortaya çıkan boşluğu, Anakara Yunanistan'ı M.Ö. 2 bin yılın başlarında istila ederekburada Miken kültürünü yaratan Akhalar, doldurmuştur.

Yunanistan'da Tunç Çağı'nın *Hellas* olarak adlandırıldığı dikkate alındığında, Hint Avrupalı bir kavim olan Akhalar, *Kar, Leleg, Pelasg* adı verilen halkların yaşadıkları bölgelere yerleşmeleri sürecine Erken Hellas Dönemi (M.Ö. 2750-2000); Girit etkisinde yeni bir kültür yaratmaya başladıkları sürecine Orta Hellas Dönemi (M.Ö. 2000-1600); Girit saraylarının yıkılmasının ardından Akdeniz ticareti ele geçirmeye başladıkları sürece Geç Hellas Dönemi (1650-1150) denilmektedir. Bu dönemden sonra gelen ve Miken uygarlığının en parlak dönemi olarak kabul edilen "Akha Kahramanlık Çağı"nda ise güçlü sur duvarlarıyla çevrilmiş Mykenai, Tiryns, Midea, Gla, Teb, gibi kentler kurulmuştur. Bu kentlerde başta kralın sarayı olmak üzere yöneticilerin oturduğu konut, depo, arşiv binası ve atölye olarak kullanılan yapılar yükselmeye başlamıştır.

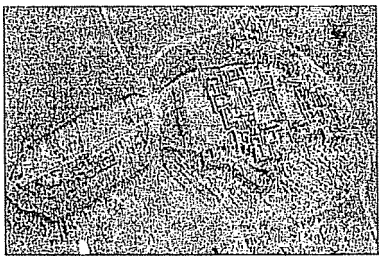

Miken ve Minos kentleri bazı yönlerden sonraki Yunan kentlerine öncülük etmişlerdir. Minos kenti, bir saray ve bir çeşit agora olarak nitelendirilebilecek açık bir alandan oluşan bir merkezin çevresinde gelişmiştir. Muhtemelen bu açık alanda şenlikler, törenler ve siyasi toplantılar organize edilmiştir. Miken kentleri ise dayanıklı bir kaleye eklenmiş ve kuvvetli surlarıyla dikkat çekmektedir. Bu kentlerden Argolis bölgesinde kurulmuş olan Mykenai (Miken) kenti, Miken uygarlığına adını vermiştir. Pelopones Yarımadası'nın kuzeydoğusunda, alçak bir tepe üzerine kurulmuş olan kente, bir altarın üzerinde ön ayakları ile yükselen iki aslanın betimlendiği Arslanlı Kapı'dan girilmektedir. Kente girildiğinde, Arslanlı Kapı ile aynı dönemde inşa edilen ve ambar olarak

Aslanlı kapı- Mykenai

kullanılan bir yapı dikkati çekmektedir. Bu yapının hemen gerisinde ise altı adet kuyu mezarı içeren bir nekropol alanı bulunmaktadır. Kentte bir kült merkezi ile kente su sağlayan bir yer altı sarnıcının kalıntılarına da rastlanılmıştır.

Tiryns kentinin rekonstrüksiyonu

Argos Ovası'nın aşağı kısmında küçük bir tepe üzerine kurulmuş olan Tiryns kenti, en eski Miken yerleşimidir. Kentteki saraya ulaşabilmek için Mykenai'dekilerin benzeri olan iki kapıdan geçmek gerekmektedir. Yunanlılar, İç kale olarak da bilinen Tiryns Sarayı'nın büyük taşlarla örülmüş olan surlarının, Kyklop denilen tek gözlü devasa yaratıklar tarafından efsanevi kral Proteus için yapıldığına inanmış ve bu tür duvarlara *kiklop duvarı* adını vermişlerdir.

Boiotia bölgesinde Kopais Gölü'nün doğu tarafında bulunan bir tepe üzerine inşa edilen Gla kenti, Tiryns ve Mykenai yerleşimlerine oranla daha geniş bir alana kurulmuştur. Kentin kulelerle desteklenen dört giriş kapısı vardır. Boiotia bölgesindeki bir diğer Miken kenti de Teb'dir. Bu kenti çevreleyen kalın sur duvarları Homeros başta olmak üzere pek çok Antik Dönem yazarları tarafından dile getirilmiştir. Argos Ovası'nın doğusundaki bir tepe üzerine kurulan Midea kentinin büyük kaya parçaları kullanılarak yapılmış sur duvarları ile iki giriş kapısı bulunmaktadır.

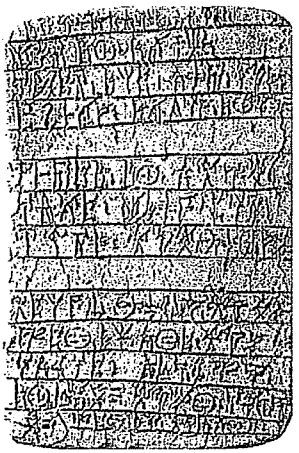
Yunanistan'ın engebeli ve tarıma uygunsuz yapısı Mikenlilerin ekonomik etkinliklerini doğrudan belirlemiş, Miken kentlerinin, Giritliler tarafından oluşturulan Doğu Akdeniz ticaret ağını, tarihleri boyunca faal biçimde kullanmalarına neden olmuştur. Mikenlilerin Doğu Akdeniz ile yaptıkları ticaretin en önemli arkeolojik kanıtlarından biri Akdeniz açıklarında bulunan Uluburun batığıdır. Batık'ta ele geçirilen günlük kullanıma yönelik seramik, silah, takı ve mühürlerden Mikenlilerin bu gemide seyahat ettikleri anlaşılmaktadır. Mısır firavunu III. Amenhotep dönemine tarihlendirilen bir heykel kaidesinde bulunan yazıtta Mykenai, Thebes, Knossos, Phaistos, Amnisos, Kydonia, Kythera, Messenia gibi kentlerin isimlerinin geçmesi Mısır ve Ege coğrafyası arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemli bir argümandır.

Mikenlilerin Doğu Akdeniz ile karşılıklı ticari ilişkilerinde Batı Anadolu bölgesinin önemli bir yeri vardır. Mikenlerin en önemli ekonomik girdisini oluşturan zeytinyağı üretimininham maddesi olan zeytin ağaçları, Batı Anadolu kıyıları boyunca geniş bir yayılım göstermekte'dir. Batı Anadolu'da Miken etkisinin en yoğun olarak görüldüğü alan Karia Bölgesi'dir. Bu bölgede yer alan Miletos kenti, hem Minos hem de Miken döneminde Doğu Akdeniz'den gelen malların ticaretinin yapıldığı önemli bir liman konumundadır.

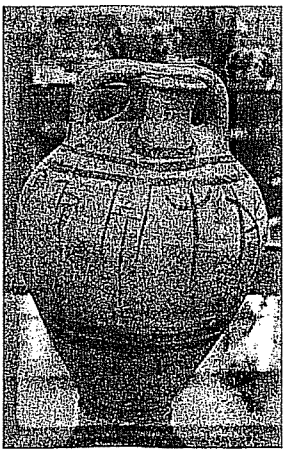
Mikenliler, Doğu Akdeniz ve Batı Anadolu kıyılarının dışında Kuzeybatı Anadolu'da da bir üs kurarak Karadeniz'e de açılmak istemiş, Karadeniz'e açılan boğazlara hâkim olduğu içinbu isteğe engel olan Troya kentine savaş açmışlardır. Kenti ele geçiren Mikenliler, Karadeniz üzerindeki hedeflerini gerçekleştiremeden Ege Göçleri denilen yeni bir istila dalgasının içine çekilmişlerdir. Bu göçlerle, Yunanistan'ın kuzeyinde bulunan Dor kabileleri, güneye ilerleyerek Miken uygarlığına son vermiştir. Bu istila sonrasında bazı Mikenliler, önceden koloniler kurmuş oldukları Batı Anadolu kıyılarına göç ederek, İyon Uygarlığını meydana getirmişlerdir.

Miken Uygarlığı: Mikenliler, Girit'in Linear A yazısını kendi dillerine uyarlayarak Linear B adı verilen bir yazı sistemi geliştirmişlerdir. Linear B tabletleri Anakara Yunanistan'da, Mykenai, Teb, Tiryns ve Pylos'ta ele geçirilirken Girit adasında sadece Knossos ve Kydonia'da bulunmuştur. Her işaretin bir heceye karşılık geldiği bu yazının çözülmesi, Miken kültürü hakkında bilgi edinilmesini sağlamıştır.

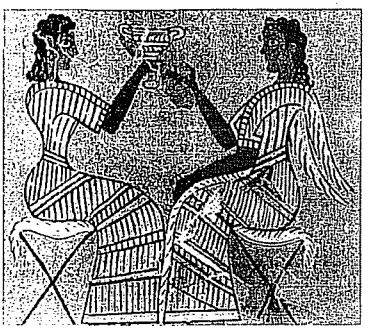
Linear B tabletleri-Pylos

Üzerinde Linear B yazısı bulunan vazo-Teb

Miken tabletlerinde geçen Ekhelavon dışında hiçbir kralın adı bilinmemektedir. Ağırlıklı olarak saraya ait ekonomik kayıtların konu edildiği tabletlerde devlet ve yönetimi hakkında dolaylı yollardan bilgilere de rastlanılmaktadır. Tabletlerden öğrenildiğine göre Miken saray hiyerarşisinin en üstünde bulunan kişi "Vanax (Vanaks)" adı verilen bir yöneticidir. Vanaks, dini törenleri, ekonomik ve askeri işleri yöneten; Tanrı ve tanrıçalara sunularda zengin bağışlarda bulunan kişidir. Bu durum Pylos'ta bulunan bir tablete şu satırlarla ifade edilmiştir:

> "Poseiden'a bağış olarak; Ekhelawon 480 I.Buğday, 108 I. şarap, 1 boğa, 10 peynir, 1 koyun postu, 6 I. bal verecektir." (Gür, 2014)

Pylos Sarayı'nın duvarına, kadeh kaldıran iki kişi betimlenmiştir.

Aynı tablette, vanaks olarak anılan kişinin ardından "lawagetas" (Lavagetas) denilen ikinci bir kişinin adı zikredilmektedir. Tabletten anlaşıldığı kadarıyla bu kişi Tanrı Poseidon'a Vanaks'tan daha az sunuda bulunmaktadır. Lavagetas'ın ordunun başındaki kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bir başka Pylos tabletinde, Lavagetas'ın sahip olduğu mülkün, Vanaksın mülkiyetinin üçte biri kadar olduğu yazmaktadır. Miken toplumunda hanedana bağı olan soylu sınıfı tanımlamak için *e-qe-ta* sözcüğü kullanılmıştır. Tabletler bu kişilerin toprak ve köle sahibi olduklarını bildirmektedir. Tabletlerde geçen *Guasileus'* in yerel bir lider ya da şef olduğu düşünülmektedir. Tabletler Miken toplumundaki sınıfsal yapı hakkında da bilgi içermektedir. Tabletlerde Miken halkının zanaatkâr, madenci, dokumacı, fırıncı, çoban, çiftçi ve gemi yapımcılığı gibi meslekleri icra ettiği anlaşılmaktadır. Saraylardan yönetilen Miken ekonomisinin temelini zeytincilik, şarap ve dokumacılık oluşturmuştur. Dokumacılıkta en çok kullanılan malzeme yün ve ketendir.

Gerek Minos gerekse Miken uygarlıkları, Doğu Akdeniz ile gerçekleştirdikleri zeytinyağı ve şarap ticaretinde bölgeye özgü testi ve amforalar kullanılmıştır. Bunlardan üzengi kulplu testiler ilk olarak Minoslular tarafından üretilmiştir. Bu testiler içlerindeki sıvının

dökülmeden aktarılmasını sağlayacak nitelikte yapılmışlardır. Mikenlere özgü olan ve genellikle yağ depolamak amacıyla kullanılan armut biçimli amforalara Doğu Akdeniz ve Batı Anadolu'da yaygın olarak rastlanmaktadır. Pyxis adı verilen *alabastron*lar ise koku ve merhem saklamak için kullanılmıştır. Miken ürünlerinin Kıbrıs'a taşınmasında kullanılan kaplardan biri de kraterlerdir. *Krater*, şarabın suyla karıştırıldığı geniş ağızlı kaplardır. Kıbrıs'ta çok miktarda ele geçirilen bu kapların en göze çarpan özelliği üzerlerine çoğunlukla savaş arabalarının işlenmiş olmasıdır.

Armut biçimli amfora

Alabastron

Üzengi kulplu testi

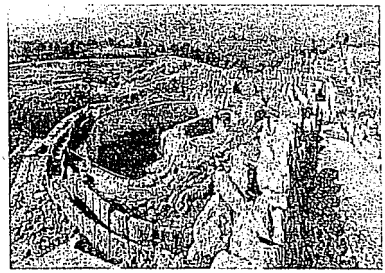

Savaş arabalı Miken krateri (Metropolitan Museum of Art)

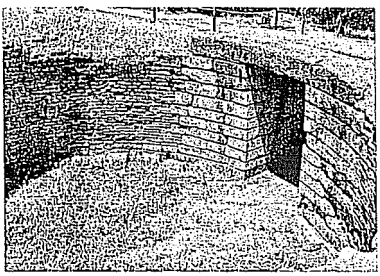

Linear B tabletleri Miken dini ve tanrıları hakkında da bilgi içermektedir. Poseidon, Zeus, Potnia, Divia, Hermes, bu tabletlerde en fazla ismi zikredilen tanrıların başında yer almaktadır. Mikenlerin en önemli kült merkezi Mykenai' de bulunmaktadır. Sarayın güney kısmında ve sur duvarlarının içinde bulunan yapıyı saray elitinin kullandığı düşünülmektedir.

Mikenlerin ölü gömme gelenekleri ve mezar mimarilerine göz atılacak olursa en erken mezarların M.Ö. 1600-1500'e tarihlenen "kuyu mezarlar" olduğu dikkati çekmektedir. 15 metre kadar derine kazılan ve içikare biçimli taşlarla örülen bu mezarların en detaylı örneklerine Mykenai kentinde rastlanılmıştır. Erken dönemlerin yönetici sınıfına ait olduğu kabul edilen kuyu mezarlar, A mezar halkası (M.Ö. 1570-1500) ve B Mezar Halkası (M.Ö. 1650-1550) olmak üzere iki şekildedir. A Mezar Halkası, 1876'da H. Schliemann, B Mezar Halkası ise 1952'de Yunanlı arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır. M.Ö. 1500'den sonra ise *tholos* yapılmaya başlanmıştır. Uzun bir koridor yapısıyla içine girilen Tholos mezarlarının kubbesi arı kovanı şeklinde bindirme taşlarla inşa edilmektedir. Büyük ihtimalle kral ve yakın akrabalarının gömüldüğü bu me-

Miken'de bulunan kuyu mezar.

Miken'de bulunan tholos mezar.

zarlarda, savaşçılık özelliklerini belirten birçok altın ve bronzdan imal edilen kılıçlar, zırhlar ve bunun yanında altın maskeler ve çeşitli elişi eserler bulunmuştur. Tholos mezarların Messenia'da ortaya çıkmıştır. Kuyu mezarlarda bulunan ilk eserlerde daha çok Minos; tholos mezarlarda bulunan eserlerde ise Miken etkisi görülmektedir. Tholos mezarların en ünlüsü içindeki değerli eşyalardan dolayı Atreus Hazine Binası olarak adlandırılan *klytemnestra* mezar yapısıdır. Çatısı tonozla kaplı bu mezarlarda giriş için *dramos* adı veilen dar bir koridor ve dairesel planlı bir mezar odası bulunmaktadır.

Yunan Karanlık Çağı: Akha uygarlığının M.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısında kuzeyden gelen istilacıların baskısı sonucu zayıfladığı ve Ege Göçüolarak anılan bu istilanın son dalgasını oluşturan Dorlar tarafından tamamen ortadan kaldırıldığı tahmin edilmektedir. Ege coğrafyasını, Doğu Akdeniz'i ve Anadolu'yu derinden etkileyen göç dalgası, yaklaşık M.Ö. 12. ve 8. yüzyıllar arasında, yazılı belgelerle aydınlatılamadığı için karanlık bir dönem olarak adlandırılan bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur.

Anakara Yunanistan'da yapılan kazı çalışmaları, Karanlık çağın başlangıcında, hiçbir yerleşimin ayakta kalmadığını, neredeyse bütün anakara merkezlerinin bir yangınla yıkıldığını ortaya çıkarmıştır. Bu yıkımların etkisi özellikle sarayların bulunduğu alanda daha fazla hissedilmektedir. İlk yıkılan saraylardan birinin Teb Sarayı olduğu tahmin edilmektedir. Argos bölgesinde M.Ö. 1200 yılının sonunda yerleşimlerin boşaltıldığı ya da terk edildiği; yine bu dönemde Zygouries kentindeki yıkılmış küçük kasabanın tekrar iskân edilmediği tespit edilmiştir. Yapılan kazılarda Mykenai, Tiryns ve Midea 'daki bütün yerleşimin şiddetli bir yangınla yıkıldığı anla-

şılmıştır. Pylos'ta bulunan Nestor Sarayı'nın yıkılmasının ardından civarda bulunan küçük çaplı 150- 200 kadar yerleşmenin neredeyse tamamı terk edilmiştir.

Eurotas Nehri'nin batısında yer alan ve ileride Sparta Krallığı'nın kurulacağı yerin hemen yanında bulunan Menelaion yerleşmesi de yakılan ve M.Ö. 8. yüzyıla kadar terk edilmiş halde kalan kentlerdendir. Bu dönemde Girit'in orta ve doğu bölümlerindeki yerleşmelerin de boşaltıldığına dair arkeolojik kanıtlar mevcuttur. Knossos'ta bir liman kasabası olan Amnisos, Mallia'nın bazı bölümleri ve AghiosPhanourios'ta bulunan büyük bir yerleşimin 12. yüzyıl başında boşaltıldığı anlaşılmıştır.

Karanlık çağda yazı kullanılmamış, Miken döneminin renkli ve kaliteli rölief ve çömlekçilik sanatı kaybolmuş, vazo süslemelerinde sıklıkla geometrik desenler kullanılmıştır. Atlı arabaların süslemelerde kullanılmaması eski yoğunlukta kullanılmadıkları biçiminde yorumlanmaktadır.

Yunanistan'ın karanlık çağdan çıkmaya başladığı dönem yaklaşık M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısı olarak kabul edilmektedir. Bu dönem hakkındaki bilgilerin kaynağı, ağırlıklı olarak M.Ö. 8. yüzyılın başında yaşamış olan Homeros'un "İlyada ve Odysseia" adlı destanlarıdır. Önceleri "basileus" adı verilen kralların yönetiminde bulunan Yunan toplumunun zengin aristokrat sınıfının zamanla kralları devre dışı bıraktığı tahmin edilmektedir.

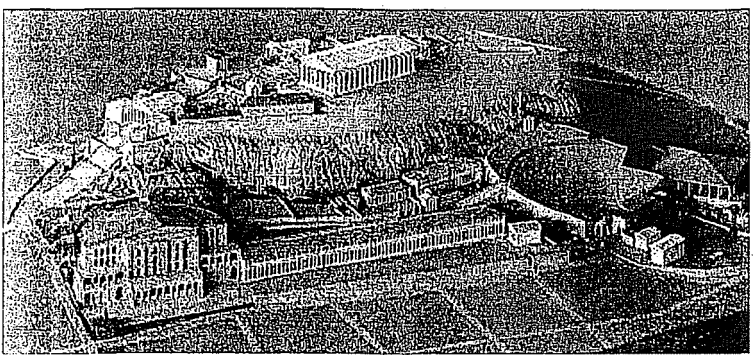

Homeros

Yunan Alfabesinin Ortaya Çıkışı: M.Ö. 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde Doğu Akdeniz deniz ticaretinde önce Minos Uygarlığı'nın, Knossos'un yıkılışının ardından ise Miken Uygarlığı'nın etkin olduğu görülmektedir. M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllarda ise deniz ticaretinin kontrolünün Fenikelilere geçtiği görülmüştür. Fenikeliler bu dönemde, Kuzey Afrika, Sicilya, Sardinya, İspanya ve Kıbrıs'ın güneyine koloniler kurmaya başlamışlardır. Yunan alfabesi, Fenikeliler ile geliştirilen ticari ilişkilerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Yunanlılar, Akhalıların kullandığı Linear B yazısını geliştirmiş, Fenikelilerden aldıkları sessiz harflerle Eski Yunan alfabesini

oluşturmuşlardır. Bu alfabe, zaman içerisinde sessiz ve sesli harflerin yazıya dökülmesine dayalı ilk gerçek alfabeye dönüşerek, İtalik, Latin, Got, Ermeni, Gürcü ve Kiril (Rus) alfabelerine öncülük etmiştir.

Kent Devletlerinin (Polis) Kuruluşu: Minos ve Mikenve ilk Yunan kentlerininmerkezi, *akropol* denilen ve kolay savunulabilen yüksek bir tepedir. Yüksek kent anlamına gelen akropolis, içndeki saray ve tapınak gibi yapılarla, kentin yönetsel ve dinsel merkezi konumundadır. Akropolis, Eski Yunan uygarlığının klasik dönemi içinde biçimlenen ve *polis* adı verilen kent devletlerinin çekirdeğini oluşturmuştur.

Yunan akropol rekonstrüksiyonu (M. Lahanas)

19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan *kent devleti* kavramı genel olarak Antik Çağ'da Yunan, Fenike ve Ortaçağ İtalyası kentleri için kullanılmaktadır. Kent devleti, bulunduğu bölgede ekonomik ve kültürel yaşamı yönlendiren bir merkez konumuna sahip bağımsız bir kente dayalı siyasal sistemin adıdır.

Tunç Çağı'nın sonlarında Yunanistan'da yaşanan Dor baskısı sonucu Anadolu'nun batı kıyılarına göç eden Akha toplulukları, İonya bölgesinde, eski yerleşim merkezlerini yeniden iskân ederek ilkkent devletlerinikurmaya başlamışlardır. Anadolu'da kurulan en eski kent devleti, Smyrna (İzmir) dir. Yunanistan'da kent devletlerinin kurulma sürecinin M.Ö. 8. yüzyıl - 6. yüzyıllar arasında, ekonominin canlanması ve nüfusun artmasına paralel olarak hızlandığı kabul edilmektedir.

Kent devletlerinin siyasal yapısını oluşturan en önemli iki unsur halk (ethnos) ve kent (polis) olmuştur. Kentin merkezini dini ve ida-

ri yapıların bulunduğu akropolis oluşturmaktadır. Sikkenin icadı ile de kendi parasını basan, halk meclisi (demos), danışma meclisi (boule) gibi kurumları bulunan kent devletlerinin sahip olduğu üç özellik başka devletlerin egemenliğinde olmama (eleutheria), kendi kendini yönetebilirlik (autonomia) ve kendine yeterli bir ekonomiye sahip olmadır (autarkhia).

Yunanistan'ın topografik yapısından dolayı ekonomik ve siyasal düzeniyle otonom, dünya görüşü ve yaşam biçimi yerel özelliklere sahip polisler hiçbir zaman daha büyük birimlere dönüşmemiş ve merkezileşememiştir. Yani bölünmüş engebeli coğrafya ve dağ sıraları arasına sıkışmış küçük düzlükler, büyük yerleşmelere izin vermemiştir. Bunun yanı sıra Yunan topraklarındaki tarımsal ürün çeşitliliğinin az olması, halkın kendi kendine yeterli olmasını sağlamıştır. Bu nedenle ülkenin değişik bölgelerini birbirine zorunlu kılan bir işbölümü ve uzmanlaşma ortaya çıkmamıştır.

Yunan Kolonizasyon Dönemi: Yunanlıların M.Ö. 750-550 yılları arasında, Ege, Marmara, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında koloniler kurdukları yaklaşık 200 yıllık sürece Büyük *Kolonizasyon Dönemi* denilmektedir. Yunanlılar bu dönemde Korinth, Megara, Phokis, Euboia Adası'ndaki Eretria, Khalkis ve Kyklad adalarındaki kentler, Marmara, Trakya, İtalya, Sicilya, Kuzey Afrika, İspanya ve Karadeniz kıyılarında, irili ufaklı birçok koloni kurmuşlardır. Güney İtalya ve Sicilya'daki en önemli Yunan kolonileri Kyme, Metapontion, Naksos, Zankle, Sybaris, Taras, Kroton'dur.

Batı Anadolu'nun Miletos ve Phokiakentleri ise M.Ö. 7. yüzyılda Karadeniz'in güney kıyılarına yönelerek Sinope (Sinop), Kerasus (Giresun), Trapezus (Trabzon), Kotyora'da (Ordu) birçok koloni kurmuşlardır. Miletos ve Phokia kentlerinin Karadeniz'e yönelmesinin nedeni Lidya Devleti'ninbu kentlerin Anadolu'daki ekonomik faaliyetleri kısıtlamasıdır. Byzantion (İstanbul) ve Kalkhedon (Kadıköy) ise Yunanistan'ın Attika bölgesinde bulunan Megara kentinin kolonisidir. Bu dönemde Anadolu'nun güneyinde Rodos'tan gelen Dorlar tarafından kurulan Nagidos (Bozyazı) ile Samoslular (Sisam) tarafından kurulan Kelenderis (Aydıncık) kolonileri bulunmaktadır. Aioller ve Ionlar, kendi ülkelerine daha yakın olan Doğu Akdeniz'e yönelmişler ve Pamphylia'nın düzlük bölgesindekoloni kurmuşlardır.

Yunanların kurdukları kolonilerden ilki *apoikia*lardır. Apoikialar ana kentlerden bağımsız durumdadır. Bu kenti kuranlar ayrıldıkları ana kentindeğil kurdukları apoikiarın yurttaşı sayılmışlar fakat ana yurt-

larıyla dinsel ve kültürel bağlarını da koparmamışlardır. Apoikialardan farklı olan ve *klerukia* adı verilen yerleşimlerde ise koloni halkı ayrıldıkları ana kentin yurttaşı sayılmaya devam etmişlerdir. Apoikia ve kleruhia gibi polis niteliği taşıyan kentlerin yanında *emporion* adını taşıyan ve kıyılarda bulunan pazar yerleri de vardır.

Geniş topraklara sahip tarımsal nitelikteki Yunan kolonileri, hem ekonomik hem de siyasal bir güç olarak gelişim göstermiş, bu gelişimin sonunda M.Ö. 6. yüzyılın ortalarına doğru bütün bu kentler Büyük Yunanistan (Megala Hellas) adıyla anılmaya başlanmıştır. Yunankolonizasyon hareketi, doğuda yükselen güçlü Pers İmparatorluğu ve Batı Akdeniz'de Etrüsklerle işbirliği yapan Fenikelilerin engellemesi sonucu M.Ö. 550'ye doğru gerilemeye başlamıştır.

Yunan Arkaik Çağı

Atina Demokrasisi: Attika Yarımadası'nda kurulmuş bir Akha kenti olan Atina'da yönetim, ilk zamanlarda *basileus* adı verilen kraldayken M.Ö. 8. yüzyıl itibariyle aristokratlara geçmiştir. Yunan kentleri arasında krallığın kaldırılmadığı tek kent ise Sparta olmuştur. Aristokratlar, bu süreçte kendi aralarından seçtikleri üç arkhon (arhon) aracılığıyla devleti yönetmişlerdir:

- Yurttaşlar arasındaki hukuk davalarına bakmakla görevli *Arkhon eponimus.*
- Başkomutan ve askerlik işlerinden sorumlu *Arkhon polemarkhos*
- Din işlerine bakmakla görevli *Arkhon basileus.*

Bu üç arkhona daha sonra *thesmothetai* denilen altı arkhon daha eklenmiştir. Arkhonlara yönetimde yardımcı olan ve yine aristokratlardan oluşan *Areopag Meclisi* bulunmaktadır. Ayrıca siyasi haklara sahip yurttaşların katıldığı *Ekklesia Meclisi* de vardır. Savaş ya da barış kararı almak, devlet memurlarını seçmek ve yasa yapmak bu meclisin sorumluluğundadır. Bütün bu yönetim kurumlarının dışında, Atina'da yönetime katılamayan fakat özgür olan ve mülk hakkını elinde tutan metekler (yabancılar) ile hiçbir hakka sahip olmayan köleler bulunmaktadır.

Atina dâhil bazı kent devletlerinde, krallıkla demokratik yönetim arasındaki geçiş sürecinde "tiranlık" adı verilen yönetim biçimi ortaya çıkmıştır. Arkhonlar örneğinde olduğu gibi siyasi gücün, birkaç kişilik bir grubun elinde toplandığı yönetim biçiminde (oligarşi), iktidarı yasal olmayan yollardan ele geçiren kişiye "tiran" denilmektedir.

Adları bilinen en ünlü tiranlar Argoslu Pheidon, Korinthoslu Kypselos, Atinalı Peisistratos ve Samoslu Polykrates'tir. İktidara geldikleri ilk yıllarda kent için yapıcı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ekonomik ve siyasi gücün tek elde toplanması zamanla tiranların diktatörleşmelerine ve halkın desteğini yitirmelerine neden olmuştur.

Kolonizasyon süreci, Atina toplumunun sınıfsal ilişkilerini derinden etkilemiştir. Ticaret, sanayi ve para ekonomisinin başlaması Atina'da tüccar, gemici ve sanayicilerden oluşan varlıklı bir orta sınıf yaratmıştır. Siyasal iktidarı ellerine geçiren bu sınıfın yönetim anlayışı, toplumdaki gelir ve adalet dengesini kendi lehine bozmuş; kalabalık bir mülksüzler sınıfının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu siyasal ve ekonomik atmosferde sınıfsal bir çatışma kaçınılmaz olmuş, M.Ö. 632'de Kylon adındaki bir aristokrat, yoksul halkın desteğini alarak iktidarı ele geçirmeye çalışmıştır. Kylon'un girişimi soylular tarafından güçlükle önlenebilmiş fakat Atina halkının aristokratlara karşı verdiği mücadele, bir çözüm arayışını zorunlu kılmıştır. Bu arayışta ilk başvurulan kişi Drakon adındaki bir yargıç olmuştur. Drakon, hazırladığı kanunlarla suçu şiddete bir katı bir ceza sistemiyle önlemeye çalışmıştır. Bu durum kısa vadede suç oranlarını düşürmüş olsa da uzun vadede halkın hoşnutsuzluğunu daha da arttırmıştır. Bu nedenle yeni bir kanun yapıcı olarak Solon devreye girmiştir. Drakon yasalarından yaklaşık otuz yıl sonra, M.Ö. 594 yılında uygulamaya konulan Solon kanunlarında, ilk iş olarak borçlarından dolayı özgürlüğünü kaybeden vatandaşların borçlarının silinmesi ve borç köleliğinin yasaklanması esas alınmıştır. Vatandaşların borç karşılığında kendilerini ve aile üyelerini ipotek göstermesiniyasaklanmış, ticaret ve zanaatın gelişmesini destekleyip; ölçü ve tartıda standart sağlamıştır. Solon, yaptığı kanunlarla toplumsalsınıflar arasındaki adaleti sağlamayı, alt ve üst sınıf arasındaki kutuplaşmayı önlemeyi amaçladığı için toplumu, servetlerine göre dört gruba ayırmıştır. Servet ölçüsü kişilerin olarak yılda kaç ölçek (kile/medimnos) buğdaya ya da aynı değerde paraya sahip oldukları esas alınmıştır. Bu sınıflar:

- (1. Sınıf) Yıllık geliri 500 kile ve üstünde olanlar Pentakosiomedimnoi
- (2. Sınıf) Yıllık geliri 300-500 kile olan Hippeis (atlılar)
- (3. Sınıf) Yıllık geliri 200-300 kile olan Zeugşitai (küçük çiftçiler)
- (4. Sınıf) Yıllık geliri 200 kile altındaki Thetes (köleler, yoksul çiftçi ve işçiler)

Solon, bu dört sınıf için dört siyasal kurumu hayata geçirmiştir. Bunlar:

Areopagos Meclisi (Aristokralar) : 1. ve 2. sınıfa mensup 1 olan yurttaşlardan seçilebilir.

Dört yüzler Meclisi (Boule/Bule) : 3. Sınıfa mensup olanlar seçilebilir (Her kabileden 100 üye)

Ekklesia Meclisi : 4. Sınıfa mensup olanlar seçilebilir.

Heliaia : Halk mahkemesi seçilebileceklerdir. Heliaia'nın jürisi 4 sınıfa da açık olacak biçimde tasarlanmıştır. Bu mahkemeyle yurttaşlar herhangi bir arkhonun yanlış buldukları kararını veya uygulamasını mahkemeye taşıyabilme hakkına kavuşmuştur. Solon kanunları ayrıca 4. sınıfa mensup olan yurttaşları askerlikten muaf tutmuştur.

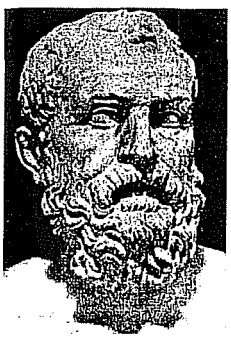

Solon, her ne kadar Atinalılar için demokrasiye giden ilk adımı atmış olsa da Peisistratos adındaki bir soylu, Atina'da tiran olarak başa gelmiştir. Akıllı politika uyguladığı için halktan da destek gören Peisistratos döneminde Atina en parlak zamanlarından birini yaşamıştır. Herkesin eşit hak ve özgürlüklere sahip olmasını savunan tiran, yurttaşların, yeteneklerine göre yönetimde görev alması gerektiğine inanmıştır.

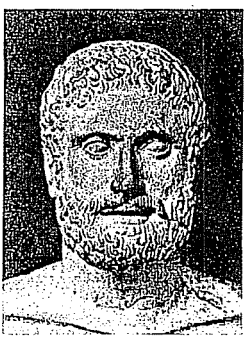
Temelleri, Solon tarafından atılan demokratik sistemin M.Ö. 507 yılında, Kleisthenes tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. M.Ö. 525 yılında arkhon seçilen Kleisthenes, Tiran Peisistratos'un oğullarından Hipparchos'un öldürülüp, Hippias'ın Atina'dan kaçmak zorunda bırakılması üzerine güçlenerek iktidar olmuştur.

Kleisthenes, aristokratların gücünü kırmak için Atina (kent), Paralia (kıyı) ve Mesogeia (iç bölge) olmak üzere üç bölgeye; her bölgeyi de on bölüme ayırmıştır. Kleisthenes, Solon'un kurduğu Dört yüzler Meclisi'ni beş yüz kişiye yükselterek Beş Yüzler Meclisi'ni kurmuştur. 30 yaş üstündeki 500 yurttaştan oluşan ve günümüz yürütme organları (hükümet) gibi çalışan bu meclisin, her kabileden 10 kişi olmak üzere 50 üyesi bulunmaktadır. 20 yaşın üstündeki tüm erkek

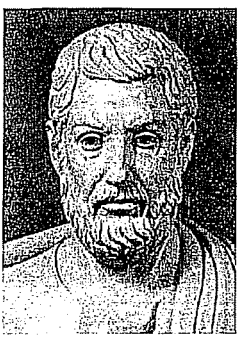
yurttaşların üyesi olduğu Ekklesia Meclisi ise yasama ve yargıdan sorumlu kurum olmuştur. Kleisthenes'in hazırladığı bu sistemle aristokrasinin toplumdaki etkinliğine önemli bir darbe vurulmuştur. Ayrıca ilk defa M.Ö. 487 yılında uygulanan "Ostrakismos" olarak da bilinen çanak çömlek mahkemelerini kuran Kleisthenes, yönetimi ele geçirmeye çalışan tiranların ve demokrasiye tehdit olarak görülen kişilerin deşifre edilmesini sağlamıştır. Yılın belli zamanlarında kurulan bu mahkemelerde, vatandaşlardan, tiran olmasından korktukları kimselerin adlarını çömlek parçalarına yazıp çanaklara atmaları istenmiştir. İsmi 6.000'den daha fazla yurttaş tarafından yazılan kişi on yıl süre ile Atina'dan ayrılmak zorunda bırakılmıştır. Bu mahkemeler zamanla amacından sapmış, masum insanlar politik çıkarlar doğrultusunda sürgünlerin hedefi olmaya başlamıştır.

Solun

Peisistratos

Kleisthenes

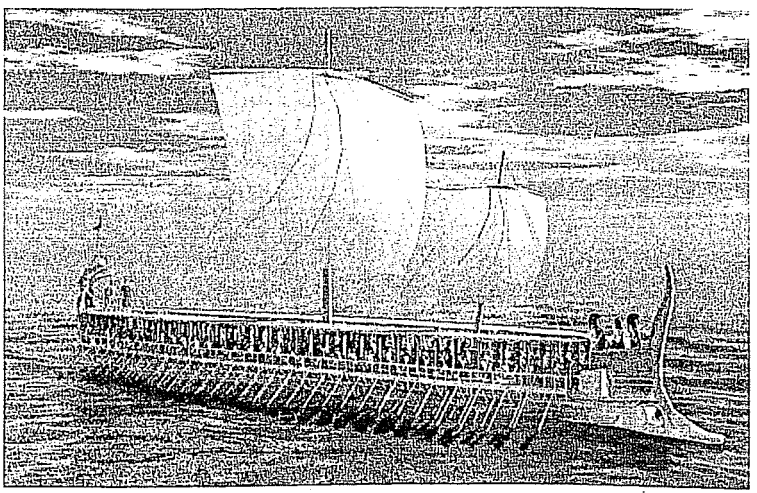

Yunan Klasik Çağı ve Pers Savaşları: Klasik Çağ'ın başlangıcı olarak kabuledilen M.Ö. 5. yüzyıl, Atinave diğer tüm Yunan kentlerinin Pers akınlarına karşı birleştiği bir dönemi karakterize etmektedir. Gelişmiş bir bürokrasiye ve güçlü bir orduya sahip olan Persler, Antikçağ boyunca sınırları Batı Anadolu'dan Hindistan'a uzanan büyük bir imparatorluk kurmuşlardır. İmparatorluğun kurucusu olarak kabul edilen Büyük Kyros, Media bölgesi (Med İmparatorluğu), Lidya, Suriye-Filistin ve Babil'i ele geçirmiştir. Kyros'un yerine geçen Kral II. Kambisesise Mısır' ı işgal etmiştir. Kuzeydeki İskit boylarını hâkimiyetine almak için Balkanlar ve Kuzey Karadeniz'e büyük bir sefer düzenleyen Kral I. Darius, Tuna Irmağı'nı aşarak Makedonya Krallığı'nı haraca bağlamıştır. Perslerin Boğazlara ve Karadeniz'e hâkim olması; Mısır'daki Yunan kolonisi Naukratis›i yakıpyıkması, Yunan ve Ion kentlerini ekonomik bir buhranın içi-

ne çekmiş, başta Miletos olmak üzere Ion kentleri Perslere karşı bir ayaklanma başlatmıştır. Bu isyana Atina ve Eretria kentlerinin destek vermesi Pers-Yunan savaşları silsilesinin başlamasına neden olmuştur.

İyonya İsyanı: Doğu Akdeniz, Boğazlar ve Karadeniz üzerindeki Pers varlığından ekonomik olarak olumsuz etkilenen Ion kentlerindeki isyanı tetikleyen unsur, Aristagoras ve Histiaeus olarak bilinen iki tiranının Perslerin desteği ile seçilerek Miletos'un başına getirilmeleridir. Aristagoras, Pers İmparatoru I. Darius'un kardeşi ve Sardessatrabı olan Artaphernes ile arasını ilişkilerini pekiştirmek için M.Ö. 499 yıllarında Naksos'a karşı ortak bir sefer düzenlemeyi önermiştir. Yürütülen seferin başarısızlıkla sonuçlanması, Aristagoras'ın Miletos'a döndüğünde taktik değiştirerek Batı Anadolu'daki kentlerini Perslere karşı kışkırtmaya başlamış, Yunanistan'a geçerek Atina, Sparta ve diğer kentleri desteğe çağırmıştır. Sparta, destek isteğini geri çevirirken Atina 20 Eretria ise 5 trireme gemiden oluşan donanmayı Miletos'a yollamıştır. Miletos'ta oluşturulan Yunan ordusu, Sardes'es aldırmış, bu saldırı sonrasında kentte başlayan yangınınkısa sürede tüm yerleşime yayılması Ion kuvvetlerinin çekilmesine neden olmuştur. Sardes'in yakıldığı haberini alan Pers ordusu Sardes'e hareket etmiş ve İyonya ordusuna Ephesos civarında yetişmiştir. Ephesos civarında yetişmiştir. "Ephesos Savaşı"(M.Ö. 498) olarak anılan bu çatışma Perslerin zaferiyle sonuçlanmıştır.

Pers-Yunan savaşlarında kullanılan triremenin modern bir illüstrasyonu.

Yenilgiyle sonuçlanan Ephesos Savaşı'ndan sonra Atina ve Eretria birlikleri kentlerine dönmüş fakat Anadolu kentleri ayaklanmaya devam etme kararı almışlardır. I. Darius'un, ordusu, 4 yıl içinde ayaklanan kentlerin çoğunu ele geçirmişlerdir. Miletos önderliğindeki isyanın son mücadelesi Ege Denizi'ndeki Lade açıklarında gerçekleşmiş, Samos (Sisam) donanmasının desteğini çekmesi Yunanlıların yenilmesine neden olmuştur. (M.Ö. 494). Bu zaferden sonra Miletos'u kuşatan Persler, kenti yağmalamış ve halkını sürgüne yollamıştır (M.Ö. 494). Miletos'un ele geçirilmesinden sonra tüm Batı Anadolu kentlerini yeniden düzenlemiş ve kalkınmalarına öncülük etmişlerdir.

Maraton Savaşı: I. Darius, İyonya isyanı bastırdıktan sonra, M.Ö. 492'de Mardonius komutasında bir donanma ve orduyu ayaklanmaya destek veren Atina ve Eretria kentleri üzerine göndermiştir. Pers ordusunun Eretria'yı yakıp yıkarak Atina'ya doğru ilerlemesi Atinalılar'ın Sparta ve öteki kentlerden yardım istemesine neden olmuştur. Sparta'nın savaşmanın yasak olduğu *carneia* bayramı sona ermeden yardım gönderemeyeceğini bildirmesi üzerine Atina ordusu, Perslerin kente gelmesini beklemeyen kamp kurdukları Maraton Ovası'na doğru yürüyüşe geçmiş, yapılan çatışmada Pers ordusunu ağır yenilgiye uğratmıştır (M.Ö. 490). Atina ordusu bu savaşta en büyük desteği Plataia kentinden almıştır. Platia kenti, savaşması için 1000 hoplit (hoplites) göndermiştir.

Termopylae Savaşı: Maraton Savaşı'ndan sonraki dönemde, Perslere karşı ittifak kurmanın zorunlu olduğunu kavrayan Yunan kentleri, Atina ve Sparta çevresinde birleşerek, *Hellen Birliği*'ni kurmuştur. Yunanistan'ı işgal etmek için hazırlıklarını sürdüren Persler'de ise I. Darius'un ölmüş yerine oğlu Kserkses kral olmuştur. M.Ö. 481 yılında Sardes'te devasa bir ordu hazırlayan Kserkses, M.Ö. 480 yılında Çanakkale boğazındaki bütün denizci kentlerden topladığı 1200 parçalık donanmayla boğazı geçmiş ve Trakya'da ilerlemeye başlamıştır. Pers işgaline karşı Makedonya üzerinden Yunanistan'a giren Helen Birliği'nin komutanı Sparta Kralı Leonidas, "Termopylae Savaşı" olarak anılan çatışmada, Heredot'a göre 300 kişiden oluşan birliğiyle Termopylae geçidini 7 gün boyuna tutmuş ve Pers ordusunu oyalamıştır. Leonidas ve birliğinin yenilgisi üzerine Termopylae'yi geçen Pers Ordusu, önce Boiotia kentlerini yağmalamış ardından Atina'yı ele geçirmiştir.

Salamis Deniz Savaşı: Termopylae'de yenilgiye uğrayan Atinalılar, Korinthos ve Salamis Körfezi'ne çekilmişlerdir. Pers ordusunun bir

kısmı Yunan donanmasını takip ederek Salamis'e gelirken ordunun diğer kısmı Atina akropolünü yakmıştır. Pers birlikleri ile Salamis Körfezi'nde yapılan savaşta Persler, ağır bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kalmıştır (M.Ö. 480).

"Salamis Deniz Savaşı" olarak anılan bu savaşın ardından Babil'de bir ayaklanma çıktığı haberini Kserkses, kara ordusundan bir birliği Mardonios komutasında Yunanistan'da bırakarak, boğazlar üzerinden Anadolu'ya geçmiştir. Bu sırada *Hellen Birliği* de bir sonraki yaza doğru Sparta önderliğinde bir ordu kurulmasını kararlaştırılmıştır.

Plataiave Mykale Savaşları: M.Ö. 479 yılında güneye doğru ilerlemeye başlayan Pers Ordusu Komutanı Mardonios, Boiotia ve Attika'da Yunanlıları yenilgiye uğratırken, Platea'da, Spartalı Pausanias komutasındaki birleşik orduya yenilmiştir (Plataia Savaşı). Yunan Donanması, Miletos'un karşısındaki Mykale'de kalan Pers donanmasına da ağır kayıp verdirmiştir (Mykale Savaşı). Savaş sırasında Komutan Mardonios ölmüş, diğer komutan Artabazus ordunun geri kalanını toplayarak geri çekilmiştir. Böylece Batı Anadolu kentlerinin bazıları özgürlüklerine kavuşmuştur.

Delos Deniz Birliği: Plataia ve Mykale Savaşları, Perslerin geri çekilmesine neden olmuşsa da tehdidi tamamen ortadan kaldırmamıştır. Hem Perslerin denizden gelecek saldırılarına karşı koyabilecek hem de deniz aşırı seferler düzenleyebilecek yeni bir birlik ihtiyacı *Delos Deniz Birliği*'nin kurulmasına neden olmuştur. Atina tarafından kurulan birliğin merkezi, Tanrı Athena'nın Tapınma merkezi olan Delos Adası olmuştur. Birliğe Sparta dışında tüm Yunan kentleri katılmıştır. Kurulduktan sonra Trakya ve Boğazlardan Persleri uzaklaştırarak, Byzantion'u ele geçiren Birlik, kurulma amacından uzaklaşarak Atina'nın çıkarları doğrultusunda kullanılmaya başlanmıştır. Birliğin hazinesine el konulmuş, sikke basımı tekele alınmış, Atina çıkarlarına ters düşen her kent birlik tarafından dışlanmaya başlamıştır. Atina'nın birliği elinde tutabilmek için daha fazla güce başvurması, bölge üzerinde hegemonya kurmaya çalışması Sparta ile kutuplaşmasına neden olacak ve bu kutuplaşmanın sonucunda Peloponnes Savaşı yaşanacaktır.

Eurymedon Savaşı, Kallias Antlaşması: Marathon zaferinden sonra politik nedenlerle tahttan indirilen Miltiades'in oğlu olan Kimon, Delos Birliği kurulduktan kısa bir süre sonra iktidara geçmiştir. Anadolu'nun Akdeniz kıyılarına ilerleyerek Eurymedon Irmağı'nda

bekleyen Pers donanmasını yenilgiye uğrattıktan sonra (Eurymedon Savaşı) Fenikelilerin Doğu Akdeniz ticaretindeki hâkimiyetine son vermek istemiştir. Bölgede etkisini güçlendirmek için, M.Ö. 450 yılında Mısır'da başlayan isyana destek vermiş fakat hastalanarak öldüğü için yerine Perikles geçmiştir (M.Ö. 450). Kinonun ölümü ve Yunanlıların Mısır planının bozulması Perikles'in Persler'le barış antlaşması yapmak zorunda kalmasına neden olmuştur. Barış antlaşmasına Olympia (Olimpiyat) Oyunlarını üç kez kazanmış Kallias da katıldığı için bu antlaşma literatürde *Kallias Antlaşması* olarak geçmektedir. Bu antlaşma ile Batı Anadolu kent devletleri bağımsızlıklarını ilan etmiş, Marathon Savaşı ile başlayan Pers-Yunan Savaşları sona ermiştir.

Peloponnes Savaşı: Delos Birliği'nin başında bulunan Atina'nın, ticaret alanını Ege'den Adriyatik kıyılarındaki İtalya'ya kadar genişletmesi bir kara ülkesi olan ve tarıma dayalı ekonomisiyle ayakta duran Sparta'yı oldukça etkilememiştir. Aralarında tarihi bir rekabet olan Atina ve Sparta kentleri arasında gerçekleşen Peleponnes Savaşı'nı, Atina yayılmacılığının Peloponnes Birliği'nin üyesi olan Megara ve Korinthos kentlerine kadar ulaşması tetiklemiştir. *Peloponnes Birliği*, M.Ö. 8. yüzyılın sonuna doğru Peloponnes'in ortasında bulunan Mesenya bölgesini işgal eden Spartalılar'ın bölgedeki isyanları bastırmak için kurdukları birliktir. Bu birliğe Argos dışındaki tüm Peloponnes kentleri katılmıştır.

Atina, savaşın öncesinde Peloponnes Birliği'nin üyesi olan Korinthos'un kolonisi olan Korkyra (bugünkü Korfu) arasındaki çatışmaya dâhil olmuş; yine Delos Birliği'ne üye olan kolonisi olan Potidaia'dan Korinthos aleyhine isteklerde bulunmuştur. Korithos, kolonisi olan Potidaia'ya yardım göndermiş ve onun Delos Birliği'nden çıkmasına yardımcı olmuştur. Atinada karşılık olarak Megara'nın ticari faaliyetlerini kısıtlamıştır. M.Ö. 432 yılında Sparta'da toplanan Peloponnes Birliği, tüm bu gelişmeleri Otuz Yıl Barışı'nın ihlal edildiği biçiminde değerlendirerek Atina'yla savaşma kararı almıştır.

Arkhidomos Savaşı (On Yıl Savaşı): Sparta Kralı Arkhidamos, Peleponnes Birliği üyelerinden oluşturduğu ordusuyla M.Ö. 431 yılında Attika bölgesini yağmalamaya başlamıştır. Bölgeyi tahliye ederek Peiraieus (Pire) Liman'na çekilen Atinalılar ise Potidaia'yı ele geçirmiş ve Naupaktos'daki deniz savaşlarında Peloponnes birliğini püskürtmüşlerdir. Bu sırada bölgede, kitlesel ölümlere yol açan

veba salgınları yaşanmış, bu salgınlarda İmparator Perikles hayatını kaybetmiştir. Bu olumsuzluklara rağmen Amphilokhia ve Pylos'ta yapılan savaşlarda yenilgiye uğratılan Peleponnes Birliği'nin barış isteği, Perikles'in yerine geçen Kleon tarafından reddedilmiştir. Sparta Kralı Arkhidamos'un yerine geçen Brasidas savaşa devam etmiş Megara'yı ve Amphipolis'i ele geçirmiş, Atinalıları Delion'da yenilgiye uğratmıştır. M.Ö. 423 yılında 1 yıllık bir ateşkesin ardından Amphipolis'te çarpışmada hem Kleion hem de Brasidas hayatını kaybetmiştir. M.Ö. 421 yılına gelindiğinde Atinalı Nikias'ın girişimiyle bir barış antlaşması imzalanmıştır. *Nikias Barışı* olarak adlandırılan bu antlaşmaya göre iki taraf da işgal ettiği bölgelerden geri çekilmiş; Sparta, Delos Birliği ve Atina'nın bu birlikteki lider konumunu kabul etmiştir.

Sicilya Seferi: Nikias Antlaşması'nın imzalanmasından birkaç sene sonra Atina'da yönetim değişmiş, başa Alkibiades geçmiştir. Alkibiades, Peloponnes'te bulunan Argos kentini kışkırtarak Sparta'ya savaş açmasını sağlamıştır. Asıl amacı Sicilya'daki Peleponnes kolonisi Sirakuza'yı ele geçirmek olan Alkibiades, Nikias komutasındaki bir donanma ile sefere çıkmıştır. Alkibiades'in yokluğundan yararlanan rakipleri, Alkibiades hakkında ihanet suçlamasıyla yakalama kararı çıkarmıştır. Bunu duyan Alkibiades, donanmayı terk ederek Sparta'ya kaçmış ve Atina'nın savaş planlarını Spartalılara açıklamıştır. Bunun üzerine Gylippos komutasındaki Pers ordusu Syrakusai'ya (Sirakuza) ve Sirakuza donanması ile birlikte Yunan donanmasının tamamını yok etmiştir (M.Ö. 413).

Notion, Arginussai ve Aigospotamol Savaşları: Peleponnessos savaşını anlatan Thukydides'e göre, Sparta donanması M.Ö. 427 yılında İyonya bölgesindeki Notion'a demir atmıştır. Sparta donanmasını izleyerek kente gelen Atina ile yapılan savaşın uzaması üzerine Sparta, Pers Kralı II. Dareios'tan yardım istemiştir. Sparta'nın yanında yer alan Persler, Notion ve Kolophon'u ele geçirmiştir. Bu sırada taraf değiştirerek tekrar Atina saflarına geçen Alkibiades, Notion'da bulunan Atina donanmasını yönetmek üzere buraya gelmiştir. Amacı Ephesos'da mevzilenmiş olan Lysandros komutasındaki Sparta donanmasını savaşa zorlamaktır. Bunu başaramadığı için donanmasının Antiokhos kumandasındaki gemilerini Ephesos'a göndermiştir. Lysandros, Atina donanmasının ikiye bölünüşünü iyi değerlendirerek Alkibiades'i M.Ö. 407 yılında bozguna uğratmıştır. Bu bozgunun ardından Pers satrabı Pharnabazos'un yanına sığınan

Alkibiades, M.Ö. 405 yılında Spartalılar'ın da girişimleri sonucu öldürülmüştür.

Notion Savaşı'ndan sonra Lysandros'un yerine geçen Kallikratidas, Atina donanmasının komutanı Konon'aArginussai adalarının bulunduğu mevkide yenilmiştir. Bu savaştan bir yıl sonra tekrar başa gelen Lysandros, Perslerin desteğiyle oluşturduğu güçlü donanmayla Atinalıları, Aigospotamol'da yenilgiye uğratmıştır. Atinai yapılan antlaşmada Sparta'nın üstünlüğünü, işgal ettiği bölgelerden geri çekilmeyi ve donanmalarını Spartalılara teslim etmeyi kabul etmişlerdir. Bu savaşla Yunan kentleri arasındaki liderlik Atina'dan Sparta'ya geçmiştir.

Anabasis-

Korinthos Savaşı: Peleponnes Savaşı sona erdikten sonra Pers Kralı II. Dareios ölmüş yerine oğlu Artakserkes geçmiştir. Pers kralının diğer oğlu Kyros ise Batı Anadolu'da satraptır. Kyros, II. Artakserkses'i devirerek Pers tahtını ele geçirmeye çalışan Kyros Sardeis'te 10.000 civarında asker toplamış ve M.Ö. 401 yılında Susa'ya doğru harekete geçmiştir. Kunaksa'da karşılaşan iki kardeşten Artakserkes yaralanmış, Kyros ise ölmüştür. Geri çekilen 10.000 Yunan askeri Trakya'ya ulaşarak Sparta ordusunun hizmetine girmiştir. Tarihçi Ksenophon, "Anabisis" ya da "On binlerin dönüşü" adlı eserinde Kyros için savaşan bu askerlerin öyküsünü anlatmıştır.

Persler taht kavgaları ile uğraşırken Sparta, Boiotia'nın desteğini alan Atina ile *Haliartos Savaşı* denilen bir savaş daha yaşamış fakat yenilgiye uğramıştır. Bu zaferin ardından Atina, Boiotia, Korinthos ve Argos dörtlü bir ittifak kurarak Sparta'ya karşı cephe aldılar. Haliartos Savaşı'nda ölen Lysandros'un yerine geçen Sparta komutanı Agesilaos, Koroneia'da yapılan savaşta dörtlü ittifakın ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Bu savaştan sonraki dönemde Sparta ordusunun komutanı olan Antialkidas, Perslerle işbirliği yaparak Atina'ya bir barış antlaşması dayatmak istemiştir. Antialkidas ya da Pers kra-

lından dolayı Kral Barışı olarak bilinen bu antlaşmada Anadolu'daki Yunan kentleri Perslere bırakılmıştır.

İkinci Delos Birliği: M.Ö. 378 yılına gelindiğinde Spartalılara karşı Atina önderliğinde ikinci bir deniz birliği kurulmuştur. Spartalılara karşı kurulan bu birliğin kısa süre içinde güç toplaması, Perslere karşı kurulan I. Delos Birliği'nde yaşanan tecrübeyi hatırlatmış, müttefik ülkeler bir süre sonra birlikten ayrılmak istemişlerdir. Atina ile birlik üyesi kentler arasında başlayan savaşlarda Atina yenilmiş, birlik dağılmıştır.

Tebai'nin Üstünlüğü: Boiotia'nın en güçlü kenti olan Thebai (Teb), M.Ö. 386 yılında Sparta tarafından işgal edilmiştir. Thebai, M.Ö. 371 yılında Leuktra Savaşı'nda Spartalılara karşı zafer elde etmiş, Orta Yunanistan'daki Sparta tehlikesine son vermişlerdir. Epameinondas liderliğinde Peloponnes'e akınlar düzenleyen Thebai ordusu, Sparta'yı geriletmeye başlamıştır. M.Ö. 362 yılında yapılan Mantineia Savaşı'nda Epameinondas'un ölmesi üzerine Thebai sade bir kent devleti olarak varlığını devam ettirebilmiştir. Bu sırada Tunus yarımadasında kurulmuş olan bir Fenike kolonisi olan Kartacalılar Yunan kolonilerine karşı saldırıya geçmişlerdir.

Yıllarca süren savaşların Yunan kentlerini ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan istikrarsızlığa sürüklemiştir. 100 yıldır süren bu savaşları bitirerek, Yunanistan birliğini kuran, Makedonya Kralı Philip olmuştur.

Yunanistan'da Makedonya Egemenliği: Thessalía (Tesalya) bölgesinin kuzeyinde bulunan Makedonya'nın coğrafi yapısının Yunanistan'ın aksine coğrafi açıdan bütünlük göstermesi, burada birleşik bir krallığın kurulmasını kolaylaştırmıştır. *Makedno* adı verilen bölgeden göç ederek bugünkü Balkanlar ile Yunanistan arasına yerleşen bu topluluğun ilk kralı I. Perdikkas'tır. Perdikkas'ın çıkan bir ayaklanmada öldürülmesi üzerine Makedonya tahtına kardeşi II. Philippos'un (Philip) oturmuştur. İktidara geldiğinde güçlü bir Makedonya ordusu kuran Philip, Yunan kentleri arasındaki çekişmelerden yararlanarak Yunanistan'da egemenlik kurmak için çalışmıştır. Ege kıyılarındaki Yunan kolonilerinden bazılarını ele geçirdikten sonra Trakya'ya seferler düzenlemiştir. Tesalya üzerinden Orta Yunanistan'a giren ve Thebai'nin (Teb) üzerine yürüyen II. Philip, M.Ö. 338 yılında Haironeia'da kendisine karşı oluşturulan bir müttefik ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilginin ardından Atina, Deniz Birliği'ni dağıtmayı ve Trakya'dan çekilmeyi kabul

etmiştir. Yunanistan'ı ele geçiren II. Philip, kent devletleri arasında sürmekte olan çekişmeleri sonlandırmak ve birleşik Yunanistan'ı kurmak için Korinth de bir toplantı düzenlemiştir. Toplantıya Sparta dışında bütün Yunan kentleri katılmış, II. Philip kent devletleri arsındaki tüm sorunları çözerek Hellen Birliği'ni sağlamıştır.

Makedonya'da II. Philip'in tahta çıkması ile başlayan yükseliş dönemi III. Alleksandros'un (İskender)'in krallığında doruk noktasına ulaşacaktır.

YUNAN UYGARLIĞI

Devlet Yönetimi: Makedonya'nın egemenliğine kadar Yunanistan'ın siyasal örgütlenme biçimi polis olarak adlandırılan kent devletleri düzenine dayanmaktadır. Bu polisler, bugünkü devlet kurumuna yakın bir yapıya sahip olan küçük yerleşimlerdir. Sosyal, siyasal, ekonomik veaskeri birlikleri ayrıdır ve bağımsız hukuki düzenleri vardır. Bu polislerden Atina'da, günümüzde klasik demokrasi adı verilen siyasi örgütlenme modelinin en eski örneğiortaya çıkmıştır. Atina, demokrasi öncesinde krallık, oligarşi ve tiranlık gibi yönetim biçimlerini uygulamıştır. Krallık, aristokrat ailelerin temsilcilerinden oluşan Areopagus Meclisi'nin yönetimi ele almasıyla on bulmuştur. Siyasal ve ekonomik gücü elinde bulunduran aristokratların ayrıcalıklı konumunun geniş halk kitlelerini ayaklandırması Atina'da yasaların yazılı hale getirilmesini zorunlu kılmıştır. Drakon'un yönetimi altında Atina'nın ilk yazılı yasaları hazırlanmış, olağanüstü cezalarla güçlendirilmiş bu yasalar toplumdaki istikrarsızlığı azaltmak yerine arttırmıştır. Drakon'dan sonraki yasa koyucu Solon ise egemenlik ilişkilerini servet birikime göre düzenleyerek üst düzey devlet görevlerini toplumun farklı kesimlerine açık hale getirmiştir. Solon'un adalet alanında kapsamlı dönüşüm yaratan yasalarının Atina'da yurttaşlar arasındaki eşitsizliği gidermeye yetmemesi, Peisistratos'un tiran olarak yönetimi ele geçirmesini kolaylaştırmıştır. Peisistratos, Solon'un ekonomik önlemlerinden faydalanamayan yoksul halk kitlelerine yönelik politikalar üreterek iktidarını korumaya çalışmıştır. Peisistratos iktidarının yıkılmasının ardından iktidara gelen Kleisthenes, Yunan demokrasisinin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Kleisthenes, bölgeler arasında siyasal ve sosyal eşitlik sağlamak için bütün Attika' yı birbirinden farklı, sosyal sınıfların içinde temsil edildiği on phlai'ya (file) ayırmış bu fileler içinde, yurttaşların birbirine eşit olduğu ve demoi (demos) adı verilen yönetim birlikleri kurmuştur.

Din: Heredot, Yunan dininin yaratıcıları olarak Homeros ve Hesiodos'u adres göstermektedir. Zaman içerisinde tanrılar ve efsanelerine yenileri eklenmiştir. Olympos Dağı'nın tepesinde yaşayan bu tanrılarm kralı Zeus'tur. Gökyüzünün hâkimi, tanrıların ve yeryüzündeki insanların babası olan Zeus'un kardeşi Poseidon deniz, diğer kardeşi Hades ise yeraltı ve ölüler dünyasının tanrılarıdır. Zeus'un karısı ve kardeşi Hera, kadınlığın, doğumun tanrıçasıdır. Diğer kardeş Demeter, toprak ve bereket tanrıçası, Hestia ise ocak tanrıçasıdır. Apollon güneş ve tıp tanrısı, Artemis Av ve Ay'ın tanrıçasıdır. Ares kasırga ve savaş tanrısı, Hephaistos ise demirci tanrıdır. Zeus'un alnından doğan savaş taktiği ve akıl tanrıçası Athena, aynı zamanda Atina ve Sparta şehirlerinin koruyucu tanrıçasıdır. Zeus ve deniz perisi Maia'nın oğlu, tanrıların haberciliğini yapan ve ölenleri ölüler diyarına götüren Tanrı Hermes'tir. Dionysos şarap tanrısı, Kıbrıs'taki dalgalı denizin köpüğünden olduğuna inanılan Aphrodite ise aşk ve güzellik tanrıçasıdır. Yunanlılar, Herakles, Achilleus, Theseus, Perseusgibi bir tanrı ile insanın birleşmesinden doğan ve yarı-tanrı vasfı taşıyan kahramanlara da saygı duymuşlardır.

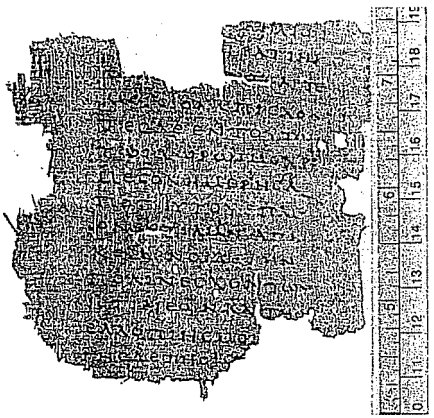
Antik Yunan'da kâhinlik çalışmaları özellikle Apollon tapınaklarının bulunduğu kehanet merkezlerinde yoğunluk kazanmıştır. Bu merkezlerden en ünlüsü Delphi'dir. Yunanlılar Delphi'de Tanrı Apollon'un, Phytia adındaki bir kadın kâhinin ağzından insanlarla konuştuğuna geleceği ya da şimdiki zamanı ifşa etiğine inanmışlardır.

Yunanlılar bayramlarda ve dini törenlerinde tanrıları şerefine araba yarışı ve spor karşılaşmaları düzenlemişlerdir. Bu yarışmaların en büyüğü Tanrı Zeus onuruna Olympos Dağı'nın eteklerinde dört yılda bir düzenlenen ve ilki M.Ö. 776'da yapılan Olympiat (Olimpiyat) Oyunları 'dır. Gelişmiş bir spor kompleksinde yapılan bu oyunlara katılan sporcular "koşma, uzun atlama, mızrak atma, at yarışları ve o pankration" dallarında yarışmışlardır. Yarışma sonunda başarılı olan oyuncuların ödülü yüksek prestij olmuştur.

Bilim ve Felsefe: Antik Yunan'da felsefenin doğuşu *Doğa Filozofları* olarak isimlendirilen düşünürlere bağlanmaktadır. Gerçeği, doğaüstü güçler yerine, doğal olguların yardımı ile bulmaya çalışan bu filozofların ilki M.Ö. 6. yüzyılda yaşamış olan Miletoslu Thales' tir. Antik Dünya'nın önemli kültür merkezleri olan Mısır, Girit, Fenike ve Babil'de bulunmuş olan Thales, Babil'de öğrendiği astronomi bilgisi

ile Güneş tutulmasının tarihini doğru olarak hesaplamıştır. Thales'e göre bütün maddelerin temel öğesi olarak sudur. Thales'in dışındaki diğer doğa filozofu aynı yüzyılda yaşamış olan "Pisagor"dur. Hipotenüs Teoremi'ni ortaya koyan Pisagor, dünyanın yuvarlak olduğunu ve diğer gezegenlerle birlikte Güneş'in çevresinde döndüğünü ifade etmiştir. Hekataios, tarih ve coğrafya alanlarında önemli çalışmalar yapmış "Periegesis/PeriodosGes (Yeryüzünün Tasviri)" ile *Genealogiai* (Soy Ağacı) adlı eserleri yayımlamıştır. M.Ö. 460-370 yılları arasında yaşamış olan "Demokritos" ise doğanın boşluktan oluşmadığını bölünmez, değişmez, sürekli, sonsuz maddi parçacıklar olan atomlardan meydana geldiğini savunmuştur. M.Ö. 484- 430 yılları arasında yaşayan Herodotos, Romalı devlet adamı olan Cicero tarafından bir eserinde tarihin babası olarak nitelendirilmiştir. Pers-Yunan Savaşları'nı temel alan bir tarih eserinin adı Historiai dir. (Herodotos Tarihi) Herodotos'la çağdaş olan Thukididesise bizzat yer aldığı Peloponnes Savaşları'nı tarafsız bir gözle incelemiş, yaşanan olayların nedenlerini ve sonuçlarını ele almış, kaynakları-yeri geldiği zaman da eleştirmiş, bu sayede bugünkü modern tarihçiliğin temellerini atmıştır. Herodotos ve Thukydides'ten sonra Eski Yunan tarihçiliğinin en önemli ismi Ksenophon'dur. Batı Anadolu Satrabı Kyros'un Pers kralı olan ağabeyine karşı giriştiği savaşta yenilgiye uğraması üzerine, Ksenophon Yunan paralı askerlerinin başına getirilmiştir. Askerleri önce Karadeniz kıyılarına oradan da Trakya'ya getiren Ksenophon bu seferi *Onbinlerin Dönüşü* (Anabasis) adlı eserinde anlatmıştır. Diğer bir eseri de Hellenika'dır. (Yunan Tarihi). Ksenophon, Thukidides'in yarım kalan Peloponnes Savaşları'nı, onun kadar başarılı olmamakla birlikte tamamlamıştır.

Herodotos'un Historiai (VIII) kitabının fragmanı

M.Ö. 5. yüzyılın ortalarında, Yunanistan'da felsefe alanında *sofizm* adıyla anılan yeni felsefe akımı ortaya çıkmıştır. Sofistler, belli başlı kentleri gezerek parayla ders veren, özellikle siyaset alanında

ve hitabet sanatında başarılı olmayı öğreten kimselerdir. Sofizmin ortaya çıktığı dönem Yunanistan'da demokrasiye geçildiği ve toplum hayatında siyasetin ağır bastığı bir dönemdir. Sofistler, doğa filozoflarının aksine herkesin kabul etmesi gereken genel doğruları reddetmiş ve doğrunun insanlara göre değiştiğini iddia etmişlerdir. En ünlü sofist filozoflardan biri olan Protagoras "insan bütün şeylerin ölçüsüdür" görüşünü ortaya atmıştır. Modern batı felsefesinin de kurucusu sayılan Sokrates" (M.Ö. 470-399), Platon ve Aristoteles de dâhil toplumun her kesiminden birçok insanı etkileyen Sokrates, diyalog temeline dayanan derslerinin karşılığında hiçbir ücret talep etmemiştir. Doğru bir yaşayış nasıl olması gerektiği üzerine insanları eğitmeye çalışan ve Atina'nın çok tanrılı dinini reddeden Sokrates, Atina yönetimi tarafından ölüme mahkûm edilmiştir. Sokrates'in öğrencisi olan Platon (M.Ö. 428-348), etik, adalet ve insanın nasıl bir anlayışa ve düşünüşe sahip olması gerektiği üzerine diyalog ve mektuplar yazmıştır. Siyaset felsefesi ile de ilgilenen Platon, *Devlet ve Kanunlar* adlı eserlerinde, ideal devletin bir filozof ve ona yardımcı olacak iyi eğitilmiş askerler tarafından yönetimiyle mümkün olacağını savunmuştur. Academeia (Akademi) adıyla dünyanın ilk üniversitesi kabul edilen okul da Platon tarafından kurulmuştur. Platon'un öğrencisi olan Aristoteles (M.Ö. 384-322), yaşamı boyunca felsefe, mantık, zooloji, siyaset, biyoloji, fizik, gökbilim gibi alanlarında birçok eser bırakmıştır. Büyük İskender'in hocası olan Aristoteles, mantık biliminin kurucusu sayılmaktadır. Politika adlı eserinde Yunanistan'daki kent devletlerinin anayasaları üzerine açıklamalarda bulunmuştur. Bu kitabın Atinalılar ile ilgili olan kısmı günümüze ulaşmıştır. Sokrates'in öğrencilerinden olan Antistenes, *Knizm* adı verilen görüşü ortaya atmıştır. Bu görüşe göre mutluluk ancak erdemle mümkün olmaktadır ve erdem mülkiyet, aile, din değer ve yargıları reddederek elde edilebilir. Bu öğretinin yayılmasını sağlayan Diogenes olmuştur. Bir anlatıya göre Diogenes öğretiyi hayata geçirmek için bir fıçının içinde yaşamayı tercih etmiştir.

Ekonomi: Yunanistan'ın coğrafi yapısı, Antik dönemde deniz ticaretine dayalı ekonominin öne çıkmasına neden olmuştur. Bu ekonomi M.Ö. 7. yüzyıldan başlayarak büyük bir canlılık içine girmiştir. Kaliteli şarap ve zeytinyağı üretiminin başlaması, denizaşırı ticarete hız kazandırmış, paranın kullanılmaya başlanması ile pazar ilişkileri toplumun en alt tabakalarını da içine alacak şekilde yayılmıştır. Ekonomideki hareketliliğin sonucunda ortaya çıkan servet birikimi,

sanat ürünlerine yönelik ilgiyi arttırmış, bu ilgi zanaatkâr, sanatçı ve tüccarların büyük kentlere akmasını sağlamıştır. Denizaşırı ticaret ile birlikte Yunan kentlerine doldurulan köleler ağırlıklı olarak tarım alanlarında çalıştırılmıştır.

Sanat: Antik Yunan sanatının en göze çarpan eserleri heykellerdir. İlk dönemlerde ahşap, pişmiş toprak gibi malzemelerden yapılan heykellerde Arkaik Dönem itibariyle mermer ve tunç kullanılmıştır. Arkaik dönemin heykellerinde Mısır sanatını çağrıştıran bu heykellerde frontal yani dik duruşu hâkimdir. Normalin üstünde bir ebatta yapılmış, bir ayağı öne atılmış durumdaki heykellerin gözleri bukleli saçları buklelidir. Erkek heykelleri çıplak (kouros), kadın heykelleri giysilidir (kore).

Arkaik dönemde zamanla heykeltıraşlık ekolleri ortaya çıktığı görülmektedir. İyon ekolünde ince ve zarif insan heykelleri, Dor ekolünde iriyarı ve kaslı insan heykelleri dikkat çekmektedir.

Vazolar da Arkaik Dönem Yunan resim sanatı hakkında bilgi veren sanatsal ürünlerdir. Geometrik desenler, cenaze törenleri, araba yarışları ile kırmızı satıh üzerine siyah siluetlerle süslenmiş bu vazolar başta Atina olmak üzere geniş bir alana yayılım göstermiştir. Klasik Dönem'de Atina'nın kırmızı figürlü vazoları Mısır, İtalya, Sicilya, Fransa, İspanya, Karadeniz'i çevreleyen ülkeler ile Pers saraylarına kadar ulaşmıştır. Yine bu dönemde lekythos denilen ve ölülere adak eşyası olarak verilen vazolar ortaya çıkmıştır.

Lekythos vazo-
MetropolitamMuseum of Art.

Edebiyat: Eski Yunan edebiyatının ilk büyük ürünü Homeros tarafından yazılan Ilias (İlyada) ve Odysseia adlı iki kahramanlık destanıdır. Teselya'lı kahraman Akhiellus'un öfkesi ile gelişen olaylar ve kahramanlıklarının anlatıldığı İlyada destanındaki

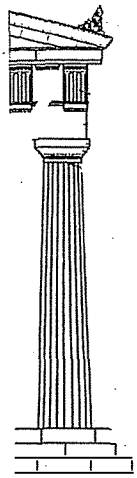
temel konu Troya Savaşıdır. M.Ö. 700 yıllarında yaşadığı kabul edilen Hesiodos da Eski Yunan edebiyatının erken dönem ozanlarının en önemlilerinden biridir. Theogonia (Tanrıların Doğuşu) ve Ergakai Hemerai (İşler ve Günler) Hesiodos'un iki ünlü eseridir. Kallinos, Solon, Sapho (kadın şair), Pindoras iselirik şiirler yazan şairlerdir.

Mimari: Miken saray mimarisinin ana yapısını oluşturan ve megaron adı verilen mimari plan, Yunan tapınaklarınınprototipini oluşturmaktadır. Önünde bir giriş bölümü, gerisinde bir oda ve odanın ortasında bir ocak olan dörtgen formlu megaron, mimarlığın ilk yapısı olarak kabul edilmektedir.

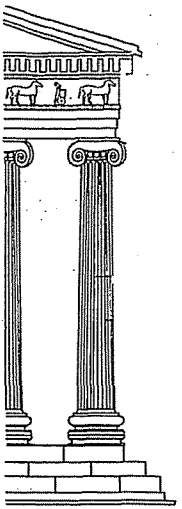
Yunan mimarlığının temel uğraş alanını tapınaklar oluşturmuştur. Tapınaklardaki ana bölümü naos yani kült heykelinin bulunduğu kutsal bölüm oluşturmaktadır. İlk tapınaklar taş temelli, kerpiç duvarlı ve ahşap çatılıyken M.Ö. 7. yüzyıl itibariyle tapınakların taştan yapılmaya başlamıştır. Yunan tapınaklarını çevredeki diğer yapılardan ayırt eden en önemli özellik etraflarının bir sütun çemberi çevrilmiş olmasıdır. Yunantapmaklarında kullanılan 3 tür mimari tarz dikkati çekmektedir. Bunlar Dor, İyon ve Korint tarzlarıdır. M.Ö. 7-5. yüzyılları arasında görülen ve ilk olarak Kara Yunanistan'da ortaya çıkan *Dor sistemi*nde tapınak bir kaç basamakla çıkılan bir zemin üzerinde yer almaktadır. Sütunlar kaide bulunmadığından doğrudan zemine oturmuştur. Gövdelerinde dikey yivler bulunan sütunlar aşağıdan yukarıya ince bir görüntü sergilemektedir. Sütun başlıkları çanak şeklinde yuvarlak bir yastık ve üstte bulunan dört köşe bir plakadan oluşmaktadır. M.Ö. 6. yüzyılda, Anadolu'nun batı ve güneyi ile Ege adalarında ortaya çıkan İyon sisteminde ise, tapınaklar basamaklı bir zemin üzerinde yer almaktadır. Kaide üzerine oturan sütunlar daha uzun ve incedir. Koçboynuzuna benzeyen sütun başlıkları kıvrımlıdır.

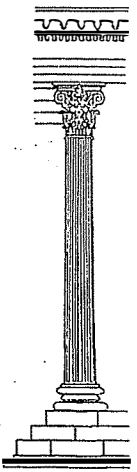
Ephessos'da bulunan Artemis Tapınağı, bu sütun düzeninin en tanınmış örneklerinden biridir. M.Ö. 5-4. yüzyıllarda görülen *Korinth tarz*ının, İyon tarzından tek farkı sütun başlıklarıdır. Korinth tarzında akantus yaprakları ile donanmış sütun başlıkları kullanılmıştır. Bu üç tarzın dışında antik çağ mimarisinde kullanılan bir tarzın adı *Karyatid*tir. Bu tarzda başlarında binanın taşıyıcı öğeleri sütunlar değil kadın figürlerdir. Bu figürlerde kullanılan kadın figürlerinin Karyalı kadınları temsil ettiği düşünülmektedir.

Dor Tarzı

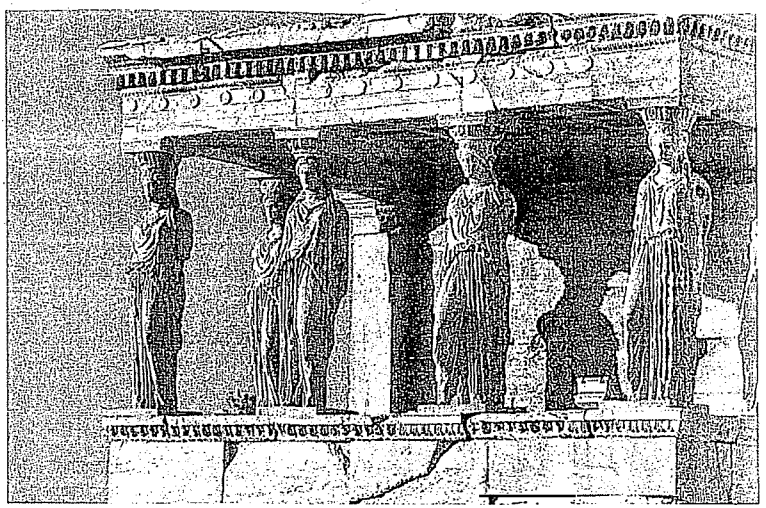

İyon Tarzı

Korinth Tarzı

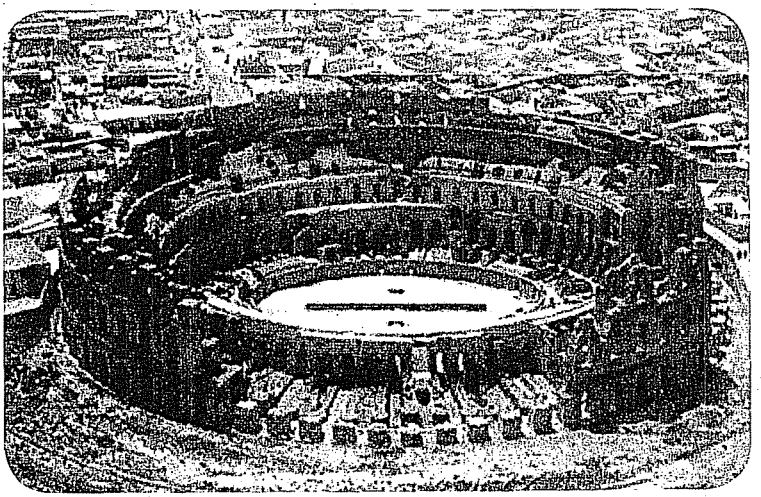

Erekhtheion Tapınağı'nda Karyatid kadın figürleri- Atina

Antik Yunanistan'da, tapınaklar tapınım amacıyla değil tanrılara ait nesnelerin muhafaza edilmesi amacıyla yapılmıştır. Helenistik çağa kadar tapınak dışında önemli anıtsal kamusal yapıtlar ortaya çıkarılamamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İTALYA

Coğrafya

Kuzeyden güneye uzanarak Akdeniz'i ikiye ayıran İtalya Yarımadası, coğrafi olarak üç kısımda incelenmektedir. Kuzey İtalya, Alp Dağları ile Apenin Dağları arasında kalan bölgedir. Geniş düzlüklerden oluşmaktadır. Orta İtalya Etruria, Latium, Campania ve Roma'nın bulunduğu bölgedir. Güney İtalya ise yarımadanın güneyi ile Sicilya Adası'ndan oluşmaktadır. Sicilya Adası'nda M.Ö. 7. yüzyıl itibariyle Yunan kolonileri kurulmaya başlamıştır. Alplerden Sicilya'ya kadar uzanan Apenin dağları, İtalya'yı doğal sınırlara ayırmaktadır. Akdeniz ikliminin hâkim olduğu yarımadada, Po ve Tiber nehirlerinin dışında fazla elverişli akarsu yoktur.

İtalya'nın Yazı Öncesi Tarihi: İtalya'da bulunan çakmaktaşı aletler ve 30.000 yıl öncesine ait neanderthal insan fosili bölgenin tarihinin Paleolitik Çağ'a kadar uzandığını göstermektedir. M.Ö. 2. bin yıla tarihlendirilen Tunç Çağı'nda özellikle Po Ovası ve çevresinde "Terramare" kültürünün izlerine rastlanılmıştır. Daha güneyde Apeninler boyunca avcı toplayıcı gruplar mağara ve küçük kulübelerden oluşan köyleri iskân etmişlerdir. M.Ö. 1. bin yılda Demir Çağı'nda Latium bölgesine Latince'nin arkaik bir şivesini konuşan, tunç işçiliğinde ileri seviyede yeni bir topluluk göç etmeye başlamıştır. Bölge yerleşik yaşama uygun bir coğrafyaya sahip olduğu için yeni göçleri de kendisine çekmiş Etruria bölgesine Etrüskler olduğu düşünülen gruplar yerleşmeye başlamıştır. Bu dönemde Latium ve Etruria'nın birleştiği mevkide bulunan Roma iskana sahne olmuştur.

İTALYA'NIN SİYASİ TARİHİ

Etrüskler

Etrüsk Coğrafyası: İtalya'nın Tiber ile Arno nehirleri arasında bulunan Etruria bölgesinde yaşamış olan Etrüskler, İtalya'nın bilinen ilk önemli uygarlığıdır.

Romalıların Etrusci ya da Tursci olarak adlandırdığı Etrüsklerin İtalya'ya ne zaman ve nereden geldikleri henüz aydınlatılamamıştır. Yunan kaynaklarında Tyrsenoi / Tyrrhenoi olarak geçen Etrüsk sözcüğünün en eski biçimi olan Tursenoi ifadesine ilk kez Hesiodos'un Theogonia adlı eserinde rastlanılmaktadır. Herodotus, Historia isimli kitabında Tyrrhenoi sözcüğünün Lydia Kralı Atys'ın oğlu Tyrrhenus'tan geldiğini yazmıştır. Herodotus'a göre Tyrrhenus önderliğindeki bir grup, yaşanan kıtlık nedeniyle deniz yolunu kullanarak İtalya'ya giderek Umbria bölgesinde yeni kentler kurmuş-

lardır. Herodotos'un Etrüskler'in Lidya kökenli oldukları yönündeki görüşü Strabon, Tacitus ve Vergilius tarafından da benimsenmiştir. Strabon'a göre Lidya Kralı Atys, halkının büyük bölümünü oğlu Tyrrhenus ile birlikte İtalya'ya göndermiştir. Tacitus, Lydialıların Etrüskler'in göç sürecini tarihsel hafızalarında canlı tuttuklarını yazmış, Vergilius ise Etrüskler'in Lydia kökenli olduklarını dizelerinde işlemiştir. Lemnos Adası'ndaki Kaminia köyünde ele geçirilen ve M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilen tarihlendirilen bir stelin üzerindeki yazıtın Etrüskçe ile benzerlik gösterdiği kabul edilmektedir. Halicarnassus Dionysius, Herodotos'un aksine Tyrrhenler ile Lydialılar arasında ortak bir dil, din ve kültür bağı olmadığını ifade etmektedir. Dionysius'a göre Etrüskler İtalya'nın yerli halkıdır.

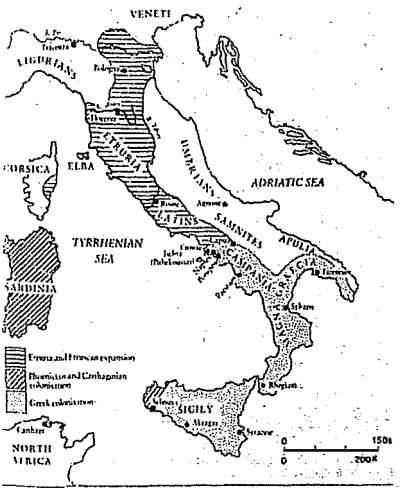
Livius, Cicero, Horatius gibi Roma Cumhuriyet Dönemi yazarları Etrüskler için Tusci sözcüğünü kullanmışlardır. Halicarnassus Dionysius, bu sözcüğün "kurban etmek/kehanette bulunmak" fiilinden türediğini söylemektedir. Honaratus da kurban geleneğini sık uyguladıkları için Etrüsklere bu ismin verildiğini düşünmektedir.

Modern araştırmacılardan N. Fréret ve B. G. Niebuhr, Etrüsklerin kendilerine vermiş oldukları "Rasenna" ve "Rasna" isimlerinden yola çıkarak onların kökenini Raetia Alpleri'nde yaşayan Raetialılara bağlamışlardır. Raetia bölgesi ve Raetialılar ilk defa T. Livius'un "Ab Urbe Condita" isimli eserinde geçmiştir. Gaius Plinius Secundus (Yaşlı Plinius), "Naturalis Historia" adlı yapıtında Raetialılar'ın Alp bölgesindeki en güçlü ve savaşçı kabile olduğunu ve adlarını liderleri olan Raetus'tan aldıklarını yazmıştır. M. Pallottino ve F. Altheim ise Etrüsk kültürünün İtalya'daki uzun tarihi süreç içerisinde, yerli ve yabancı tüm etnik unsurların kaynaşmasıyla ortaya çıktığını düşünmektedir. Mısır yazıtlarında geçen ve Etrüskleri tanımlamak için kullanılmış olduğu düşünülen Tursha sözcüğü ile M.Ö. 7. yüzyıla ait bir Hitit belgesinde geçen Tariusha kavmi arasında paralellik kuran araştırmacılar da vardır.

Etrüsk Krallığı'nın kurulduğu bölgeyi Yunanlılar Tyrrhenia, Romalılar ise Etruria olarak adlandırmışlardır. Bugünkü Toscana, Lazio ve Umbria'yı kapsayan Etruria bölgesi İtalya'nın orta kesiminde yer almaktadır. Kuzeydoğusu Apenin dağları ile çevrelenmiş olan bölgenin güneyinde Tiber Vadisi bulunmaktadır. Bölgenin kuzeyi ve güneyi arasındaki coğrafi farklılık kuzeyde dağınık yerleşimlerin, güneyde birbirine yakın ve küçük yerleşimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ilıman Akdeniz iklimine sahip olan Etruria bölgesinde demir, gümüş, bakır, kalay, kurşun, kömür gibi zengin maden yatakları bulunmaktadır. Bölgedeki toprakların verimliliği, ürünlerin çeşitliliği ve kalitesi Antik Çağ yazarlarının eserlerine bile konu olmuştur. Apenin dağlarının batısında yoğunlaşan ormanlık alan Akdeniz'in ana kereste kaynaklarını sağlamasının yanı sıra at ve sığır yetiştirmek için uygun ortamı da sağlamıştır. Doğal kaynaklar, verimli topraklar ve büyük limanlarla Etruria bölgesinin sahip olduğu coğrafi üstünlük Etrüsklerin kısa sürede, kuzeyde Rusellae, Cortona, Volaterrae, Colusium, Perusia, Populonia, Arretium, Vetulonia, güneyde ise Tarquinii, Volsinii, Veii, Vulci, Caere gibi kentler kurmalarına neden olmuştur.

Denizden 5 mil kadar içeride yer alan Civita Dağı üzerine kurulmuş olan Tarquinii kentinin Tunç Çağı'nın sonlarından itibaren iskân edildiği anlaşılmıştır. Aristokratik bir yönetimle idare edilen kentin M.Ö. 600'lü yıllarda tunç endüstrisinin önemli merkezlerinden biri olduğu bilinmektedir. Volkanik bir tepe üzerine kurulan Caere, sahip olduğu maden yatakları, güçlü donanması, elverişli limanları ve deniz aşırı ticaret olanakları ile zenginleşmiş bir kenttir. Etrüsk yazısı, İtalya ve Avrupa'ya bu kentin yürüttüğü ticari faaliyet nedeniyle yayılmıştır. Caere'nin kuzeyinde bulunan Vulci kenti ise vazoları, metal işlemeciliği ve taş heykelciliği ile Etrüsk coğrafyasının sanat merkezi konumundadır. Caere'nin doğusunda bulunan Veii ise Etrüsk ülkesinin güneyinde bulunan en zengin kenttir. Bu kentteki su kanalları Etrüsk mühendisliğinin en iyi örneklerini temsil etmektedir. Kent deniz kıyısında olmasına rağmen tarım ürünlerinin bolluğu ve çeşitliliği ile zenginleşmiştir. Ayrıca coğrafi sınırları Tiber Nehri'nin kadar uzanan kent, nehrin ağzında bulunan tuz yatakları sayesinde tuz ticareti yapabilmiştir. Güney Etruria bölgesinin son kenti Volsinii'dir. Antik yazarların aktarımlarından gelişmiş ve zen-

gin bir kent olduğu anlaşılmaktadır. Yaşlı Plinius'a göre el değirmeni Volsinii'ler tarafından icat edilmiştir.

Etruria bölgesinin kuzeyinde kurulan Rusellae kenti hakkındaki bilgiler çok kısıtlıdır. M.Ö. 7. yüzyılda en zengin dönemini yaşamış, M.Ö. 294 yılında Roma tarafından ele geçirilmiştir. Rusellae kentinin kuzey batısında yer alan Vetulonia'da altın ve gümüş ticareti yapılmış, tunç ve demir madenleri işlenmiştir. Kuzey Etruria kentlerinden biri olan Volaterrae, tarımsal ekonomiye dayalı bir yaşam biçimi benimsemiştir. Kırmızı figürlü vazolar ve mezar stelleri kentte ticareti yapılan önemli ürünlerdir. Ölen kişilerin küllerinin konulması için üretile urnalar kentin özgün ürünleri arasındadır. Populonia, deniz kenarında kurulmuş bir ticaret kentidir. Kuzey Etruria'nın iç kısmında yer alan Colusium ise verimli Clanis Vadisi'ne bakan bir tepe üzerine konumlandığı için olması tarımsal ekonomisini güçlendirmiş, kıyı kentlerine yakınlığı ticari ilişkiler geliştirmesine olanak sağlamıştır. Bu kentte yürütülen arkeolojik çalışmalarda üzerinde araba yarışlarından şölenlere, spor müsabakalarından müzisyenlere gündelik hayata renk katan temaların işlendiği mezarlar, kentin tarihi ve kültürü hakkında ipuçları verecek niteliktedir. Örneğin Lars Porsenna mezarında bulunan objeler kentteki zenginliğin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bir diğer Kuzey Etruria kenti olan Cortona, ulaşılmz ve korunaklı konumu sayesinde Kartaca Kralı Hannibal'in M.Ö. 217 yılında İtalya'ya saldırısından kurtulmuştur. Umbria bölgesindeki Perusia kenti ise tunç işlemeciliği, vazolar, miğferler, kattoboi ve mitolojik sahnelerle bezenmiş aynaları ile ünlenmiştir. Etrüskçe'nin en uzun yazıtlarından biri bu kenttin kalıntılarında ortaya çıkarılmıştır. Cippus Perisinius (Perusia sınır taşı) denilen bu yazıtın bir antlaşma ile ilgili olduğu düşünülmektedir. En eski yerleşimlerden biri olan Arretium, Strabon'un bildirdiğine göre denize en uzak Etrüsk kentidir.

ETRÜSKLERİN SİYASİ TARİHİ

M.Ö. 8-6. yüzyıllar arasında İtalya'da siyasi ve ekonomik bir güç haline gelmeye başlayan Etrüskler, başlangıçta "on iki kent devleti" nden oluşan bir konfederasyon biçiminde örgütlenmişlerdir. Bu birliğin içinde olan kent devletleri Arrtetium, Caere, Colusium, Cortona, Perusia, Populonia, Rusellae,Tarquinia, Vetulonia,Volaterra, Volcii ve Volsinii'dir. Birliğin dinsel merkezi Volsinii kentinde Tanrı Voltumna'ya adanmış bir tapınaktır.

M.Ö. 7. yüzyıl, Etrüsklerin İtalya üzerinde yayılmaya başladıkları bir dönemi temsil etmektedir. Bu yayılmanın kuzey ve güney olmak üzere iki yöne doğru gerçekleştiği düşünülmektedir. M.Ö. 7. yüzyılda kuzeyde Arno Nehri'ni aşarak Po Ovası'na; güneyde ise Tiber Nehri'ni aşarak Latium'da Roma kentine ulaşmışlardır. Etrüsk kökenli ilk Roma imparatoru, M.Ö. 616-578 yılları arasında hüküm sürmüş Lucius Tarquinus'tur. Ondan sonra iktidara M.Ö. 578-534 yılları arasında hüküm süren Servius Tullius gelmiştir. Etrüskler, M.Ö. 6. yüzyılın başlarından itibaren ise, Campania Ovası'na girmiş, kara yoluyla Kumae kentini geçerek Salerno'nun güneyine kadar ilerlemişlerdir. Bu şekilde Paestum ve zenginliği ile ünlü Sybaris kentleriyle temasa geçme olanağı yakalamışlardır. Etrüskler M.Ö. 6. yüzyılın başlarında Apenin Dağları'nı aşarak Bologna bölgesini kadar ilerlemişlerdir. Etrüsklerin yayılma politikası Yunanlılarla ilişkilerinin gerilmesine neden olmuş, M.Ö. 565 yılında Korsika'nın doğusundaki Alalia kenti yakınlarında Kartacalılar'la ittifak yapan Etrüskler, Yunan donanmasını yenilgiye uğratmışlardır. Bu savaştan sonra M.Ö. 524 yılında bir kara savaşında Yunanlılarla kar şı karşıya gelen Etrüskler Kumae Tiranı Aristodemos tarafından yenilgiye uğratılmışlardır.

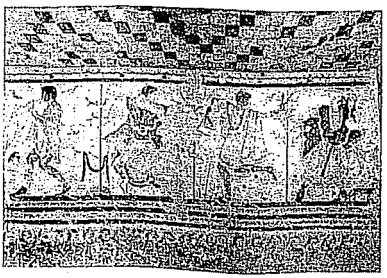
M.Ö. 6. yüzyıl boyunca Etrüsk yayılması kuzeye doğru da gerçekleşmiş, kuzeyin verimli toprakları Etruria'nın tarım ürünleri deposu haline gelmesini sağlamıştır. Bu yüzyılın sonunda Etruria, gücünün doruğundayken Roma'da Etrüsk hanedanlığının yıkıldığı görülmektedir. Livius'un aktardığına göre Roma, Etrüsk hanedanlığına son verdikten sonra M.Ö. 496'da Latium bölgesini ele geçirmiştir. Aynı yıl Kumae'deki Yunanlılar Hieron ve Syracuza'nın da desteği ile Tyrrhenia Denizi'ne bir donanma göndererek Cumae açıklarında Etrüskleri yenmişlerdir. Bu savaşın ardından Etrüskler'in Tyrrhenia Denizi'ndeki üstünlükleri sona ermiştir. Etrüsklerin Syracuza ile mücadelesi 100 yıldan fazla sürmüş, bu süreç içerisinde birçok Etrüsk kenti Syracuzalılar tarafından yağmalanmıştır. Bu arada M.Ö. 5. yüzyılın ortalarından itibaren Samnit kavimlerinin Campania bölgesine girerek Kapua ve Kumae başta olmak üzere buradaki kentleri ele geçirmeye başlamıştır.

Etrüskler M.Ö. 5. yüzyıl boyunca Yunanlılarla mücadele ederken karada, Roma kenti yükselen bir tehdit olarak belirmeye başlamıştır. Roma sınırına en yakın Etrüsk kenti olan Veii'yi kuşatmış, 10 yıl süren savaşların sonunda kenti ele geçirmeyi başarmıştır. Veii ken-

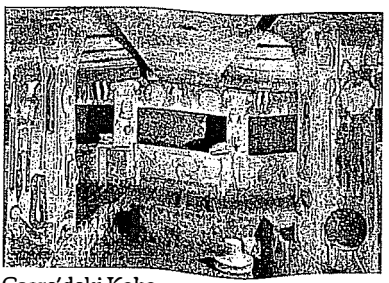

Etrüsklere ait altın sikke (Bonfante, 1986).

Tarquinia'daki Triclinium Mezarı'ndaki ferskler

Caere'deki Kabartmalar Mezarı (Wellard, 1973).

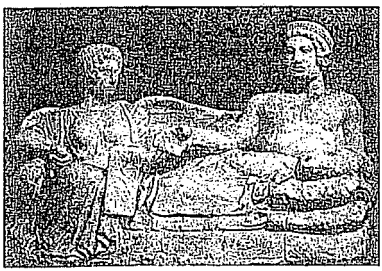
para kullanmayan Etrüsklere ait ilk sikkeler M.Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Sanat: Etrükslerin resim sanatı hakkındaki bilgilerin çoğu yer altı mezarlarının duvarlarında bulunan fresklerden gelmektedir. Bu fresklerde görülen insanların kafaları ve bacakları profilden betimlenmiştir. M.Ö. 6. yüzyıla gelindiğinde mezar resimlerinin stil ve konu bakımından doruk noktasına ulaştığı görülmektedir. Duvarlarda av, spor, yarışma, dans gibi günlük hayata dair aktivitelerden dini mitolojik sahnelere kadar çok çeşitli konular resmedilmiştir. M.Ö. 5. yüzyılda resimlerdeki renklerin zenginleştiği, kırmızı figürlü Yunan vazolarının etkisinin arttığı görülmektedir. Bu dönemdeki duvar resimlerinin ağırlıklı teması cenaze törenleridir. Bu dönemi en iyi şekilde temsil eden Tarquinia'daki Triclinium Mezarı'nın kapı tarafında iki atlı profilden resmedilmiştir. Karşılarında üç şölen masası, yan duvarda dansçı/müzisyen beş erkek betimlenmiştir.

Yine Tarquinia'daki Leoparlar Mezarı'nın duvarlarında iki tane leopar figürünün bulunmasıdır. Diğer tanınmış mezarlar Yunan mitolojisini yansıtan bir konunun işlendiği Boğalar Mezarı (M.Ö. 550-

530), doğa ve deniz manzaralarıyla ünlü Kuş ve Balık Avı Mezarı, Vulci'deki François Mezarı'dır.

Etrüsk heykelciliğinin ana malzemesi pişmiş toprak, tunç ve taştır. Ölü küllerinin saklandığı kül kapları ile lahitler Etrüsk heykel sanatının en güzel örneklerinden biridir. Pişmiş topraktan yapılmış heykelciklerin en eski örneklerinden birine Cerveteri Beş Koltuk Mezarı'nda rastlanılmıştır. Bir kadının betimlendiği bu heykelcik M.Ö. 600'lü yılların başına tarihlendirilmektedir. En iyi bilinen pişmiş toprak heykellerinden biri de Apollon Heykeli'dir. Veii'deki Portonaccio Tapınağı'nda ele geçirilen bu heykel Vulca adındaki bir sanatçı tarafından yapılmıştır. Heykelin konusu Hercules'in Kyreneia isimli dişi geyiği kaçırmak isterken Apollo tarafından engellenmesidir. Etrüsk lahitlerinin genelinde ölen kişinin adı lahit kapağının kenarda yazılmıştır ve lahitin üstünde ölünün uzanmış plastik betimi yer almıştır. Bazı lahitlerin kapaklarında karı-koca bir arada görülmektedir.

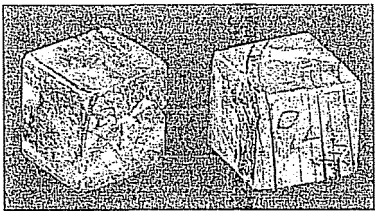
Etrüsk Dönemi'ne ait kireç taşından yapılmış, bir çitin betimlendiği lahit kapağı (Brendel, 1978).

Etrüsk sanatı içinde aynaların ve cistaların özel bir yeri vardır. Yuvarlak formda yapılan aynalar, genellikle mitolojik konular ve karakterlerle bezenmiştir. Aynalarda betimlenen figürlerin isimleri yanlarına yazılmıştır.

Tunçtan yapılmış bir Etrüsk cistası (Wellard, 1973).

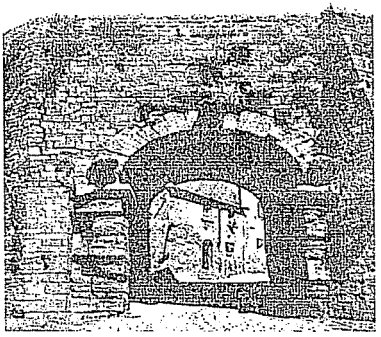

İtalya'nın Toscana bölgesinde ele geçirilmiş fildişi zar

Etrüskler zar ile oynanan oyunlara karşıda ilgi duymuşlardır. Arkeolojik kazılarda ele geçen Etrüsk zarlarının üzerindeki 1'den 6'ya kadar sayılar bulunmaktadır.

Mimari: Orta İtalya'da ilk kentler Etrüskler tarafından kurulmuştur. Etrüskler'den önce bölgede, İtalikler tarafından yaratıldığı düşünülen ve Villanova adı verilen küçük köyler hâkimdir. Etrüsk mimarisi hakkındaki bilgiler genellikle Antik Dönem yazarlarından ve mezar kazılarından elde edilmektedir. Bu mezarlardan Caere'de bulunan ve M.Ö. 5. yüzyıla tarihlendirilen Kabartmalar Mezarı'nın içi bir Etrüsk evi biçiminde düzenlenmiştir. Buradaki mezar mimarisinden de anlaşılacağı gibi sade bir Etrüsk evi, eğimli bir çatıya sahip dikdörtgen bir yapıdır. Tapınaklara ilişkin bilgiler ise az sayıdaki tapınak kalıntısı ile Vitruvius'un eserlerine dayanmaktadır. Vitruvius, tapınakların dikdörtgen formda olduğunu, ön tarafın yarısında sütunlu bir portico bulunduğunu ve arka tarafın yarısında üç tanrıya adanmış üç cellanın (sella) yer aldığını yazmıştır.

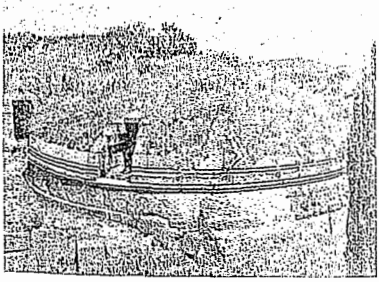

Volaterrae'deki Kemerli Kapı. (Bloch, 1958).

Etrüsk kentleri sur duvarlarıyla çevrilidir. M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilen en eski Etrüsk kent suru Rusellae'dedir. Bu sur, taş temel üzerine kerpiç tuğlalardan yapılmıştır. En eski taş surlar ise M.Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir ve en iyi örneklerine Rusellae ve Vetulonia'da rastlanılmaktadır. Kente sur duvarlarındaki kemerli kapılardan girilmektedir. Serviusa göre Etrüks kentlerinin üç kapısı bulunmaktadır. Anıtsal taş kapıları en iyi temsil eden örnek Volaterrae kentindeki *Kemerli Kapı*'dır.

Etrüskler'de mezar tipleri ve ölü gömme adetleri Etruria'nın kuzey ve güneyinde farklılıklar göstermektedir. Kuzey Etruria'da ölüler genellikle yakılmış ve mezarlar taşlarla inşa edilmiş; Güney

Etruria'da ölüler gömülmüş ve mezarlar yumuşak tüf araziye oyulmuştur.

Kaya içine oyulmuş mezar, Banditaccia Nekropolü, Caere (Staccioli, 1985:12).

Ordu: Etrüsk ordusu ve donanmasının yapılanması ve donanımına ait bilgiler, Antikçağ yazarlarının eserlerinden, arkeolojik bulgulardan ve tasvirli sanat eserlerinden elde edilmektedir. Etrüsk ordusu M.Ö. 6. yüzyılda *süvari*, "ağır silahlı piyade birlikleri" ve "hafif silahlı piyade birlikleri" olmak üzere üç sınıftan meydana gelmektedir. Askerler mızrak, kılıç, kama, çift ağızlı el baltası ve savaş arabası kullanmış, kendilerini savunmak için çoğunlukla tunçtan yapılmış miğfer, küçük yuvarlak kalkan, zırh gibi teçhizatlarla donatılmışlardır. Antik Çağ yazarlarından Diodoros Siculus'tan öğrenildiği kadarıyla Etrüskler, askeri birlikleri organize etmek için "salpinks / salpinx denilen tunçtan bir savaş borazanı icat etmişlerdir. Etrüsk donanması, Yunan donanması ile benzer mahmuzlu gemilere sahiptir.

ROMALILAR

Krallık Dönemi:

Antikçağdan beri çeşitli tartışmalara konu olan Roma'nın kökeni sorunu, günümüzde bile kesin olarak aydınlatılamamıştır. Arkeolojik, etnolojik ve filolojik bilgiler kentin, Latium bölgesinde, Tiber Irmağı'na bakan Palatinus Tepesi üzerinde M.Ö. 756'daki 6. Yunan Olimpiyatının 3. yılında (M.Ö. 753) kurulmuş olduğunu işaret etmektedir. Romalılar ise kendi tarihlerini Remus ve Romulus adıyla bilinen bir mitosla harmanlayarak açıklamaya çalışmışlardır:

> "Eski İtalyan kentlerinden Alba Longa'nın Kralı Numitor, tahtına göz diken kardeşi Amulius tarafından devrilmiş, tahtını güvenceye almak için de Numitor'un kızı Rhea Silvia'ya hiç evlenmeyeceğine ilişkin yemin ettirmiştir (bekâret yemini). Yeminine rağmen Savaş Tanrısı Mars'tan hamile kalan Rhea Silvia, "Remus ve Romulus" isimli ikiz erkek çocuklar dünyaya getirmiştir. Amulius, ikizlerin Tiber Nehri'nde boğulmalarını emretmiş, ancak bebekleri taşıyan sepet nehir boyunca sürüklenerek gelecekte Roma kentinin kurulacağı yerde durmuştur. Nehre su içmeye inen dişi bir kurt, ağlayan ikizlerin seslerini duyarak yanlarına gelmiş ve onları emzirmiştir. Ardından Faustulus isimli bir çoban ikizleri bul-

M.Ö. 330-333 yıllarına ait Roma sikkesinin üzerinde betimlenen Remus ve Romulus

muş ve karısı Larentia ile birlikte onları büyütmüştür. Kardeşler nehirden çıktıkları yerde Roma kentini kurmuş fakat Roma'nın ilk kralının kim olacağına dair aralarında çıkan anlaşmazlık neticesinde Romulus, Remus'u öldürmüştür. Romulus, uzun süren hükümdarlığının sonunda, bir fırtına sırasında gizemli bir biçimde ortadan kaybolmuştur. Romalılar, Romulus'un bir tanrıya dönüştüğüne inanmış ve ona Quirinus (savaş tanrısı) ismiyle ona tapınmıştır. (Livius, I.1-16)."

Livius'un aktardığı bu mitolojik tarih anlayışına göre Romulus'tan başlayarak Roma'da M.Ö. 509 yılına kadar 7 kral hüküm sürmüştür. Bu krallardan son üçü Tarquinius Priscus, Servius Tullius ve Tarquinius Superbus, Etrüsk kökenli Tarquinius Hanedanlığı'na bağlıdır. Etrüsklerin Roma'daki egemenliklerinden ekonomik olarak olumsuz etkilenen Latin aristokratların başlattığı ayaklanma sonucu son kral Tarqunius Superbus'u tahttan uzaklaştırmıştır. Krallığın devrilmesiyle Roma'da, aristokratların üstün konumda oldukları "cumhuriyet" adı verilen bir yönetim uygulanmaya başlamıştır.

Cumhuriyet öncesinde, efsanevi Kral Romulus ile başlatılan Roma Krallığı, bir çeşit kabileler federasyonu biçiminde organize olmuştur. Yurttaşlık haklarından yararlanan Roma halkı üç *tribus*'te (kabile) toplanmıştır. Her tribus 10 *curia* (soylu aile birliği / fratri); her curia'da 10 *gens*'e (soy / klan) ayrılmıştır. 30 curia ve 300 gensten oluşan Roma, soya dayalı bir toplum olduğu için, siyasi yapının içinde, toplumun benimsediği bir soya üye olanlar yer alabilmiştir. Hiçbir tribü ve gens ile ilişkisi olmayan *plebler* ve *clientler*, özgür oldukları, mal-mülk edinebildikleri halde yönetimde temsil edilme hakkına sahip değillerdir.

Roma Krallık sisteminin başında Rex adı verilen ve yürütme yetkisini (imperium) elinde bulunduran bir kral bulunmaktadır. Baş yargıç, başkomutan ve başrahip statüsündeki bu kralın çevresinde *Senatus* ve *Comitia* Curiata" adındaki iki meclis oluşturulmuştur. *Comitia Curiata*, curialardan meydana gelmektedir ve yasama yetkisine sahiptir. Kralın seçilmesi, kanunların yapılması, savaşa karar

verilmesi gibi konularda belirleyici olan bu mecliste her curianın tek bir oy kullanma hakkı vardır. Senatus ise kralın danışma meclistir. *Patres* (babalar) adı verilen gens liderlerinden oluşmuştur. Senatuslarm soyundan gelenler *patricii* olarak adlandırılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi: Roma'da Krallık rejiminin sonlarına doğru 6. Kral Servius Tullius'a atfedilen ve daha sonra Cumhuriyet dönemine aktarılan reformlarla yurttaşlık olgusu soya değil servet birikimine dayandırılmaya çalışılmıştır. Bu düzenlemede, yurttaşlar servet dilimlerine göre beş sınıfa ayrılmıştır. Her sınıf centuria adı verilen birimlere bölünmüştür. Bu şekilde her bir centuriarın tek bir oy kullanma hakkına sahip olduğu, *Comitia Centuriata* (Yüzler Meclisi) adı verilen bir meclis kurulmuştur. Servet dağılımına göre örgütlenmiş olan bu mecliste doğal olarak en fazla centuriaya soylular sahip olmuş; plebler sınırlı oranda temsil edilebilmiş, meclis varlıklı sınıfın etkisi altında işlemiştir. Mal varlığı olmayan ve *proletaraii* adı verilen kesim ise *Comitia Centuriata* içinde yer alamamıştır.

Servius Tullius'un damadı olan darbe sonucu iktidar olan son Roma Kralı Tarquinius Superbus'un despotizme kayan yönetimi soylu ve varlıklı sınıf içinde bir hoşnutsuzluk yaratmıştır.

Servius Tullius (Guillaume Rouillé)

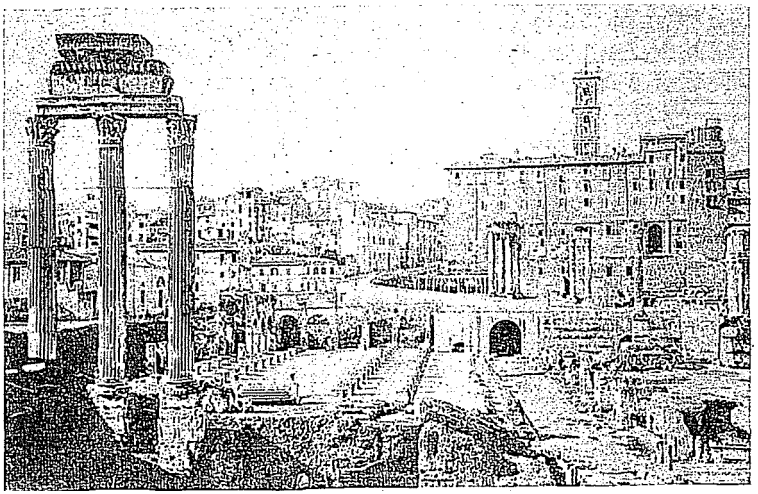
Bu hoşnutsuzluk Kral Superbus'un oğlu Sextus Tarquinius'un Lucretia adındaki bir kadını kaçırması üzerine isyana dönüşmüş, kaçırılan kadının akrabası Lucius Junius Brutus önderliğinde bir ayaklanma başlamıştır. Bu ayaklanmanın sonunda Superbus ve birçok soylu aile Roma'dan kovulmuştur. Ayaklanmanın önderi Brutus ise Roma Cumhuriyeti'nin ilk konsüllerinden biri olmuştur.

Cumhuriyet ile gündeme gelen yeni kurumlardan biri konsüllük (consül), diğeri diktatörlüktür (dictator). Konsül, Roma'da en üst düzeyde aynı yetkilere sahip iki kişiyi ifade etmektedir. Comitia Centuriata tarafından bir yıllığına seçilen konsüller soylu, varlıklı ve askeri açıdan yetenekli kişiler arasından seçilmektedir. Comitia Centuriata'nın imperiumu bir yıllığına, iki kişi arasında paylaştırmasının amacı iktidarı kontrol altında tutmaktır. Konsullere uygu-

lanan bu ilkeler daha sonra aestor ,censor ve aedilis gibi görevlilere de uygulandığı görülmüştür. Diktatör ise olağanüstü dönemlerde konsüller tarafından atanan ve Senatus tarafından altı ayı aşmamak koşuluyla kendisine tam yetki verilen kişidir.

Krallık döneminin her iki meclisi Comitia Centuriata ve Senatus, Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüştür. Plebler her ne kadar patricii ile birlikte Comitia Centuriata'yı oluştursa da devletin hiçbir organında görev alamamışlardır. Bunun sonucu olarak cumhuriyetin iki yüzyılı patricii ve pleb sınıfı arasındaki gerilim ve çatışmalara sahne olmuştur. M.Ö. 494 yılında Plebler, borçların bağışlanması, köle durumuna düşmüş pleblerin özgürlüklerinin iade edilmesi gibi taleplerle Roma'dan ayrılıp Kutsal Dağ'a çıkmış, bu isyanın sonunda patriciiden önemli haklar koparmıştır. Bu süreç içerisinde devlete karşı beş kez isyan eden pleblerin başkaldırıları sonuç vermiş *Consilium Pilebis* adı verilen bir meclis kurulmuştur. Bu meclisin başkanına *tribunus*; kararlarına *plebiscita* denilmiştir. Bir yılığına seçilen tribunusların ilk zamanlar *aedilis* adı verilen iki yardımcısı olmuştur. Daha sonra bunlara *curul aedilis* de eklenerek tribunusların sayısı dörde çıkarılmıştır. M.Ö. 450 yılına gelindiğinde Plebl

erin baskısıyla, kanunları yazmak üzere bir komisyon kurulmuştur. Solon Yasaları'ndan da yararlanılarak 2 yılda hazırlanan ve 12 adet levha üzerine yazılan bu kanunlar (*On iki Levha Kanunları*), Roma'nın en büyük meydanı olan *Forum Romanum*'a asılmıştır.

1880 yılında Forum Romanum.

On iki Levha Kanunları ile yasa çıkarma yetkisini elde etmiş olan *Consilium Pilebis'e* M.Ö. 447 yılından itibaren Patricii de girmeye başlamıştır. Patriciinin katılımıyla *Comitia Tributa* adını alan yeni mecliste bir konsül, praetor ya da patricii sınıfından bir aedilis başkanlık yapabilmiştir. M.Ö. 445 yılında patricii ile plebler arasındaki evlenme yasağı kaldırılmış; pleblerin konsül, diktatör ve censor olmalarının önü açılmıştır. M.Ö. 287 yılında meclisin kararlarının Senatus tarafından onaylanması zorunluluk olmaktan çıkmıştır. Zengin patricii ile plebler arasında yapılan evliliklerin sonucunda *optimates* adı verilen yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır. Bu dönemde optimatesin dışında Roma toplumunda, askerliklerini süvari olarak yapan pleblerin oluşturduğu *equites* (atlılar) ile varlıklı olmayan populares (halk) bulunmaktadır. Hatta partici ve plebler arasında yüzyıllardır süren sınıf çatışması optimates ile populares sınıflarının çatışmasına dönüşmeye başlamıştır.

Roma Yayılmacılığı (Samnit, Kartaca, Makedonya ve Seleukos Savaşları): M.Ö. 3. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, parayı yoğun biçimde kullanmaya başlayan Roma'da, kölelerin çalıştırıldığı üzüm ve zeytin üreten büyük çiftlikler kurulmaya başlanmıştır. Büyük toprak sahipleri ile tüccarların sınır ötesinde güvenli ticaret yapabilme istekleri Roma'nın dışarıda yayılmacı bir politika izlemesine neden olmuştur.

Roma, sınıf savaşları ile kendi içindeki siyasal dönüşümü tamamlamaya çalışırken izlediği savaş politikasıyla topraklarını genişletmeye başlamıştır. M.Ö. 5. yüzyılda, Roma Krallığı kurulurken İtalya'nın kuzey bölgesini işgal etmeye başlayan Keltler, Allia Nehri kıyısında yapılan savaşta, Roma ordusunu yenilgiye uğratmışlardır. Roma kentini kuşatan Keltler yedi aylık bir kuşatma sonrasında kentten uzaklaştırılabilmişlerdir.

İtalya'da, Samnium bölgesinde yaşayan Samnitler ile M.Ö. 343-M.Ö. 290 yılları arasındaki *Samnit Savaşları*'nda üç kez karşı karşıya gelen Roma, M.Ö. 282 yılındaki galibiyeti sonrasında Samnit topraklarında birçok koloni kurmuştur. M.Ö. 240'lı yıllara gelindiğinde Roma'nın Akdeniz egemenliğinin önündeki tek rakibi Batı Akdeniz'deki kolonileri sayesinde zengin ve güçlü bir imparatorluğa dönüşen Kartaca Krallığı olmuştur.

Kartaca ile başlayan ve üç evrede gerçekleştirilen savaşlardan I. *Kartaca Savaşı*'nda (M.Ö. 264-241), Roma Sicilya'yı egemenliği altına almıştır. Sicilia (Sicilya) Roma'nın İtalya dışında ele geçirdiği ilk

toprak parçasıdır. Sicilya'nın ardından Sardunia (Sardunya) ve Corsika (Korsika) Roma'ya bağlanmıştır. Sicilia ve Corsica-Sardunia, Roma'nın ilk eyaleti olmuştur.

I. Kartaca Savaşı'ndan sonra Roma'nın Keltlerle savaşmasını fırsat bile Kartaca'nın Hispania'nın (İspanya) güneyinde ilerlemesi üzerine başlayan II. *Kartaca Savaşı'nda* (M.Ö. 202) Kartaca Kralı Hannibal (Anibal) yenilgiye uğratılmış böylece Hispania'nın Roma topraklarına katılmıştır. Bu savaştan sonra Roma'nın Hispania eyaleti kurulmuştur.

M.Ö. 149 yılında başlayan *III. Kartaca Savaşı* ise üç yıl sonra Kartaca kentinin yıkılmasıyla son bulmuştur. Roma bu savaşın sonunda, Kartaca'yı ortadan kaldırdıktan sonra Afrika'daki ilk eyaletini kurmuştur. Hispania eyaletinin kurulmasından yedi yıl sonra Konsül Spicio komutasındaki Roma ordusu Çanakkale Boğazı üzerinden Anadolu'ya girmiş, Magnesia (Manisa) civarlarında Seleukos Kralı III. Antiokhos'u yenmiştir. Bir yıl sonra Konsül Manlius Vulso, İç Anadolu'da Ankara yakınlarında Galatlar'a karşı bir zafer kazanmıştır. Bu tarihten itibaren Anadolu Roma'nın egemenliğine girmiştir.

Roma'nın Anadolu'da kurduğu ilk eyalet *Asia Eyaleti*'dir. Bu eyalet, M.Ö. 133 yılında ölen Pergamon Kralı III. Attalos tarafından Roma'ya miras olarak bırakılmıştır. Benzer şekilde M.Ö. 75 yılında ölen Bithynia Kralı IV. Nicomedes ile M.Ö. 25 yılında ölen Galatia Kralı Amyntas topraklarını Roma'ya miras olarak bırakmıştır. Roma'nın Anadolu'da Asia Eyaleti'ni kurma süreci henüz tamamlanmamışken Pergamon Krallığı'nın varisi olduğunu iddia eden Aristonikos'un isyanı ile (*Aristonikos İsyanı*) ile karşılaşmıştır. Bu isyan M.Ö. 129 yıllarında bastırılmış, Pergamon Krallığı'nın topraklarının bir bölümünde Asia Eyaleti verilen bir eyalet kurulmuştur. Krallığın topraklarının geri kalan bölümü ise bu isyanın bastırılması sırasında Roma'yı destekleyen Potos Kralı V. Mithridates, Paflagonia Kralı Pylaimenes ve Bithynia Kralı Nicomedes arasında paylaştırılmıştır. Roma'nın bir başka eyaleti olan Kilikia, önceleri Pamphlia,Khelidonia (Kırlangıç) Burnu'nda Issos (Yumurtalık)'a kadar tüm kıyı bölgesi ile iç kesimde bulunan Isaura'yı kapsamış daha sonra Laodikeia, Synnada ve Apameia'nın eklenmesiyle büyük topraklara sahip olmuştur. Başkenti Ankyra olan Galatia Eyaleti'nin başlangıçtaki toprakları Phrygia, Paroreia, Pisidia, Lykaonia, Isaura, Kilikia, Trakheia ve Side'den oluşmaktay-

ken sonraları küçültülmüş, M.Ö. 72 yılında Galatia ve Kappadokia eyaletleri birleştirilerek Galatia-Kappadokia adında yeni bir eyalet kurulmuştur. Phrygia- Karia, Roma'nın Anadolu'da kurduğu son eyalettir.

Anadolu'nun yanı sıra Doğu Akdeniz'de yayılmak isteyen Roma, önce korsanlık faaliyetleri ile Akdeniz ticaretini engelleyen İllirya Kralı ardından İskender İmparatorluğu'nu yeniden inşa etmek isteyen Makedonya Kralı ile savaşmıştır. İllirya ile yapılan savaşın sonunda yapılan bir antlaşmayla İllirya topraklarının yarısı Roma'ya bırakılmıştır. M.Ö. 215 yılında Makedonya ile başlayan ve üç evrede tamamlanan savaşlardan I. Makedonya Savaşı'nda alınan yerlerin karşılıklı geri iadesi koşuluyla barış imzalanmıştır. Makedonya' nın yenilgiye uğradığı II. Makedonya Savaşı'nın sonunda *Tempe Antlaşması* imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Makedonya ele geçirdiği Yunan topraklarını boşaltacak, donanmasını teslim edecek ve savaş tazminatı ödeyecektir. M.Ö. 148 yılında yapılan III. Makedonya Savaşı'ndan sonra Makedonya'nın tamamı; iki yıl sonra Yunanistan Roma'nın egemenlik sahasına girmiştir.

Tiberius and Gaius Gracchus kardeşlerin büstü (Eugène Guillaume)

Gracchus Kardeşlerin Reformları: Roma'nın fetih politikası equites (atlılar) sınıfının siyasal yapı içerisinde etkinliğinin artmasına, Senatus Meclisi'nin ağırlığını yitirmesine neden olmuştur. Gelir eşitsizliğinin artması, servetin küçük bir azınlık elinde toplanması, Roma'daki toplumsal istikrarı sarsmaya, optimatates ve populares arasındaki sınıf savaşını keskinleştirmeye başlamıştır. M.Ö. 133 yılında tribun *Tiberius Sempronius Gracchus* toprak yoksunu köylüleri yeniden toprak sahibi yapacak bir tasarı hazırlamış ve bu tasarıyı yasalaştırmıştır. Tiberius Gracchus'un reformlarına devam etmek için ikinci kez tribün olmak istemesi, kendisini tehdit olarak gören Senatus'u harekete geçirmiş, Gracchus, 300 yandaşı ile birlikte öldürülmüştür 10 yıl sonra kardeşi tribün olan kardeşi *Gaius Gracchus*, reformları kaldığı yerden devam

ettirmek istemiştir. M.Ö. 123 ve 122 yıllarında 2 kez trübün olan Gaius Gracchus, 3. Kez tribün seçilmeyi başaramamıştır. Senatus'un, yasaları iptal etmeye çalışmasına karşı çıkan Gaius Gracchus ve 3000 yandaşı öldürülmüştür.

Gracchus kardeşlerin girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması Roma siyasetinde silahlı güçlerin ne kadar belirleyici olduğunu göstermiştir. M.Ö. 107 yılına gelindiğinde *Gaius* Marius, hiçbir varlığı olmayan proleter sınıfına ücret karşılığında asker olma hakkı vermiştir. M.Ö. 100 yılına kadar aralıksız 6 kez konsül seçilen Marius, Ordusu ile Roma üzerine yürüyerek iktidarı alan ilk kişi *Lucius Cornelius Sulla Felix* olmuştur. İki defa konsül seçilen Sulla, konsüllük makamında iken diktatörlük görevini üstlenmiştir. Optimates sınıfının desteği ile hareket eden Sulla, tüm karşıtlarını öldürterek iç savaşı bastırmıştır.

Köle Savaşları: Roma'nın genişleme siyaseti kapsamında yapılan savaşlarda yenik düşen halkların köleleştirilmesi sonucunda *latifundia* denilen bir sistem hızla gelişmeye başlamıştır. Bu sistemde üretim büyük çiftliklerde ve köle emeği üzerinden yapılmaya başlanmıştır. Kölelerin çiftliklerde ve madenlerde ağır koşullarda çalıştırılması Roma, M.Ö. 2. yüzyıl boyunca köle ayaklanmalarına sahne olmuştur. M.Ö. 187 yılında Aulie'de ilk köle ayaklanması patlak vermiş, bu ayaklanma Romalılar tarafından bastırılmıştır. M.Ö. 136 yılında Sicilya'da ayaklanan köleler adayı kontrol altına almayı başarmışlardır. Köle ayaklanmalarının en büyüğü Spatacus önderliğinde gerçekleştirilmiştir. Ayaklanmanın başladığı M.Ö. 73 yılına kadar, Spatacus hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Trakyalı bir ailenin çocuğu olduğu, Roma'nın köle ele geçirmek için yaptığı savaşlardan birinde tutsak olarak ele geçirilip Roma'ya getirildiği bilinmektedir. Spartacus tarafından kurulan silahlı köle ordusu, diğer köle ayaklanmalarının aksine ilk kez Roma kentini doğrudan tehdit etmiş fakat M.Ö. 71 yılında Marcus Licinius Crassus ve Gnaeus Pompeius Magnus komutasındaki Roma ordusuna yenilmiştir. Roma'ya dönen ve askerlerini terhis etmeyen bu iki komutan, M.Ö. 70 yılında kendilerini zorla konsül seçtirmişlerdir. İki konsül başarılı savaşlarla Roma topraklarını genişletmeye devam etmişlerdir. Komutanlardan Pompeius, Sulla tarafından yönetilen, Murena ve Lucullus tarafından sürdürülen Mithridates savaşlarını neticelendirerek Anadolu ve Suriye'yi bir Roma eyaleti haline getirmiştir. Askerlerin iktidarından hoşnutsuzluk duyan soylular, M.Ö.

62 yılında populares sınıfının desteği ile konsüllüğe adaylığını koyan Catitilinia'nın karşısına Marcus Tullius Cicero'yu çıkartmıştır. Soylu ve varlıklı sınıfın desteği ile konsül olan Cicero, M.Ö. 62'de bir darbe girişimi ile konsüllüğü almaya çalışan Catilinia'nın başkaldırısının bastırılmasına büyük katkı sunmuştur. M.Ö. 60 yılına gelindiğinde Pompeius ve Crassus, komutan Julius Caesar ile birlikte *I. Triumvirlik* adı verilen üçlü ittifakı yapmışlardır. *I. Triumvirlik* döneminde, Catilinia'nın isyanı sırasında aldığı tutumdan dolayı populares sınıfının tepkisini üzerine çekmiş bulunan Cicero, Yunanistan'a sürgüne gönderilmiştir.

Julius Caesar

M.Ö. 53 yılına gelindiği de Crassus'un Partlarla yapılan savaşta hayatını kaybetmesi üzerine Caesar ile Pompeius karşı karşıya gelmiş, Tesalya Ovası'nda yapılan savaşı Caesar kazanmıştır. Caesar, konsül seçilmiş, başrahiplik görevini üstlenmiş ve tek adam olarak Roma'yı yönetmiştir. Ülkenin monarşiye doğru gittiğini gören soylular M.Ö. 44 yılında Caeasar'ı Senatus'da öldürtmüştür. Caesar'ın yeğeni Octavianus, *Aemilius Lepidus* ile *Marcus Antonius* ile birlikte *II. Triumvirlik* 'i kurmuş, ardından Roma topraklarını Marcus Anton us ile paylaşmıştır. M.Ö. 31 yılında Antonius ile Kleopatra'nın donanmasını *Actium Deniz Savaşı*'nda yenilgiye uğratarak iktidarın tek sahibi olmuştur. M.Ö. 27 yılında Octavianus'un Augustus adını almasıyla Roma bir imparatorluğa dönüşmüştür.

İmparatorluk Dönemi: Roma'nın İmparatorluk Dönemi, Octavianus'un Senatus'un kararıyla Augustus ünvanın alması ile başlatılsa da Cumhuriyet döneminde izlenen yayılmacı politika sonucu genişleyen toprakları ve bu toprakların eyalet biçimindeki yönetimi ile imparatorluğa dönüşmüş durumdadır. İktidarının ilk zamanlarında Cumhuriyet rejimini yeniden inşa etmek istediğini iddia eden Augustus, kendisinin birinci yurttaş anlamına gelen princeps ile anılmasını istemiştir. Bu nedenle imparatorluğun ilk zamanları *principatus* (birinci yurttaşın yönetimi) olarak adlandırılmaktadır. Cumhuriyetten tamamen vazgeçildiği sonraki dönemlerde *principatusun yerini dominatus (efendi)* almıştır.

Augustus, Senatus'un eski saygınlığına kavuşması için çaba göstermiş fakat senatusun ve magistralarm yetkilerini önemli oranda kısıtlamıştır. Yüksek idari makamlara orta sınıf ile atlılar sınıfını atamıştır. Kölelerin sorunlarmda iyileştirmeler yaparak kamu görevi almalarını sağlamıştır. Askeri bir hazine oluşturarak orduyu doğrudan kendisine bağlamış ve siyasetin dışına itmeye çalışmıştır. Ekonomiyi canlandırmak için üretimi teşvik etmiştir. Onun iktidarı ile birlikte iki yüzyıllık bir barış dönemi yaşanmıştır. Augustus'un M.Ö. 14 yılındaki ölümünün ardından aynı hanedana mensup Tiberius, Caligula, Cladius ve Nero imparator olmuştur. Neron, Roma'da çıkan bir yangının sorumlusu olarak gördüğü binlerce Hristiyanı öldürtmüştür. Neron'un çıkan bir halk ayaklanması sırasında intihar etmek zorunda kalmıştır.

Augustus'un M.Ö. 14 yılındaki ölümünün ardından M.S. 235 yılına kadar imparatorluk çeşitli hanedanlıklar arasında el değiştirmiştir. *Flavius* Vespasianus zamanında imparatorlar senatoyu toplama ve magistralar üzerinde hâkimiyet kurma hakkına sahip olmuşlardır. Vespasianus, domitianus unvanını alan ilk imparatordur. Partlara karşı önemli başarılar kazanmıştır. Caracalla'nın döneminde ise imparatorluk sınırları içinde yaşayan her özgür insan Roma yurttaşı olmuştur. Caracalla bu kararla Roma'ya vergi verecek yükümlülerin sayısını arttırmayı amaçlamıştır. Flavius hanedanlığından sonra *Antonius* hanedanlığına mensup imparatorlar iktidar olmuştur. Bu hanedanlığın ilk kralı Trainus'un Partlarla yapılan savaşlarda ölmesi üzerine Hadrianus ve Antonius Pius imparator olmuştur. Bu hanedanlık döneminde Roma, yayılma siyasetine ara vermiş, mevcut sınırlarını güçlendirmeye çalışmıştır. Dönemin sonunda imparatorlukta ileride ekonomik ve siyasal istikrarsızlığa yol açacak

'barbar' akınları başlamıştır. Antonius hanedanlığının son kralının öldürülmesinin ardından devleti *Severius* hanedanlığından imparatorlar yönetmeye başlamıştır. Ordunun desteği ile bir çeşit askeri monarşi kuran Severius, 'barbar' akınlarını ve Part yayılmasını durdurmak için seferler düzenlemiş, seferlerin ekonomide yarattığı açığı vergileri ve zorunlu çalışma yükünü arttırarak çözme yoluna gitmiştir. Severius, imparatorluğun içine düştüğü kargaşa döneminde iktidarlarını dini temellerle güçlendirme yoluna gitmiştir. *Septimus Severus* ile birlikte Roma imparatorları kendilerini tamamen kutsallıkla donatılmaya başlanmıştır. *Dominus natus* (doğuştan efendi) unvanını alan Aurelinus, kendisini yeryüzündeki tanrı ilan etmiştir.

Roma imparatorluğu çöküş sürecine girerken bazı imparatorlar tarafından yapılan reformlar sonuç vermemiştir. M.S. 284 yılında imparator olan *Diocletianus*, Tetrarchia (Tetrarşi- Dörtler Yönetimi) adı verilen bir düzenlemeyi getirmiştir. Bu sistemde imparatorluk sistemi iki Caesar ve iki Augustus arasında bölünmüştür. Constantinus'un, Constantinopolis'i başkent yapıp iktidarı tek başına ele geçirmesi ile başlayan belirsizlik dönemi Theodosius'un M.S. 395'teki ölümüyle sona ermiştir.Bu tarihte Roma imparatorluğu Doğu ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

İmparatorluğun ikiye ayrılması, çöküşü geciktirmiş fakat engel olamamıştır. İmparatorluğun ekonomik sistemi çökmüş, merkezi otorite zayıflamış, köleler ücretli işçilere dönüşmeye başlamıştır. Roma İmparatorluğu, M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren imparatorlukta yoksul halk kitleleri arasında yayılmaya başlayan Hıristiyan inancını, iç tehdit olarak görmüş ve bu dine mensup insanları ağır baskılarla yıldırmaya çalışmıştır. Hıristiyanlar, özellikle Nero ve Diocletainus zamanında ağır işkencelere maruz kaldıktan sonra M.S. 313 yılında Milano Fermanı ile inanç özgürlüğüne kavuşmuşlardır. İmparator Constantinius'un Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesi ve M.S. 325 yılında Nicaea'da (bugünkü İznik) Hristiyan Kilisesi'nin ilk konseyini toplaması, imparatorluğun içten yıkılmasını önlemiş fakat M.S. 410 yılında Vizigotlar, Roma kentini ele geçirip yağmalamışlardır. Hun İmparatorluğu'nun önderi Atilla'nın saldırılarına direnen Batı Roma, M.S. 476 yılında barbar paralı askerlerin lideri Odoacer'in İmparator Romulus'u tahttan indirmesiyle yıkılmıştır. Doğu Roma ise 1453 yılına kadar Bizans İmparatorluğu adıyla yaşamaya devam etmiştir.

ROMA UYGARLIĞI

Dil ve Edebiyat: Roma'da Krallık ve Cumhuriyet dönemlerinde her eyalette farklı bir dil konuşulurken, İmparatorluk döneminde Latince tüm eyaletlere yayılmış, özellikle Avrupa ve Afrika'da etkili bir dil olmuştur. Doğu eyaletlerinde egemen dil Yunanca'dır. Romalılar, M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren Yunan etkisinde edebi ürünler geliştirmişlerdir. Bu dönemde retorik konular ön plandadır ve gelişkin bir tarih yazıcılığı vardır. M.Ö. 1. yüzyılda Yunan etkisinde olsa da Roma edebiyatı altın devrini yaşamıştır. Dönemin en ünlü yazarlarından biri *Vergilius*'tur. İmparator Augustus'un desteğiyle Romalıların atası sayılan Truvalı kahraman *Aeneas*'ın destanında Roma'nın kuruluş sürecini yazmıştır. Augustus'un İtalya topraklarının tarım ve çiftçiliği öven güzel şiirleri de bulunmaktadır. Bu dönemin bir diğer önemli kişiliği ise Marcus Tullius Cicero'dur. Cumhuriyetin son döneminde siyasette önemli görevleri üstlenen Cicero, Antik Dünya'nın en iyi hatibi olarak kabul edilmektedir. Bu özelliğinin yanında felsefe, siyaset, retorik ve ahlak üzerine yazılar yazan Cicero, Latinceye birçok yeni bilimsel terim kazandırmıştır. Titus Livius ise Augustus döneminde yaşamış en önemli Roma tarihçilerinden biridir. Ab Urbe Condita adlı kitabında Roma tarihini ele almıştır. Yunanistan'da doğan tarihçi Plutarkhos (M.S. 46-120), etkili tarihi yazılarının yanında biyografi ve deneme yazılarıyla ünlenmiştir. *Paralel Yaşamlar* ve *Moralia* adlı eserleri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Augustus dönemi lirik şairlerinden olan Horace, kır yaşamının güzelliklerini aktaran şiirler ve sade yaşamı öneren piyesleriyle öne çıkmıştır. İmparator Nero'nun başdanışmanı olan Seneca, dönemin yönetiminde önemli etkilerde bulunmasının yanında Stoacı felsefeyi inceleyip yorumlamış ve Roma'da geniş kitleler tarafından benimsenmesini sağlamıştır. Sonraki yüzyılda yaşayan önemli yazarlar ise tarihçi Tacitus; biyoloji, botanik ve tabiata dair çalışmalarıyla tanınan Plinus, etkili şiirleri ile Junevalis'tir.

Devlet Yönetimi: *Cursus honorum* Roma yönetim anlayışının temelini oluşturan bir çeşit sıralamadır. Bu sıralamaya göre konsül olmadan önce praetor; praetor olmadan quaestor olurunası zorunludur. Roma idari yapısında kendine has bir özelliği olan *censorluk* ise cursus honorum içinde yer almamaktadır. *Quaestor'ün* görevi konsüle ceza ve maliye islerinde yardımcı olmaktır. *Aedilis*, Roma'da oyunların düzenlenmesi, asayişin sağlanması, yolların bakımı ve

pazar yerlerindeki satışların denetlenmesi görevlerini yerine getiren görevlilerdir. Cumhuriyet döneminin başlarında, konsullere, ordunun önünde gitmelerinden ötürü *praetor* denilmiştir. Praetorların her sene görev yıllarının başında yayınladıkları *edictumların* Roma hukukunun gelişmesine katkısı büyüktür. *Dictator*, Cumhuriyet döneminde özellikle devletin güvenliğinin tehlikede olduğu, büyük karışıklıkların bas gösterdiği dönemlerde, görev suresi altı ayı geçmemek suretiyle, konsullerden biri tarafından atanan kişidir. Latincedeki senexten (yaslı adam) türetilen *Senatus'a*, kural olarak yalnızca patricii sınıfından gelen Romalı erkekler girebilmektedir. Senatus, magistra denilen yüksek görevlilerin yaptığı kanun tekliflerinin tartışıldığı yerdir. Senatus toplantıları, *pomerium* denilen Roma kenti içinde yapılmıştır. Halk Meclisleri, *Comiata Curiata* ve *Comiata Centuriata* Olarak ikiye ayrılmıştır. Comitia Centuriata, hem patricii hem de plebların katıldığı bir meclistir. Sadece patriciinin katıldığı halk meclisi, Comitia Curiata'dır. Bu meclisin toplantıları genellikle *Campus Martius* ya da *Forum Romanum*'da yapılmıştır. İmparatorluk Dönemi'nde Augustus, öncelikle eyalet yöneticilerine destek vermek amacıyla, atlı sınıf arasından procuratorları görevlendirerek Senatus'un gücünü azaltmayı hedeflemiştir. Hadrianus, *consilium principis'i* atlılar sınıfa ait kişilerden oluşturmuştur. Hadrianus'tan sonra Septimius, senatonun nüfuzunu, azaltmak adına, kendine bağlı devlet adamlarının pozisyonlarını güçlendirmiştir. Hadrianus, İmparator tarafından kurulan olağanüstü mahkemelere danışman olarak görevlendirilen *Cognitionibus*'u, da atlılar sınıfından seçmiştir.

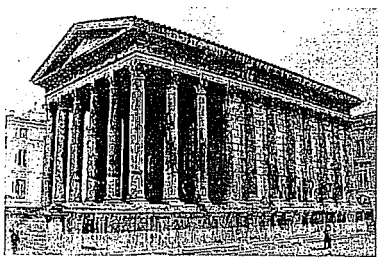
Hukuk: Roma İmparatorluğu dönemine ait ilk yazılı kanunlar olan *12 Levha Kanunları*'dır. Roma toplumunun Krallık ve Cumhuriyet dönemlerinde temelini oluşturan Patricii ve Plebler arasındaki sınıf mücadelesinin sonucunda hazırlanan bu kanunlarda aile hukuku, veraset hakkı, dava hakkı, borç ve ceza kanununa dair hükümler vardır. İmparatorluğun ilk yıllarında çok sayıda hukukçu yetişmiş, Lobeo tarafından *Prociliani* ve Capitonun tarafından *Sabinieni* adı verilen iki hukuk okulu kurulmuştur. Dönemin en meşhur hukukçusu Gaius'tur. *Institutiones* adı verlen eseri ile Roma Hukuku kökleşmiştir. İmparatorluk döneminin ilk kralı Augustus, kanunları hukukçularına danışarak düzenlemiştir. Augustus eyaletlerle merkezin kanunlarını standartlaştırmaya çalışmıştır. İmparator Hadrianus tüm yurttaşları kapsayan tek bir kanun oluşturmuştur.

İmparator Caracalla ise, köleler hariç tüm uyruklara Romalı yurttaş statüsünün verilmesiyle tek bir kanun sistemi yerleşmiştir. Buna ek olarak eyaletlerdeki mahkemelerde verilen karara itiraz eden bir kişiye, Roma'daki daha üst bir mahkemeye başvurma hakkı tanınmıştır. M.S. 527 yılında imparator Justinianus Roma hukukunu yeniden canlandırabilmek için önemli bir adım atmış *Corpus Luris Civilis* adındaki hukuk külliyatını ortaya çıkarmıştır.

Din: Romalılar, Krallık döneminde, Etrüsk tanrılarından Jove, Juno ve Minerva'yı; güneydeki Yunan kolonilerinin fethiyle Yunan tanrılarını benimsemişlerdir. Yunan tanrılarına Latince isimler veren Romalıların baş tanrısı Yıldırım Tanrısı Juppiter'dir (Zeus); Evliliğin ve Ev Kadınlarının Tanrıçası Juno'dur (Hera); Zekâ Tanrıçası Minerva (Athena); Şarap ve Eğlence Tanrısı Baccus (Dioynisus); Savaş Tanrısı Mars (Ares); Aşk Tanrıçası Venüs (Afrodit) ve Cesur Kahramanların yarı tanrısı Hercules (Herakles)'tir. Romalıların Yunan panteonundan almadıkları Janus, başlangıçların, kapıların, kapı aralıklarının, antrelerin ve geçitlerin tanrısıdır. Roma heykellerinde genellikle birbirine zıt kutba bakan iki kafalı olarak betimlenmiştir. Romalılar, bu tanrının adından esinlenerek ocak ayını *januarius* olarak adlandırmışlardır.

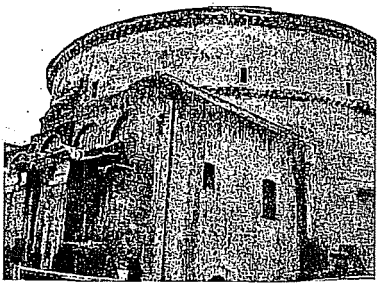
Roma kentlerindeki forumlarda, özellikle Jüpiter, Minerva, Baccus ve Vesta (Juno'ya adanan tapınak) tapınaklar inşa edilmiştir. Romalılar, bu tanrıların yanı sıra birçok küçük tanrı, ev perisi, iyi ve kötü ruhlara da inanmış, evlerinde bu varlıklar için küçük sunaklar inşa etmişlerdir.

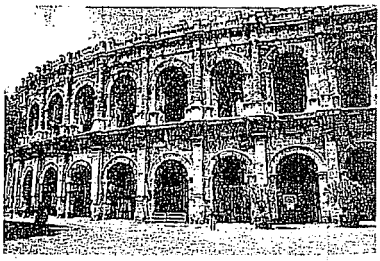
Dikdörtgen planlı Nimes Tapınağı-Güney Fransa

M.S. 1. yüzyıl, Romalı halk arasında Hıristiyanlık inancının benimsenmeye başladığı tarihtir. Hıristiyanlık, ilk zamanlarında Roma despotizmi altında ezilen ve hor görülen geniş halk kitleleri ve köleler tarafından benimsenmiştir. Bu yönüyle Roma iktidarlarının tepkisini çeken dine inananlar, Nero ve Diocletianus gibi imparatorlar zamanında amfi tiyatrolardaki gladyatör gösterilerinde vahşi hayvanlara parçalatılmış, haçlara gerilip yakılmışlardır.

Mimari: Roma mimarisinin temelini oluşturan başlıca yapılar tapınaklar, tiyatrolar, anfitiyatrolar, evler, saraylar, forumlar, bazilikalar, stadionlar, hamamlar, su kemerleri, kütüphanelerdir. Roma tapınakları iki stilde inşa edilmiştir. Birinci stil Yunan tapınaklarına benzer biçimde dikdörtgendir. İkinci stildeki tapınaklar yuvarlak planlıdır. İmparator Hadrianus tarafından Roma'da yaptırılan Panteon, bu stilde inşa edilmiştir.

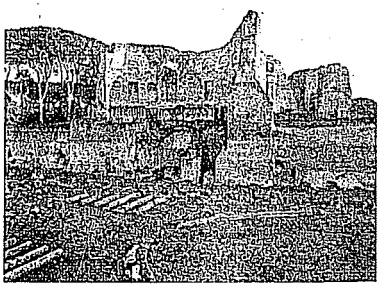

Pantheon-Roma

Colosseum-Roma

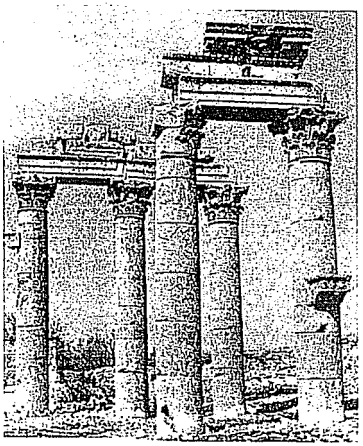
Roma tiyatroları, Yunan tiyatroları sahne, meydan ve oturma basamakları olmak üzere gibi üç bölümden oluşmuştur. Tiyatrolar düzlük bir alanda kemerler üzerinde yükselmiştir. Side, Efes, Milet, Hieoropolis, Aspendos, Bergama Anadolu'daki Roma tiyatrolarına örnektir. Roma'daki Colosseum, bir amfi tiyatrodur. Ortasında oval bir meydan ve bu meydanı kuşatan oturma yerlerinden oluşan anfi tiyatrolarda gladyatör gösterileri düzenlenmiştir.

Domition Sarayı-Roma

Roma evleri, atrium denilen bir avluya açılan odalardan oluşmuştur. Saraylar evlerde uygulanan planın büyük ölçekte uygulanmış biçimidir. Sarayların içi freskler ve mozaiklerle, dışı mermer kaplamalarla süslenmiştir.

Forumlar, halkın toplandığı ve resmi toplantıların yapıldığı alanlardır. Tapınaklar, bazilika adı verilen resmi yapılar ve özel yapılar forumda bulunur. Roma'daki Forum Romanum, Anadolu'daki Bergama Forumu bu alanlara örnek olarak verilebilir. Stadionlar,

Uzunçburç, süslü cadde

atletizm yarışmaları için yapılmıştır. Su kemerleri, su ihtiyacını gidermek için inşa edilmiştir. Roma'da caddelerin iki yanında heykellerle süslü sütunlar yer almaktadır.

Roma heykel ve resim sanatına göz atıldığında taşa yontulan portre heykelleri ve tarihi konuları içeren kabartmalar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Yunan kentlerini fetheden Romalı komutanların burada elde ettikleri ganimetleri ve esirleri Roma'ya getirmeye başlaması üzerine Roma'da da insanın tüm vücudunu birebir yansıtan tunçtan, taştan ve mermerden heykeller ve kabartmalar yapılmaya başlanmıştır. Roma heykeltıraşlığı İmparatorluk dönemine kadar Yunan heykeltıraşlığından farklı olarak insan kusurlarını heykellerde gizlemeden oldukça gerçekçi bir stilde ürün vermiştir. İmparator Augustus'tan itibaren idealleştirilmiş portre tarzı benimsenmiş, yönetici kesimin porteleri olduğundan farklı olarak yakışıklı, vakur ve kaslı yapılmaya başlanmıştır. Buna rağmen sıradan insan heykelleri gerçekçiliğini korumuştur.

Ordu: Roma'yı Antik Dünya'nın en güçlü devleti haline getiren etkenlerin başında ordusu gelmektedir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde *centuries* denen 100 kişilik birliklerden oluşan Roma ordusuna, zırh ve silâh temin edebilen yurttaşlar katılmış, bu ordu savaş sonrasında dağıtılmıştır. Fetih stratejisi ile topraklarını genişletmeye çalışan Roma'da, zamanla profesyonel ve düzenli bir orduya ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla M.Ö. 2. yüzyılın sonunda Gaius Marius tarafından yeni bir yasa çıkartılarak profesyonel bir ordu kurulmuştur. Bu yasaya göre gelir düzeyine ve toplumsal statüsüne bakılmaksızın her Roma vatandaşı orduya ücretli olarak katılma hakkına sahip olmuştur. Bu şekilde kurulan profesyonel Roma ordusunda 6000 kişilik ağır zırhlı, disiplinli ve güçlü *lejyon* birlikleri bulunmaktadır. Her lejyon birçok alt birliklere bölünmüş, her birliği rütbeli bir komutan yönetmiştir. Roma ordusunda en küçük birlik 8 kişiden oluşan *contuberniumdur*. 10 contiberniumun birleşmesinden

bir *centuria* birliği oluşmuştur. *centuria* birliği, *centrıion* adı verilen rütbeli bir asker tarafından yönetilmiştir. 6 centurianın birleşimi ile 480 kişiden oluşan *cohort* birliği kurulmuştur. Her lejyon 10 cohorttan oluşmuş, geri kalan askerler ise ordunun geri hizmetinde olan, doktor, yazıcı, haberci ve gözcü olarak görev yapmıştır. Her lejyonun başında bir *legatus* bulunur. Orduda en yüksek rütbeye sahip kişiler cumhuriyet dönemindeki konsüller ve preatorlar; imparatorluk döneminde ise imparatorlardır. Orduya katılan sıradan halk ise en fazla *centrıion (yüzbaşı)* rütbesine kadar yükselebilmiştir.

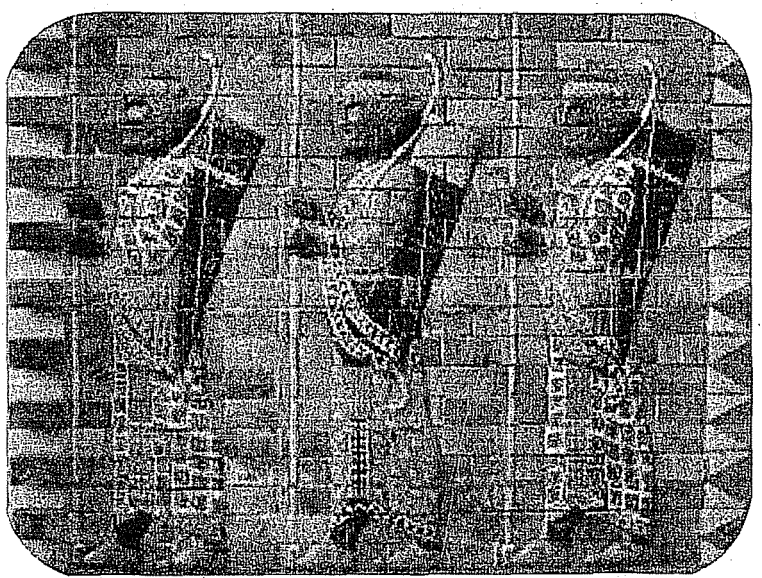

Roma askerleri

Ordunun ana kısmı olan ve imparatorluğun en güçlü olduğu dönemde sayısı 35'i bulan lejyonların yanında, *equites* denen süvari birlikleri ve fethedilen eyaletlerden orduya katılan *auxilia* denen yardımcı birlikler de bulunmaktadır. Bunların büyük bir kısmı okçu veya süvari birliklerden meydana gelmiştir.

Roma, 100 adet *quinqueremes* tipi gemiden oluşan ilk filosunu, kuruluşundan 500 yıl sonra M.Ö. 260 yılında denize indirmiştir. Romalılar, ilk savaş gemilerini, ele geçirdikleri Kartaca gemisini model alarak yapmışlardır. Roma, gemilerini *karavela* olarak bilinen yöntemle inşa etmiştir. Mısır'da ortaya çıktığı düşünülen bu yöntem, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'de yaygın olarak kullanılmıştır. Bu yöntemde dış iskeletin kalasları, kenarları yan yana gelecek biçimde birleştirilmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İRAN TARİHİ VE UYGARLIĞI

Elam Coğrafyası

Elam Krallığı İran'ın güneybatısında kalan ve bugün *Huzistan* adıyla bilinen bölgede yer almış, yaklaşık 2000 yıllık tarihinde 4 haneden tarafından yönetilmiştir. Mezopotamya'nın güçlü krallıkları ile komşu olan Elam, aynı zamanda Güney Mezopotamya-İran ticaret yolu üzerine konumlanmıştır.

Yazılı kaynaklara göre Elam Krallığı'nın coğrafi sınırlarının içinde Anşan (bugünkü Fars), Liyan (bugünkü Buşihr), Silk (bugünkü Isfehan) ile Bahtiyari ve Buyerahmad kentleri bulunmaktadır. Elam Krallığı'nın başkenti Anşan bölgesinin yüksek tepelerinin eteklerinde kurulan *Sus (Susa)* kentidir.

Susa kentinin bulunduğu sit

Elam coğrafyası o kadar sıcak bir iklime sahiptir ki Yunan coğrafyacısı Strabon, yazın gün ortasında Susa sokaklarında gezmeye cesaret eden kertenkele ve yılanların sıcaktan piştiğini yazmıştır. Susa toprakları, Zagros dağlarından doğan ve Suşin Ovasında bulunan Uknu (bugünkü Kerha), İdid (bugünkü Dez) ve Ulay/Ulai (bugünkü Karun) ırmaklarının taşıdığı alüvyonlarla beslendiği için tarıma elverişlidir. Kentin kuzeyinde ve doğusunda bulunan dağlar bakır, kurşun, kalay, gümüş, mermer, bazalt, çakmak taşı gibi kaynaklar açısından zengindir.

ELAM'IN YAZI ÖNCESİ TARİHİ

İran coğrafyasının tarih öncesi devirleri hakkında yeterli bilgi olmamasına karşın Güney İran'ın tarihinin Paleolitik döneme kadar uzandığı düşünülmektedir. İran'ın batısında bulunan Kirmanşah, Elam, Huzistan bölgeleri Bereketli Hilal denilen hat üzerinde bulunduğu için tarım ve yerleşik hayata dair en eski bulgulara bu bölgede rastlanılmıştır. M.Ö. 5. bin yıla tarihlendirilen su kanalları ile M.Ö. 4. bin yıla ait bir mühür baskıda betimlenen üç dişli bir saban, bölgedeki tarımsal sistemin ulaştığı geniş boyutları göstermektedir. Bölgede bulunan madeni eşyalar, maden eritme ve işleme işinin tarihinin M.Ö. 5. bin yıl olduğunu bildirmektedir. M.Ö. 3. bin yılın başlarına tarihlendirilen mezarlarda bulunan tekerlek ve tekerlek izleri, tekerlediğin bu yıllarda Susa'da kullanıldığının kanıtıdır. M.Ö. 6. bin yıla ait, seramiklerin pişirildiği gelişmiş fırınlar, çanak çömlek yapımının çok daha önce başladığına işarettir.

ELAM'IN SİYASİ TARİHİ

Elam sözcüğü için kullanılan ilk işarete bir Sümer metninde rastlanılmıştır. M.Ö. 3. bin yılın ortalarına tarihlendirilen bu metne göre Sümer Kralı Enmebaragesi, *yüksek bölge* anlamına gelen *NİM* ülkesine saldırmıştır. Akkadlar'da Elam/Elamtu biçiminde kullanılan bu işaret Kenanlılar ve İbraniler tarafından Elam olarak Tevrat'ta kullanılmıştır.

Elam Krallığı'nın siyasi tarihinin başlangıcı Mezopotamya kaynaklarından özellikle Sümer Kral listelerinden takip edilebilmektedir. Elam'ın zengin maden yataklarına sahip olması ve ticaret yolları üzerinde bulunması; Mezopotamya krallarının askeri seferler sonucu ülkelerine yığdıkları ganimetler tarih boyunca iki uygarlığın birbiriyle çekişmesine neden olmuştur. Bu çekişmeler zaman zaman savaşa dönüşmüştür. Bu savaşların yazılı belgelere konu olmuş ilk örneği 1. Kiş Hanedanlığı ile Elam arasında yaşanmıştır. Savaşı Kiş Kralı Enmebaragesi'nin kazandığı, birçok ganimet ve esirle ülkesine döndüğü bilinmektedir. Kiş ile Elam arasında yazılı belgelere geçen bir diğer düşmanlığın kaynağı ise bugün yeri tam olarak tespit edilemeyen Aratta bölgesidir. Kiş Kralı Enmerkar için çekim merkezi olan bu bölge Elam-Kiş arasında gerilime neden olmuştur.

Kral listelerinden öğrenildiğine göre Elam bölgesinde hüküm süren ilk iki hanedanlığın adı Avan ve Hamasi'dir. Listeye göre 356 yıl hüküm süren Avan Hanedanlığı'nın ilk kralının adının Kurişak olduğu tahmin edilmektedir. Avan Hanedanlığı'nın 2. Kiş Hanedanlığı tarafından yıkılmasının ardından aynı bölgede Hamasi Hanedanlı-

ğı kurulmuştur. Kral listelerine göre 360 yıl ayakta kalan bu hanedanlık, 2. Uruk Hanedanlığı tarafından yıkılmıştır.

Kral listelerinin dışında Elam tarihi hakkında bilgi veren bir diğer belge, Lagaş kentinin Savaş Tanrısı Ningirsu'nun başrahibi tarafından yazılmış bir tablettir. Tabletten Lagaş Kralı Eannatum'un Elam'a saldırdığı anlaşılmaktadır. Bu saldırıdan sonra Kral listelerine göre M.Ö. 3. bin yılın ortalarında Avan'da kurulan ve 12 kraldan oluşan bir birlik Lagaş'a saldırmış, bölgeyi yağmalamıştır.

Elam tarihine dair en güvenilir bilgiler Elam'a iki kez saldıran Akad Kralı I. Sargon (M.Ö. 2334-2279) dönemine aittir. Sargon'un bu savaşları anlattığı iki yazıtı vardır. Bu yazıtlarda hem Sargon'un saldırdığı kentlerin hem de dönemin Elam kralları ile devlet görevlilerinin adı geçmektedir. Sargon'dan sonra oğulları Rimuş (M.Ö. 2278-2270) ve Maniştuşu (M.Ö. 2269-2255) da Elam kentlerine sefer düzenleyerek bu kentleri yağmalamıştır. Sargon'un torunu Naram-Sin (M.Ö. 2254-2218) döneminde bölgede kayda değer bir savaş görülmemiştir. Tersine Naram-Sin ile Elam Kralı Hita arasında bir antlaşma yapılmıştır. Naram-Sin ve Hita öldükten sonra, Hita'nın yerine geçen Elam Kralı Kutik-İnşuşinak, Akad Kralı Şarkali-şarri'ye (M.Ö. 2217-2193) ardından Babil' e saldırmıştır. Bu dönemde Orta Zagros bölgesinde yaşayan Lullubi, Kut/Kuti olarak adlandırılan topluluklar ayaklanarak hem Akad'a hem de Elam'a baskı yapmaya başlamıştır. Bu baskının son bulmasıyla Elam'da Kral listelerinde Simaş adıyla geçen yeni bir hanedanlık kurulmuştur. Simaş'ın Susa'nın kuzey ya da kuzeydoğusunda olduğu düşünülmektedir.

3. Ur Hanedanlığı'nın kurucusu Urnammu'nun yerine geçen Şulgi (M.Ö. 2094-2047), içinde Elamlıların da bulunduğu komşu topluluklardan askeri bir birlik kurmuş ve bu birlik sayesinde uzun süre egemenliğini sürdürmüştür. Bu egemenlik Şulgi'nin torunu Şusin ve onun oğlu İbbisin dönemine kadar devam etmiş, onların döneminde zayıflamaya başlamıştır. Bu dönemde ara ara ayaklanan Elam'dan adı bilinemeyen bir Simaş kralı, III. Ur Hanedanlığı'nın yıkılmasında rol oynamıştır.

3. Ur Hanedanlığı'nın yıkılmasının ardından İsin ve Larsa kentlerinin bölgede hâkim güç olarak belirdiği görülmektedir. Bu dönemde Larsa Kralı 5. Gungunum'un Elam üzerine iki defa sefer düzenlediği görülmektedir. Bu kralın Simaş Hanedanlığı'nı yıktığı tahmin edilmektedir. Yazılı belgelerden Simaş Hanedanlığı'nın yerini Ebarti Hanedanlığı'nın aldığı görülmektedir. Bu hanedanlığın kralların-

dan Şilhaha'nın oğlu Kudur-mabuk döneminde Larsa'ya karşı savaş açılmıştır. Bu savaştan sonra Kudur-mabuk'un oğlu Varad-sin Larsa kralı olarak belirmiştir.

Babil Kralı Hammurabi (M.Ö. 1792-1750) zamanında Elam, bölgedeki diğer kentlerle birlikte Babil'e karşı kurulan bir ittifakın içinde yer almıştır. Hammurabi'nin bu birleşik ordüyu yendiği tahmin edilmektedir. Elam'ın inişli çıkışlı siyasal tarihi, M.Ö. 16. yüzyılın ortalarına doğru Kassitlerin Mezopotamya'daki nüfuzlarının artması dolayısıyla belirsizliğe bürünmüştür. Bu belirsizlikten sonra Elam hakkındaki ilk bilgiler Kassit Kralı II. Kurigalzu (M.Ö. 1332-1308) döneminden gelmektedir. Bu kralın yazıtlarında Elam kralı olarak Barahşi adı geçmektedir. Barahşi, Kurilgazi tarafından yenilgiye uğratılmış, Ebarti Hanedanlığı ise son bulmuştur.

Ebarti Hanedanlığı'nın yıkılmasının ardından İke-Halki Hanedanlığı kurulmuş, bu hanedanlığın krallarından Atar-kitah zamanında başkent, bugün yeri saptanamayan Ayahitek'e taşınmıştır. Yine bu hanedanlığın kralların dan Humban-numena'nın iktidarlığı sırasında Elam'da ekonomik ve siyasal açıdan istikrarlı bir dönem yaşanmıştır. Untaş-napirişa (M.Ö. 1275-1240) zamanında ise başkent Dur-untaş'a taşınmış ve ünlü Çoğa-zenbil zigguratı yaptırılmıştır. Untaş-napirişa, Babil'e bir sefer düzenlemiş, ayrıca bugün Dareios kanalı olarak bilinen büyük su kanalını inşa ettirmiştir.

Elam, en güçlü dönemini Şutruki Hanedanlığı zamanında yaşamıştır. Bu hanedanlığın krallarından Şutruk-nahunte (M.Ö. 1185-1155) döneminde Babil'e başarılı bir sefer düzenlenmiştir. Babil zaferinden sonra Sippar'a savaş açılmış ve kazanılmıştır. Hatta zaferden sonra Naram-Sin'in steli, Hammurabi yasalarının yazılı olduğu yazıt ve Maniştuşu'nun iki heykeli ele geçirilerek Elam'a götürülmüştür.

Bu hanedanlığın krallarından Şilhak-inşuşinak (M.Ö. 1150-1120), Elam tarihinin en büyük krallarından biri olarak kabul edilmektedir. Onun döneminde ekonomik ve siyasal açıdan altın bir çağ başlamıştır. Kral, İsin ve Asur topraklarına seferler düzenlemiş, birçok Elam kentinde tapınak yaptırmıştır.

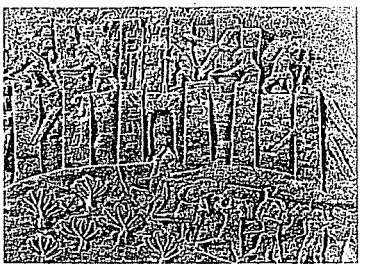
Neden ve nasıl yıkıldığı bilinmeyen Şutruki Hanedanlığı'ndan sonra uzun bir süre Elam hakkında bilgi sağlayacak siyasal bir oluşum tarih sahnesinde yerini almamıştır. Yaklaşık üç yüzyıl sonra yazılı bir belgede adı bir Elam kralından bahsedildiği görülmektedir. Bu kralın Babil ile ittifak yaptığı anlaşılmaktadır. Bundan sonra yine yüzyıl kadar Elam ile ilgili herhangi bir yazılı bilgiye rastlanılmamaktadır.

Bu dönemden sonra Asur ve Babil kaynaklarından Elam ile ilgili bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Anlaşılan Asur bölgedeki hâkim güçtür ve Elam kralları Asur'a karşı Babil ile ittifak halindedir.

Asur Kralı II. Sargon (M.Ö. 722-705) ve onun oğlu Sanherib'in (M.Ö. 704-681) hükümdarlıkları zamanında Asur ve Elam ordularının karşı karşıya geldiği görülmektedir. Savaşlarda Asur dönem dönem geriletilmiş ama mağlup edilememiştir. Bu dönemin kralların dan Kudur-nahunte zamanında başkent Madaktu'ya oradan da Hidallu'ya taşınmıştır. Susa ise hem kült hem de ticari bir kent olarak önemini korumuş, fakat siyasal olarak önemini yitirmiştir. Bu dönemde Senharib'in Babil'i fethettiği de bilinmektedir.

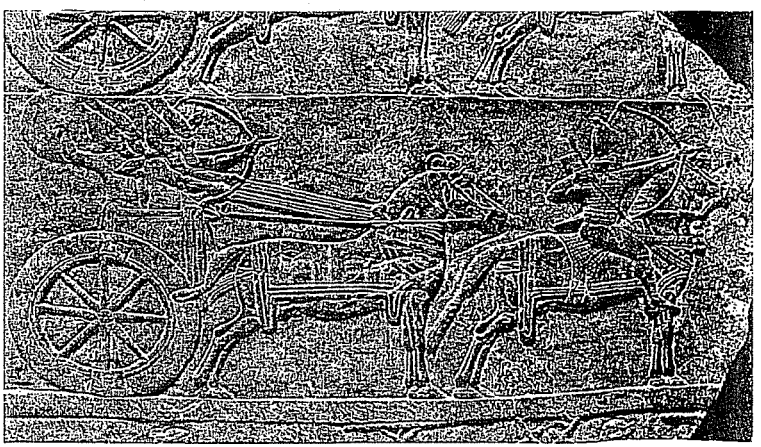
Babil'in Asurlular tarafından fethedilmesi, Elam'ın bütünlüğünün bozulmasına neden olmuş, ülkede II. Humban-haltaş ile II. Şilhak–inşuşinak adında iki kralın ikili yönetimi başlamıştır.

Elam'ın son kralları Babil kaynaklarında Urtaki/Urtak ile Asur kaynaklarında Teumman olarak geçen krallardır. Elam, Asur Kralı Asurbanipal'in (M.Ö. 668-627) M.Ö. 646 yılında büyük bir orduyla Elam üzerine yürümesinin ardından yıkılmış ve tarih sahnesinden çekilmiştir.

Elam'ın başkenti Susa'nın Asurbanipal tarafından yıkılışının betimlendiği rölyef

Asurbanipal'in Elam üzerine seferini konu edinen rölyef

ELAM UYGARLIĞI

Yazı ve Dil: Elam bölgesinde kullanılan ilkyazı sistemi piktografiktir (resim yazısı). Piktografik yazıdan linear yazısına ne zaman geçildiği tam olarak aydınlatılamamış olsa da ilk örneklere Avan Hanedanlığı'nın son kralı Kutik-inşuşinak dönemine tarihlenen tabletlerde rastlanılmaktadır. Başlangıçta 150 sonrasında 80 kadar işaretten oluşan bu yazının sadece 55 işareti okunabilmiştir. Kutik-inşuşinak'ın ölümünden sonra ortadan kalktığı düşünülen bu yazı sisteminin yerini çivi yazısı almıştır. Çivi yazısı Mezopotamya'dan özellikle Akkadlardan alınmıştır. Elam yazısı en parlak dönemini Kral Humban – numena zamanında yaşamıştır. Bu dönemden Akkadca'nın yanı sıra Elamca da yazılmaya başlanmış hatta sonraki krallar tarafından Elamca'nın kullanım alanı daha da genişletilmiştir.

M.Ö. 3. bin yılın başlarına tarihlendirilen tabletlerde onluk sayı sisteminin kullanıldığı, çivi yazısına geçildikten sonra altmışlık sayı sisteminin kabul gördüğü anlaşılmıştır. Elam dili, Elam Krallığı ortadan kalktıktan sonra da idari ve yazı dili olarak bir süre daha kullanılmaya devam etmiştir.

Tapınak: Elam topraklarında bugüne kadar bulunmuş en eski ziggurat Kaşan kenti yakınlarındaki Silk höyüğündedir. Ziguratın yanında bulunan proto-Elam dilinde yazılmış tabletlerden yola çıkılarak tapınak M.Ö. 2 binlerin sonuna tarihlendirilmiştir. Elam tapınaklarının en büyüğü Untaş-GAL tarafından Tanrı İnşuşinak onuruna yaptırılmış *Çoğa-Zenbil* Tapınağı'dır. Bu tapınak Elam mimarisinin genel karakterini en iyi yansıtan yapılardan biridir. Tapınağın inşası sırasında milyonlarca kerpicin hazırlandığı tahmin edilmektedir. Zigguratın en kendine has özelliği her dört tarafında merdiven bulunmasıdır. Bunların üçü, birinci katta son bulmuştur. Üçüncü ve dördüncü katlara sadece güneydoğu cephede bulunan merdivenden çıkılabilme ihtimali vardır. Merdivenlerin her iki yanında ise bir dizi hayvan heykeli konulmuştur.

Elam tapınaklarında ortaya çıkarılmış mühür, takas tabletlerinden tapınakların sadece dini değil aynı zamanda ekonomik faaliyetlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Mühür baskılarda tapınaklar ürün depolanan yerler olduğu, rahiplerin de kayıtları tuttuğu bilgisi çıkarılmaktadır.

Din: Susa nekropollerinde ele geçirilmiş tabletler Elamlıların öteki dünya inancına sahip olduklarını göstermektedir. Bu tabletlerde konu edilen Elamlı, koruyucu tanrısından öteki dünyada kendisini

yargılayacak tanrıların huzuruna çıkacağı zaman kendisine yardım etmesini istemektedir. Yine bu tabletlerde öteki dünyada insanları yargılayacak olan tanrının İnşuşinak olduğu yazmaktadır. Elamlılar ölülerini cenin şeklinde gömmüş ve mezarlarına su kabı koymuşlardır.

Elam dini ve tanrıları konusunda ilk güvenilir bilgiler Akkad Kralı Naram-Sin ve Avan Kralı Hita arasında yapılan antlaşma metninden elde edilmektedir. Bu metinde 37 tanrının adı tanık olarak geçmektedir. Metnin, Tanrıça Pinikir/Pinenkir ile başlaması, Susa panteonunun başında bir tanrıçanın bulunduğunu düşündürmektedir. Metinde Pinikir, *göklerin tanrıçası* olarak geçmektedir. Elam panteonundaki diğer tanrıçalar ise Kiririşa, Parti/Partikir, Zit/Sit, Siaşum ve Narunte'dir. Kiririşa'nın Liyan kentinin baş tanrıçası olduğu tahmin edilmektedir. Bazı araştırmacılar Pinikir ile Kiririşa'nın aynı tanrıça olduğunu savunsa da da Elam Kralı Untaş- napirişa'nın Dur-Untaş kentinde her iki tanrıça adına tapınak yaptırdığı bilinmektedir. Kiririşa'nın ismi şahit tanrılar listesinde geçmemektedir. Susa metinlerinde geçen bir diğer tanrıça ise Parti/Partikir'dir. Elam dilinde zitme, sağlık anlamına geldiği için Tanrıça Zit'in bir şifa tanrıçası olduğu düşünülmektedir. Tanrıça Zit, şahit tanrılar listesinde 5. sırada yer almaktadır. Listede 17. sırada olan Tanrıça Siaşum ise tanrılar sarayının koruyucusu olarak anılmaktadır. Listenin 20. sırasına yerleşen Naruıte ise zafer tanrıçasıdır. Bu tanrıçaya ait arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmış bir heykelde, tanrıça etrafını çeviren üç çift aslan ile tahtta oturmuş vaziyette betimlenmiştir.

Antlaşma metnindeki diğer tanrılara bakıldığında, Humban/Huban adındaki erkek tanrının antlaşma metninde 3. sırada yer aldığı görülmektedir. Asur kayıtlarına Umman olarak geçen tanrının önce Pinikir, ardından Kiririşa'nın eşi olduğu düşünülmektedir. Antlaşmada Humban'dan sonra yer alan tanrı A-MAL'dır. Bu tanrı bir Mezopotamya tanrısıdır. Antlaşmanın taraflarından birinin Naram Sin olması vesilesiyle listede bulunduğu tahmin edilmektedir. Listenin 6. sırasında Güneş ve Tanrısı Nahiti/Narunte/Nahhunte yer alırken 7. sırada Susa'nın yerel tanrısı İnşuşinak bulunmaktadır. İnşuşinak'ın öteki dünyada insanları yargılayan tanrı olduğu kabul edilmektedir. Listeye göre panteondaki diğer tanrılar Simut/Şimut, Hurbi, Hutran, Ninurta, Şiaşum, Manzat/Manzit, Nin-karak, Ay Tanrısı Napir, Su ve Irmak Tanrısı Şazi, Hişmetik, Ruhuratir, Upurkupak, Nazit, Pelala, Niarzina, Kirvaş'tır.

Fal: Elam kaynaklarında fal ve falcılıkla ilgili bilgilere rastlanılmaktadır. Metinlerden anlaşıldığına göre en sık başvurulan fal yöntemi kurbanlık hayvanların ciğer ve diğer organlarına bakmaktır. Bugünkü Huzistan'da bulunan Hafttepe kazılarında ele geçirilen fal tabletlerinden koyun ciğerinin parçalara bölündüğü ve bu parçaların durumundan geleceğin tahmin edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

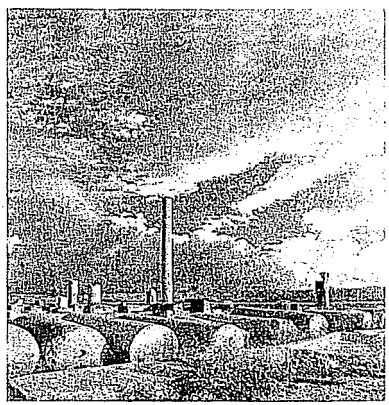
MEDLER VE PERSLER

Med ve Pers isimlerine ilk kez M.Ö. 843 ve M.Ö. 835 yıllarında, Asur İmparatoru III. Salmaneser'ın İran'daki Urmiye Gölü'nün güneyine doğru yapılan seferleri konu alan yıllıklarında Parsua ve Medes adlarıyla rastlanılmıştır. Yıllıklardan anlaşıldığına göre Persler M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısında kıyıya fazla yakın olmamakla birlikte, Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatısında, Medler ise güneydoğusunda Hemedan yakınlarında oturmuşlardır. Med ülkesinin başkenti Ekbatana kentidir.

Herodotos, Medler'in ilk kralı olarak adaletiyle ünlü Deiokes'in ismini vermiştir. Bir yargıç olan Deiokes, kral olduktan sonra dağınık Med boylarını birleştirmiştir. 53 yıl iktidarda kalan Deiokes 'ten sonra sırasıyla Phraortes ve onun oğlu Kyaksares tahta geçmiştir. Asur kayıtlarında isimlerine rastlanılan Med kralı, Kyaksares'tir. Aslında M.Ö. 8. yüzyılı ikinci yarısında Urartu Krallığı'nın doğu yayılmacılığı karşısında Zagros bölgesine odaklanan Asur kralları, bu bölgeye yaptıkları seferleri anlattıkları metinlerde Medler'den oldukça söz etmişlerdir. Bu dönemde Medler, Asurlular için bölgede yaşayan etnik gruplardan biridir. Zaten M.Ö. 7. yüzyıl boyunca kadar Asur kayıtlarında birleşik bir Med Krallığı'ndan bahsedildiği görülmemiştir. Yüzyılın sonlarına doğru Kyaksares adında bir Med Kralı'nın askeri birliklerini bazı zamanlar Babilliler ile birlikte Asur üzerine komuta ettiği; bu birlikler aracılığıyla Assur, Nineve ve Harran gibi Asur kentlerini yağmaladığı bilinmektedir. Aynı kral, Batı Anadolu'daki Lidya Kralı Alyattes ile de karşı karşıya gelmiş beş yıl süren savaşın sonucunda M.Ö. 585 yılında Kızılırmak sınır olarak kabul edilerek uzlaşı sağlanmıştır. Antlaşmaya göre en batıdaki Lidya dışında, tüm Batı Asya, kuzeyde Med, güneyde de Babil olmak üzere iki güç arasında ikiye bölünmüştür. Kyaksares'in yerine geçen oğlu Astyages zamanında yakın komşuları Perslerin saldırılarına karşı koyamayan Medler, M.Ö. 550 yılında Pers egemenliğini kabul etmişlerdir.

PERSLERİN SİYASİ TARİHİ

Başlangıçta dağınık halde yaşayan Pers kabilelerini birleştirerek siyasal bir güç haline getiren Akamenid Hanedanlığı'dır. Bu hanedanlığın yazılı kaynaklara geçmiş ilk yöneticisi *Teispes*'tir. Asur Kralı Asurbanipal'in Elam Krallığı'nı yıkmasıyla oluşan boşluktan yararlanan Teispes, Pers kabilelerini birleştirmiş ardından Asur 'un etkisinin azalmasını fırsat bilerek sınırlarını genişletmeye başlamıştır. Teispes'ten sonra iktidarı devralan I. Kyros ve I. Kambyses zamanında Persler Medlerle uzlaşı içinde görünmektedirler. Med Kralı Astyages kızını I. Kambyses ile evlendirmiş, bu evlilikten daha sonraları "Büyük" unvanını alacak olan II. Kyros doğmuştur.

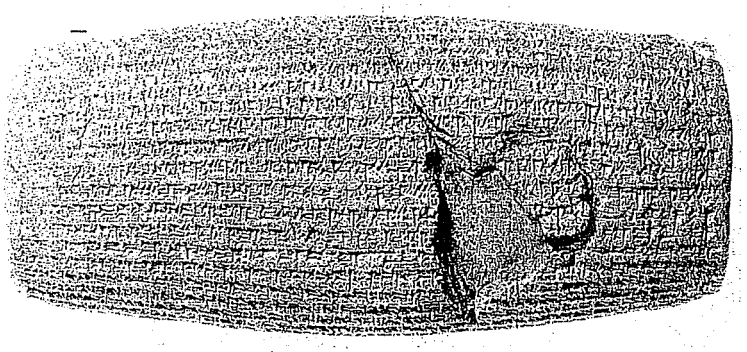

Kyros'un Pasargad Sarayı

II. Kyros'un (M.Ö. 559-530) Persler'in başına geçtiği yıllarda Ön Asya, Med, Lydia, Babil ve Kilikia Devletleri arasında bölünmüş durumdadır. Doğu Akdeniz, Mısır'ın 26. sülale firavunların etkisi altındadır. Ege dünyası ise Yunan kent devletlerinin çekişme alanıdır. Mezopotamya, Suriye, Filistin Babil Krallığı'na, Dicle ve Fırat'ın yukarı bölümüyle Kızılırmak'a değin uzanan bölgeler ise Med Krallığı'na kalmıştır. Bu siyasal iklimde ilk olarak kuvvetli bir ordu kuran Büyük Kyros, Babil kralı Nabu-Na'id ile birleşerek Med Krallığına karşı savaş açmış ve bu savaşın sonunda M.Ö. 550 yılında Med ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Kyros'un bu zaferi İran'ın ele geçirilmesi ve Pers İmparatorluğu'nun kurulması anlamına gelmektedir.

Med Krallığı yıkıldıktan sonra Kyros için tek rakip Lidya Krallığı olmuştur. Pers tehdidi ile baş başa kalan Lidya Kralı Kroisos, Mısır ile ittifak arayışına girmiştir. Bu ittifaka Babil ve Sparta da destek vermiştir. Büyük Kyros ise bu ittifakın önünü kesmek için Kilikia Krallığı'nı diplomatik yoldan ele geçirmiştir. Ardından M.Ö. 547'de Lidya üzerine yürüyen Kyros, ilk çarpışmada başarı sağlayamasa da üç aylık bir mücadelenin sonunda Lidya ordularını yenilgiye uğratmayı başarmıştır. Herodotos, bu sefer sırasında Kroisos'un

süvarilerinden çekinen Kyros'un, komutanı Harpagos'un önerisiyle Pers askerlerini develer üzerine bindirdiğinden ve atların develerden ürkerek kaçmalarını sağladığından bahsetmektedir. Lidya Krallığı'nın Kyros tarafından yıkılmasının ardından Persler, Ege kıyılarındaki Ion kent devletlerini de fethetmişlerdir. Pers zaferinden sonra İyon'lar.

Kyros'un Silindir Mührü

Ege Denizi'ndeki hâkimiyetini yitirmiş, Yunanlar, Lidya'ya ödedikleri vergilerden daha fazlasını artık Perslere ödemek zorunda kalmıştır.

Lidya seferinden sonra doğuya Asya içlerine yönelen Kyros, Bakteriyan, Horasan, Harezm ve Maveraünnehir bölgesini Pers topraklarına dâhil etmiştir. Bir yıl kadar sonra Yeni Babil Krallığı'na son veren Kyros Mısır sınırına kadar ilerlemiştir. M.Ö. 538 yılına gelindiğinde Fenike limanları ve kentleri de Pers egemenliğine girmişlerdir.

29 yıl ülkesini yöneten Kyros öldüğünde yerine geçen büyük oğlu II. Kambises'e (M.Ö. 530-522), Akdeniz'den İndus'a uzanan büyük ve güçlü bir imparatorluk bırakmıştır. Kambises, iktidarının ilk yıllarında ülke içinde çıkan isyanları bastırmakla uğraşmış ardından M.Ö. 525 yılında Mısır üzerine yürüyerek firavunun ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Kambises, Mısır seferindeyken başkent Pasargad'da Gaumata adında bir rahip, öldürttüğü kardeşi Bardiya adıyla tahta çıkmıştır. Bu haber üzerine Mısır'dan hareket ederek Suriye'ye gelen Kambyses, M.Ö. 622 yılında bilinmeyen bir sebepten dolayı burada ölmüştür.

İran'ın kuzeydoğusunda bulunan ve Pers İmparatorluğu'na bağlı bir satraplık olan Parthia kentinin satrapı Hystaspes'in oğlu I. Darius (M.Ö. 522-486), altı Pers soylusunun yardımıyla Gaumata'yı devirmiş ve krallığını ilan etmiştir. Akamenid Hanedanlığı'nın en büyük krallarından biri olarak kabul edilen Darius, iktidar olduktan sonra ilk olarak Kalde, Susa ve Kafkaslardaki isyanları bastırmıştır. Darius'un bu mücadelesi Behistun *Kaya*'sına yazı ve resimlerle işlenmiştir. Resimde Darius, ellerini yalvarırcasına havaya kaldırmış Gaumata'nın bedenine basarken tasvir edilmiştir. İsyanın diğer elebaşları elleri arkadan bağlı, yan yana ve boyunlarından zincirlenmiş olarak kralın önünde durmaktadır. Kralın hemen arkasında da iki Pers askeri durmaktadır. Kabartmanın yanında Dareios'un tahta çıkışının ve yaptığı savaşların anlatıldığı Eski Pers, Elam ve Akad dillerinde yazılmış yazıtlar vardır.

Ülkesindeki isyanları bastıran ve istikrarı sağlayan Darius, Hindistan'a yönelmiş ardından İskitler üzerine yürümüştür. İskitler, savaşmayarak Pers ordusu karşısında geri çekilmiştir. Darius, bu seferden eli boş dönmemiş, Trakya, Marmara Denizi ve Karadeniz kıyıları Pers kontrolüne geçmiştir. Bu durum İyonyalıların Karadeniz üzerinden yaptıkları ticareti engelleyecek, ekonomilerini geriletecek ve ileride İyonya İsyanları olarak anılan büyük bir iç kargaşaya zemin hazırlayacaktır. İyon ayaklanması Yunan dünyasıyla Pers İmparatorluğu arasındaki ilk büyük çatışmaları temsil etmektedir. İsyan, M.Ö. 497-495 yılları boyunca devam eden isyan, Pers kuvvetlerinin M.Ö. 494 yılında yeniden Lade Deniz Savaşı'nda İyon donanmasının kesin bir yenilgiye uğratmasıyla sona ermiştir. Savaşın ardından Yeni ayaklanmaların çıkmasından ve Yunanistan'ın yeniden bu ayaklanmaları desteklemesinden kaçınan I. Darius, Yunanistan'ı ve Sparta'yı fethetmek amacıyla harekete geçmiştir. Böylece tarihte Pers-Yunan savaşları adı verilen savaşlar silsilesi başlamıştır. Bu silsilenin ilk çatışmasında, Pers donanması M.Ö. 492 yazında Aynoroz Dağı kıyılarında bir fırtınaya yakalanmıştır. Herodotos'a göre bu fırtınada Pers donanması 300 gemi ve 20 bin adam kaybetmiştir. İki yıl sonra tekrar harekete geçen ve Yunanistan anakarasında karaya çıkan Pers ordusu, Maraton Savaşı'nda Atina kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bu yenilgiden sonra I. Darius Yunanistan'ın istilası için yeni bir plan hazırlıklarına girişmiş fakat M.Ö. 486 yılında ölmüştür.

Darius'un ölümü üzerine yerine oğlu Kserkses (M.Ö. 486-465) geçmiştir. Yeni kral, iktidarının ilk yıllarında Mısır ve Babil'de baş

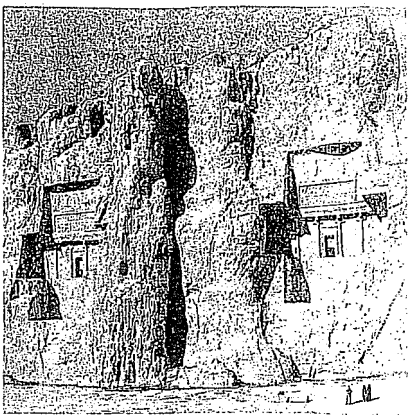
gösteren isyanları bastırdıktan sonra M.Ö. 480'da Yunanistan'a karşı karadan ve denizden harekete geçmiştir. Çanakkale üzerinden Trakya'ya geçen ve karadan Yunanistan üzerine yürüyen Kserkses, Termopil 'de yapılan savaşı kazanmıştır. Savaşı kaybeden Yunan kuvvetleri geri çekilmeye başlamış, Persler, Orta Yunanistan'a doğru ilerleyerek Boiotya, Tebai, Delphoi, Attika'yı ele geçirmişlerdir. Atina'nın savunulamayacağı anlayan Yunanlıların çoğu kentleri boşaltmaya başlamış, Salamis ya da Aiginai'ye taşınmıştır.

Bu başarının ardından hem Pers hem Yunan kuvvetleri bir deniz savaşına hazırlanmaya başlamıştır. Yunan donanması, Salamis ile Attika adası arasındaki dar ve güvenli boğaza girerek Ambelaki koyunda demirlerken; korunaklı bir liman bulmakta geciken Pers donanması Faleron bölgesinde demirlemiştir. Çıkan fırtınada Pers donanmasının bazı gemileri batmış, bazıları ağır hasar görmüştür. Yunanlılar, kendi donanmalarına oranla daha büyük yapıdaki Pers gemilerini bulundukları dar boğaza çekerek, onların rahat manevra yapmalarına engel olmuş ardından Pers donanmasını yenilgiye uğratmışlardır. Salamis Savaşı olarak adlandırılan bu savaştan sonra Anadolu'ya çekilen Perslere karşı harekete geçen Atina, Ion kentlerinin desteğini alarak Mikale Savaşı'nda Persleri yenilgiye uğratmıştır. Kara ve deniz yenilgilerinden sonra Persler imparatorluk sınırlarını geri çekilirken Yunanistan Attik-Delos Deniz Birliği adını taşıyan siyasal bir birlik kurmuştur. Birlik donanması ilk olarak Trakya kıyılarını Ege'nin kuzey bölgelerini güvence altına aldıktan sonra Boğazlara bir sefer yapmış ve başta Byzantion olmak üzere oradaki kentlerin deniz birliğine katılmasını sağlamışlardır. Başlangıçta Likya ve Karya kentleri Attik-Delos birliğine katılmamıştır. Likya ve Karya'yı cezalandırmak için harekete geçen Kimon önderliğindeki Birlik, bu kentler üzerine sefer düzenleyerek onları vergiye bağlamıştır. Buna karşılık vermek isteyen Persler, Köprüçay'da yapılan deniz savaşında yenilgiye uğramıştır. Eurymedon Savaşı adı verilen bu savaşın sonunda Persler, Anadolu'nun güney kıyılarından çekilmek zorunda kalmışlardır. Güney Anadolu limanlarındaki üslerini kaybeden Kserkses M.Ö. 465'de öldürülmüş yerine oğlu I. Artakserkses geçmiştir.

Perslerin Yıkılış Süreci: I. Artakserkses (M.Ö. 465-424), imparator olduktan sonra Mısır isyanlarını bastırmakla uğraşmıştır. Bu isyanların da etkisiyle gücünü yitiren Persler, o sıralarda Yunanistan ile başlayan savaşlarda yenilgiye uğratılarak M.Ö. 449 yılında Kallias

Antlaşması'nı imzalamışlardır. Kallias Barışı'yla Yunan-Pers sınırı çizilmiş, Pers ordularının Kızılırmak'ın batısına geçmesi engellenmiştir. Pers ordusunun Akdeniz, Karadeniz ve Anadolu'da kuvvet bulundurmamasına karşılık Atina'da Mısır, Kıbrıs ve civarındaki isyanlara destek vermemesi kararı alınmıştır.

Artakserkses (Sağda) ve II. Darius (Solda) Mezarları -Nakş-i Rüstem

I. Artakserkses'ten sonra imparator olan II. Darius (M.Ö. 424-404) ve II. Artakserkses (M.Ö. 404-385), İran içinde baş gösteren iç karışıklıkla uğraşmışlardır. II. Artakserkses, Atina ve Sparta arasındaki çıkan Peleponnes Savaşı'ndan yararlanarak Anadolu'daki etki alanını yeniden genişletmiştir. Bu gelişmeye rağmen ülke içindeki isyanları kontrol altına alamayan Artakserkses'in kardeşi Genç Kyros, M.Ö. 401 yılında bir isyan başlatmış, üstelik bu isyana Sparta da katılmıştır. İsyan girişimi Yunanistan'ın desteğine rağmen başarılı olamamıştır. Bu isyan her ne kadar bastırıldıysa da 6 yılda Anadolu'ya yayılan Satraplar İsyanı ile Fenike İsyanları ile hanedan üyelerinin taht kavgaları devletin çöküşünü hızlandırmıştır.

Pers İmparatorluğu'nu ayakta tutmaya çalışan son kral III. Darius'tur (M.Ö. 336-330). Darius, kral olduğunda Makedonya Kralı, II. Philip Ülkesini büyük ve güçlü bir krallığa dönüştürmüştür. Philip'in ilk hedefi Yunanistan'ı ele geçirmek, ikinci hedefi ise Pers İmparatorluğu'na son vermektir. Bu siyasi atmosferde bir yandan ülke içinde istikrarı sağlamaya çalışırken diğer yandan Anadolu üzerindeki hâkimiyeti yeniden sağlamak için uğraşmıştır.

M.Ö. 336 yılında II. Philip, ordunun ve ülkenin kontrolünü oğlu Büyük İskender'e vermiş, kral olduktan 2 yıl sonra Pella'dan hareket eden İskender, Çanakkale boğazından geçerek Anadolu'ya gelmiştir. İskender'in Anadolu'ya geçtiğini öğrenen Darius, savaş için strateji belirlemeye başlamıştır. Granikos Savaşı (M.Ö. 334) olarak adlandırılan bu savaşta iki ordu Biga çayı kenarında karşılaşmış, sa-

vaş Pers yenilgisiyle sonuçlanmıştır. M.Ö. 333 yılı ilkbaharına kadar Toroslar'a kadar olan bütün Anadolu'yu topraklarına dâhil eden İskender Kilikya'yı ele geçirmiş, ardından İssos'da Pers ordusuyla savaşmıştır. İssos Savaşı (M.Ö. 333) olarak anılan bu savaşta Pers ordusu ağır bir yenilgi almış, III. Darius kaçmıştır. İskender, Suriye, Filistin ve Mısır'ı ele geçirmiştir.

İskender'in Asya Kralı ilan edildiği savaş M.Ö. 331 yılında Erbil bölgesinde Pers ordusu ile savaştığı Gavgamela Savaşı'dır. Bu savaşın amacı Mısır'ı ele geçiren İskender'in Persleri ortadan kaldırmak için Suriye üzerinden Mezopotamya bölgesine doğru sefere çıkmasıdır. Savaş, İskender'in zaferiyle sonuçlanmıştır.

İskender'in ölümünden sonra iktidarı ele geçirmek isteyen bölge valileri arasında iktidar mücadelesi başlamış ve bu mücadelenin sonunda İran'da I. Seleukos'un önderliğinde yeni bir hanedanlık kurulmuştur. Anadolu'ya kadar uzanan bu hanedanlık, Arsakes önderliğindeki ayaklanmaların etkisiyle yıkılmıştır.

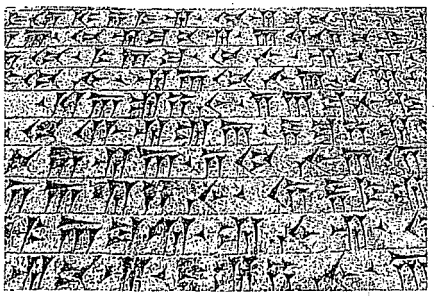
Arsakes'in önderliğinde Seleukoslardan kopan Partlar, adlarını ilk kez ele geçirdikleri Parthia Bölgesi'nden almaktadır. Part Krallığının sınırlarını doğu ve batı yönünde genişleten kral I. Mithridates olmuştur. Tarihleri boyunca önce Seleukoslarla sonra Roma ile savaşmak durumunda kalan Partlar, bir Pers Hanedanlığı olan Sasaniler tarafından yıkılmıştır. Partların yerini alan Sasani Krallığı, 400 yıl kadar Roma ile savaştıktan sonra Halife Ömer yönetimindeki Araplar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

PERS UYGARLIĞI

Yazı ve Dil: Hint Avrupa dil ailesine mensup bir yazı diline sahip Persler'den günümüze birkaç kaya yazıtı kil tablet dışında yeterli sayıda edebi eser ulaşamamıştır. Akhamenid Hanedanlığına ait yazıtlar genellikle üç dillidir ve Pers, Elam ve Akad dillerinde yazılmıştır. Özellikle Persepolis'teki Darius'un sarayında ve Behistun kayasındaki üç dildeki yazılar Persçe'nin çözülmesine önemli katkılar sunmuşlardır. Persopolis'te Akhamenid dönemine tarihlendirilen iki grup Elamca idari metin de ortaya çıkarılmıştır. Pers çivi yazısı hece değil, sesçil bir alfabe yazısıdır. Rakamlar için sadece ondalık sistem kullanılmıştır.

Pers dili hakkında bilgi veren kaynakların başında Behistun (Bisutun, Bagistan) yazıtı gelmektedir. Bu dilin çözülmesinde çok büyük

Behistun Anıtından 3. Sütunundan Bir Detay

katkısı olan Grotofend, yazıttaki Persçe metni 1846 yılında okumuştur. Yazıtın Babil diline ait bölümünü ise başka bilim adamlarından yardım alarak 1857'de çözmüştür. Elam dilindeki bölümü ise Niels Westergaart tarafından 1854'te çözülmüştür. Bu yazıtın 19 bentten oluşan birinci sütununda Darious, kendisi ve atalarını tanıtmış, Tanrı Ahuramazda'ya olan bağlılığını dile getirmiştir. İkinci sütunda, Babil, Mada, Salka ve Part isyanları; üçüncü bölümde Part, Meru, Bakteriyan, yalancı Bardiya ve II. Babil isyanları anlatılmıştır. Dördüncü sütunda ise Gomata isyanı sonrasında baş gösteren ayaklanmalar özetlenerek krala yardımcı olanların isimleri sayılmıştır.

Pers dili hakkında bilgi veren bir diğer yazıtlar Susa'da yapılan kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Bunların en önemlisi Kral Darius'un Elam, Babil ve Pers dilleriyle yazdırmış olduğu yazıttır. Susa'daki yazıtların dışında Persopolis ve Nakş-ı Rüstem'deki Darius yazıtları ve Hamedan'daki II. Artakserkes yazıtları da vardır.

Devlet Yönetimi: Pers İmparatorluğu'nun merkezinde Pers kralı yer almaktadır. Akhamenid soyundan gelmesi gereken kral, mutlak hükümdardır. Tahtın varisi, tahtı devraldığı öncelini büyük bir törenle Persopolis yakınlarındaki kraliyet mezarlığına gömmek zorundadır. Makedonya Kralı İskender, kendini meşru Pers Kralı ilan etmek için III. Darius'a görkemli bir cenaze töreni hazırlamıştır.

Pers İmparatorluğu'nun bütün toprakları Büyük Kyros tarafından satraplık adı verilen idari bölümlere ayrılmıştır. Ksenophon, Büyük Kyros'un yakın dostlarından çoğunu Perslerin kontrolündeki çeşitli bölgelere satrap olarak gönderdiğini yazmaktadır. Kyros'tan sonra iktidara gelen Kambises'ten sonra çok sayıda isyan çıkmış, Persler, devleti eyaletleri olan bir imparatorluğa dönüşme ihtiyacı hissetmişlerdir. I. Darius satraplıkları yeniden ederek yeni bir vergi sistemi geliştirmiştir. Satraplıklardan elde edilen vergileri devlet hazinesinde toplamış, her satrabın bağımsız bir kral gibi hareket edebilmesini sağlamıştır. Darius'un krallığını 20 satraplığa ayırmıştır. Anadolu'da olan satraplıklar İyonya Satraplığı, Sardes Satraplı-

ğı, Daskyleion Satraplığı, Kilikya Satraplığı, Paktyike ve Armenia Satraplığı'dır. Satraplıklar düzenli ordulara ya da kralın elçilerine öncelik verilen konaklama tesisleri ile donatılmış bir yol şebekesiyle başkente bağlanmıştır. Kral Yolu denilen ve 2500 km. uzunluğundaki bu yol, Persler, Ephesos, Sardeis ve Susa arasında doğu-batı ticaretinde önemli rol üstlenmiştir.

Din: Persler'in Ahuramazda adındaki bir tanrıya tapmışlardır. Artakserkses döneminde ise Mitra ve Anahita adında iki tanrıdan bahsedilmektedir.

Persler, Ahuramazda'nın yetkilerini yeryüzünde kendisince seçtiği birine, bir krala verdiğine inanmışlardır. I. Dariıs krallık yazıtında, Ahuramazda'nın kralın efendisi olduğu yazmaktadır. Ahura Mazda, her şeyden haberdar olan, geleceği bilen, hiç kimse tarafından aldatılması mümkün olmayan, temizliğin ve doğruluğun yaratıcısı ve adalet sahibi hâkim bir tanrıdır. Zerdüşt'ün öğretilerine göre;

Yeryüzünde iyi olan her şey Ahura *Mazda*'dan, kötü olan her şey ise *Ahriman*'dan gelmektedir. Dünyanın tarihi bunların çatışmasının tarihidir. Bu kavga, Ahura Mazda'nın son hesaplaşma gününde Ahriman'ı yenmesi ile son bulacaktır.

Zerdüştlükten önce İran'da kutsanan ve güneş ışığı ile ilişkilendirilen bir tanrı olan Mitra ile su ile ilişkilendirilen tanrıça Anahita Zerdüşt'ün ortaya çıkması ile gerilemiş, özellikle Mitra inancı, Zerdüşt'ten sonra eskisinden daha güçlü biçimde kendini göstermiştir.

Ekonomi: Ticaret, Pers ekonomisinin temelini oluşturan unsurların başında gelmektedir. I. Dariıs, ticareti geliştirmek ve Pers ekonomisini düzenlemek için bir para (sikke) modeli geliştirmiştir. Altından olan sikkenin basım hakkı krala aittir. Gümüş ve bakır sikke bastırma yetkisi ise satraplıklara verilmiştir. Altın olan para dareikos, gümüşten olan para siglos olarak derilmiştir. Dareikoslar İmparatorluk satraplıkları içinde daha geniş yayılım gösterirken Siglosların en fazla kullanıldıkları alan Anadolu olmuştur. Satraplıklardan gelen vergiler Pers sikkesiyle ödendiği için bu para modeli hem Pers ekonomisine büyük katkı sağlamıştır. Bu paralarda kullanılan ikonografide genelde kral, yerde diz çökmüş biçimde betimlenmiştir. Kralın sol elinde ark, sağ elinde ok bulunmaktadır. Bunların dışında sol eli ile yay, sağ eli ile ok tutan bir kral figürü; ok atan bir kral figürü; sol eliyle yay, sağ eliyle mızrak tutan bir kral figürü; sol eliyle yay, sol eliyle hançer tutan kral figürüne de rastlanmaktadır.

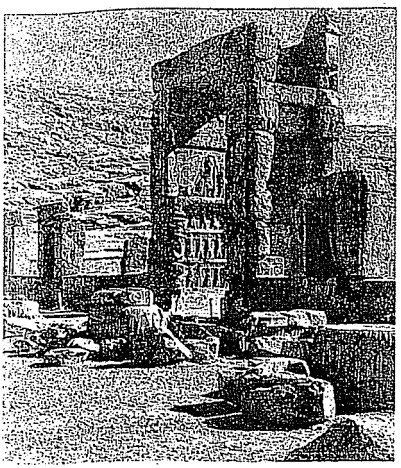
I. Darius'un ticarete yapmış olduğu katkılardan biri de Lidyalıların bir kısmını yapmış olduğu kral yolunu düzenlemesidir ve genişletmesidir. Bu yol aracılığıyla Pers ülkesinin ticari ürünleri Ege'ye oradan da deniz yoluyla Balkanlara ulaştırılabilmiştir.

Ticaretin dışında Pers ekonomisine katkı sağlayan bir diğer kaynak ise vergilerdir. Vergi sisteminin düzenli işlenmesi için imparatorluk coğrafyası satraplıklara bölünmüştür. Satraplıklar vergilerini, para ve ürünle ödemişlerdir.

İmparatorluk ekonomisini destekleyen bir diğer kaynak da tarım faaliyetleridir. Ülkenin geniş arazileri, hanedanlık üyeleri ve Pers soylularının mülkiyetindedir. Sulama projeleri, faaliyetleri, tarım arazilerinin genişletilmesi Pers hükümdarları tarafından desteklenmiştir.

Sanat: Pers saray sanatı ağırlıklı olarak bir taraftan; Mısır, Asur ve Anadolu'nun, diğer taraftan Yunan sanatının etkisi altında gelişmiştir. Behistun Kayalığı üzerindeki I. Darius'un zafer kabartması ve üç dilli yazıtı, Persler saray sanatı hakkında bilgi vermektedir. Saraylardaki çatısı çok sayıda sütunla taşınan apadanalar, Pers saraylarını Asur ve Babil saraylarından ayıran temel özelliklerdir. Saraylardaki bezemeler ve süslemeler alçak kabartma biçimindedir. Saray duvarları frizlerle süslenmiştir. Bunların en anıtsal örnekleri Persepolis'te bulunmuştur. Susa sarayındaki Darius'un yazıtından sarayın İyonyalı, Mısırlı, Babilli, Lidyalı ve başka ülkelerden getirilmiş ustalar tarafından yaptırıldığını anlatılmıştır. Pers sanatında savaş içerikli unsurların çok fazla betimlendiği dikkat çekmektedir. Nereidler Anıtı, bu duruma gösterilen en iyi örneklerdendir. Anıtta, hem Pers-Yunan savaşından bir sahne hem de Likya şehrinin Persler tarafından ele geçirilişini betimleyen bir sahne yer almaktadır. Bu tür sahnelere Ksanthos'ta ele geçirilen Payava Lahdi, Çan lahdinin kısa kenarı ve Elmalı stelinde de görülmektedir. Pers sanatında savaş sahnelerinin dışında kullanılan figürlerin başında aslan ve boğa gelmektedir.

Mimari: Pers dininde tapınağın olmadığı için mimarideki ağırlık saray, mezar ve diğer yapılara verilmesine neden olmuştur. Tahta çıkan Pers kralları eski sarayda oturmamış, kendileri için yeni bir saray yaptırmıştır. Persler, Çok büyük ve geniş merdivenlerle çıkılan saraylarını genellikle doğal ya da yapay tepelerin, taraçaların üzerlerine kurmuşlardır. Sarayların temellerinde, sütunlarında ve kapıların yanlarında taş kullanmış, fakat duvarları kerpiçten yap-

Apadananın doğusunda bulunan Yüz Salonlu S olarak adlandırılan yapının kalıntıları ve salonun güney girişindeki rölyef

mışlardır. Salonunda 72 sütun buluna ve *hgayarsa* adıyla da bilinen Kserkses'in Taht-ı Cemşid'deki sarayı, Pers saray mimarisinin en güzel örneklerinden biridir.

Ordu: Antik yazarların Pers ordusu ile ilgili abartılı bir biçimde öne çıkardığı en önemli özellik büyüklüğüdür. Herodotos, Yunanistan'a gelen Kserkses'in ordusunda, 2.167.610 asker olduğunu kaydetmiştir. Kserkses'in M.Ö. 480 yılında Yunan topraklarında düzenlediği seferde, Çanakkale boğazını geçebilmek için, gemilerden oluşan iki devasa köprü inşa ettirmiştir. Pers ordusu köprülerden karşıya 7 günde geçmiştir.

Piyade, süvari ve donanmadan oluşan Pers ordusunu meydana getiren askerlerin önemli bir kısmı satraplıklardan sağlanmıştır. Ordu, onluk sisteme göre sınıflandırılmıştır. Yüksek rütbeli askerler Pers ve Med yüksek soylularından seçilmiştir. Denizci bir kavim olmayan Persler, M.Ö. 5. yüzyılda Atina ile rekabet edebilecek bir donanma kurmuşlardır. Pers donanmasına en önemli destek Fenikeliler tarafından verilmiştir. İmparatorluğu'nun Akdeniz donanmasının önemli kısmı, Fenikeliler'den oluşmuştur. Pers donanması, triremeler (3 sıra kürekli büyük savaş gemiler savaş gemileri), yük ve erzak gemileri ile at taşıyan küçük gemilerden oluşmuştur.

Antik yazarlar Pers ordusunun önemli bir bölümünü paralı askerlerin oluşturduğunu bildirmiştir. Heredotos'a göre orduda en yoğun olarak kullanılan silahların başında akinakes denilen kısa bir kılıç gelmektedir. Askerlerin başında *tiara* denilen yumuşak keçeden yapılmış bir başlık, üstlerinde balık pulları gibi demir pullarla ve pek güzel işlenmiş kollu zırhlar, ayaklarında geniş poturlar bulunmaktadır. Askerler, madeni kalkan yerine sardun ağacından yapılma kalkanlar taşımakta kısa mızraklar, büyük yaylar ve kamış oklarla silahlanmaktadır. Bunların yanı sıra kemerlerinde sağ bacaklarına sarkan bir hançer bulunmaktadır.

ALTINCI BÖLÜM

MISIR

"Mısır, Nil'in armağanıdır."
(Herodotos)

Coğrafya

Günümüzde Sudan ile Akdeniz yağmurlarıyla sulanan kıyı bölgesi arasındaki çöl mıntıkasma uzanan bereketli bir toprak koridoru görüntüsünde olan Mısır, aynı zamanda dünyanın en büyük vahasıdır. Vaha ifadesi, çöl koşullarından yalıtılmış, genellikle su ve bitki içeren bölgeler için kullanılmaktadır. Vaha oluşturmak için su, tarıma elverişli toprak ve insan gücü gerekmektedir. Mısır'ın mucizesi olan Nil, sadece suyu değil toprağı da sağlamıştır. Nehrin suyu, Yukarı Etiyopya'nın volkanik topraklarından çıkarttığı balçıklarla dolu olarak ülkeye ulaşmaktadır. İklimdeki kuraklığın artması Sahra platosunda yaşayan toplulukların suya, özellikle Nil yakınına doğru ilerlemesine neden olmuş böylece vadiye gerekli olan işgücü ortaya çıkmıştır.

Nil Nehri, güneyden kuzeye doğru bir akış yönü takip ettiği için ülkeyi Aşağı (Kuzey) ve Yukarı (Güney) Mısır olmak üzere iki coğrafi bölgeye ayırmıştır. Yukarı Mısır'da kıyı şeridi çok dar ve tarıma elverişli topraklar azdır. Bu da Nil'in yukarı kısımlarındaki nüfusun sınırlı kalmasına neden olmuştur. Kıyı bölgeleri tarıma elverişli olmasa da büyükbaş hayvanlar için ideal otlaklara ve papirus ağaçlarıyla kaplı bataklıklara sahiptir. Bu bataklıklar aynı zamanda su kuşlarının da doğal yaşam alanlarıdır. Papirüs sadece yazı gereci değil küçük teknelerden hasırlara kadar birçok alanda kullanılan bitkidir. Aşağı Mısır ise yerleşim açısından daha avantajlıdır. Değerli taşlar, altın ve bakır gibi hammaddeler bakımından zengin bölgelere ulaşma kolaylığı sağlayan vadilere sahiptir. Mısır krallığının ortaya çıkışını mümkün kılan kasaba ve kent büyüklüğündeki yerleşimlerin Mısır'ın bu kesiminde ortaya çıkması, coğrafyanın avantajlı konumundan kaynaklanmaktadır.

Mısır'ın iklimi Aşağı Mısır'ın (Delta) kıyı şeridi hariç Sahra'ya özgüdür. Yağış hemen hemen hiç yok gibidir. Rüzgârlar, kuzey rüzgârı hariç oldukça kurudur ve ısının en büyük özelliği gece ve gündüz arasındaki sıcaklık farklılıklarıdır. Bu kuraklık tarihin her döneminde hâkim olmamış Mısır'da dönemsel iklim değişiklikleri de görülmüştür. Örneğin bölgede M.Ö. 10.000-5.000 yılları arasında yağışlı bir dönem yaşanmıştır. Yine M.Ö. 5.000'den büyük piramitlerin yapıldığı döneme kadar iklim oldukça nemlidir. Bu nemlilik

avcı toplayıcı yaşam biçiminden tarım ekonomisine dayalı yaşam biçimine geçişi kolaylaştırmıştır.

Bunun dışında Mısır, Nil Nehrinin düzenli taşkınlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Mısırlılar tarih boyunca bu taşkınları kontrol altına almak için uğraşmışlar, taşkınları ülkenin verimliliğini arttırmak amacıyla kullanmışlardır. Temmuzda başlayan ve ağustos ile eylül aylarında en yüksek seviyeye ulaşan nehir sularını kanallar aracılığıyla setlerin arkasındaki alçak topraklara aktarmış; sular, geride zengin alüvyon bırakıp çekildikten sonra tarımsal üretimi gerçekleştirmişlerdir. Kısacası Mısır'da nehrin kabarması, ürünlerin bolluğu ve bereketini olumlu yönde etkilemiştir. Bu durum, IV. Ramses'in tahta çıkışının kutlandığı bir ilahiye şöyle yansımıştır:

> "Kabaran Nil'in kolları mağaralarından çıktı, sıradan insanların yüreklerine su serpti" (Eski Çağda Yakındoğu).

Nil'in akışının güneyde çağlayanlarla çevrili olması ve kuzeyinde Akdeniz'in bulunması onu ani saldırılardan korumuştur. Mısır'ın, Mezopotamya'dan daha az istila görmesinin temel nedeni de bu durumdur. Daha az istilaya ve işgale uğramak Mısır'da homojen bir kültürün oluşmasına neden olmuştur. Mısır uygarlığını belirleyen diğer etkenler ülkenin çevresindeki dağların mimari ve yapılarda kullanılabilmesi, doğusunda bulunan dağlardaki altın madenlerin zenginliği, papirüs ağaçlarının bolluğudur.

MISIR'IN YAZI ÖNCESİ TARİHİ

Mısır yeryüzünde iskân edilmiş en eski bölgelerden biridir. Mısır'ın tarih öncesi devirleri Paleolitik Döneme kadar uzanmaktadır. Bugün vadinin yarısından fazlasını kaplayan Nil Nehri, o dönemde tüm vadiyi kaplamış ve daha sonraları çöl hâline gelecek olan yerlerde insanlara özgü yerleşim alanlarını çevresinde toplamıştır. Buna paralel olarak Paleolitik Çağ insanlarına ait taş aletler Nil Vadisi'ni çevreleyen dağlarda bulunmuştur.

Günümüzden 12 000 yıl önce Sahra'nın kuraklaşması ve çölleşmesi sonucunda bu bölgede avcılık ve toplayıcılıkla geçinen halklar Delta Bölgesi'ne ve Nil Vadisi'ne göç etmeye başlamış ve Mısır'ın Erken Neolitik kültürlerinin temelini oluşturmuştur. Mısır'ın neolitik kültürlerini temsil eden 3 yerleşim: Merimde-Benisalame, Omari, Badari'dir. Bu yerleşimlerin sakinleri geçimlerini tahıl tarımı, hayvan besiciliği, toplayıcılık, avcılık ve balıkçılıkla sağlamışlardır. Mevsimsel su taşkınlarının sağladığı alüvyonlu toprakların bereke-

ti sayesinde kendine yeten bir ekonomiye sahip bu kültürler yönetim mekanizmalarına ihtiyaç duymamış gibi görünmektedirler. Geç Neolitik Dönemde ise ekonominin tarım temelli olduğu bunun yanı sıra sepetçilik, çömlekçilik ve taş işçiliği gibi zanaatçılığın doğduğu dikkat çekmektedir.

Aşağı Mısır'da neolitik döneme ait mezarlarda, mezar büyüklükleri ve mezar hediyeleri üzerine yapılan araştırmalar, hiyerarşiye dayanan toplumsal tabakalaşmanın, bölgede dönemin büyük bölümünde oldukça geç başladığını göstermektedir. Oysaki Orta ve Yukarı Mısır'daki neolitik kültürler Aşağı Mısır'a oranla daha karmaşık ve hiyerarşik görüntü sergilemektedir. Badari Dönemi'ndeki (M.Ö. 4400-3800) mezar büyüklükleri, nüfusun küçük bir bölümünün geri kalan büyük bölüme göre daha zengin olduğunu göstermektedir. Badari'yi takip eden Naqada I Dönemi'nde (3800-3600) ise bu eşitsizliklerin daha belirginleştiği gözlenmektedir. Bu dönem mezar hediyeleri daha lükstür.

Mısır topraklarının uzunluğunun eninden daha büyük olması yönetim alanında diğer bölgeleri rahatça kontrol edebilecek bir başkentin varlığını zorunlu kılmıştır. Memfis'in ilk başkent olarak belirmesinin nedeni buradan hem Aşağı hem de Yukarı Mısır'ın kolaylıkla kontrol edilebilmesidir. Yeni Krallık Dönemi'nde firavunlar başkenti hammadde ve işgücünün büyük bir bölümünün elde edildiği Nübya'ya yakın olmak için Teb'e taşımışlardır. Teb şehri, Aşağı Mısır'dan uzak bir konumdadır. Bu durum Mısır'ın komşu uygarlıklar tarafından saldırıya uğramasını kolaylaştırmış, ülke güçlerini özellikle 19. ve 20. Hanedanlıktan itibaren tekrar Aşağı Mısır'da toplamaya çalışmıştır.

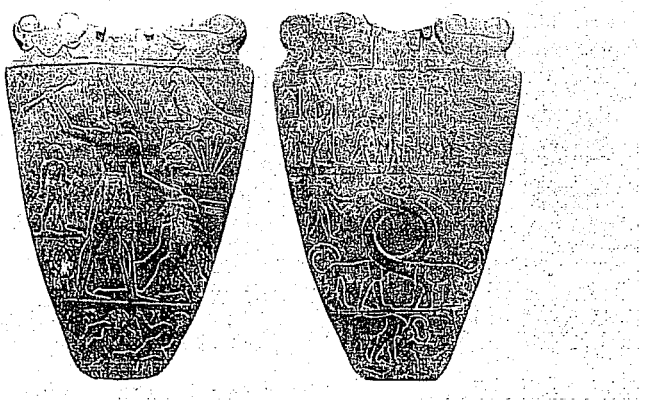
MISIR'IN SİYASİ TARİHİ

Mısırlı tarihçi ve aynı zamanda rahip olan Manethon, Ptolemaioslar döneminde (M.Ö. 280'lerde) Hellen dilinde *Aegyptiaca* (Mısır Tarihi) adını verdiği bir kitap yazmıştır. Bu kitapta, Mısır Devleti'nin kuruluşundan Büyük İskender'e kadar geçen sürede hüküm süren krallar, *31 Hanedanlık* şeklinde sınıflandırılmıştır:

Erken Krallık (This'ler/ Thinis'ler Devri) (1.-2. Hanedanlıklar) (M.Ö. 2925-2650): Mısır'ın I. Hanedanlık döneminden Eski Krallık döneminin başlangıcına kadar olan dönem Erken Krallık Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Manethon'a göre Mısır'ın ilk kralı Menes'tir. 18. Hanedanlıktan itibaren, devletin kurucusu sayılan

Kral Menes, bataklıkları kurutan, Memfis'i kuran, insanlığa kültür ve uygarlığı getiren kişi olarak yüceltilmiştir. Mısır'a ait ilk hiyeroglif yazılarının bulunduğu *Narmer Paleti*, Menes'in kimliği konusunda önemli bir tartışmayı gündeme getirmiş, söz konusu palette Menes adının yer almaması, Narmer'in ilk firavun ve Mısır'ın birleştiricisi olabileceğini düşündürmeye başlamıştır. Tarihsel kayıtların kesin bilgi vermemesi ve çeşitli firavun listelerinde görülen farklılıklar günümüzde, Menes'in "Narıner veya 1. Hanedanlığın kayıtlı ilk kralı Hor-Aha' ya ait bir isim olduğu görüşünü öne çıkarmaktadır.

Narmer Paleti

1. Hanedanlık Dönemi yaklaşık 200 yıl sürmüştür. Delta dâhil olmak üzere ülkenin birçok yerinde, bu döneme ait zengin gömüler içeren büyük mezarlıklar bulunmuştur. Kraliyet Mezarlığı, Abidos çevresindedir. Hanedanlık öncesi dönemde yönetim merkezi olduğu düşünülen Abidos'un, Erken Sülaleler Dönemi'nde ve sonrasında daha çok dinsel bir merkez olduğu düşünülmektedir.

Menes'e akraba bir aile tarafından kurulan 2. Hanedanlığın kralları daha çok Tin/Thinis kentinde yaşamışlardır. Thinis , Manetho'nun kronolojik listesinde, 1. ve 2. Hanedan krallarının evi olarak anılmaktadır. Antik şehrinin yeri bilinmemektedir, fakat modern Girga kasabasının yakınlarında veya altında olma ihtimali vardır. Bu dönemde krallık, ülke dışına sefer düzenleyecek kadar güçlenmiş, Arap çöllerine kadar değerli madenler için seferler düzenlenmiştir.

Bu dönemde kralların tanrılaştırılması henüz söz konusu değildir. Devlet görevlilerinin yönetimde etkinlikleri fazladır. Memurlara ait mezarlarm görsellik açısından ön plana çıkmış olması bu durumu açıklamaktadır.

2. Hanedanlık Dönemi'nin sonlarında Mısır'ın, Nil'in I. Çavlanındaki geleneksel güney sınırlarına ulaştığı görülmektedir. Bu dönemde yazının (Hiyeroglif) kullanımı yaygınlaşmış, yönetim düzeni ve sanatı klasik biçimlerine kavuşmuştur. Siyasal açıdan merkezileşme giderek güçlenmiştir. Bu dönemde ilk kez nüfus sayımı, arazi ölçümü, hayvan sayımı yapılmış; madenlerin dökümü çıkarılmıştır.

Eski Krallık Dönemi (3.-8. Hanedanlıklar) (M.Ö. 2650-2130): Eski Krallığın 3. ve 4. Hanedanlık dönemlerinde klasik Mısır uygarlığının temelleri atılmıştır. Bu dönemin en ünlü kralı 3. Hanedan'ın II. Kralı olan Zoser/Coser'dir (M.Ö. 2630-2611). Başkent Memphis kenti yakınındaki Sakkara'da Mısır'ın ilk piramidini, Basamaklı Piramit'i inşa ettirmiştir. Bu piramidin mimarı Zoser'in veziri İmhotep'tir. İmhotep, mimarinin yanı sıra tıp, astroloji, din alanlarında bilgi sahibidir. Kral Zoser/Coser döneminde Mısırlıların Nübya'ya ilk sızmaları gerçekleşmiştir. Ayrıca, değerli taşlardan ve bakırından dolayı Sina, devamlı akın edilen yerlerden biri olmuştur.

3. Hanedanlığın mimari alandaki atılımı, 4. Hanedanlık döneminde de devam etmiştir. Gize piramitlerinin sahipleri olan Keops (M.Ö. 2551-2528), Kefren (M.Ö. 2528-2520) ve Mikerinos, Kral Coser ile başlayan mimari yükselişi zirveye taşımışlardır. Bu devasa anıtlar ve bunlara ilave olarak yapılan tapınaklar, Eski Krallık Dönemi'nin Mısır tarihi içerisinde Altın Çağ olarak adlandırılmasında etkili olmuştur. Bu hanedanlığın krallarından Snefru (M.Ö. 2575-2551) zamanında Mısır'ın askeri gücü arttırılmış, Nübya ve Libya'ya seferler düzenlenmiştir. Bu dönemde ülkenin sınırları Sina'ya kadar genişletilmiştir.

4. Hanedanlık bir ihtilal ile yıkılmış iktidar rahiplerin eline geçmiştir. 5. Hanedanlık (M.Ö. 2465-2325) olarak adlandırılan bu dönemin ilk kralı Ra Tapınağı'nın rahibi Üzeyre'dir. 140 yıl süren V. Hanedanlık döneminde Güneş Tanrısı *Ra* ve kültü önem kazanmış, firavunlar kendilerini Ra'nın oğlu olarak kabul etmiş ve isimlerinin sonlarına Ra sözcüğünü eklemeye başlamışlardır.

5. Hanedanlığın hayatları mitik öğelerle süslenmiş kralları Userkaf, Sahure ve Neferrikare'den sonra iktidar 6. Hanedanlığın (M.Ö. 2325-

2150) kurucusu Teti'ye geçmiştir. Bu dönemde iki uzun saltanat dönemi görülmüştür. Bunlardan I. Pepi, elli yıl ve II. Pepi ise altmış dört yıl ülkeyi yönetmiştir. I. Pepi, kendisinden öncekiler gibi Nübya'yı kontrol etmiş ve Asya'ya birçok sefer düzenlemiştir. I. Pepi'den sonra tahta oğlu Merenre geçmiştir. Merenre, Nübya politikasını devam ettirmiş ve Afrika'nın içlerine kadar ilerlemiştir. Merenre'nin genç yaşta ölümü üzerine tahta üvey kardeşi II. Pepi çıkmıştır. Bu dönemde, Merenre zamanında başlamış olan Nübya ile barış çabaları Kral Herkuf'un aracılığı ile devam ettirilmiştir. 6. Hanedanlık döneminde ülkenin sınırları Habeşistan ve Sudan yönünde genişletilmiş, doğuda Kenan ülkesine seferler düzenlenmiştir.

6. Hanedanlık döneminde devletin sınırlarının genişlemesi, 7. ve 8. Hanedanlıklar (M.Ö. 2150-2130) döneminde merkezi gücün zayıflamasına, firavunların ekonomik güçlerinin aşınmasına neden olmuştur. Firavunların güçlerinin azalması, yerel yöneticilerin öne çıkması, şiddetli kuraklıklar Mısır'da *Birinci Ara Dönem* adı verilen, yoksulluk ve toplumsal çalkantıların yaşandığı istikrarsız bir dönemini başlatmıştır.

Birinci Ara Dönem (9.-10. Hanedanlıklar) (M.Ö. 2130-1970): Eski Krallık Döneminin sonunda firavunların hâkimiyetinin azalmasıyla bağımsız hareket etmeye başlayan yerel yöneticiler, bölgedeki güç dengesini elde etmek için birbirleriyle rekabete girişmişlerdir. Bu rekabetin sonunda kuzeyde Herakleopolis (9. ve 10. Hanedanlıklar M.Ö. 2130-1970) ile güneyde Teb (11. Hanedanlıklar M.Ö. 2081-1938) olmak üzere iki krallık kurulmuştur. Bu iki krallıktan Teb, Eski Krallık döneminde küçük ve önemsiz bir kent iken; bu dönemde yükselmeye geçmiş, bu yükseliş Yeni Krallık döneminin sonuna kadar devam etmiştir. Teb Kralı Antef/Intef güç ve etki alanını kuzeye doğru geliştirmeye başladığında iki rakip hanedanlık arasında bir çatışma kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu çatışmanın sonunda, M.Ö. 2008 ile 1957 arasında hüküm süren Teb hükümdarı Nebhepetre Mentuhotep (II. Mentuhotep), Herakleopolis hükümdarını yenilgiye uğratmış, bu olay Orta Krallık olarak adlandırılan ve iki Mısır'ın birleştiği yeni bir dönemi başlatmıştır.

Orta Krallık (11.-14. Hanedanlıklar) (M.Ö. 1970-1756): Uzun süren bir kargaşa döneminin ardından Mısır'da siyasal birliği yeniden kuran ve birinci ara döneme son veren, 11. Hanedanlık krallarından II. Mentuhotep (M.Ö. 2008-1957) olmuştur. II. Mentuhotep, Menes'ten sonra Mısır'ı birleştiren ikinci kişidir. Kral, Nil ve Kızıldeniz arasın-

daki alanı egemenliği altına almış, devletin yönetim merkezini tekrar Memfis'e, daha sonra List şehrine taşımıştır.

II. Mentuhotep'in halefleri III. ve IV. Mentuhotep'lerin dönemleri çok az bilinmektedir. IV. Mentuhotep döneminin sonunda veziri I. Amenemhet (M.Ö. 1938-1908) tahta geçerek 12. Hanedanlığı (M.Ö. 1938-1756) kurmuştur. Devletin sınırları ve gücünün en doruk noktaya ulaştığı III. Sesostris (M.Ö. 1836-1818) zamanında batıda Libyalılarla, güneyde Nübyalılarla savaşılmış, Filistin'e bir sefer düzenlenmiştir. Bu hanedanlık döneminde, Teb'de önemli bir tanrı olan *Amon Kültü* gelişmiş ve yayılmaya başlamıştır. Amon için Karnak'ta büyük bir tapınak yapılmıştır.

III. Sesostris

13. – 14. Hanedanlık dönemi, Mısır'da karışıklıkların yaşandığı bir dönemdir. 13. Hanedanlıktan 14. Hanedanlığa (M.Ö. 1756-1630) nasıl geçildiği hakkında bilgi yoktur. Manetho'ya göre bu dönemde **Hyksos** istilası başlamıştır. Hyksoslar, 13. Hanedanlığın başından itibaren Delta'nın doğusuna yerleşmişlerdir. Hyksosların ülkeyi istilası, 13. Hanedanlığın son krallarıyla 14. Hanedanlığın ilk kralları arasında bir dönemde gerçekleşmiş olmalıdır.

İkinci Ara Dönem (15.-17. Hanedanlıklar) (M.Ö. 1756-1539): Birinci Ara Dönem'e benzer bir özellik gösteren bu dönemde Mısır, tekrar parçalı bir yönetim ile merkeziyetçi özelliğini kaybetmiştir. Bu dönemde ön plana çıkan topluluk Hyksoslar'dır. Hyksos sözcüğünün kökeni Mısır dilinde *hekа hasut*, yani yabancı ülkelerin prensi.

Hyksoslar, Delta bölgesinde hâkimiyet kurmuşlardır. *Kamosis Dikilitaşı* ve Hyksoslara ait Delta bölgesinde bulunan kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla topluluğun çoğunluğunu Sami ve Hurri kökenli insanlar oluşturmaktadır.

İlk Hyksos kralı Salitis, Memfis'te başa geçmeden önce, 13. Hanedanlık ile 14. Hanedanlık arasında bir iktidar kavgası yaşanmıştır. 13. Hanedanlığın yerini alan 14. Hanedanlık, Yukarı Mısır ve Orta Mısır'ın bir kısmını egemenliği altına almıştır. Bu siyasi kargaşa döneminde ortaya çıkan merkezi boşluğu ise 15. ve 16. Hanedanlıkları

oluşturan Hyksoslar doldurmuştur. Hyksos'ların önemli merkezlerinden birisi de bu dönemde önemi artan Avaris kentidir.

Hyksoslar, Mısır'a at arabası, miğfer, yay gibi yeni savaş tekniği ve savaş araçları getirmiş, hiyeroglif yazısını kullanmışlardır. Kralları Mısır isimleri almışlar ve Mısır geleneklerini büyük ölçüde benimsemişlerdir. Hyksos krallarının adlarına dair tek belge *Torino Papirüsü*'dür. Delta bölgesine hâkim olan ve Nübya'daki Kuşi Devleti ile de ittifak yapan Hyksosların Mısır'daki hâkimiyetleri kalıcı olmamıştır. Mısır kaynaklarından, bölge dışından gelerek Mısır'da hâkimiyet kuran Hyksoslara karşı aşırı sert bir tutum takındıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple, Hyksosların egemenlik dönemi Mısır tarihinin karşılaştığı en büyük istila dönemi olarak kabul edilmiştir. Bu istilaya karşı savaşan en ünlü kral ise Kamosis'tir (yaklaşık M.Ö. 1550'ler). Kral Kamosis'in gerçekleştirdiği özgürlük savaşından *Karnavon Tableti*'ndeki bir metin ile Kamosis Dikilitaşı'nda bahsedilmektedir. Ancak, Yeni Krallık Dönemi Kamosis ile değil Amosis (M.Ö. 1539-1514) ile başlatılmaktadır. Bu durum, Kamosis'in, Hiksoslara karşı mücadeleyi başlattığı, kardeşi Amosis'in ise Hyksos egemenliğine son verdiği anlamına gelmektedir.

Yeni Krallık Dönemi (18.-20. Hanedanlıklar) (M.Ö. 1539- 1075): Amosis'in Hiksos hâkimiyetine son vermesiyle birlikte Mısır tarihinde Yeni Krallık denilen dönem başlamıştır. Yeni Krallık dönemi Mısır tarihinin en iyi belgelenmiş dönemidir. Bu dönemde Mısır, Nübye ve Doğu Akdeniz'de çok geniş ülkeler üzerinde egemenlik kurmuştur. Girit ve Yakın Doğu ülkeleri ile diplomatik ve ticari ilişkiler geliştirilmiştir.

Bu dönemde Teb, Tanrı Amon'un sahip olduğu mülklerin yöneticisi olan din adamlarının yükselişine sahne olmuştur. Amon, panteon içerisinde en üst konuma yükselmiştir. Mısır devletinin zenginliğini ve Tanrı Amon'un

önemini, onun için yapılan tapınağın muhteşemliğinde ve özellikle Karnak'taki Tanrı Amon'un tapınağına yapılan bağışların büyüklüğünde görmek mümkündür.

Amosis ve halefi I. Amenofis (M.Ö. 1525-1504), Mısır'ın tamamına hükmetmiş ve 12. Hanedanlık firavunlarının mimari stillerini benimsemiş krallardır. I. Amenofis bazı tarihçilere göre Yeni Krallığın kurucusu olarak kabul edilmektedir. Napata merkezli *Kuşlu Krallığı* (Güney Mısır ve Kuzey Sudan), 18. Hanedanlığın dış politikasının hedeflerinden olmuştur. I. Amenofis zamanında bu krallık Mısır'a bağlanmıştır. I. Amenofis'ten sonra gelen krallar bölge üzerindeki hâkimiyetlerini devamlı kılmak için güneye asker göndermek zorunda kalmışlardır. I. Amenofis'ten sonra I. Tutmosis'in Mısır tahtına çıkış koşulları bilinmemektedir. I. Tutmosis (M.Ö. 1504-1492) yayılmacı bir politika izlemiştir. Selefleri gibi 12. Hanedanlığın mimari modelini benimseyen bu kral Fırat nehrine ulaşarak Mitanni devletini yenmiş ve Filistin bölgesini kontrol altına almıştır. Mısır, o zamanki Önasya devletleri arasında üstün bir konuma gelmiştir.

I. Tutmosis'in haleflerinden, II. Tutmosis'in (M.Ö. 1492-1490) hâkimiyet süresi çok kısadır. II. Tutmosis'in oğlu III. Tutmosis'in (M.Ö. 1490-1427) yaşı küçük olduğu için yönetim, *Haçepsut*'un (III. Tutmosis'in halası ve kayınvalidesi) (M.Ö. 1490-1458) eline geçmiştir. Haçepsut, Punt üzerine seferler düzenlemiştir. Bu dönemde ticari seferler daha ön plandadır. Kraliçenin Deyr-el Bahri'de yaptırdığı tapınağı dönemin sanat konusundaki düzeyini gösteren bir örnektir.

Haçepsut'un ölümünden sonra tahta geçen III. Tutmosis, halasının iktidar döneminin etkisinden kurtulmak için yoğun bir mücadele vermiştir. Anıtlardaki Haçepsut adını sildirip onun yerine ya kendinin ya da kendinden önceki firavunların adını yazdırmıştır.

III. Tutmosis oldukça güçlü bir firavundur. Yükselen Mitanni tehlikesine karşı savaşmış, Filistin bölgesinde hâkimiyeti tekrar sağlamıştır. Nübya'nın Mısır Devleti'ne bağlanması ile de Mısır en geniş yayılma alanına ulaşmıştır. III. Tutmosis'in hâkimiyeti kendi eline almasıyla başlayan süreçten sonra halefleri olarak tahta çıkan II. Amenofis'ten (M.Ö. 1427-1401) sonra IV. Tutmosis (M.Ö. 1401-1391), Sudan'a ve Asya'ya seferler düzenlemiştir. Bu dönemde Mitanniler, Hititlere karşı Mısırlılara yaklaşmaya başlamışlardır. Öyle ki, İki ülke arasında bir barış antlaşması imzalanmış ve muhtemelen IV. Tutmosis bir Mitanni prensesi ile evlenerek durumunu sağlama almıştır. IV. Tutmosis'ten sonra tahta geçen III. Amenofis (M.Ö. 1391-

1353) döneminde Mısır'da refah doruğa ulaşmış, yüksek düzeyde bir sanat üslubu ortaya çıkmıştır. Teb'deki Luksor Tapınağı bu konuda önemli bir örnektir.

Amarna Dönemi olarak da adlandırılan bu dönemde (M.Ö. 1400-1325) Yakın Doğu'da güç dengeleri değişmiştir. III. Amenofis döneminde Mitanniler Mısır ile ittifak içerisindedirler. Ayrıca Hititler dönemin öne çıkan büyük güçlerindendir. Mısır, evlilik ve rehine verme-alma yöntemiyle, güç dengesini ayarlamaya yönelik ince bir diplomasi uygulamaya çalışmıştır. Bu politikaya göre, III. Amenofis, iki Mitanni ve bir Babil prensesi ile evlenmiştir. Dönem hakkında birinci elden kaynak olan *Amarna Mektupları* ise son derece önemlidir.

M.Ö. 1350'lerde yapılmış bu rölyefte Akhenaton, Güneş Tanrısı Aton'a libasyon (şarap sunumu) yaparken.

III. Amenofis ve oğlu IV. Amenofis (M.Ö. 1353-1335), belirli bir süre ülkeyi birlikte yönetmişlerdir. Amarna Dönemi'nin önemli olayları genel itibari ile IV. Amenofis döneminde geçekleşmiştir. IV. Amenofis, din alanında önemli değişiklikler gerçekleştirmiştir. Tek tanrıcılık anlayışının ilk örneği olarak, ülkede Tanrı Amon'un yerine *Tanrı Aton* dinini yerleştirmek amacıyla Amon'un tapınaklarını kapatılmış, tapınağına ait arazilerin çoğu Aton kültüne aktarılmış, rahipleri dağıtılmıştır. Amenofis'in böyle davranmasının nedeni Amon dinine karşı olmasından değil, krallığının başlangıcından itibaren yönetimde çok etkili olan Amon rahiplerinin gücünü kırmak istemesindendir. Bu durum Mısır'da kısa süreli arna köklü bir değişime sebep olmuş ve rahiplerin şiddetli tepkisiyle karşılaşmıştır. IV. Amenofis ise Aton ile tek tanrıcılık fikrini yayarken, kendisi de isim değiştirerek

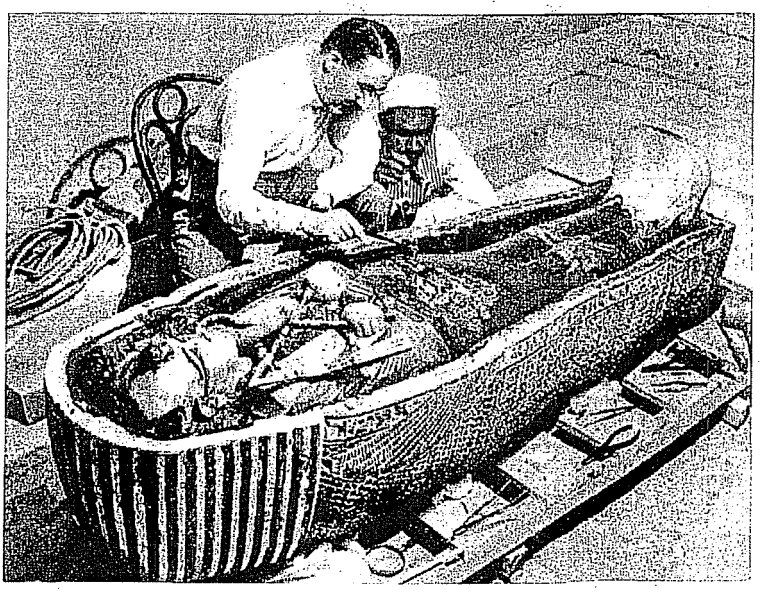
Akhenaton adıyla anılmaya başlamıştır. Akhenaton, yeni tanrısı için Mısır'ın başkentini Tell el Amarna'ya, yani Mısır'ın tam ortasına taşımış ve *Akhetaton* (Aton'un Ufku) adıyla tümüyle yeni inşa edilmiş

yeni bir kent kurmuştur. Burası Tanrı Aton'un hizmetine sunulmuş bir bölgeydi. Bu yerleşim yerinde 350 kil tabletten oluşan ve dönemin uluslar arası dili olarak kabul edilen Akadca başta olmak üzere, Hitit ve Mısır dilinde yazılmış metinler bulunmuştur.

Akhenaton'un ölümünden sonra ülkenin yönetimini kimin ele aldığı konusu son derece karmaşıktır. Bu konuda Akheneton'un eşi Nefertiti'nin, Smenkhare isimiyle firavun-kraliçe olarak (M.Ö. 1335-1332) başa geçmiş olabileceği yönünde görüşler ağır basmaktadır.

Akhenaton'un ülkeye tektanrıcılığı (Aton dini) yerleştirmeye çalışması rahiplerin tepkisine yol açmış ve devlet bir iç bunalıma sürüklenmiştir. Halefi Tutankaten (M.Ö. 1332-1323) dönemi ise bir gizem olarak kalmaktadır. Erken yaşta tahta geçen ve genç yaşta ölen bir firavun olarak bilinmektedir. Onun döneminde Tell el-Amarna tamamen terk edilerek yönetim merkezi yeniden Teb'e taşınmıştır. Tutankaten (Aton'un yaşayan temsilcisi) olan adını da Tutankamon (Amon'un yaşayan temsilcisi) olarak değiştirmiştir.

1922 yılında Arkeolog H. Carter, Tutankamon'un mezarını inceliyor.

Tutankamon'dan sonra tahta geçen ve kraliyet ailesinden olmayan Aya (M.Ö. 1323-1319) ve Horemheb'in (M.Ö. 1319-1292) iktidarla-

rı hakkında yeterli bilgi yoktur. Akhenaton döneminde yüksek bir görevde olan Aya'nın bu görevini Tutankamon zamanında da sürdürmüş olduğu tahmin edilmektedir. Aya'nın hâkimiyet süresi çok kısadır ve yerine bir halef bırakmadığı için tahta ordu komutanı olan Horemheb geçmiştir. IV. Amenofis zamanında okçuların başı olan Horemheb, Tutankamon ve Aya zamanında orduyu yönetmiştir. İktidara geldiği zaman üzerlerinde seleflerinin adlarının bulunduğu anıtları tahrip etmiş ve Tutankamon yerine kendi adını yazdırmıştır. Ayrıca kendi saltanat dönemini III. Amenofis'ten sonra başlatmıştır. Yani, IV. Amenofis, Smenhkare, Tutankamon ve Aya'yı yok saymıştır.

Horemheb'in bir varisi bulunmadığı için hanedanlık, Delta kökenli bir komutan olan 19. Hanedanlık firavunlarından I. Ramses'e (M.Ö. 1292-1290) geçmiştir. Saltanatı kısa süren I. Ramses'ten sonra tahta oğlu I. Seti (M.Ö. 1290-1279) oturmuştur. Seti özellikle doğuya seferler düzenlemiştir. Onun döneminde Mısır yeniden güçlenerek Asya'da etkin olmaya başlanmıştır. Seti'nin Hititleri Kadeş yakınlarında yendiği, ancak Suriye'yi ele geçirmeyi başaramadığı, Ari kabilelerin Libya'ya geldiği ve Mısır'a sızmaya başladıkları bilinmektedir. I. Seti Libya'yı kontrolü altına almış fakat sonraki dönemlerde görüleceği üzere oradan gelecek tehlikeyi tamamen ortadan kaldıramamıştır.

19. Hanedanlığın (M.Ö. 1292-1186) en ünlü ismi II. Ramses'tir (M.Ö. 1279-1213). I. Seti'nin halefi olan II. Ramses, yetmiş yıla yakın saltanat sürmüş ve 19. Hanedanlığın sembolik ismi olmuştur. Bu dönemde özellikle dış politikada bir hareketlilik söz konusu olmuş, Amarna Dönemi'nde uygulanan ince diplomasi yerini daha savaşçı bir tutuma bırakmaya başlamıştır. Bu tutumun en önemli nedeni, Hititlerin bölge üzerinde yayılmacı bir politika izlemeye başlamalarıdır. Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'nın askeri seferlerinin Kuzey Suriye'ye yönelmesi mevcut dengeleri bozmuş, Mitannilerin bölünerek Hitit ve Asur'a bağlanması, Mısır'ın bölgedeki etkinliğini tehlikeye sokmuştur. Bu durum, Mısır ve Hitit ülkesi arasında Mitanni, Arzava, Anadolu ve Suriye-Filistin'i de kapsayan bir savaşın başlamasına neden olmuştur. M.Ö. 1274 yılında Mısır Firavunu II. Ramses ve Hitit Kralı Muvattalli arasında Mısır sınırında bulunan Suriye'deki Kadeş kentinde gerçekleşen savaşta, Mısır ordusu yenilgiye uğratıldığı halde II. Ramses, savaşı Ebu Simbel ve Karnak'taki tapınakların duvarlarına kendini galip gösterecek şekilde tasvir ettirmiştir. Yıllarca süren savaş hali, II. Ramses ve Hitit kralı III. Hattuşili arasın-

da "ebedi barışın ve kardeşliğin" sağlandığı bir barış antlaşmasının ardından sona erilmiştir.

II. Ramses, Mısır'ın Filistin ve Suriye'deki çıkarlarından dolayı bu bölgeye yakın bir başkente ihtiyaç duymuş, Delta bölgesinde Per Ramses kentini kurmuştur.

II. Ramses'in halefi olan Merneptah (M.Ö. 1213-1204) döneminin en önemli olayı Libya seferidir. Bu dönemde Mısır, Libya'dan gelen ve Delta bölgesine yerleşmek isteyen birçok topluluğun istilasına uğramış, I. Seti döneminde Libya'ya girmiş olan Hint-Avrupalılar, buradaki diğer kavimlerle birleşerek Mısır'a karşı bir güç oluşturmuşlardır. Merneptah, Libya ordusunu dağıtmış fakat Mısır'ın kapısında yeni bir tehlike belirmeye başlamıştır:

Deniz Kavimleri. M.Ö. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarında Mısırlıların "Deniz Kavimleri" olarak adlandırdıkları Akdeniz çevresindeki çeşitli kavimler, birleşerek Mısır kapılarına dayanmıştır. Ege Göçleri de denilen Deniz Kavimleri Göçü'nün ilk aşaması bu dönemde gerçekleşmiş ve Merneptah tarafından bozguna uğratılmıştır.

Merneptah, Deniz Kavimlerine karşı gösterdiği askeri başarı sonucunda *İsrail Steli* adı verilen bir zafer anıtı diktirmiştir. Bu stelde deniz halklarının adları sıralanmıştır. İlk göç dalgasının önüne geçen Merneptah döneminden sonra başlayan taht kavgaları, ülkenin siyasi ve ekonomik gücüne zarar verecektir.

Merneptah, hanedanın son büyük kralıdır. Halefi Amenemse dönemi iç karışıklıklarla geçmiştir. Amenemse'den sonra tahta II. Seti ve sonra çok genç yaşta ölen oğlu Siptah çıkar. Bu dönemde yerel beylerin yöneticileri bağımsız hale gelmiştir. Dışarıda ise Libyalılar karışıklıkları fırsat bilip yeniden örgütlenmeye başlamışladır.

20. Hanedanlığın (M.Ö. 1187-1075) en öne çıkan ismi III. Ramses'tir (M.Ö. 1187-1156). III. Ramses döneminde deniz kavimleri yeniden; ama bu defa daha güçlü bir şekilde saldırıya geçmişlerdir. Deniz kavimlerinin baskısıyla Hitit ve Ugarit gibi devletlerin çökmesi, Mısır'ı büyük bir tehlikenin eşiğine getirmiştir.

III. Ramses, Libyalıların ve deniz kavimlerinin peş peşe saldırılarına karşı üstün bir başarı elde etmiştir. Savaşta ele geçirilen esirler ve yenilgiye uğratılan düşmanlar, tekrar bir araya gelmemeleri için farklı bölgelere yerleştirilmiş, ardından Sina ve Güney Filistin üzerinde hâkimiyet kurulmuştur. Bu savaş süreci, ülkenin aske-

ri ve ekonomik gücünü tüketmiş, III. Ramses dönemi sonrasında özellikle iç meselelerde sorunlar yaşanmıştır. Memurların yükselişi ve başına buyruk hareketleri tekrar ortaya çıkmaya başlamıştır. V. Ramses döneminde hazırlanan *Wilbour Papirüsü*, vezirlik makamı hakkında dönemin iç siyasetine ışık tutacak önemli belgelerden biridir. III. Ramses dönemi sonrasında Nübye üzerinde II., IV. ve IX. Ramses'ler döneminde tam anlamıyla bir hâkimiyet kurulabilmiştir. Bunun dışında önemli olaylar meydana gelmemiştir.

XXI. Ramses, 20. Hanedanlığın son firavunudur. Bütün çabalarına rağmen ekonomisi bozulan, kıtlık ve iç savaş gibi sorunlarla baş etmeye çalışan imparatorluğun çöküşünün önleyememiş ve sonrasında Geç Döneme geçişi sağlayan Üçüncü Ara Dönem yaşanmıştır.

Üçüncü Ara Dönem (21.-24. Hanedanlıklar): 20. Hanedanlığın sonlarına doğru devlet içinde taht mücadeleleri baş göstermiştir. Üçüncü Ara Dönem olarak adlandırılan bu dönemde birden fazla hanedanlığın aynı zamanda taht için mücadele ettiği görülmektedir. 20. Hanedanlığın sonunda Mısır, ülkeyi aralarında paylaşan Tanis'teki kral ve Teb'deki Amon rahibi tarafından yönetilmiştir.

Bu dönemde Mısır'ın tekrar içe dönük bir siyaset izlediği görülmektedir. Ülke dışına olan seferler durma noktasına gelmiş ve Yukarı Mısır'ın kontrolü elden çıkmıştır. 21. Hanedanlık (M.Ö. 1075-945) Tanis'te krallık merkezini kurarak başa geçmiştir. Teb'de hüküm süren hanedanlık gücünü kaybettikçe Delta'da yaşayan Libyalılar ülke yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Libyalı olan bu firavunlar 22. ve 23. Hanedanlıkları oluşturmuşlardır. Bu hanedanlıklar döneminde ülkedeki bütünlüğü korumak amacıyla Filistin ile savaşılsa da başarı sağlanamamıştır. Sonunda Mısır, bölünmeye başlamıştır.

Geç Dönem (25.-31. Hanedanlıklar) (M.Ö. 664- M.S. 642):

Habeş Dönemi: Bu dönemde Nübye'de başkenti Napata olan bir Habeş Devleti kurulmuştur. 25. Hanedanlığı oluşturan bu devletin kralları kendilerini firavunların halefleri olarak görüp, Memfis şehrini de başkent edinmişlerdir. Bu krallar, güneyde birçok küçük devleti ele geçirmiş olsalar da Mısır'ın tümüne hâkim olmayı başaramamışlardır.

Asur Dönemi: Nübye döneminde Mısır için en büyük tehlikelerden biri, Suriye ve Filistin'i ele geçirdikten sonra Mısır'a yönelen Asurlular olmuştur. Kral Assarhadon zamanında Asurlular, M.Ö.

671 yılında Mısır'a girmiş ve Mısır'daki Nübye hâkimiyetine son vermişlerdir. Asurluların kuzeyden gelen Kimmerlerle uğraşmak zorunda kalmaları, Mısır'daki hâkimiyetlerinin kısa sürmesine neden olmuştur.

Sais Dönemi: Delta'daki Sais şehri prensi 26. Hanedanlığın kurucusu I. Psammetik, (M.Ö. 664-610) kendini firavun ilan ederek Mısır birliğini yeniden sağlamıştır. Bu dönemde Delta'daki merkezler kısa sürede Sais'in denetimine girmiştir. I. Psammetik'in yerine halefi II. Nekho (M.Ö. 610-595) geçmiş ve onun dönemi, Mısır'ın dış siyasetinin diplomatik ve askeri açıdan önem kazandığı yıllar olmuştur. II. Nekho, Yahuda Krallığı'nı vergiye bağlamış ve Fenike kıyı devletlerini Mısır'ın egemenliği altına almıştır. II. Nekho'nun halefi olan II. Psammetik'in (M.Ö. 595-589) askeri seferleri ise güney bölgelere yönelmiştir. II. Psammetik'ten sonra dönemin önemli ismi olan Amasis (M.Ö. 570-526), Delphoi ve Samos gibi Yunan kentleriyle dostane ilişkiler kurmuştur. Amasis döneminde Mısır için ileride bir tehdit olacak olan Persler, Anadolu ve Babil'in fethi ile ilgilenmekteydiler. Asurlulardan sonra ortaya çıkan bu Pers tehlikesi, Mısır'ın siyasi, sosyal ve ekonomik tarihine iki yüzyıl boyunca yön vermiştir.

Pers Dönemi: Amasis'in oğlu III. Psammetik (M.Ö. 526-525) döneminde başlayan ve 26. Hanedanlığın yıkılmasından sonra Pers Kralı Kambises ile kurulan 27. Hanedanlık (M.Ö. 525-404) ile Pers egemenliği (Ahamenişler Dönemi) resmileşmiştir.

Persler yaklaşık 120 yıl boyunca Mısır'a egemen olmuşlardır. Bu süre boyunca Mısırlılar, Perslere karşı devamlı ayaklanmış, Yunanlılarla çeşitli ittifaklar yapmışlardır. 28, 29 ve 30. Hanedanlıklar tarafından Pers egemenliği kesintiye uğratılsa da Pers Kralı III. Artakserkses (M.Ö. 359-338), Mısır üzerine karadan ve denizden saldırılar düzenleyerek, Delta Bölgesi'nde konuşlanmış olan ve içinde Yunan paralı askerlerinin de bulunduğu Mısır güçlerinin çoğunu yok etmiştir. Böylece, Memfis'i ele geçiren Perslerin, ikinci hâkimiyet dönemleri (31. Hanedanlık) (M.Ö. 343-332) başlamıştır. Yaklaşık on yıl süren ikinci Pers egemenliği döneminde Mısır, şiddetli bir yönetim ile karşı karşıya gelmiştir. Bu şiddet döneminin bir sonucu olarak Mısır'da tekrar Perslere karşı ayaklanmalar baş göstermiştir. Mısır'daki Pers egemenliği Büyük İskender'in M.Ö. 332'de Mısır'ı ele geçirmesiyle son bulmuştur.

Hellenizm ve Roma Dönemleri: Büyük İskender'in, Mısır'ı ele geçirmesiyle Eski Mısır Hanedanlığı dönemi sona ermiştir. Mısırlılar

İskender'i bir kahraman gibi karşılamış ve onu Amon'un oğlu ilan etmişlerdir. İskender Mısır'da kendi adını (İskenderiye/Alexandria) verdiği bir başkent kurulmuştur. Ülkenin denize açılan noktası olan bu kent Mısır'da bir Yunan kolonisi durumundadır. Büyük İskender'in M.Ö. 323'te ölümünden sonra kurduğu imparatorluk komutanları arasında paylaşılmış, Mısır'ın yönetimi Ptolemaios'a verilmiştir. M.Ö. 323-30 yılları arasındaki bu dönem Ptolemaioslar Dönemi olarak anılmaktadır. Bu dönemde, Filistin ve Aşağı Nübye üzerine, Anadolu içlerine seferler düzenlenmiş ve bazı Ege adaları üzerinde hâkimiyet kurulmuştur. Dönemin en belirgin özelliği ise Mısır kültür çevresinde Hellenistik öğelerin yayılım göstermesi olmuştur. Mısır'da kaldıkları sürece, eski geleneklere saygı göstermiş ve Mısır tarzında birçok yapı inşa etmişlerdir. Mısır, son hükümdarı Kleopatra'nın Actium savaşında, Roma'lı Octavianus tarafından bozguna uğratılması ile Roma İmparatorluğunun bir parçası olmuştur. Roma ikiye bölündüğü (M.S. 395) zaman Mısır, Doğu Roma (Bizans) idaresine geçmiş, M.S. 640'lara gelindiğinde ülkenin Arapların eline geçmesi ile Mısır'da yeni bir dönem başlamıştır.

MISIR UYGARLIĞI

Yazı ve Dil: Medeniyetlerin temeli olan yazının Mısır'da ortaya çıkışı, Mezopotamya ile yaklaşık olarak aynı döneme rastlamakla birlikte hangi yazının daha eski olduğu günümüzde devam eden bir tartışma konusudur. Mısır ile Mezopotamya arasında dilsel bağlamda çağdaşlık görülmesine rağmen eski Mısır; yazı şekli ve gelişimi açısından tamamen farklı bir seyir izlemiştir.

Mısırlılar yazının kendilerine bilgeliğin tanrısı Thoth tarafından verildiğine inanmışlardır. Antik dillerin çözülmesinde etkili olan çok dilli metinlerden biri olan Rosetta Taşı, Mısır dilinin çözülmesinde kilit noktayı oluşturan bir kaynak olmuştur. Napolyon'un Mısır'ı işgalinden sonra ele geçirilen Rosetta Taşı'nın, 1827 yılında J. F. Champolion tarafından okunması üzerine hala gizemini koruyan bir medeniyet olan Mısır hakkında antik kaynaklardan bilgiler edinilmeye başlanmıştır.

Eski Mısır dili, yapı ve lehçe bakımından lehçe bakımından Eski Mısır dili, Sami dili, Berberice, Çad dili, Kuşitik dilleri ve Omotik dilinden oluşmaktadır. Dilsel gelişimi ise Fenike alfabesi konumuna ulaşamamış olsa da tamamen kendine ait özellikleri bünyesinde barındıran, orijinal yapıdaki Eski Mısır dili (M.Ö. 3000'lerde ortaya

çıkar), Orta Mısır dili (M.Ö. 2200'den M.Ö. 1600'e), Geç Mısır dili (M.Ö. 1600'den M.Ö. 700'e), Halk (Demotik) dili (M.Ö. 700'den M.S. 400'e) ve Kopt dili olmak üzere beş evreye ayrılmıştır. Kıpti (Kıpt ya da Kopt) dili M. S. 2. yüzyılda konuşulmaya başlanmış 17. yüzyıla kadar sürmüştür.

Mısır'da yazının gelişmesi ve kullanım alanının genişlemesi özellikle merkezileşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan bürokrasi sınıfının etkisi sayesinde artmıştır. Mısır'ın Hiyeroglif, yani resim yazısı olarak bilinen geleneksel yazı tipi, Eski, Orta ve Geç Dönemlerde kullanımını devam ettirirken, zamanla gelişerek yazımı ve kullanımı daha kolay olan Hiyeratik olarak adlandırılan şekli almıştır. Hiyeratik daha geniş bir kesime hitap etmiş ve halk arasında yayılmıştır. Mısır hukuku ve yönetimine ait metinlerin çoğu bu yazıyla yazılmıştır. Daha sonra Demotik olarak adlandırılan, hiyeroglif ve hiyeratik yazıdan daha kolay yeni bir yazı geliştirilmiştir. Günlük yazışmalarda ve evrak işlerinde kullanılan yazı hiyeratiktir. Hiyeroglifin ise saray ve bürokraside önemli evrakların yazımında kullanımı devam ederken, özellikle mimaride (anıt eserlerde) kullanılmaya devam edilen bir yazı olarak varlığını korumuştur. Demotik ise yazması kolay olduğu için halkın kullandığı bir yazı sistemidir.

Görselliğe önem veren bir medeniyet olan Mısır, özellikle piramitler ve tapınak mimarisindeki görkemli etkiyi resim yazısı olarak bilinen hiyeroglif sayesinde ince bir estetikle birleştirmiştir. Yazı kadar ön plana çıkan önemli bir öğe de yazı gereci olarak kullanılan papirüstür. Nil vadisi boyunca yetişen papirüs bitkisinden ismini alan bu yazı gereci, kolay üretilen ama dayanıklılığı az olan bir materyal olarak Mısır'ın ihraç malları arasına da girmiştir.

Mezopotamya'da olduğu gibi yazının öğrenilmesi için okullar kurulmuş ve kâtiplik mesleği büyük bir önem kazanmıştır. Kâtipliğin eski Mısır toplumunda büyük bir öneme sahip olması ise okur-yazarlık oranının halkın küçük bir kesimiyle sınırlı kalmasıyla açıklanabilir. Özellikle bürokraside işleyişin aksamaması ve ticaret ile sosyal hayatta düzenin sağlanması için kâtiplik mesleği, bürokrasi içerisinde önemli bir konumuna gelmiştir.

Eski Mısır'da bir işte çalışmak için okur-yazar olmak şarttır. Öğretme işini çoğunlukla rahipler yapmaktadır. Öğrenim saray ya da büyük tapınaklara bağlı okullarda yürütülmüştür. Öğrencilere önce hiyeroglif yazısının basitleştirilmiş şekli olan hiyeratik yazı öğretilmektedir. Hiyeratikten sonra daha karmaşık ve öğrenilmesi

zor olan Hiyeroglif yazısına geçilmiştir. Okuma yazmayı başaran öğrencilere sonraki aşamada coğrafya, matematik, edebiyat, tarih, tıp, edebiyat konularında dersler verilmiştir. Okullarını bitiren yazıcılara devlet içinde önemli vazifeler verilmiştir. Yazıcılar, üzerinde içine boya koyulan oyuklar bulunan palet, bir su kabı, iki ucu yassı papirüs düzleştirici ve kamış kalemlerden oluşan bir yazı takımı kullanmışlardır.

Devlet Yönetimi: Mısır Devleti, Yunanca *Nom* (eyalet) denilen idari bölgelerden meydana gelmektedir. 5. Hanedanlık dönemine ait *Abu Sir Papirüsü*'nde yer alan listeye göre Mısır kırkiki *Nom*'a ayrılmıştır. Yukarı Mısır yirmi iki Nom'a, Aşağı Mısır yirmi Nom'a sahiptir. Yerel idarenin başında, Nom şefi, *nomarch* bulunmaktadır. Kraliyet ailesinden ya da kralın atadığı bir kişi olan Nom şefleri, aynı zamanda hâkim ve rahip sıfatlarına da sahiptir. Nomlar, hazinesi, askerleri, mahkemesi, tapınakları, kâtipleri ile merkezi devletin; Nom şefi de sahip oldukları yetkilerle merkezdeki firavunun taşradaki temsilcileridir.

Eski Mısır yönetimi merkezidir ve yönetimin en başında *firavun* yer almaktadır. Kralın pek çok isim, unvan ve sıfatı bulunmaktadır. Kralların 18. Hanedanlık döneminden itibaren yaşadıkları yer *pr-aa* yani büyük ev olarak adlandırılmıştır. Firavun sözcüğü Yunanlar tarafından bu sözcükten türetilmiştir. Kralların taşıdıkları unvanların en önemlisi, "Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı" dır. "Ra'nın Oğlu" unvanı ise kralın güneşle ve tanrıyla olan ilişkisini yansıtmaktadır. Mısır'da *Mükemmel Tanrı*, "*Büyük Tanrı Sonsuzluk* gibi daha pek çok unvan, kralların çeşitli özelliklerini yansıtmak amacıyla kullanılmıştır.

Mısır kralı, ülkenin en üst düzey yöneticisi, mutlak hâkimi, başrahibi, başkomutanı ve başyargıcı olmakla birlikte doğruluk ve adaletin temsilcisidir. Ülke yönetiminde kralın yanında, karmaşık bir hiyerarşik yapı içerisinde çok sayıda görevli yer almaktadır. Bu görevlilerden en önemlisi, kralın baş danışmanı ve idarecisi olan vezirdir. Kral tarafından atanan vezir, firavundan sonraki en yetkili kişidir. Yeni krallık döneminden itibaren ülkede biri Memfis'te diğeri Teb'de olmak üzere iki vezirin görev yaptığı görülmektedir. Vezirlerin görevleri hakkında bilgiler Teb'de bulunan Yeni Krallık Dönemi'ne ait mezarlardan elde edilmiştir. Bu metinlerde vezirden "kraldan sonraki ikinci adam", "Tanrının yüreği", "kralın gözü, kulağı" gibi ifadelerle söz edilmektedir. Metinlerde, daha genel olarak vezirin vazifelerinin, vergiler koyulması, toplanması, arşivlerin

düzenlenmesi, memurların atanması, Nom'ların teftiş edilmesi, hukukun uygulanması, sel gibi doğa olaylarına karşı önlem alınması gibi oldukça geniş yelpazede olduğunu göstermektedir. Yani vezir, hazineden, adaletten, tapınaktan, işlerin denetiminden sorumlu bir müfettiş ve kralın baş danışmanı pozisyonundadır.

Ülkenin yönetimi için firavun ve vezire yardım eden diğer görevliler hazineden sorumlu müfettiş, kralın işlerinden sorumlu müfettiş, ambarlardan sorumlu müfettiş, ordu müfettişi gibi unvanlara sahip kişilerdir. Mısır'da yönetim organizasyonu içinde Yazıcılar (Kâtipler) da önemli bir yer tutmaktadır. Kâtiplik babadan oğla geçen bir meslek olsa da yazıcı okullarmda yetişen herkesin kâtip olma şansı vardır. Ülkede kayıt altına alınacak, hayvan sayımı, hasatta toplanan ürün miktarı, üretilen malların miktarı ve çeşidi, işçilere ödenecek ücretler, savaşlarda ele geçirilen ganimetler, öldürülen düşman sayısı, toplanacak vergilerin miktarı ve ayrıca halkın ihtiyaç duyduğu vasiyetname, evlilik sözleşmesi, vergi borçlarının hesaplanması gibi konular yazıcıların sorumluluğundadır.

Rahipler, Mısır'da erken dönemlerden itibaren din olgusunun önemi nedeniyle büyük güç kazanmışlardır. Rahipler ve çok sayıda yardımcılarıyla örgütlenmiş bir yapıya sahip büyük tapınakların her biri büyük bir ekonomik gücü temsil etmişlerdir. Mısır'da dinin toplumsal yaşamın her yönüne etki etmiş olması, tapınakla devletin iç içe girdiği bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Krallığın bu sınıfa tanıdığı ayrıcalıklar rahiplerin çok zenginleşmesine olanak tanımıştır. Rahipler, devlete vergi vermekten muaf, angarya işlerinde çalıştırılamayan, askeri yükümlülükleri olmayan bir sınıftır.

Mısır hukuku, *Maat* yani hak, doğruluk, düzen, iyilik kavramına uygun bir düzenin sağlanması için oluşturulmuştur. Bu nedenle Mısır halkı Maat'ın kurallarına uymak, kral ise Maat'ın kurallarını uygulamak ve korumakla yükümlüdür. Mısır'da kraliyete uzak yerlerdeki davalar, herkesin katıldığı mahkemelerde görülmekte, bu mahkemelerin yargıçları "tapınak rahipleri, valiler" arasından seçilmektedir. Firavunun huzuruna getirilen davalarm büyük ve önemli olması gerekmektedir.

Toplumsal Yapı: Eski Mısır toplumunun temelde Afrikalı olduğu fakat erken dönemlerden itibaren bu topluma Önasya ve Arabistan'dan gelen unsurların eklendiği kabul edilmektedir. Mısır fresklerinde toplumu oluşturan çeşitli gruplar farklı renklerle betimlenmiştir. 19. Hanedanlık dönemine ait kral mezarlarının duvar-

larındaki resimlerde Mısırlılar kızıl kahverengi, Asyalılar ya da Samiler sarı, Güneyliler kara tenli; Libyalılar, Batılılar ya da Kuzeyliler ise sarışın olarak gösterilmiştir.

Eski Mısır'ın toplum yapısını oluşturan hiyerarşik düzende en üstte firavun ve ailesi, sonra vezirler, rahipler, devlet görevlileri, askeri görevliler, yazıcılar, sanatkârlar ve zanaatkârlar, köylüler, işçiler ve köleler şeklinde sıralanmıştır. Kaynağı tanrıya dayalı yetkilerin sahibi kral, ülkenin sahibi, ordunun başkomutanı, en büyük rahip ve tanrısal adaleti dağıtan, hukukun yaratıcısı en adil yargıçtır. Ailesi, kraliçe, prens ve prenseslerden oluşmaktadır. Kraliçe kraldan sonraki önemli kişidir. Kralın büyük kraliçeden ilk oğlu veliahttır ve kralın ölümünden sonra tahta geçer. Kralın erkek mirasçısı olmadığı zamanlarda prenses, kralın soyundan gelen birisiyle evlendirilmektedir.

Eski Mısır toplumunun büyük kısmı köylülerden oluşmaktadır. Temelde tarım ve hayvancılıkla uğraşan bu insanlar ayrıı zamanda bataklık alanların kurutulması, sulama kanallarının temizlenmesi, yüksek yerlerde bulunan tarlalara su taşınması gibi işlerle de uğraşmışlardır. Eski Mısır'da kölelik sistemi de mevcuttur. Özellikle Orta Krallıktan itibaren savaşlarda tutsak alınan köleler, en alt seviyedeki işçileri oluşturmuştur. Mısır saray ve tapınaklarının atölyelerinde bulunan birçok rölyef, fresk, heykel Mısır'da sanat ve zanaat kollarıyla uğraşanların varlığını göstermektedir. Bir heykeltıraşın ya da bezemecinin okuma yazma bilmesi gerekli değildir. Sanatın herhangi bir dalında yeteneği olması ve bir ustanın gözetiminde bir süre çalışıp deneyim sahibi olması yeterlidir.

Din: Mısır'ın tarih öncesi dönemlerdeki din anlayışı totem esasına dayanmaktadır. Eski Mısır'ın Nom'ları totem olan çakal, köpek, yılan, şahin gibi hayvan isimleri taşımaktadır. Daha sonra bu tanrılardan hayvan-insan biçimli tanrılar ortaya çıkmıştır: Çakal başlı *Anubis*, timsah Tanrı *Sobek*, İbis kuşu başlı *Thoth* gibi.

Mısır dini içinde yaşadığı doğal çevreden etkilenmiştir. Mısır tanrıları konularını topraktan, sudan, havadan, hayvanlardan, bitkilerden almıştır. Özellikle hayatın kaynağı kabul edilen Gök ve Nil tanrıları Mısır'ın eski dönemlerinden itibaren en önemli tanrılar olarak kabul edilmiştir. Böylece, Mısır'da Gök (Kuh, sonra Nut), Yer (Geb), Hava (Şu), Güneş (Horus, Ra, Aton), Ay (Hons) gibi kozmik tanrılar ortaya çıkmıştır. Bunların içinde en önemlisi "Güneş Tanrısı"dır ve tüm ülkede etkilidir.

Yerel düzeyde etkili olan tanrılar da bulunmaktadır. Bu tanrıların hâkimiyet alanları zamanla genişlemiştir. Delta Bölgesi'nde Busiris şehrinin tanrısı olan bitkiler ve ölüler tanrısı *Osiris*in etki alanının Güney Mısır'a kadar genişlemesi bu duruma örnektir. Sonraki dönemlerde ise Osiris bütün Mısır'da Ölüler Tanrısı olarak kabul edilmiştir.

Mısır dininde bazen aynı kavram, farklı tanrı isimleri ile ifade edilmektedir. Horus, Ra, Amon güneşi temsil eden tanrılardır. Bu durum siyasi merkezlerin değişmesi ile ilgilidir. Siyasi merkez değiştikçe yeni başkentin tapınağı önem kazanmıştır. Bu tapınağın rahipleri de kendi tanrılarını resmi tanrı ilan etmişlerdir. Bazı tanrılara da bazı özellikler atfedilmiştir: Mumyalama işinden sorumlu tanrı Anubis, doğumdan sorumlu tanrıça *Tawaret* gibi. Adalet tanrıçası *Ma'at*, bilgelik tanrısı Thoth gibi bazı tanrılar da soyut fikirleri temsil etmektedir.

Mısırlılar, IV. Amenofis dönemi dışında, bütün tarihleri boyunca çok sayıda tanrıya tapmıştır. Amenofis, Amon'u reddetmiş ve onun yerine Güneş'in en parlak hâline, Aton'a tapmaya başlamıştır. Kısa sürede Amon ismini bütün tapmaklardan sildirmiştir. Adını da Aton'u kabul eden anlamına gelen *Akhenaton* olarak değiştirmiş ve bugün Amarna denilen yerde Aton'un Ufku anlamına gelen *Akhetaton* adında yeni bir kent inşa ettirmiştir. Tutankamon tahta geçer geçmez Akhetaton şehrinden ayrılıp yeniden Teb'e yerleşmiş ve Amon-Ra bir kez daha baş tanrı ilan edilmiştir.

Mısır dininin temelinde dürüstlük, doğruluk, denge ve adalet anlamına gelen, aynı isimde bir tanrıça ile sembolize edilen *Maat* kavramı bulunmaktadır. Ülkenin en yüksek rahibi olan kralın en temel görevlerinden biri, Maat'ı temin etmektir. Kralın tebaası da Maat'a uygun davrandığı sürece krallarına itaat etmiş olacaktır.

Eski Mısır'da farklı biçimlerde anlatılan birçok mitos bulunmaktadır. Tanrılar krallığının oluşması sürecini anlatan yaratılış mitosları, aynı zamanda Mısır'da siyasi otoritenin ortaya çıkışına benzer biçimde bilgiler içermektedir. En iyi bilinen yaratılış mitosuna göre başlangıçta sadece kaos vardır. Güneş tanrısı Ra bu kaostan yaratılmıştır. Sonra Şu (kuraklık tanrısı) ve Tefnut (nem tanrısı) yaratılmıştır. Şu ve Tefnut'un Geb (yer tanrısı) ve Nut (gök tanrısı) adlı iki çocuğu olmuştur. Geb ve Nut'un çocukları ise Osiris, İsis, Seth ve Nephyts'dir. Mitos, iki kardeş olan Osiris ve Seth arasındaki iktidar mücadelesi ile başlamaktadır. Osiris, Aşağı Mısır'da Memfis

yakınlarında dünyaya gelerek yönetim hakkını elinde bulundurmaktadır. Seth ise Osiris'i kıskanan ve tahtı ele geçirmek isteyen bir tanrı olarak Yukarı Mısır'da dünyaya gelmiştir. Seth, Osiris ile taht kavgasına girişerek onu öldürmüş ve parçalara ayırarak cesedini saklamıştır. Bunun üzerine; Osiris'in eşi ve kız kardeşi olan İsis, Seth'in saklamış olduğu Osiris'in cesedini bularak ona hayat nefesini üflemiş ve onun tekrar hayata dönmesini sağlanıştır. Osiris bu yüzden yeniden dirilişin simgesi olarak Güneş'in batışını ve doğuşunu temsil ederken aynı zamanda yer altı dünyasının kralı olarak da adlandırılmıştır. İsis ise Osiris'in tekrar hayata dönmesinden sonra ondan hamile kalarak Mısır'ın kralı olacak olan Horus'u dünyaya getirmiştir. Horus, babası Osiris'ten çalınan Mısır tahtını Seth'den geri alabilmek için Mısır'ın baş tanrıları olan güneş tanrısı Ra, bilgelik tanrısı Thoth, hava tanrısı Şu, büyü ustası İsis, ve yaratıcı tanrıça Neith'in huzurunda kaos tanrısı Seth ile birlikte uzun ve karmaşık bir süreçten geçmiş ve sonunda Mısır'ın hâkimi olarak tanrılar âleminde yerini almıştır.

Bu mitosta anlatılanlar, Mısır'ın siyasi yapısını, tahta geçme şekillerini ve krallar arasındaki çekişmeleri yansıtmaktadır. Aynı zamanda Osiris ile Seth'in ve Seth ile Horus'un iktidar mücadelesi, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın hâkimiyet mücadelesinin bir temsili olarak da düşünülmektedir.

Kralın iktidarını ve ebedi olduğunu gösteren birçok ayin yapılmaktadır. Bu ayinlerin en önemlisi, kralın tahta çıkışının otuzuncu yıldönümünde kutlanan *Sed Festivali*'dir (Yıldönümü Festivali). Hanedanlık öncesi dönemden itibaren kutlanan bu festivalde kralın iktidarını sembolik olarak gösteren birçok ritüel işlem uygulanmaktadır. Hatçepsut döneminde *Opet* adı verilen bir başka festival daha kutlanmıştır. Teb kentinde yılda bir kez kutlanan Opet Festivali'nin amacı kralın gücünü göstermektir.

Tanrılar için yapılan tapınaklarda, içinde tanrının ruhunun olduğuna inanılan tanrı heykellerine, rahipler ve çok sayıda dini görevliler tarafından hizmet verilmektedir. Başrahip olan kralın her gün rutin olarak yapması gereken uygulamalar, kralın adına üst rütbeli rahip ve yardımcıları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bayramlar sırasında tanrının heykeli tapınaktan çıkarılır ve kutsal bir sandık içinde kayıkla taşınır. Rahipler eşliğinde gerçekleştirilen yolculuk sırasında halk da eşlik eder. Tapınaklara girmeleri, tanrılara yaklaşmaları yasak olan sıradan Mısırlılar çeşitli yollarla tanrılarına başvurabilmek-

tedirler. Tanrının heykelinin tapınaktan dışarıya çıkarıldığı ayinlerde, insanlar içinde tanrı heykelinin bulunduğu sandığın önüne gelerek rahipler aracılığı ile tanrılarla iletişim kurmaktadırlar.

Bilim ve Tıp: Mısır uygarlığı antik dünyanın en ileri düşünce yapısına sahip topluluklarının başında gelmektedir. Ortaya koyduğu yenilikler sadece Nil Vadisi ile sınırlı kalmayarak geniş bir coğrafyayı etkilemiş ve geniş bir uygulama alanına yayılmıştır. Mısır'ın bilimsel ilerleyişinin temelinde yine Nil'in büyük etkisi görülmektedir. Mısırlılar erken tarihlerden itibaren yazıyı kullanmış ve kültürel olarak geliştikleri hemen her konuyu papirüsler üzerine yazmışlardır.

Bazı papirüsler üzerinde matematikile ilgili işaretler bulunmuştur. Bunlar, *Rhind, Moskova, Berlin, Kahun* papirüsleridir. Bu belgelerde ölçülerin ne gibi esaslara göre yapılacağı örneklerle belirtilmiştir. Özellikle Rhind papirüsü Mısır matematiğinin başlıca belgesidir. Mısırlılar matematiği mühendislik, tarım, ticaret ve özellikle de piramitlerin yapımında kullanmışlardır. Nil sularının taşkın yaptığı dönemlerde ortaya çıkan zararların tarımsal üretimi olumsuz etkilemesi ve sınırlı imkânlara sahip bu coğrafyanın yaşam standartlarını düşürmesi sonucunda astronominin, geometrinin ve dolayısıyla matematiğin temelleri atılmıştır. Taşkın dönemlerinin saptanması, başta tarımsal üretimin yapılabilmesi için hayati önem taşımaktaydı. Göksel hareketlerin izlenmesi sonucunda taşkının ne zamana denk geleceği, gerçekleştirilen gözlemler sonucunda bulunmuş ve tarımsal faaliyetlerde düzen sağlanmıştır. Bu noktada astronomi ile uğraşan eski Mısır insanı, dünyanın günlük ve yıllık hareketlerini takip ederek taşkın dönemlerinin zamanlarını öğrenmeye çalışırken takvimi de icat etmiştir.

Mısırlıların kullandığı takvim, Güneş yılı esasına dayalı olarak 360 gün olarak belirlenmiş ve eklenen "artık" beş gün ile 365 güne tamamlanmıştır. Mısır takvimine göre yıl üç mevsime ayrılmıştır. Mevsimlerin adlandırması ise yine Nil Nehri'ne göre belirlenmiştir. Eski Mısır takviminin kim tarafından ve ne zaman bulunduğu tam bir muammadır. Fakat şu bir gerçektir ki saray ve tapınak takvimleri, halk üzerinde otorite kurmak için politik bir araç olarak kullanmışlardır. Nil Nehri'nin taşkın, çekilme ve kuraklık dönemlerini ilahi bir güç şeklinde halka haber vermeleri, onların siyasi ve ekonomik durumlarını iyileştiren bir etken olmuştur.

Geometri ise astronomi gibi Nil sayesinde ortaya çıkan önemli bir bilimsel gelişmedir. Nil nehrinin taşması ve geri çekilmesi dönem-

lerinde kaybolan tarım arazilerinin sınırlarının bulunması ve belirlenmesine yönelik çalışmaların bir ürünü olarak doğmuştur. Erken dönemde başladığı düşünülen geometriye yönelik çalışmalar, tahmin edilebileceği gibi Eski Krallık Dönemi'nde en görkemli örnekleri verilen piramitlerde zirveye ulaşmıştır.

Tıp, Eski Mısır'ın zirveye ulaştığı bir diğer alanıdır. Adını bildiğimiz ilk büyük hekim İmhotep'tir. M.Ö. 3000'lerin ortalarına doğru yaşamış olan bu kişi firavun Coser'in veziridir. Ayrıca Sakkara'daki basamaklı piramidin mimarıdır. Daha sonra tanrılaştırılmış ve tıbbın tanrısı sayılmıştır. Ayrıca tanrılardan Thoth, Sekhmet, İsis kısmen tıpla ilgilidirler.

Tıbbi müdahaleler ilk zamanlar rahiplerin elindedir. Tanrılardan yardım aldıklarına inanılan rahipler, tapınaklarda hastaları genellikle büyü ile iyileştirmeye çalışmışlardır. Sonradan sadece hekimliği meslek edinmiş kişiler yetiştirilmiş ve bunlar toplumda önemli bir yer işgal etmişlerdir. Sais ve Heliopolis'te hekim yetiştiren okullar bulunmaktadır. Eski Mısırlıların tıp ve cerrahiyle ilgili icraatları tıp papirüslerinden öğrenilmektedir. Bunların başlıcaları; *Ebers, Edwin Smith, Ramesseum, Kahun, Hearts, Chester Beatty, Berlin* ve *Londra* papirüsleridir. Mısırlılara göre hastalık kötü ruhların vücuda girmesiyle oluşur ve tedavi sırasında tanrılara dualar okunur. Hekimler ilaçla ya da cerrahiyle tedavi çabaları tükenince büyü yöntemleri uygular. Bu durumda hekimleri cerrahi hekimler, rahip hekimler ve büyü uygulayanlar şeklinde sınıflamak mümkündür. Mısır tıbbının düzeyi çağdaşlarından oldukça ilerdedir.

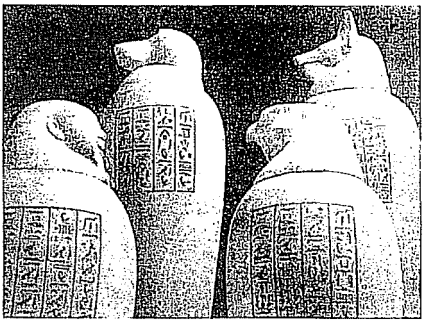
Mumyalama genel olarak ölen kişinin cesedinin bozulmaması için yapılan işlemlerdir. Ölümden sonraki hayata inanan bir toplum olan Mısır'da, ölen kişinin ruhunun bedenine tekrar döneceği düşüncesi, mumyacılığı önemli kılmıştır. Mısırlılar bir insanın ruhunun farklı kısımlardan meydana geldiğine inanmaktaydılar. Bu kısımlardan birisi *ka*, (ruh ikizi), diğeri *ba* (yaşam gücü) idi. Ölen insanın fiziki ikizi olan ka ölümden sonra da yemek, içmek, uyumak gibi fiziksel ihtiyaçlara sahiptir. *Ba*, ölen kişinin bu dünya ile ölümden sonra gidilen ölüm ülkesi arasında iletişimi sağlayan insan başlı bir kuş şeklinde tasvir edilmiştir. İnsan ruhunun üçüncü kısmı da *akh*'dır ve kişinin kendisi gibi tasvir edilir ve şekil değiştirerek tanrılar arasına karıştığı düşünülür. Ölen kişinin ölümden sonra da yaşayabilmesi için *ka* ve *ba*'nın sığınağı olan bedenin korunması ve özellikle tanınabilir olması zorunludur. Bu amaçla yapılan mumyalama, Mısırlı-

ların bedeni korumak için gösterdiği çabaların en önemlisidir. Ayrıca mumyaya benzeyen tabutların yapılması da aynı amaç içindir.

Mısırlılar, ölümden sonraki yaşamın dünyadaki yaşamlarına benzediğine inanmaktadırlar. Ölen kişinin yaşarken sahip oldukları her çeşit eşyasının mezarına bırakılması, öbür dünyada ihtiyacı olacağı düşüncesinden kaynaklanmıştır.

Mezar duvarlarına yazılmış yazılar ise kişiye, ölümden sonra ilahi dünyaya yolculukları sırasında yol göstermesi içindir. Bu amaçla yazılmış dua ve büyü metinlerine "Tabut Metinleri" denilmektedir. Bu metinler Eski Krallık döneminde firavunların piramitlerinin iç duvarlarına, Orta Krallık döneminde sıradan insanların tabutlarına da yazılmaktadır. Yeni Krallık döneminde "Ölüler Kitabı" denilen bir yazı çeşidi ortaya çıkmıştır. Bu kitap yeraltı dünyası ve ölüler tanrısı Osiris'i sakinleştirmek için gerekli bilgileri içermektedir. Mısır inanışına göre bu metin bilgelik tanrısı ve tanrıların yazıcısı Thoth tarafından yazılmıştır. Ölümden sonra yeniden doğuş için tanrılar tarafından yapılan mahkemede, ruhun ve aklın bulunduğu yer olduğu düşünülen ölünün kalbi terazinin bir kefesine maat'ı simgeleyen bir tüy de diğer kefesine konur. Sonra sorgulanan kişi "Ölüler Kitabı"ndan kendi dürüstlüğünü anlattığı bir duayı okur. Eğer söyledikleri doğru ise terazi dengede durur ve ölüye ölümden sonraki yaşama geçmesine izin verilir.

Kanopik Kavanozlar

Mumyalama işlemine geçmeden önce ölü yıkanır, ardından burun deliklerinden çengel şeklinde bir aletle beyin çıkartılır. Göz ve ağız boşlukları keten beziyle doldurulur. Vücutta sol tarafından küçük bir kesik açılarak, ıslak olduğu için bedeni çürütecek olan iç organlar boşaltılır. Organlar, *kanopik* denilen kavanozların içine yerleştirilir. Boşaltılan karın kısmı hurma şarabı ve kokulu bitkilerle temizlendikten sonra keten bezi ile doldurulur. Sonra 40 ya da 70 gün boyunca natron tuzunda bekletildiği için iyice kurumuş olan beden, üzerinde kutsal motiflerin ve muskaların bulunduğu keten bezine sarılır.

Mumyalama işi çok masraflı olduğu için, yapılan işlemler kişinin ekonomik durumuna göre değişmektedir. Mumyalama işini yapan kişiler, hekimlikten ayrı bir sınıf oluşmaktadır. Mumyalanmış firavunların, öteki dünya yolculuğuna çıktıkları düşünüldüğü için, mezarlarına bir kayık yerleştirilmiştir.. Mumyalama işlemi insanlardan başka boğa, timsah, kedi gibi hayvanlar için de yapılmıştır.

Ekonomi: Mısır'ın ekonomik yapısının temel dayanağını Neolitik Dönem'den başlamak üzere Nil Nehri çevresinde gerçekleştirilen tarımsal faaliyetler oluşturmaktadır. Mısır için hayati önem taşıyan Nil çevresinde yerleşmelerin kurulmaya başlamasından itibaren nehrin taşıdığı alüvyonlu topraklar üzerinde tarımsal üretim hızlı bir şekilde artmıştır. Hayvancılık faaliyetlerinin de gerçekleştirildiği bir bölge olan Nil Vadisi dışında özellikle Delta ve Fayyum bölgelerinde sulama imkânlarının elverişliliğinden dolayı tarımsal üretim yayılım kazanmıştır. Mısır, döneminin tahıl ambarıdır.

Uluslararası ticari ilişkiler ise erken dönemde Suriye-Filistin hattından Mezopotamya ile başlamıştır. Eski Krallık Dönemi ile birlikte başlayan devlet yapılanmasıyla ortaya çıkan ekonomik planlamalar sayesinde uluslararası ticaret, daha geniş bir coğrafyada daha kapsamlı bir hal almıştır. Dönem olarak temel ihtiyaç maddelerinin ticaretinin yapıldığı göz önüne alındığında, madenlerin ticaretteki yüzdesinin fazlalığı dikkati çekmektedir. Bakır, kalay, demir, lapis lazuli taşı gibi madenlerin yanında, kereste gibi yapı malzemeleri de dönemin önemli ticari ürünleri arasında yer almaktadır. Nil üzerinde erken dönemlerden itibaren gerçekleştirilen nehir taşımacılığı ile oluşan deniz ticareti Pers kralı I. Darius tarafından Nil-Kızıldeniz arasında açılan kanal sayesinde büyük bir önem kazanmıştır. Devletin önemli bir gelir kaynağını ise Eskiçağ devletlerinin genel ekonomik kaynakları arasında yer alan seferlerde elde edilen ganimetler ve vasallardan alınan vergiler oluşturmaktadır.

Edebiyat: Eski krallıktan itibaren Mısır dili ve yazısı ile yazılmış edebi metinler mevcuttur. Bu dönemde özellikle dini metinler, tarihi olayları içeren belgeler ve ayrıca atasözleri özelliğinde yazılar mevcuttur. Toplumda uyulması gereken kurallar, gençlere verilen nasihatleri içeren yazılar da dönemin edebiyat eserleridir.

Orta krallık dönemine tarihlenmiş, numaralı ve sıralı ruloların muhafaza edildiği kütüphaneler açığa çıkarılmıştır. Bu döneme ait ve Mısır tarihinin hemen her devrinde görülen *Ölüler Kitabı* ve *Tabut Metinleri* dini edebiyat örnekleri arasındadır.

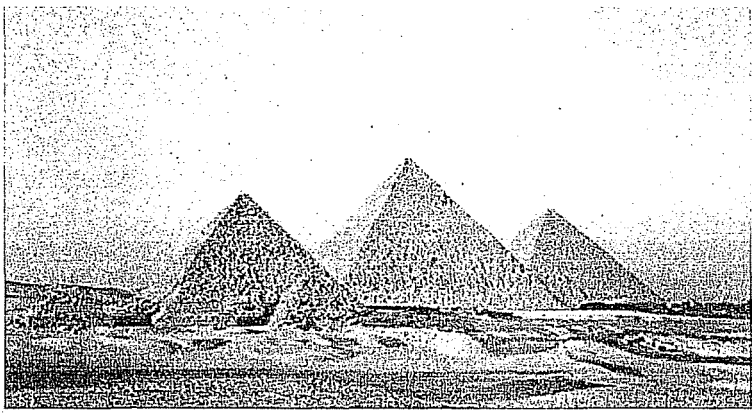
Yeni Krallık döneminde Mısır'ın Ön Asya ile teması, ülkeye yeni kültürlerin girmesi anlamını taşımaktadır. Mısır diline giren pek çok yabancı kelime bu etkileşim sonucudur. Eski krallık zamanına ait edebiyat örnekleri bu dönemde de kullanılmıştır. Bu dönemden kalan edebi eserler olarak, tarihi ve resmi yazılar, savaş ve zafer öyküleri, mitolojik metinler, büyü metinleri ahlak kuralları, tıbbi yazılar, bilim içerikli belgeler, nasihatler, atasözleri ve özellikle edebi hikâye ve şiirleri sıralamak mümkündür. Bu dönemde büyük savaşlar olmuştur. Bu savaşları anlatan yazılar, tarihi olayları konu alan edebi hikâyelerdir. Şiir ve Aşk Şarkıları, dönemin önemli edebi ürünlerindendir. Özellikle Akhenaton'un "Güneş Şarkısı" Amarna döneminin edebi şaheseridir.

Mimari: Mısır'ın mimari gelişimi son derece ilginç ve dünya tarihi açısından son derece önemli bir yere sahiptir. Paleolitik Dönem içerisinde avcı-toplayıcı kavimlerden Neolitik Dönem'e doğru toplumsal gelişim devam ederken, üretimsel bir yapıya bürünen tarım topluluklarının mimari gelişimi genel olarak ilkel köy kültürü şeklinde gerçekleşmiştir. Neolitik ve Hanedanlık Öncesi Dönem'de ise ortaya çıkan kent devletleri aracılığıyla mimari alanındaki ilerleyiş hız kazanmıştır.

Mısır mimarisi öncelikle mezar ve tapınak yapılarında yoğunlaşmıştır. En eski devirlerden itibaren kral mezarları, gerek biçimi ve büyüklüğü bakımından gerekse içine koyulan malzemelerin çeşidi ve miktarı bakımından oldukça ihtişamlıdır. Ancak kral mezarları en ihtişamlı aşamasına birçok aşamalardan geçerek ulaşmıştır. İlk mezarlar, toprağın kazılarak duvarlarının kerpiçle örülmesi ve üzerinin tahtalarla örtülüp toprakla kapatılması şeklinde yapılmış basit mezarlardır. Sonradan bu mezarlar, biraz daha büyütülerek, daha özen gösterilerek ve küçük odalar ilave edilerek yapılmıştır. 3. Hanedanlıktan itibaren kral mezarları *Mastaba* şeklinde yapılmıştır. Eski Mısır'da mezar odalarının üzeri bir üst yapıyla kapatılmıştır. Bu üst yapının görüntüsü, yüksekliği 5-6 m. olan dikdörtgen planlı bir kesik piramit şeklindedir. Mastaba adı verilen bu mezar yapılarından ise piramitler geliştirilmiştir. Eski Krallık döneminin 3. Hanedan firavunlarından Kral Coser'in, taştan yapılmış büyük bir mastaba üzerine birbirinden daha küçük mastabaların şekil olarak üst üste konulmasından meydana gelen *Basamaklı Piramit'i* Mısır'da geleneksel mimarinin temellerini oluşturmuştur. Coser'in modelinden esinlenerek yapılan ve Keops'un babası Snefru'ya atfe-

dilen *Eğik piramit*, Memfis'in güneyindeki Meidum'da inşa edilmiştir. Eğik piramit gerçek piramide geçişin bir aşamasıdır. Babasının yapısını taklit eden ve *Gize Üçlüsü* olarak bilinen piramitlerin ilki olan Büyük Piramit, Snefru'nun oğlu Keops (Hufu) tarafından yaptırılmıştır. Onun oğlu olan Kefren (Hafre)'in piramidi biraz daha büyüktür. Üçüncüsü ve en küçüğü ise Mikerinos (Menkaura)'a aittir. Gize platosunun diğer bir önemli anıtı *Büyük Sfenks*'tir. Sfenksin firavun Kefren'in insan başlı aslan şeklinde bir tasviri olduğu düşünülmektedir.

Gize Piramitleri

Piramit olarak adlandırılan bu görkemli yapılar ise anıt mezar özelliği taşıyan ve kraliyet ailesinin başı olan firavunların ebedi istirahat yerleri olarak tasarlanmış mimari yapılardır. Bu yapıların en büyük özelliği firavunun siyasi ve ekonomik gücünün bir simgesi olarak dönemin genel durumu hakkında da bilgiler vermesidir. Bir otorite ve güç simgesi olan piramitlerin ana yapı malzemelerinden kireçtaşının elde edilmesi, bu açıdan büyük önem taşımıştır. Nil etrafında özellikle I. Çağlayan'da yer alan kireçtaşı ocaklarına yönelik askeri seferler düzenlenme ve siyasi hâkimiyet sağlama çabalarının temel sebeplerinden biri de bu anlayıştır. Piramitler aynı zamanda ölümden sonraki hayatta firavunların tanrısal özellikler kazanarak ölüler dünyasında yer alması gibi önemli bir anlayışa aracılık yapmaktadırlar.

Piramitler kadar büyük bir öneme sahip olan diğer mimari eserlerin başında ise tapınaklar ve kaya mezarları gelmektedir. Büyük kaya sırtlarına yapılan devasa kabartmalarla bezeli olan kaya mezarları

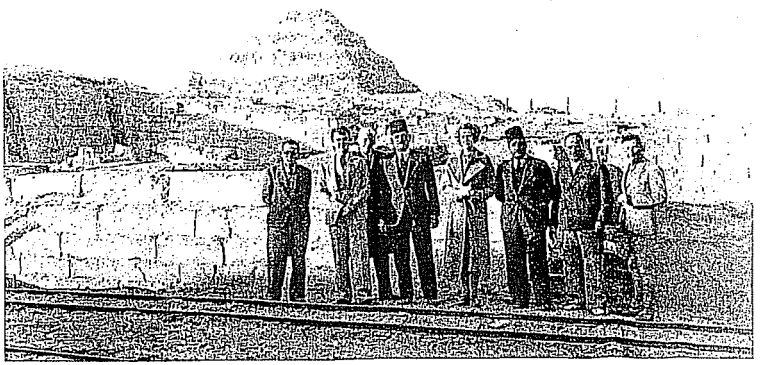
ve mezar tapınaklar da piramitler kadar görkemli yapılardır. Ayrıca belli bir tanrıya tapınmak için yapılan büyük tapınaklar, kült tapınaklardır.

Kayalara oyulmuş mezarlar, Teb'in karşısında bulunan Krallar Vadisi'nde yer almaktadır. Mezarlar şekil olarak birbirinden farklıdır. Ama hepsinin kayanın derinlerine inen merdiven ve koridorları bulunmaktadır. Ayrıca Deyr El-Medine'nin güneyindeki Kraliçeler Vadisi'nde de kraliçelere ve diğer kraliyet fertlerine ait birçok kaya mezarı mevcuttur.

Büyük kült tapınakları, Nil'in kıyısında belli bir tanrıya tapınmak için yapılan tapınaklardır. Karnak'ta Amon, ayrıca eşi Mut ve oğlu Khonsu'ya, Luksor'da Amon'a, Edfu'da Horus'a, Dendera'da Hathor'a yapılan tapınaklar, bunlardan bazılarıdır. Tanrıya değil de firavuna ait bir tapınak kompleksi de II. Ramses'in Ebu Simbel tapınağıdır.

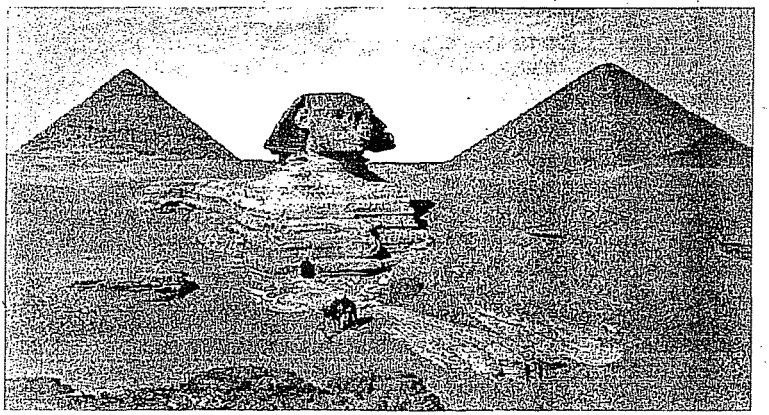
Mezar Tapınaklar, firavunlara ölümlerinden sonra zamanla piramitlerin etrafında şekillenen yapılar olan mezar tapınaklar ise firavunlara ölümlerinden sonra tapınmak amacıyla yapılmıştır. II. Ramses'e ait Ramesseum mezar tapınağı ya da III. Ramses'e ait Medin'et Habu mezar tapınağı devasa boyutlara sahiptir. Mısır'ın en kutsal bölgelerinden kabul edilen Teb ile Memfis arasındaki Abydos'ta da I. Seti tapınak mezar inşa ettirmiştir.Tapınaklar, mimari özelliklerinin yanında politik açıdan da büyük bir önem taşırlar. Tapınakların boyutları ve ihtişamı firavunun ve tanrıların öneminin bir yansımasıdır.

Sakkara Piramidi, 1922.

Eski Mısır sanatında, Mezopotamya ve Anadolu'da benzer bir anlayış ile farklı şekillerde örnekleri görülen ve koruyucu bir figür olarak piramit, kaya mezarları veya tapınakların giriş kısımlarında yer alan insan başlı aslan gövdeli yapılar olan sfenksler, mimaride göze çarpan bir diğer yapı şeklidir.

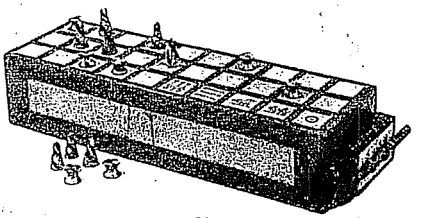

Gize Piramitleri ve Büyük Sfenks

Heykel tıraşlıkta gerçeklik karakteri olan bir anıt düşüncesi söz konusudur. 3000 yıllık tarihleri boyunca firavunlara ve tanrılara ya da diğer şahıslara onlarca heykel yapılmıştır. Heykel yapımında malzeme olarak fildişi, taş, ağaç, kemik, granit gibi malzemeler kullanılmıştır. Tapınak girişlerindeki çok büyük ölçülerdeki heykeller, ihtişam ve büyüklük anlayışının yansımasıdır. Heykeller genellikle çömelmiş durumda, bir sandalye üzerinde oturmuş olarak ve ayakta, insan başlı yayvan vücutlu ya da hayvan başlı insan vücutlu karışık yaratıklar şeklindedirler. Erken dönemlerde heykel biçimleri kaba ve ağırdır. Eski krallık döneminde heykellere daha doğal bir görüntü vermek için renkli boyalar kullanılmıştır. Heykellerde vücut oranlarına önem verilmemiş, baş kısmının heykeli yapılan kişiye benzemesine çalışılmış, gözlere renkli veya beyaz taşlar koyulmuştur. Heykellerde genellikle ağır başlı ve katı duruşlar vurgulanmıştır. Kral heykellerinin ise bazı kuralları vardır. Bir taht üzerinde oldukça dik bir vaziyette oturur gösterilmektedir. Sakin, haşmetli ve özellikle ilah oğlu gibi temsil edilmişlerdir (Kefren, Mikerinos heykelleri). Orta krallık döneminde heykelcilik anlayışı çok az de-

ğişikliklerle devam eder. Heykeller, daha ince yapıdadır ve tanrısallığı az vurgulanmıştır. Yeni krallık döneminde de incelik ve zarafet devam eder. Heykellerin sadece yüz kısmı değil vücut kısmına da özen gösterilmiştir. Ancak Amarna döneminde, kısa bir dönem de olsa IV. Amenofis'in bütün vücut kusurlarını gösterecek kadar realist heykeller yapılmıştır. Bu firavundan sonra tekrar eski üsluba dönülmüştür. Dikilitaşlar da Eski Mısır sanatına özgü sembollerdendir. Dört köşeli gövdesi yukarı daralarak uzayan ve uç kısmı bir piramite benzeyen sivri anıtlardır. Önemli bir olayın ya da zaferin anısına dikilen tek parçalı dikilitaşlar, dünyaya ulaşan güneş ışınlarını temsil etmektedir.

Resim sanatı, Eski Mısır kültüründe yazının görsele dönüşmüş şeklidir. Mısırlılar resimde perspektif kullanmamışlar, insan tasvirlerinde kafa ve bacaklar profilden, belin üst kısmı cepheden yapılmıştır.

III. Tutmose zamanına tarihlenen bir masa oyunu (Metropolitan Museum of Art).

Eski Mısır'da özellikle mimari, heykeltıraşlık, resim alanlarında eserler vermişlerdir. Bunun yanında kabartma, tahta oymacılığı, cam işçiliği, mobilyacılık, madeni eşya yapımı gibi birçok sanat dalına da önem verilmiş, seramik M.Ö. 3000'lerden itibaren çömlekçi çarkı ile yapılmaya başlanmıştır.

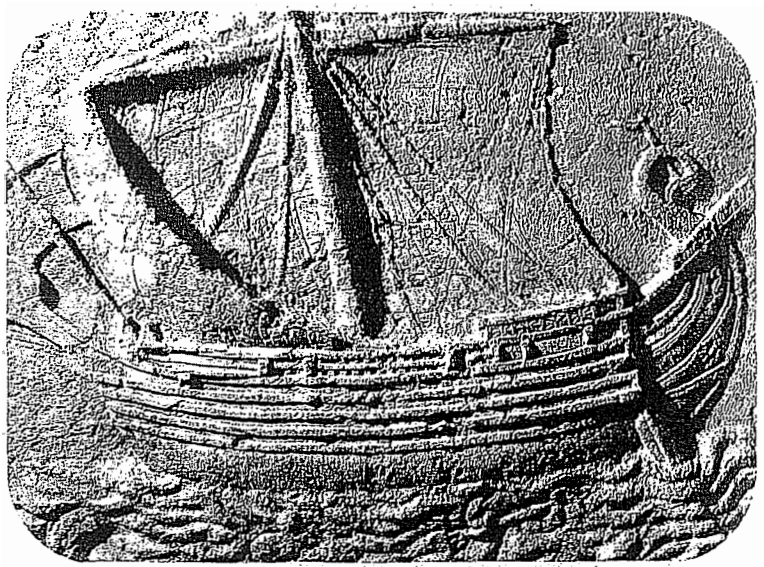
Ordu: Tarihi dönemlerin başlangıcında Mısır'da daimi bir ordunun varlığı hakkında bilgi veren belge yoktur. Ama 1. Hanedanlıktan itibaren bazı askeri unvanların kullanıldığı bilinmektedir. Krallar orduya ihtiyaç duyduğu zaman Nom beylerinden asker toplamışlardır. Bu beylerin sorumlulukları arasında firavuna asker temin etmek de bulunmaktadır.

Mısır'da askeri görevliler, özellikle daimi ordunun gerekli olduğunun anlaşıldığı Hiksos istilası sonrasında önem kazanmıştır. Bu süreçte savaş arabaları ve sürücüleri, piyadeler, keşif kolları ve denizciler gibi ordu birimleri oluşturulmuş, bu yapı içinde birçok üst ve alt rütbeli asker hizmet vermiştir. Mısır Ordusu, savaş olmadığı zamanlarda bile biri Yukarı Mısır'da diğeri Delta'da hazır halde bulunmaya başlamış, her biri adını Amon, Ra, Ptah, Set gibi tanrılardan alan bölüklere ayrılmıştır. Savaşlardan sonra askerler terhis edilmemiş, daimi olarak silâhaltında tutulmuştur. Askerler

savaş ganimetinden paylarını almış ve hizmetlerine karşılık arazi sahibi olmuşlardır. Böylece Mısır'da ayrıcalıklı bir asker sınıfı oluşmuştur. Asker sınıfının kazandığı önem, Horemheb ve I.Ramses gibi ordu komutanlarının krallık mevkiine gelmelerinden de anlaşılmaktadır.

Hiksosların istilası sonucu sadece düzenli bir ordu kurulmamış, atlı araba ve demirden yapılan silahlar da kullanılmaya başlanmıştır. Askerler mızrak, balta, topuz, hançer, yay ve oklarla donatılmıştır.

YEDİNCİ BÖLÜM

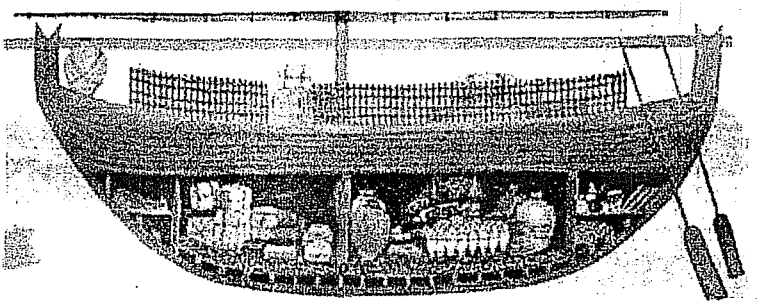
SURİYE - FİLİSTİN

Fenikeliler

Fenikeliler, Akdeniz'in doğusunda yer alan Suriye ve Filistin bölgesinde yaşamışlardır. Bu bölgenin doğu kısmı çöllerle sınırlıdır. Orta ve kuzey kısımları ise dağlıktır. Verimli bir kıyı bölgesinde elverişli doğal liman görüntüsündeki bu alan, tarih boyunca Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Ege bölgesi ve Arap Yarımadası arasında önemli bir kara köprüsü vazifesi yapmıştır.

Fenikeliler, üzerinde bulundukları coğrafyanın etkisiyle kısa zamanda Antik dünyanın en iyi deniz tüccarları olmuşlardır. Fenike ismini ilk kullanan Yunanlı tarihçi Homeros olmuştur. Eski Mısır yazıtlarında Fenike'ye Khalv eya Khar, halkına da Kholu (Kharu) denilmektedir. Mısır'da, 18. Hanedanlığa ait yazıtlarda ise Fenike'den Kefa (Keft, Kefeth, Kefthu) olarak söz edilmektedir. Mısır yazıtlarının Fenikeliler için kullandığı adlardan biri de Men (menti) dir. Asur yazıtlarında bu ad Khar veya Akharru olarak geçmektedir. Fenikelilerin kendilerine verdikleri adın ne olduğu tam olarak bilinmese de *Kenani* (Kenanlılar) adını kullandıkları düşünülmektedir. Kenani, İbranice'de tüccar anlamına gelmektedir.

Fenike gemisi

Fenike tarihinin ilk zamanları hakkındaki sınırlı bilgilere Antik yazarların eserlerinde rastlanılmaktadır. Tyr kentinde ortaya çıkan ve kentlerin tarihi, kralların adları ve yerel olaylar hakkında bilgi içeren *Tyros yıllıkları*, M.Ö. 10, 8 ve 6. yüzyıla ait dönemleri konu edinmiştir. Fenike kentlerinden bahseden diğer kaynaklar Asur yıllıkları ve Eski Ahit'tir.

Fenike tarihinin ilk belirgin kenti olan Sidon'dur (Sayda). M.Ö. 2. bin yılın ortalarında Doğu Akdeniz ticaretini ele geçirmiş, Akdeniz

adalarında koloniler kurmuşlardır. Miken (Girit) ve Aka (Yunanistan) uygarlıklarıyla ile de ticari ilişki geliştiren Sidon kenti siyasi birliğini tamamlayamadığı için önce Mısır'ın hâkimiyetine girmek zorunda kalmış ardından M.Ö. 12. yüzyılın başlarında Ege göçleriyle gelen Deniz kavimlerinin ve Filistlerin saldırılarıyla yıkılmıştır. Sidon kentinin yıkılmasıyla Tyr kenti öne çıkmaya başlamıştır.

Deniz Kavimleri'nin göçü Sidon kentini yıprattığı kadar bölgedeki büyük güçleri de sarsmıştır. Bölgedeki büyük devletlerin baskısının azamaya başlaması Tyr kenti olmak üzere diğer Fenike kentlerine denizaşırı ticaret yapma olanağı sağlamıştır. Bu dönemde Fenikelilerin Rodos, Kıbrıs, Malta, Sicilya, Tunus, Cezayir ve Güney İspanya kıyılarında koloniler kurdukları bilinmektedir. Hatta Tyr kentinin tüccarları Kızıldeniz'e kadar ilerlemişlerdir.

Ekonomik olarak güçlü fakat siyasi olarak birlikten yoksun Fenike kentlerini bu dönemde tehdit eden uygarlık Asurlular olmuştur. M.Ö. 800'lü yılların sonunda Asur'a haraç ödeyen Fenike kentleri, Asur Kralı Asarhaddon tarafından yıkılmıştır. Bu dönemde Tunus sahillerinde Sur'dan uzaklaştırılan isyancı bir grup Fenikeli tüccar tarafından kurulan ve Fenikece "Yeni Şehir" anlamına gelen Kartaca, Akdeniz'de Sur kentinin yerini almıştır. Ancak, Kartaca, Sur kentine olan bağlılığını sürdürmüştür. Bunu ticaretten elde ettiği gelirin büyük kısmını tanrı Melkart'a bağışlayarak göstermiştir. Akdeniz ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunması ve bulunduğu konumu iyi değerlendirmesi sonucu Kartaca; Afrika, Sicilya, Sardunya ve İspanya'daki Fenike kolonilerine hakim olmuş ve büyük bir güç haline gelmiştir.

Fenike kentleri tarihlerinin hiçbir döneminde siyasi bir birlik oluşturamamışlardır. Bu sebeple komşuları olan güçlü devletlerin egemenliğini kabul etmek ya da Akdeniz'de rahat bir şekilde ticaret yapabilmek için bu devletlere vergi ödemek zorunda kalmıştır. M.Ö. 509 yılında Roma ile Kartaca arasında Akdeniz ticaretinin paylaşımı konusunda antlaşma yapılmıştır. Kartaca'nın Batı Akdeniz ve Kuzey Afrika kıyılarındaki genişlemesi bu sayede olmuştur. M.Ö. 3. yüzyılda dengelerin değişmesi, Roma ile Kartaca'nın ilişkilerin bozulmasına sebep olmuş ve iki büyük güç arasında Pön Savaşları başlanmıştır (M.Ö. 264-146). Kartaca, deniz ticaretinin hemen hemen tamamını kontrolü altına almış ve bu ticaret sayesinde çok zenginleşmişti. Roma ise İtalya Yarımadası'nda hızla genişle-

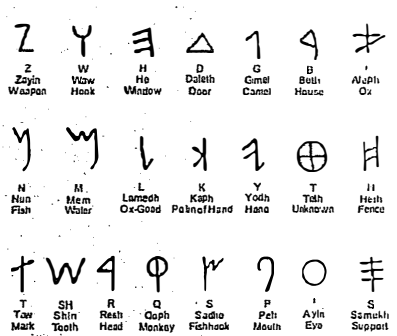
yen, İtalya dışına taşmayı amaçlayan, etki alanını Sicilya yönünde çeviren ve bu gelişmesiyle de Kartaca'nın Akdeniz'deki ticari üstünlüğünü tehdit eden bir güçtü. Kartaca'nın yenilgisi ve son derece ağır şartlar içeren bir antlaşma imzalaması ve savaş tazminatını kabul etmesi ile sonuçlanan I. Kartaca (Pön) Savaşı, başarılı komutan Kartaca'lı Hannibal'in Roma'yı Cannae (Kanne) Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğrattığı fakat, Hannibal'in ordularının Roma ordusu karşısında Zama Meydan Savaşı'nda yenildiği ve son derece ağır şartları olan bir antlaşma imzaladığı II.Kartaca Savaşı'ndan sonra M.Ö. 146'da III. Kartaca Savaşı (son savaş) ile Kartaca, Roma tarafından tamamen yakılıp yıkılmıştır. Fenikelilerin kurduğu bütün koloniler ve ticaret merkezleri Roma'nın eline geçmiştir. Roma Pön Savaşları sonunda Batı Akdenizin en güçlü devlet durumundadır.

Fenikelilerin kurduğu kentlerden bazıları Gebal, Sidon, Tyrve Beerot'tur. Deniz kavimlerinden olan Filistler yerleştikleri bölgeye kendi adlarını vermişlerdir. Aramiler ise Doğuda Lübnan dağına kadar olan bölgede küçük krallıklar kurmuşlardır.

FENİKE UYGARLIĞI

Yazı: Fenikelilerin uygarlık tarihine en büyük katkılarından biri alfabe yazısının yaratılması olmuştur. Denizciliğin ve ticaretin gelişmesi çivi yazısı ve hiyerogliften daha yalın bir yazıyı gerekli kılmıştır. 22 harflik bu alfabe, daha sonra bütün kavimlerin yazılarına temel oluşturacak pratik alfabeyi meydana getirmiştir. Fenike alfabesinin eksikliği ise seslileri gösteren işaretlerin bulunmamasıdır.

Fenike Alfabesi

Toplum: Fenikeliler, Ön Asya toplumlarından farklı olarak sadece ticaretle uğraşmışlardır. Bu da onların sahillerin belirli kesimlerine kentler kurmasına neden olmuştur. Fenike'de her kent, kendine içinde bağımsız küçük bir devlettir. Halk, zanaatçılardan, tacirlerden, rahip ve eşraftan oluşmuştur. Zanaatçılar haricinde köleler vardır.

Din: M.Ö. 14. yüzyıla ait Ras-Samra metinleri, Fenike dininin Ön Asya'nın eski kavimlerinin dinlerinden etkilendiğini göstermektedir. Fenike tanrıları, en eski Sümer tanrıları arasından seçmiş gibi görünmektedir. Fenike'de her kentin bir tanrısı veya tanrıçası vardır. Başlıca tanrılar, Güneş Tanrısı El, Fırtına Tanrısı Baal, Deniz Tanrısı Kousor ve Kent Tanrısı Melkart tır.

Sanat: Ras-Samra kazıları Fenike sanatının Mezopotamya'nın, Mısır'ın, Mitanni'nin, Hititler'in hatta Girit'in etkisi altında gelişmiş olduğunu göstermektedir. Fenike heykel sanatında Mısır etkisi daha ağır basmaktadır. Tunç işçiliğinde özellikle *patera* denilen doğuda çok ün kazanmış kâseler yaratılmıştır.

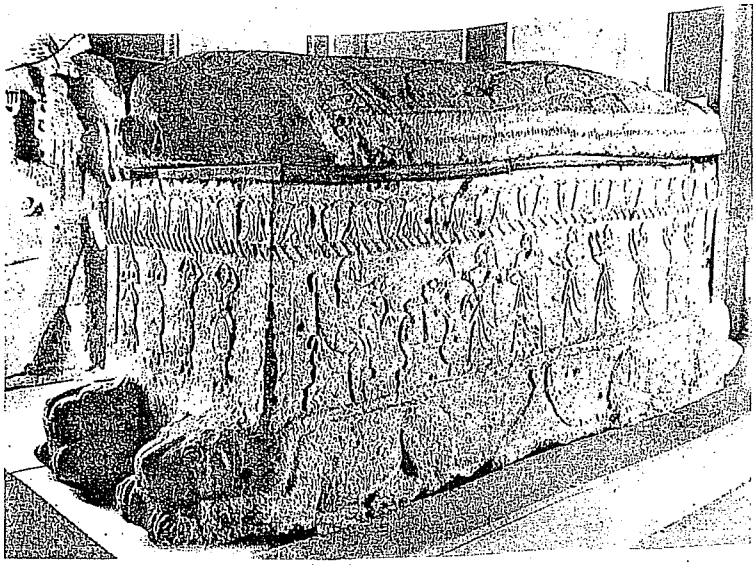
Ekonomi: Zengin sedir ormanlarına sahip olan Fenikeliler birçok ülkeye gemi ve ahşap eşya yapımı için malzeme sağlamaktadır. Fenikeliler özellikle mobilyacılıkta, ahşap oymacılığında ve gemi yapımında ustalıkları kendi dönemlerinde de kabul görmüştür.

Fenike ticaretinin önemli bir kolunu maden ticareti oluşturmaktadır. Hammadde ihtiyacını karşılamak için birçok koloni kurmuştur. Fenike'de tekstil ticareti de önemlidir. Çeşitli bölgelerden temin ettikleri kumaş, deri, yün, ipek işlenerek Mezopotamya, Mısır ve Batı Akdeniz ülkelerine satılmaktadır. Dokuma teknolojisi çok gelişmiştir. Çok renkli boyadıkları kumaşları dönemlerinde çok rağbet görmüş ve yüksek fiyatlarla satıldığı için sadece üst sınıfın alabileceği bir bir özellik olmuştur.

Mimari: Fenike mimarisinde en çok kullanılan malzeme taştır. Evler genellikle tek katlıdır. Evlerde kuyular, salonlar, hamamlar bulunmaktadır. Tapınaklar, duvarlarla çevrili dikdörtgen biçiminde iki avludan ve bunları çevreleyen koridorlu odalardan meydana gelmiştir. Avluların birinde merdivenlerle çıkılan bir sunak bulunmaktadır.

Kentler, kalın surlarla çevrilir, her birinde birçok suyolu bulunmaktadır. Kentlerin ve en önemlisi adaların içme suyu, yağmur sularının toplandığı büyük sarnıçlardan sağlanmıştır. Mezarlar, evlerin altına kazılmış, sonra kayalar içine açılmış büyük nekropoller meydana getirilmiştir. Bu mezarların kubbeli tavanları ve taş döşemeli tabanları vardır. Mezarlara değerli ev eşyaları da konulmuştur.

Fenike Lahdi, Beyrut Ulusal Müzesi

İBRANİLER

Fenikelilerin akrabası oldukları kabul edilen İbraniler, küçük bir grup olmalarına rağmen Deniz kavimleri göçünün yarattığı siyasal atmosfer içinde kültürlerinin erimesine izin vermemişlerdir. İbraniler'i diğer çağdaş topluluklardan ayıran en önemli fark tek tanrı inancına sahip, kutsal kitabı olan bir dine sahip olmalarıdır. İbranilerin kutsal kitabına Hıristiyanlar Yeni Ahit, Müslümanlar ise Tevrat adını vermişlerdir.

Yahudilerin soylarını dayandırdıkları Yakup, M.Ö. 2. bin yılın başlarında Ur kentinden Filistin'e gelen İbrahim'in oğlu ya da torunudur. İbraniler, Yakup'un adının tanrı tarafından İsrail olarak değiştirildiğine inanmaktadır. Yahudi tarih geleneğine göre Yakup'un 12 oğlu vardır. İbraniler bu 12 oğlun soyundan geldiklerine inanan 12 kabileden oluşmuştur. Yeni Krallık döneminde Mısırda yaşayan 12 kabilenin çoğu, M.Ö. 1. bin yılın başlarında önderleri Musa Peygamber ile birlikte buradan ayrılarak Sina Çölü'ne gitmişlerdir. Musa Peygamber'in ölümünün ardından İbranilerin başına Yaşua geçmiştir. Yaşua önderliğinde Filistin'e gelen İbraniler yaklaşık 200 yıllık bir süreçte bölgeyi ele geçirmiştir. M.Ö. 1. bin

yılında 12 İbrani kabilesi Saul adındaki bir kral tarafından birleştirilmiştir. Saul'den sonra iktidarı devralan Davut zamanında Suriye ve Filistin'nin fethi tamamlanmıştır. Davut krallığı için başkent olarak Kudüs'ü inşa etmiş, öldüğünde yerine oğlu Süleyman (Solomon) geçmiştir. Süleyman'ın ölümünden sonra kuzeyde bulunan 10 kabile Davut'un krallığından ayrılmış ve Asurlular tarafından yok edilmiştir. Güneyde, Yahuda bölgesinde bulunan krallık ise Davut'un krallığına bağlı kalmış ve Yahudi kültürünü devam ettirmiştir. Yahudiler M.Ö. 1. bin yılda Asur, Keldani, Pers ve İskender İmparatorluğu'nun egemenliği altında varlık sürdürmüşlerdir. Keldaniler tarafından sürgüne zorlanan (Bail Sürgünü) Yahudiler, İskender öldükten sonra Ptolemaios Krallığı'nın ardından Seleukos Krallığı'nın hâkimiyetine girmişlerdir. Seleukoslar, Yahudilerin inançlarını yok etmek istemişler ve *Makabiler İsyanı*'nın çıkmasına neden olmuşlardır. Bu isyan sonunda Yahuda Krallığı kurulmuş fakat hanedanlıklar arasındaki çatışmalardan dolayı birlik sağlanamamıştır. Bu çatışmalar M.Ö. 63 yılında Roma tarafından sonlandırılmıştır. Tüm Filistin'i Yahuda Krallığı çatısı altında toplayan I. Herodes'tir. Onun ölümüyle krallık Roma'ya bağlı bir eyalet olmuştur. Roma döneminde Yahudiler birkaç kez ayaklanmış, bu isyanların sonuncusunda Roma Kralı Hadrianus, Yahudileri İsrail bölgesinden sürmüştür.

İBRANİ UYGARLIĞI

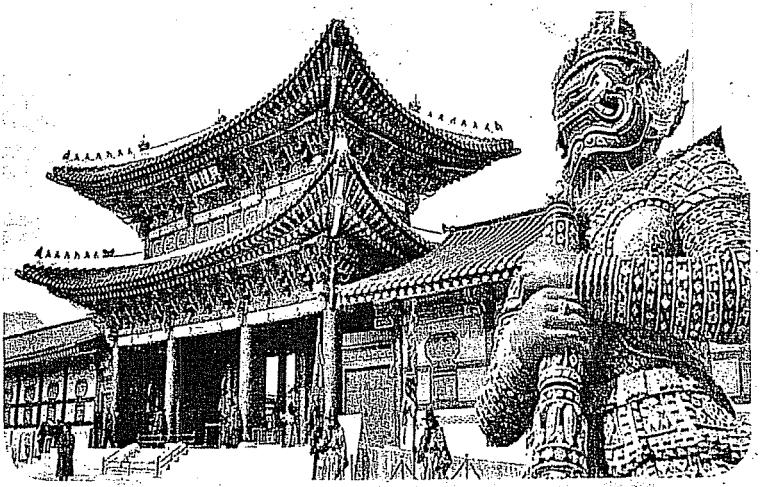
Yazı ve Dil: Sami (Semitik) dil grubuna bağlı olan İbrani Alfabesi 22 temel sessiz harften oluşmaktadır. Sesli harfler, ana harflerin altına konulan işaretler ile gösterilir. Tarih boyunca az çok şekil değişiklikleri geçirmiş olan İbrani Alfabesi'nin, Antik Dönem İbrani Alfabesi, Kare Yazısı, El Yazısı, Raşi ve Solitre gibi biçimleri de bulunmaktadır.

Din: İbranilerin en büyük özellikleri, ilk çağda tek tanrılı dine (monoteist) inanan ilk kavim olmalarıdır. İbranilerin din kitabı *Ahd-i Atik* adı verilen *Tevrat*'tır. İbrani din anlayışına göre Tanrı, Yahova'dır. Yahova'yı tek olarak görmeleri, İbrani din anlayışını diğer Ön Asya toplumlarından ayıran özelliktir. Bu dinin ilkelerine göre, Yahova birdir. Bundan başka Tanrı yoktur. Dünyayı yaratan ve yöneten O'dur. Yahova, dünyanın dışında bir varlıktır. İbrani dininin Yahova tarafından yalnız İbranilere gönderildiği kabul edildiği için, İbraniler kendi dinlerini yaymaya çalışmamışlardır. Yahova, Musa'ya "On Emir" vermiş ve bunlara uyulmasını istemiştir. Bu kuralları,

"Yahova'dan başkasına ibadet edilmeyecek, put yapılmayacak ve putlara tapılmayacak, haftanın bir günü ibadet edilmeyecek, ana-babaya hürmet edilecek, insan öldürülmeyecek, zina, hırsızlık, yalan yere şahitlik ve insanlara kötülük yapılmayacak, kimsenin evine, karısına, köle ve cariyelerine, öküzlerine, eşeklerine, kısaca hiçbir şeyine göz dikilmeyecek" şeklinde özetlemek mümkündür.

Sanat: Hıristiyanlıktan önce Filistin'de çanak çömlek, madalyalar, değerli taşlar, oyulmuş fildişleri bulunmuştur. Bu eserlerin karakteristik motifleri, Juda aslanı, nar, palmiye ve bağ'dır. Komşu halkların etkileri özellikle mimaride görülmektedir. M.Ö. 2. binin ikinci yarısında Mısır etkisi ağırlıkta iken, M.Ö. 1. binde, Süleyman tapınağı İsrail'in Yakındoğu kültür çevresinin etkisine girdiğini göstermektedir. Tapınağın planı, tam oyma hayvan heykelleri Asur üslubundadır. Bir süre sonra İsrail kültürü çok karışık olarak ortaya çıkmıştır. Mimaride, çanak-çömlek yapımında, mühürlerde İon, Mısır, Babil etkisi kendini göstermektedir. Roma hâkimiyeti döneminde, özellikle sütunlu salonlar, mozaikler, cepheli mezarlar özellikle Yunan-Roma sanatının etkilerini taşımaktadır. Yedi kollu şamdan, kutsal kitap sahneleri gibi İbrani motifleri ise bu eserleri süslemektedir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

UZAKDOĞU TARİHİ VE UYGARLIKLARI

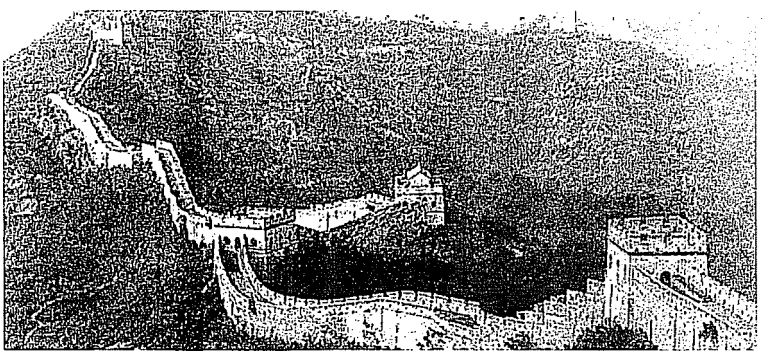
UZAKDOĞU UYGARLIKLARI

ÇİN TARİHİ

İnsanlık tarihinin en köklü medeniyetlerinden biri olan Çin tarihinin M.Ö. 4.000'li yıllara uzanan tarihinin ilk zamanları tam olarak aydınlatılamamıştır. Çin'in yazılı kaynaklarında ilk hanedanıdır. Ardından iktidarı devralan Shang Hanedanı ile Çin'in tarih öncesi dönemi son bulmuştur.

Shang Hanedanlığı çıkan bir halk isyanı sonucu yerini Chou Hanedanlığı'na bırakmıştır. Bu hanedanlık Batı Chou ve Doğu Chou olmak üzere iki döneme ayrılmaktadır. Bu durumun temel sebebi ise Batı Chou olarak adlandırılan dönem içerisinde gerçekleştirilen eylemlerdir. Batı Chou döneminde sınırlar genişlerken yeni yerleşim yerleri kurulmuş ve eyaletlere gönderilen hanedan üyeleri bu bölgelerde merkeze bağlı olarak yönetimi ellerinde tutmuşlardır. Doğu Zhou döneminde ise güçlenen bu eyaletler merkeze karşı daha güçlü bir konuma gelip bağımsız eylemler gerçekleştirebilmektedirler. Doğu Chou dönemi aynı zamanda 'İlkbahar ve Sonbahar Dönemi' ve 'Savaşan Beylikler Dönemi' olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde güçlenen kentlerin devlet örgütlenmesi şekline gelerek diğer devletlerle aralarında çıkar çatışmalarının yaşandığı bir karışıklık dönemidir. Savaşan Beylikler dönemi ise yedi büyük devletin Çin'in tamamına hâkim olmak amacıyla gerçekleştirdikleri aralıksız süren savaşları ifade etmektedir. Bu devletlerin en önemlileri; Qi, Chu ve Qin'dir. Bu dönem Çin'in imparatorluk öncesi son dönemi olarak bilinmektedir. Zhou Hanedanlığından sonra yönetimi ele geçiren Qin Hanedanlığı ile artık Çin'de kent devletleri yerine imparatorluk hâkimiyeti söz konusudur.

Çin seddi

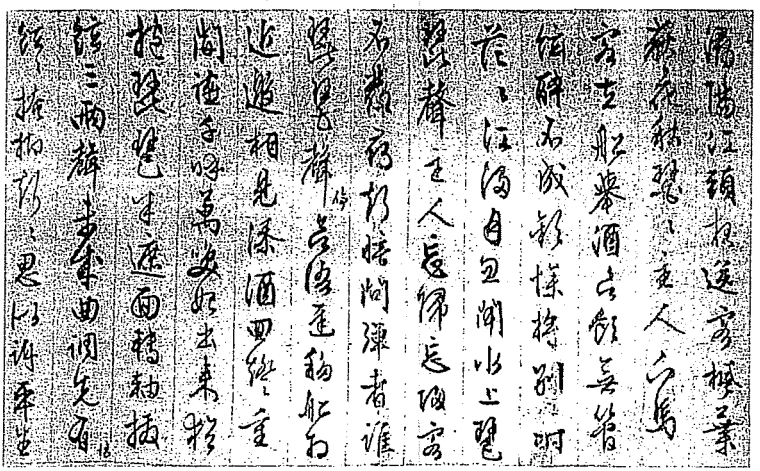
Qin Hanedanlığı ile Çin'de M.Ö. 221'de birlik sağlanmıştır. Qin Hanedanlığı ile başlayacak olan İmparatorluk süreci M.S. 1911'e kadar devam etmiştir. Qin Hanedanından sonra Çin'de hâkimiyeti sağlayan isimler ise Batı Han, Doğu Han, Üç Devlet (Wei, Shu, Wu), Batı Jin, Doğu Jin, Güney- Kuzey, Sui, Tang, Beş Hanedanlık, Kuzey Song, Güney Song, Yuan, Ming ve Qing hanedanlıklarıdır.

ÇİN UYGARLIĞI

Dünya'nın en eski medeniyetlerinden biri olan Çin, kendine has kültürü ve dünya mirasına olan katkılarıyla ön plana çıkmaktadır. Yazı şekli, maden işlemeciliğinde, seramik sanatı ve heykel sanatında ki ince üslubu döneminin en üst seviyesinde bir gelişim göstermiştir.

Çin'de yazılı kültürün varlığı 4000 yıllık tarih yazılıcığı ile köklü bir yapıyı oluşturmaktadır. Her bir kelimeyi bir işaretin karşıladığı bir yazı sistemi olan Çince günümüzde hala kullanılmakta ve 12 lehçeden oluşmaktadır. Yazı gereci olarak kullanılan kâğıdın icadı ise dünya tarihinin en önemli olaylarmdan biridir.

Çince Dünya'da her beş kişiden biri tarafından konuşulmaktadır.

Çin uygarlığmın en bilindik kültürel gelişimi ise mimari alanda gerçekleştirmiş olduğu ilerlemedir. Özellikle Savaşan Beylikler Döneminde yapımma başlanan bir savunma hattı olarak düşünülen Çin Seddi dönemin en büyük mimari eserleri arasında gelmektedir. Günümüzde yapımma devam modernleşmeye rağmen devam eden

klasik tarzdaki binalar ise estetik ve mimarinin buluştuğu noktalardan biridir.

Çin medeniyetinin ilerlediği noktalardan biride Shang ve Chou Hanedanlıkları dönemlerinde yüksek bir seviyeye ulaşan maden işlemeciliğindir. Sanatsal alanda dünya çapında paha biçilemez değerde olan eserlerin en önemlilerini ise çini sanatında göstermişlerdir.

Çinicilik kadar gelişmiş olan bir diğer alan ise heykel yapımında görülmektedir. Özellikle 1974'de Çin' in Shaanxi eyaletine bağlı X'ian yakınlarında bulunan Qin İmparatorluğunun kurucusu olan Qin Shi Huang dönemine ait 'Toprak Askerler' veya Terrakotta Ordusu heykelciliğin ulaştığı seviyeyi göstermektedir.

HİNT TARİHİ

Antik dünya uygarlıklarından olan Hint Uygarlığı kaynağını Himalayalar'dan alan İndüs ve Ganj Nehirlerinin etrafında şekillenmiştir. Uygarlığın temel alanını oluşturan bu iki nehrin etrafında gelişen bu medeniyetin tarih öncesine dair yapılan araştırmalarda 'Hint Uygarlığı' olarak adlandırılan 'Ganj Uygarlığı'ndan önce İndüs nehri çevresinde Neolitik döneme kadar inen yerleşmelere ve kültür izlerine rastlanılmıştır.

Ganj uygarlığı coğrafyanın geçirmiş olduğu değişimler sonucunda Saravasti Nehrinin kuruması sonucunda ortaya çıkan göç hareketleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Hint Uygarlığı olarak adlandırılan Ganj Uygarlığı Hindistan'ın gerçek anlamda siyasi tarihinin yaşandığı bir bölgedir.

M.Ö. 1000'de kabile konfederasyonları şeklinde bir siyasi yapılanmanın görüldüğü Ganj bölgesinde, ilk devlet yapılanması Ksihatriya (Savaşçılar) ile görülmektedir. Brahmanların desteği ile yönetime hâkim olan bu grup alt tabakalar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Bu dönemde Ksihatriya ve Brahmanların ikili yönetimden söz etmek mümkündür. Hint Uygarlığının siyasi tarihinden ki en göze çarpan nokta ise yabancı egemenliklerinin etkisi olmuştur. Hint Uygarlığının görmüş olduğu en büyük yabancı istilası ise Pers Kralı Kyros'un hâkimiyet döneminde başlamıştır. M.Ö. 6. yüzyılda Batı Hindistan'ın Pers satraplığı haline gelmesi ile başlayan süreç Büyük İskender dönemine kadar devam etmiştir. Büyük İskender'in hâkimiyet dönemi iki yıl kadar sürmüştür.

'Aydınlanmış İnsan' anlamına gelen Buda ismini ilk kullan kişi M.Ö. 6. yüzyılda yaşamış olan Siddharte Gautama'dır.

M.Ö. 330'da Magadha kent devletin etrafındaki küçük kent devletlerini Hindistan'da merkezi bir devletin temellerini atınıştır. Bu merkezileşme hareketi. ise M.Ö. 321'de Çandragıpta'nın, Magadha'yı ele geçirmesiyle İmparatorluğa dönüşmüştür. Bu dönemde gerçekleşen büyük fetihler ise Hint tarihin ilk yazılı belgesi olan *Asoka Fermanı* doğrultusunda son bulacaktır. Bu durumun temel sebebi ise Asoka'nın barışı öğütleyen bir öğreti olan Budacılık ile ilgilenmesi ve bu öğretiyi yayma çabasıdır. Asoka M.Ö. 235'de ölmesi üzerine kurulan imparatorluk 50 yıllık bir kaos ortamına girmiştir.

M.Ö. 185'de yıkılan Maurya İmparatorluğundan sonra Hint yönetiminde M.Ö. 128'de İndüs ve Ganj bölgelerini ele geçirmiş Kuşanları görmekteyiz. M.S. 4. yüzyıla kadar etkileri devam eden Kuşanların en büyük kralları ise Kanişka'dır.

Kuşanların hâkimiyet döneminden sonra yerli bir hanedan olan Guptaları görmekteyiz. II. Çandragupta önderliğinde kurulan bu krallık Hinduizm öğretisini benimsemiştir. Gupta krallığının sonunu ise iç isyanlar getirmiştir. Bundan sonraki süreçte Harşaların kısa bir hâkimiyet dönemi görülse de 11. yüzyıla da başlayan Gazneli akınlarına kadar güçlü bir devlet örgütlenmesi görülmeyecektir.

HİNT UYGARLIĞI

Yazı şekli, mimari yapıları, toplumsal yapısı ve özellikle inanç sistemi açısından dikkatleri üzerinde toplayan Hint uygarlığı doğunun önde gelen medeniyetleri arasındadır. İndüs yazısı günümüzde hala çözülememiştir. Bu yazı özellikle mühür ve benzeri arkeolojik malzemeler üzerinde bulunmuştur. Ganj nehri etrafında, İndüs sonrasında gelişen ve Hint uygarlığının temelini teşkil eden kesimdeki dil ise Hint- Avrupa dil ailesinin bir parçası olarak gelişimini tamamlamıştır.

Hint toplumundaki örgütlenme diğer antik uygarlıklardan daha farklı bir gelişim göstermiştir. Kentleşmenin bir sonucu olarak or-

taya çıkan sınıfsal tabakalar Hint coğrafyasında tamamen kendine has bir gelişim göstermiştir. *Kast Sistemi* olarak adlandırılan bu toplumsal yapılanmada sınıflar arasında geçişlilik yoktur.

Hint mimarisinde tapınak ve saray yapılanmalarının görülmediği İndüs uygarlığında bu toplumsal yapılanma kendisini yüksekkent ve alçakkent olarak adlandırılan birbirinden bağımsız kent bölümlerinde göstermektedir.

Din olgusu, Hindistan coğrafyasında kendine özgü ve karmaşık bir yapıda ilerlemiştir. Bir din veya öğretinin yerini diğeri alırken eskisi veya öncesi varlığını devam ettirmiştir. Bu inançlar Vedizm, Brahmanizm, Hinduizm, Cainizm, Budizm ve Sikhdini'dir. Hindistan'ın ilk dini olarak 'Veda İlahileri' ile karşımıza çıkan Vedizm daha sonra Brahmanizm ile birleşerek bütün toplumu içine alacak bir şekilde yayılmıştır. Vedizm ve Brahmanizm arasında ki temel fark ise ölümden sonra insan ruhuna ne olduğudur.

Brahmanizm ise Hint inanç sisteminde köklü bir değişikliğe sebep olacak olan reerkarnasyon düşüncesini dini öğretilerin içine alarak bütün Hint dünyasında genelleştirmiştir. Brahmanizm daha sonraları Mahabharata ve Ramayana Destanları ile varlığını devam ettirerek Hinduizm adı altında Hindistan'ın en yaygın dini haline gelmiştir. Cainizm ve Budizm, Brahmanizm'in baskı yönetimine ve kast sisteminin getirmiş olduğu toplumsal ayrılık ve ayrıcalıklara karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Cainizm ve Budizm, bir din veya din öğretisi konumunda olmayıp tanrı varlığının aslında olmadığı yönünde bir düşünce akımı olarak ortaya çıkmıştır. Evrensel ahlak yasaları çerçevesinde insanın doğru olana yönelmesine yönelik öğretileri savunan bu iki akımın kurucuları ise ksihatriya sınıfının içinde yer alan Mahavira ve Siddharta Gauatama'dır. Mahavira, 'muzaffer' anlamına gelen 'Cina' adıyla, Siddharta Gauatama ise 'aydınlanmış kişi' anlamına gelen 'Buda' adıyla tanınmış ve öğretileri bu isimler ile anılmıştır. Sihk'i dini ise kast sistemine karşı çıkan Guru Nanak tarafından M.S. 15. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Sihklik zamanla Hindistan'ın önemli bir gücü haline gelerek belirli kentlerde hâkimiyeti ele geçirmişler ve racalık olarak adlandırılan küçük prensliklere dönüşmüşlerdir.

KAYNAKLAR

Ağaoğulları, M.A., *Kent Devletinden İmparatorluğa*, Ankara 1994.

Akşit, İ., *The Civilization of Western Anatolia*, İstanbul 1986.

Akşit, O., *Likya Tarihi*, İstanbul 1967.

Akşit, O., *Roma İmparatorluk Tarihi I – II*, İstanbul 1985.

Aktüre, S., *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul 1994.

Akurgal, E., Urartu Medeniyeti, *Anatolia*, 4, 1959: 65-74.

Akurgal, E., Urartu Sanatı, *Anatolia*, 4, 1959, 77-114.

Akurgal, E., *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İzmir 1975.

Akurgal, E., *Die Kunts der Hititer*, München, 1976.

Akurgal, E., *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1989.

Akurgal, E., *Eskiçağ'da Ege ve İzmir*, İzmir 1993.

Akurgal, E., *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İzmir 1995.

Akurgal, E., *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 2003.

Albayrak, İ., "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar İle Yerli Halk Arasındaki İlişkiler", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 2000.

Alexiou, S., *Minos Uygarlığı*, (Çev. E.T. Tukanay), İstanbul 1991.

Alp, S., *Eski Anadolu Yazısının Menşeleri*, Ankara 1963.

Alp, S., "Eski Önasya'da Siyasal İlişkilerden Bölümler", *A.Ü.D.T.C. Fakültesi Yayınları*, No: 239, Ankara 1974: 425-436.

Alp, S., "Eski Anadolu'da Yazı", *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara 1981:19-23.

Alp, S., *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Ankara 1991.

Alp, S., "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kaneş/Neşa'da Hititlerin Varlığı ve Yoğunluğu", Bilimsel Bir Oluşumun Öyküsü, *Alman Arkeoloji Enstitüsü Konferansı*, İstanbul 1996: 1-17.

Alp, S., *Hititlerin Mektuplaşmaları*, İstanbul 1997.

Alp, S., *Hitit Çağında Anadolu*, Ankara 2001.

Alp, S., *Hitit Güneşi*, Ankara 2003.

Alparslan, M., *"Hitit İmparatorluğu'nun Sonu: Geç Hititler"*, *Eski Anadolu Tarihi*, Eskişehir 2011: 62-77.

Altan, M., *Kent Dindarlığı*, Timaş yayınları, İstanbul, 2010.

Altaş, S., *Uygarlık Tarihi*, Ankara 2011.

Altman, J., *Mısır*, (Çev. S. Aktur), Ankara 2002.

Andrewes, A. "Notion ad Kyzikos: The source compared" JHS CII, 1982, s. 15-25.

Ardzinba, V., *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Ankara 2010.

Arrianos, *İskenderin Seferleri*, (Çev. F. Akderin), İstanbul 2005.

Arslanoğlu, H., "Eski Mısır'da Tıp", *Yeni Ruhsal Evrim Araştırmaları Bülteni*, 13, İstanbul 1984: 16-18.

Atlan, S., *Roma Tarihinin Ana Hatları*, Ankara 2014.

Austin, M., *A History Of The Grek World From 323 to 146 B*,London 1981.

Bahar, H., *Eski Çağ Uygarlıkları*, Konya 2013.

Baines, J. Malek, J., *Eski Mısır* (Çev.Z. Aruoba-O.Aruoba), İstanbul 1986.

Bakır, T.,"Anadolu Pers Dönemi Sanatı", *Toplumsal Tarih* 113, İstanbul 2003: 90-93.

Balkan, K., *Mama Kralı Anum Hirbi'nin Kaniš Kralı Waršama'ya Gönderdiği Mektup*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Seri, No.31, Ankara 1957: 6-32.

Balkan, K., *İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*, Anadolu Medeniyetleri Araştırma Vakfı Yayınları No.1, Ankara 1973: 3-75.

Barnett, L., *Hindu Gods and Heroes*, New York 1922.

Barrow, R., *Romalılar*, (Çev.E.Gürol), İstanbul 2006.

Başgelen, N., *Anadolu Uygarlıkları Frigler ve Efsanevi Kralları Midas*, İstanbul 2005.

Bauer, S. W., *Dünya Tarihi/ İlkçağ Tarihi 1. Cilt*, (Çev. M. Doğan), İstanbul 2014.

Beal, R.H., *The Organization of the Hittite Military*, Heidelberg 1992.

Bean, G.E., *Eskiçağda Ege Bölgesi* (Çev. İ. Delemen), İstanbul 1995.

Bean, G.E., *Eskiçağda Likya Bölgesi* (Çev. H. Kökten), İstanbul 1998.

Beckman, G., *Hittite Diplomatic Text*, Atlanta, Georgia 1999.

Belli, O., *Urartular*, İstanbul 1982.

Belli, O., "Anadolu'nun En Görkemli Uygarlığı: Urartu Uygarlığı", *Toplumsal Tarih 101*, İstanbul 2002: 58-61.

Bengston, H., *The Greeksand the Persians*, Ottawa 1997.

Bilgiç, E., "Çivi Yazılı Hukuki-İktisadi Kaynaklar, Mahiyet ve Muhtevaları", *Belleten* 11/44, Ankara 1947: 571-602.

Bilgiç, E., "Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatları ile Rekonstrüksiyonu", *A.Ü DTCF Dergisi*, Cilt VI, Ankara 1948: 439-516.

Bingham, J., *Antik Dünya Ansiklopedisi*, (Çev. Z. Tüt), Ankara 2012.

Bin-Nun, S. R., "The Tavananna in the Hittite Kingdom",*Texte der Hethiter* 5, Heidelberg 1975.

Blair, C.- Tarassuk, L., *The Complete Encyclopedia of Arms and Weapons*, New York 1986.

Blanck, H., *Eski Yunan ve Roma'da Yaşam* (Çev. İ. Tanrıkurt), İstanbul 1999.

Blegen, C.W., *Troyand Troians*, London 1963.

Bloch, R., *The Etruscans*, London 1958.

Boardman, J., *Yunan Heykeli, Klasik Dönem*, İstanbul 2005.

Bonfante, L. (ed.), *Etruscan-Life and Afterlife-A Handbook of Etruscan Studies*, Detroit, Michigan 1986.

Bosch, C., *Roma Tarihinin Ana Hatları*, (Çev. S. Atlan), İstanbul 1940.

Bosch, M. E., *Hellenizm Tarihinin Anahatları* (Çev. S. Atlan), İstanbul 1943.

Bosworth, A. B., *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, (Çev. H. Çalışkan), Ankara 2005.

Bottero, J.- Steve, M-J., *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya* (Çev. A. Tather), İstanbul 2002.

Bottero, J., *Yazı, Akıl ve Tanrılar*, (Çev. M. E. Özcan-A. Er), Ankara 2003.

Bottero, J., *Eski Yakındoğu, Sümerler'den Kutsal Kitap'a* (Çev. L. Arslan), Ankara 2005.

Bottero, J., *Kültürümüzün Şafağı Babil* (Çev. A. Berktay), İstanbul 2006.

Bradford, E., *Thermopylae: The Battle For The West*, New York 2004.

Brandau, B.-Schickert. H., *Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu* (Çev. N. Mertoğlu), Ankara 2003.

Brant, P. J., *Ancient Roman Civilization*, New York 2009.

Brendel, O. J., *Etruscan Art*, Harmondsworth, Middlesex 1978.

Brewer, J. D. - Teeter, E., *Mısır ve Mısırlılar* (Çev. N. Uzan), Ankara 2011.

Brixhe, C., "Frigler ve Frig Dili", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, İstanbul 2007: 149-160.

Bryce, T., *The Kingdom of the Hittites*, New York 1998.

Bryce, T., *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (Çev. M. Günay), Ankara 2003.

Broudel., *Akdeniz Mekan ve Tarih*, İstanbul 1995.

Cahil, N., "Sardeis Şehri", *Lidyalılar ve Dünyaları*, İstanbul 2010: 75-105.

Carry, M. - Gray, L, D.,"*The Reing of Darius*", Cambridge 1977.

Clark, R., "Akdeniz Fatihleri: Fenikeliler", *National Geographic* Türkiye, İstanbul, Ekim 2004: 100-123.

Can, Ş., *Klasik Yunan Mitolojisi*, İstanbul 2011.

Candan, E., *Antik Mısır Sırları*, İstanbul 2005.

Casabonne, O. "Akamenid İmparatorluğu-Büyük Kral ve Persler, Karul, N. (ed), Arkeo Atlas 6, 20-35, 2007.

Cassin, J., Scott, J., *The Greek and Persian Wars 500-323 BC*, London 1997.

Casson, L., *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, İstanbul 2002.

Castleden, R., *The Mycenaeans*, New York 2005.

Cawkwell, G., *The Greeks Wars: The Failure of Persia*, Oxford 2005.

Cengiz, T., "Hitit Kralı ve Kraliçesi Arasındaki Diplomatik Eşitlik Üzerine Bazı Tespitler", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 33, S.56, 2014: 19-35.

Champdor, A., *Eski Mısırın Ölüler Kitabı* (Çev. S. Tahsuğ), İstanbul 1998.

Chiera, E., *Kilden Kitaplar, Çivi Yazılı Belgelerin Anlattıkları*, (Çev. A. M. Dinçol), İstanbul 1997.

Connoly, P., *Greeceand Rome at War*, Yorkshire 2012.

Crawford, H. - Greenewalt, JR., "Lidya Tanrıları", *Lidyalılar ve Dünyaları*, İstanbul 2010: 233-246.

Crawford, H. - Greenewalt, JR., Sardeis'te Altın ve Gümüş Arıtımı, *Lidyalılar ve Dünyaları*, İstanbul 2010: 135-141.

Crawford, H., *Sümer ve Sümerler* (Çev. N. Uzun), Ankara 2010.

Czichon, M. R., Oymaağaç Höyük/Nerik, *Hititler, Bir Anadolu Uygarlığı*, İstanbul 2013: 298.

Çakmak, D., *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, İstanbul 2012.

Çapar, Ö., "Ahhiyava Sorunu", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi* (14), Ankara 1982: 387-423.

Çeçen, S., "Koloni Devri Anadolu'sunda Tarihi ve Sosyal Olayların Asurlu Tüccarlar Tarafından Tarihleme Olarak Kullanışı", *A.Ü DTCF Dergisi 365*, C. XXXV, S.1, Ankara 1991: 49-59.

Çeçen, S.- Seven H., "Kültepe'deki II. Tabaka Vesikalarına Göre Anadolu'nun Siyasi Tarihi İle ilgili Yeni Gelişmeler", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994: 45-52.

Çevik, N., Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, Ankara 2000.

Çıvgın, İ., *İlk Çağ Tarihi*, Ankara 2007.

Çilingiroğlu, A., *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir 1984.

Çilingiroğlu, A., *Urartu Kültürü ve Ayanis Kazıları*, Ankara 2008.

Çilingiroğlu, A., "Urartu Dini", *Urartu-Doğu'da Değişim*, İstanbul 2011: 188-201.

Darga, M., "An Anatolian Queen of the Thirteenth Century B. C.", *Mansel'e Armağan*, Ankara 1974.

Darga, M., *Hitit Sanatı*, İstanbul 1992.

Davis, P., *100 Decisive Battles: From Ancient Times tothe Present*, Oxford 1999.

De Martino, S., *Hititler*, (Çev. E. Özbayoğlu), Ankara 2006.

De Mieroop, M. V., *Antik Yakındoğu'nun Tarihi M.Ö. 3000-323*, (Çev. S. Gül), Ankara 2004.

Dell, C., *Mitoloji*, (Çev. N. Elhüseyin), İstanbul 2004.

Demirci, K., *Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar*, İstanbul 1991.

Demircioğlu, H., *Roma Tarihi 1. cilt*, Ankara 2011.

Demiriş, B., *Eskiçağ'da Yazı Araç ve Gereçleri*, İstanbul 2002.

Desplancques, S., *Antik Mısır*, (Çev. İ. Yerguz), Ankara 2006.

Desti, M., *Anadolu Uygarlıkları*, (Çev. M. Cedden), Ankara 2005.

Diakov, V. - Kovalev. S., *İlkçağ Tarihi. Ortodağu, Uzakdoğu, Eski Yunan* (Çev. Ö. İnce), İstanbul 1987.

Diakov, V. - Kovalev, S., *İlkçağ Tarihi-2 / Roma*, (Çev. Ö. İnce), İstanbul 2011.

Diakov, V. - Kovalev, S., *İlkçağ Tarihi*, C. I-II, (Çev. Ö. İnce), İstanbul 2012.

Dinçol, A. M., "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, c.1, İstanbul 1982: 18-120.

Dinçol, A. M., "Geç Hititler", *Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul 1982: 122-136.

Dinçol, A., "Hititlerin Devletlerarası Antlaşmaları", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, İstanbul 1986: 35-46.

Dinçol, B., *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, İstanbul 2003.

Donald, A. M., *Indian Myth And Legend*, London 1913.

Drews R., *Tunç Çağı'nın Sonu*, (Çev. Tolga Ersoy, Gürkan Engin), İş bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Echeverria, F., *Hopliteand Phalanx in Archaicand Classical Greece: a Reassessment*, Chicago 2012.

Emre, K., Hitit Sanatı, *Arkeo Atlas Dergisi*, 3, İstanbul 2004: 50-53.

Erdkamp, P., *A, Companion totlie Roman Army*, New Jersey 2011.

Erhat, A., *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 2007.

Erkut, S., "Çivi Yazılı Hitit Tabletleri", *Belleten*, Cilt: LXI, Sayı: 232, Ankara 1997: 495-498.

Erkut, S., "Hititlerde AN.TAH.SUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* (Çorum 16-22 Eylül 1996), Ankara 1998: 189-195.

Erzen, A., Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1992.

Estin, C., *Yunan ve Roma Mitolojisi*, Ankara 2002.

Eutropius, *Roma Tarihi'nin Özeti*, (Çev. M. Küpüşoğlu), İstanbul 2007.

Evedy, C, Mc., *İlkçağ Tarih Atlası*, (Çev. A. Anadol), İstanbul 2004.

Fields, N., *Roman Battle Tactics 390-110 BC*, New York2010.

Fontanille, K. I., *Hititler (LesHittites)*, (Çev. Nuriye Yiğitler), Ankara 2005.

Frankfort, H., *Uygarlığın Doğuşu*, Ankara 1989.

Freeman, C., *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (Çev. S. K. Angı), Ankara 2003.

Friedell, E., *Mısır ve Antik Yakındoğu*, (Çev. E. Kayaoğlu), Ankara 2006.

Friedell, E., *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi* (Çev. N. Açа). Ankara 2011.

Friederich, J., *Kayıp Yazılar ve Diller*, (Çev. R. Tekoğlu), İstanbul 2000.

Garstang, J. - Gurney, O., *The Geography of Hittite Empire*, London 1959.

Garthwaite, R. G., *The Persians*, Oxford 2005.

Georges, J., *Yazı, İnsanlığın Belleği*, (Çev. N. Başer), İstanbul 2002.

Goetze, A., *Kleinasien*, (Handbuch der Altertumswissenschaft. Neubearbeitung Abt. III, T.1, Kulturgeschichtedes Alten Orients, Abschn. 3, Lfg.1) München 1957.

Goetze, A., "Die Annalendes Mursilis", Mitteilungenvor der Asiatisch-Egyptischen Gesellschaft 38, Leipzig 1933.

Gore, R., "The Eternal Etruscans", *National Geographic*, Vol. 173. Nu. 6, s. 696-749.

Grave, R., *Yunan Mitleri: Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*, İstanbul 2004.

Grguric, N., *The Mycenaeans*, New York 2005.

Grimal, P., *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma* (Çev. S. Tamgüç), İstanbul 1997.

Grimal, P., *Yunan Mitolojisi*, (Çev. N. Özyıldırım), Ankara 2005.

Gurney, O. R., *Hititler*, (Çev. P. Arpaçay), Ankara 2001.

Günaltay, M. S., *Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, TTK Yayınları, Ankara, 1937.

Günaltay, Ş., *Yakın Şark 2*, Ankara 1946.

Günaltay, Ş., *Yakın Şark 4.C/1. Bölüm Perslerden Romalılara Kadar*, Ankara 1951.

Günaltay, Ş., "*İran Tarihi: En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*", Cilt I, Ankara 1987.

Günbattı, C., "Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet", *Archivum Anatolicum*, Sayı: 3, Ankara 1997.

Günbattı, C., Harsamna Kralı Hurıneli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, V. Dizi, Sayı 3, Ankara 2014.

Gündüz, A., *Mezopotamya ve Eski Mısır: Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür*, İstanbul 2002.

Gür, B., "Minos, Miken ve Hititler Ekseninde Batı Anadolu'daki Muhtemel Sömürgecilik Faaliyetleri", JASSS, V.5, I.6, s.233-249, 2012.

Gür, B., *Aka ve Miken Uygarlığı ve Ahhiyawa*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.

Güterbock, H. G., "The Deeds of Suppiluliuma as toldby his son Murşili II", *Journal of Cuneiform Studies* 10, Nev Haven 1956.

Haas, V., Hitit Dini, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk. (Die Hetiterundihr Reich, das Volk der 1000 Götter)*, W. Jakob (ed.), Bonn 2002.

Hackett, J., *Warfare in Ancient World*, London 1990.

Hanson, V. D., *Hoplites: The Classical Greek Battle Experience*, New York 1993.

Hanson, V. D., *The Western Way of War*, Los Angeles 2000.

Harmankaya, S., *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, Eskişehir 2013.

Hart, G., *Mısır Mitleri*, (Çev. M. Sait Türk), Ankara 2010.

Herodotos, *Tarih* (Çev. M. Ökmen), İstanbul 2011.

Hırçın, S., *Çivi Yazısının Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü*, İstanbul 1995.

Hoffmann, I., *Der Erlass Telipinus, Heidelberg*, 1984.

Hoffner, H. A., *Alimenta Hethearum*, New Haven 1974.

Hoffner. H. A., *Hittite Myths*, Atlanta 1990.

Holland, T., *Persian Fire: The First World Empireand the Battle forthe West*, London 2006.

Hooke, S. Henry, *Ortadoğu Mitolojisi*, Ankara 1995.

Hornung, E., *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, İstanbul 2003.

Hornung, E., *Mısır Bilimine Giriş*, (Çev. Z. A. Yılmazer), İstanbul 2004.

Hornung, E. - Krauss, R. - Warburton, D. A., *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden 2006.

Hugh, E., *"Warfare in Roman Europe", AD 350-425*, Oxford 1996.

Imparati, F. *Hitit Yasaları*, (Çev. E. Özbayoğlu), Ankara 1992.

Işık, F., *"Karanlık Dönemin Aydınlığı ve Frig Sanatının Anadoluluğu Üzerine", Friglerin Gizemli Uygarlığı*, İstanbul 2007.

İnan, A., Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti, TTK Y. XIII. Dizi, Ankara 1992.

İplikçioğlu, B., *Eski Batı Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997.

İplikçioğlu, B., *Helen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 2007.

İplikçioğlu, B., *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 1994.

Jean, G., *Yazı: İnsanlığın Belleği* (Çev. N. Başer), İstanbul 2004.

Johnson, W. J., *A Dictionary of Hinduism*, New York 2010.

Kagan, D., *The Outbreak of the Peloponnesian War*, New York 2003.

Kansu, Ş. A., *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler*, Ankara 1971.

Karauğuz, G., *"Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri"*, Konya 2002.

Karauğuz, G., "Hitit Mitolojisi, Mitoloji ve Din", *T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını* No: 2522, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1493, Eskişehir 2012: 45-58.

Kaya, M. A., "Anadolu'daki Roma Garnizonları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 18, S. 2, Aralık 2003, s. 83-94.

Kaya, M. A., "Anadolu'daki Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005.

Kaya, M. A., *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları I, (Tarih Öncesi Çağlardan Demir Çağı'na Kadar)*, İzmir 2013.

Kaya, M. A., *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları II, (Demir Çağı Pers Hakimiyetine Kadar)*, İzmir 2013.

Kaya, M. A., *İlk Çağ Tarih ve Uygarlığı*, Ankara 2015.

Kerschner, M., "Lidyalıların Komşuları İyonyalılar ve Aiolia'lılar", *Lidyalılar ve Dünyaları*, İstanbul 2010: 247-265.

Kılıç, S. Ö., *"Pers Hakimiyeti Altında Batı Anadolu"*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

Kılıç, Y., *Eskiçağ Aile Hukuku, Asur, Babil, ve Hitit Devletlerinin Yıkılışına Kadar*, Konya 2014.

Kınal, F., *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983.

Kınal, F., *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1991.

Kışlalı, A. T., "Eski Yunan'da Demokrasi ve Demokratik Düşünce", Amme İdaresi Dergisi, Cilt 17, Sayı 1, 1984.

Kirschbaum, E. C., *Asurlular,Tarih, Toplum, Kültür*, (Çev. A. Yarbaş), İzmir 2004.

Klengel, H., "Hitit Tarihi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk*, Bonn 2002: 413-423.

Klengel, H., *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü* (Çev. N. Oral), İstanbul 2001.

Klock - Fontanille, I., *Hititler*, (Çev. N. Yiğitler), Ankara 1998.

Köroğlu, K., *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul 1996.

Köroğlu, K., "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", Belleten (64), Ankara 2000: 717-748.

Köroğlu, K., *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul 2010.

Köroğlu, K.," Urartu: Krallık ve Aşiretler", *Urartu: Doğu'da Değişim*, İstanbul 2011: 12-51.

Ksenophon., *Yunan Tarihi (Hellenika)* C. I-III, (Çev. S. Sinanoğlu), Ankara 1963.

Ksenophon, *Kyros'un Eğitimi*, (Çev. F. Akderin), İstanbul 2007.

Ksenophon, *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü* (Çev. O. Yarlıgaş), İstanbul 2011.

Kuhrt, A., *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö 3000-330) C.1* (Çev. D. Şendil), İstanbul 2010.

Kuhrt, A., *Eski Çağ'da Yakındoğu*, (Çev. D. Şendil), İstanbul 2013.

Kulke, H. - Rothermund, D., *Hindistan Tarihi*, (Çev. M. Günay). İstanbul 2001.

Kürhan, M., "Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum", *Belleten* (57), Ankara 1993:699-729.

Kümmel, H. M., *Ersatzritualefur den hethitischen König, StBot 3*, Wiesbaden 1967.

Laporte, H. - Estin, C., *Yunan ve Roma Mitolojisi*, (Çev. M. Eran), Ankara 2002.

Lazenby, J. F., *The Defence of Greece 490–479 BC*, Lancaster 1993.

Lazenby, J. F., *The Peloponnesian War: a Military Study*, Oxford 2003.

Leroux, J. G., *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, İstanbul 1993.

Levin, J., Hammurabi (Ancient World Leaders), *Chelsea House Publishers, London, 2009*

Livius, Titus, *Roma Tarihi*, C.1,2,3,4, (Çev. S. Şenbark), İstanbul 1997.

Lloyd, S., *Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezinin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, (Çev. E. Varinlioğlu), İstanbul 2003.

Macqueen, J. G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (Çev. E. Davutoğlu), Ankara 2001.

Maffre, F., "Kıyı Phrygia'sı ve Troas: Zengin Topraklar Ülkesinde", *Son Tunç Çağı'ndan Helenistik Döneme Anadolu'nun Arkeoloji* Atlası 2, 2012/01, (ed. Necmi Karul), İstanbul 2012: 248-253.

Malek, J., *Egypt: 4000 Years of Art'*, London 2003.

Mallory, J. P., *Hint Avrupalıların İzinde Dil, Arkeolojive Mit.* (Çev. M. Günay), Ankara 2002.

Mansel, A. M., *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1988.

Martin, T. R., *Eski Yunan: Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a* (Çev. Ü. H. Yolsal), İstanbul 2012.

Matsumura, K., "Büklükale", *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu*, İstanbul 2013: 274.

Mcneill, W. H., *Dünya Tarihi* (Çev. A. Şenel). Ankara2004.

Melchert, C. G., Lidya Dili ve Yazıtları, *Lidyalılar ve Dünyaları*, İstanbul 2010: 267-272.

Memiş, E., *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 2007.

Memiş, E., *Eskiçağda Mezopotamya*, Bursa 2007.

McIntosh, J., *Ancient Mesopotamia: New Perspective, The USA, 2005.*

Moscati, S., *Fenikeliler*, (Çev. S. Gül), Ankara 2004.

Murat, L., *Hititlerde Kutsal Su*, "2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu" Çorum 2012: 305-312.

Muscarella, O. W., *"Frig Fibulaları"*, Friglerin Gizemli Uygarlığı, İstanbul 2007: 173-179.

Müler Karpe A., - Müller Karpe, V., "Kızılırmak (Maraşanta) Kıyısındaki Bir Hitit Kentinde Yeni Araştırmalar", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 123, İstanbul 2006: 1-12.

Müller Karpe, A. - Müller Karpe, V., Kuşaklı - Şarişşa, *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu*, İstanbul 2013: 220.

Müller Karpe, A. - Müller Karpe, V., Kayalıpınar, *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu*, İstanbul 2013: 282.

Nardo, D., The Greenhaven Encyclopedia of Ancient Mesopotamia. Greenhaven Press, 2007.

Neu, E., *Der Anitta-Text*, Wiesbaden 1974.

Nissen, H. J., *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, (Çev., Z. Z. İlkgelen), İstanbul, 2004.

Oates, J., *Babil* (Çev. F. Çizmeli), Ankara 2004.

Onurkan, S., *Anadolu'da Eski Yunan ve Roma Arkeolojisi*, İstanbul 1982.

Orhun, M. *Etrüsk Kültürü Ve Roma Kültürüne Tesiri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Ün. Sosyal Bilimler Enst. Eskiçağ Anabilim Dalı, (Dan. İ. Durmuş), Ankara, 2008.

Otten, H., "Die Apologie Hattuşiliş III, Das Bild der Überlieferung", *StBoT 24*, Wiesbaden 1981.

Ökse, A. T., "Eski Önasya'dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağınur Yağdırma Törenleri", *Bilig*, sayı36, Ankara 2006: 47-68.

Özçelik, N., *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara 2004.

Özer, Y. Z., *Mısır Tarihi*, Ankara 1987.

Özgüç, T., *İnandıktepe, Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*, Ankara 1988.

Özgüç, T., *Kültepe Kaniş/Neşa*, İstanbul 2005.

Özkan, S., "Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (22), İzmir 2007: 77-116.

Öztürk, S., "Hitit Devlet Teşkilatında Askeri Yapılanma", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.

Özüdoğru, Ş., "Likya'da Persler", *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 25, İstanbul 2012: 104-120.

Pçihaluk, M. A., "Eski Mısır Vesikaları", *Kafkasya*, 36, Ankara 1972: 14-16.

Pçihaluk, M. A., "Eski Mısır'da Dini Terimler: Osiris", *Kafkasya*, 35, Ankara 1972: 19-23.

Pınarcık, P., "Urartu Krallığının Tarihi Coğrafyası Üzerine Yeni Öneriler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (27), 2, İzmir 2012: 459-482.

Piotrovsky, B. B., "Urartu Dini", *AÜDTCF Dergisi*, (10), 1-2, Ankara 1952: 37-48.

Pistone, N., Pasquale, G. D., Bardi, M., *Art and Culture of Ancient Rome*, New York 2010.

Plutarch, *The Age of Alexander* (Çev. İ. Scott-T. E. Duff), New York 2004.

Plutarkhos, *Büyük İskender: Hayatı ve Savaşları*, (Çev. V. Gültekin), İstanbul 2001.

Plutarkhos, *İskender & Caesar*, (Çev. F. Akderin), İstanbul 2007.

Polat, G., *Anadolu'da Pers Heykeltıraşlığı*, İstanbul 2012.

Reyhan, E.,"Ana Hatlarıyla Hitit İdari Sistemi", *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1998: 189-211.

Reyhan, E., "Kizzuwatna'lı Maştigga'ya Ait Metinler Üzerine", *Archivum Anatolicum* 6, Ankara 2003: 165-196.

Reyhan, E. "Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük", *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, Sayı 3, Ankara 2008: 227-241.

Reyhan, E., "Eski Anadolu'da Askeri Disipline Dair Bir Hitit Metni: Asker Yemini", *Eskiçağdan Modern Çağ'a Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, F. M. Emecen (ed.), İstanbul 2008: 49-70.

Reyhan, E., "*Anadolu'da Hitit Dönemine Ait İki Meclis: Panku ve Tuliya*", İstanbul 2009: 1-20.

Reyhan, E., "Ortaköy/Šapinuva'dan Kizzuvatna Kökenli Ritüellerde Geçen Yeni Bazı "Kurban Terimleri", *VII. Hititoloji Kongresi Bildirileri, (25-31 Ağustos 2008 Çorum)*, Ankara 2010: 637-650.

Reyhan, E., "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 29, sayı: 47, Ankara 2010: 65-82.

Reyhan, E. "Hititlerde Bayram Ritüelleri", *Çorum Kültür Sanat, Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi, Hitit Söyleşileri I. Özel Sayısı*, Çorum 2011: 31-49.

Ribart, A., *İnsanlık Tarihi*, Cilt I, (Çev. N. Işık), İstanbul 2010.

Roaf, M., *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu* (Çev. Z. Kılıç), İstanbul 1996.

Roberts, J. M., *Dünya Tarihi C.1* (Çev. İ. Erman), İstanbul 2011.

Roller, E. L., *Ana Tanrıçanın İzinde*, İstanbul 2004.

Roller, E.L., "Frig Dini ve Kült Uygulamaları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, İstanbul 2007: 141-147.

Rollinger, R., "Med Krallığı: Hayalet İmparatorluk", *Son Tunç Çağ'ından Helenistik Döneme Anadolu'nun Arkeoloji Atlası* 2, İstanbul 2012: 174-183.

Roosevelt, C., "Lidyalılardan Önce Lidya", *Lidyalılar ve Dünyaları*, İstanbul 2010: 37-73.

Salvini, M., *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev. B. Aksoy), İstanbul 2006.

Sams G. K., "Frigyalı Midas", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, İstanbul 2007: 59-76.

Sams, G. K., "Gordion ve Frigler", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, İstanbul 2007: 49-58.

Sams, K., "Gordion, Friglerin Başkenti", *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 21, İstanbul 2011: 90-103.

Saraç, C., "Eski Mısır'da Bilim ve Teknik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5, Ankara 1943: 103-113.

Sayılı, A., *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara 1991.

Schuler, von E., "Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte", *Afo* 10, Graz 1957.

Schwertheim, E., Antikçağda Anadolu, (çev: N. Batu), İstanbul 2009.

Sealey. R. A History of Greek City States, University of California, 1976.

Serdaroğlu, Ü., *Eskiçağda Tıp*, İstanbul 2002.

Stylianos A. Minos Uygarlığı, (Çev. Elif TülTulunay), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1991.

Sever, E., *Asur Tarihi*, İstanbul 2008.

Sevin, V., "Anadolu'da Yunanlılar", *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1982.

Sevin, V., "Urartular-Vanlılar", *Toplumsal Tarih* 113, İstanbul 2003.

Sevin, V., *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul 2003.

Sevinç, F., "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.17, Isparta 2008: 11-29.

Singer, I., "Tanrılara Yakarmak", *Hititler, Bir Anadolu Uygarlığı*, İstanbul 2013: 494-500.

Sipahi, T., "Hüseyindede'den Hitit Tasvir Sanatı İçin Yeni Bir Sahne", *5. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum, 2-6 Eylül 2002), A. Süel - S. Alp (eds.)*, Ankara 2005: 661-678.

Sipahi, T., "Eskiyapar", *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu*, İstanbul 2013: 240-249.

Sivas, T. T., "Batı Frigya'da Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtlarının Araştırılması", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, İstanbul 2007: 77-92.

Sivas, T. T., "Frigler ve Frig Uygarlığı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, İstanbul 2007: 9-14.

Smith, V. A., *A History of Fine Art In India and Ceylon*, Oxford 1911.

Smith, Vincent A., *The Early History of India (From 600 B.C.To The Muhammadan Conquest Including The Invasion of Alexander The Great*, Oxford 1924.

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çev.A. Pekman), İstanbul 1993. (Geographika: XII-XIII-XIV).

Starn, G, C., *Antik Çağda Deniz Gücü*, İstanbul 2000.

Stolper, M, W., *Elam, Survey of Polotical History and Archaeology*, Los Angles 1984.

Süel, M., *Bir Hitit Başkenti Ortaköy Şapinuva*, İstanbul 2008.

Süel, M., "Şapinuva 2011 Kazı Çalışmalarından Bir Kesit", *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Çorum 2012: 71-75.

Süel, A., "Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni", Ankara 1985.

Süel, A. - Süel, M., "Ortaköy Araştırmaları", *Arkeologlar Derneği Dergisi* 28, Ankara 2006: 14-21.

Süel, A. - Süel, M., "Ortaköy-Şapinuva", *Arkeo Atlas*, İstanbul 2011: 300-301.

Şahin, M., *Uygarlık Tarihi*, İstanbul 2006.

Tarhan, M. T., "Başkent Tuşpa", *Urartu, Doğu'da Değişim*, İstanbul 2011: 288-335.

Taş, İ., *Hitit Kralı IV. Tutlıaliya, Asur Devletine ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, İstanbul 2008.

Tek, A.T., "7. Ünite Roma Tarihi ve Uygarlığı", Uygarlık Tarihi, (Ed. T. Sivas), Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 172-198.

Tekin, O., *Eskiçağ'da Para*, İstanbul 2000.

Tekin, O., "Eskiçağda İonia", *Toplumsal Tarih* 113, İstanbul 2003: 94-97.

Tekin, O., *Eski Yunan Tarihi*, İstanbul, 2004.

Tekin, O., *Eski Anadolu ve Trakya, Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar*, İstanbul 2007.

Tekin, O., *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul 2008.

Tekin, O., *Helen ve Roma Tarihi*, Eskişehir 2011.

Köroğlu, K., "Urartu: Krallık ve Aşiretler", *Urartu, Doğu'da Değişim*, İstanbul 2012: 12-51.

Tombul, M., "Troas'ta Pers İzleri", *Aktüel Arkeoloji Dergisi 5*, İstanbul 2012: 120-132.

Tosun, M. - Yalvaç, K., *"Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı"*, Ankara 2006.

Tok, G., "Antik Çağın Tüccarları: Fenikeliler" *Tübitak Bilim ve Teknik*, Şubat 2001: 90-94.

Turgut, H, M., *"Gupta İmparatorluğu: Hindistan'ın Altın Çağı* (M.S. 4-6 yy)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı (Hindoloji) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009.

Türkoğlu, G., "Roma Cumhuriyet ve Diktatörlük Dönemi'nin İdai Yapısı", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.11, S.2, 2009, s. 251-289.

Uhlig, H., *Sümerler*, (Çev., N. Ersoy), İstanbul 2006.

Uysal, B., "Patnos'ta Açığa Çıkarılan Urartu Stelleri", *Belleten*, (71), 260, Ankara 2007: 5-18.

Uygarlık Tarihi (Ed. Taciser Sivas), AOF Yayınları, 2013.

Ünal, A., "Hitit Tıbbının Anahatları", *Belleten 175*, Ankara 1980: 475-495.

Ünal, A., *"Hititlerde Ölülere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler"*, *Anadolu 19*, Ankara 1980: 165-174.

Ünal, A., "Bronz Kılıcın Üzerindeki Akadca Adak Yazısı Hakkında Yeni Gözlemler", *Aspect of Art and Komography: Anatolia art Its Neighbors, Studies in honor of Nimet Özgüç*, Ankara 1993.

Ünal, A., *Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları*, Ankara 1999.

Ünal, A., *Hitit Devrinde Anadolu 1*, İstanbul 2002.

Ünal, A., *Hitit Devrinde Anadolu 2*, İstanbul 2003.

Ünal, A., *Hitit Devrinde Anadolu 3*, İstanbul 2005.

Ünal, A., "Falcılık ve Kehanet, *Hititler*", *Bir Anadolu Uygarlığı*, İstanbul 2013: 452-473.

Ünal, A., "Hititlerde Rüya, *Hititler*", *Bir Anadolu Uygarlığı*, İstanbul 2013: 476-491.

Vercoutter, J., *Unutulmuş Mısır'ın İzinde*, İstanbul 2003.

Vercoutter, J., *Eski Mısır*, (Çev. E. Çaykara), İstanbul 2010.

Walbank, W. F., *Cambridge Ancient History: The Hellenistic World* (Vol. 7), Cambridge 1981.

Walter, H., *Persia, C. 2400-1800 B.C.*, Cambridge 1963.

Walter, H., *Persia*, C. 1800-1550 B.C., Cambridge 1964.

Weber, M., *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, (Çev. Ö. Ozankaya), İstanbul 1995.

Wellard, J., *The Search for the Etruscans*, New York, 1973.

Wells, H. G., "Sümer'de ve Eski Mısır'da Yazı", *Fikir Hareketleri* (30), İstanbul 1939: 213-214.

Wheeler, M., *Roma Sanatı ve Mimarlığı*, (Çev. Z. K. Erdem), İstanbul 2004.

Wieshöfer, J., *Antik Pers Tarihi*, (Çev. M. A. İnce), İstanbul 2003.

Wood, C., *Roma Tarihi*, (Çev. Ö. R. Doğrul), İstanbul 1939.

Yetiş, M. "Antik Atina'da Demokrasinin Gelişimi: Soloncu Pasif Devrim'den Peisistratos'un Tiranlığına",

http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/54/2/Mehmet-YETIS.pdf

Yıldırım, R., *Eskiçağ'da Anadolu*, İzmir 1996.

Yıldırım, R., *Önasya Tarih ve Uygarlıkları*, İzmir 1996.

Yıldırım, T., "Hüseyinde'de, Hititler", *Bir Anadolu İmparatorluğu*, İstanbul 2013: 228-237.

Yıldız, N., *Eskiçağ Kütüphaneleri*, İstanbul 1985.

Yıldız, N., *Eskiçağ'da Yazı Malzemleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara 2000.

Yiğit, T., Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29, Ankara 1997: 233-245.

Yiğit, T., *Asur Ticaret Kolonileri ve Hitit Çağında Anadolu*, Ankara 2000.

Yiğit, T., "Hitit Çağı'nın Son Evresinde Anadolu'nun Siyasal Görünümü", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 33, Ankara 2003: 167-182.

Yiğit, T., "Hitit Krallığı'nda Veliahtın Belirlenmesi", *TAD*, C.22. S.34, Ankara 2003: 141-147.

DİZİN

A
Adadnirari 126
Ahhiyava 322
Aiol 122, 145, 153, 154, 155, 180, 195, 326
Aiolis 153, 154
Akha 121, 122, 125, 153, 155, 157, 180, 183, 187, 192, 193, 194, 196, 262, 263, 303
Aktium savaşı 166
Alacahöyük 60, 95, 96, 106, 120
Alalah 66, 67, 73
Alaşiya 32, 75, 80, 121
Alexandros III 160
Alişar 65
Altıntepe 135, 137
Alyattes 147, 148, 149, 152, 256
Amarna Çağı 47, 73, 74
Amenofis III 74, 277, 278, 280
AmenofisIV 74, 278, 280, 289, 299
Amisos 155
Amon 118, 163, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 284, 289, 297, 299
Amurru 30, 35, 36, 38, 40, 73, 77, 79
Ana İttişu 49
Anitta 63, 64, 65, 66, 91, 92, 105, 109, 328
Anitta Metni 63, 92
Antahşum Bayramı 95, 96
Antigonidler 165, 168
Anum-Hirbi 62, 63
Arami Göçleri 40, 122
Aramu 132
Ardys 147
Argişti 123, 133, 134
Argişti I 123, 133,
Argişti II 134
Arinna 71, 75, 91, 92, 105, 110
Aristoteles 160, 210
Armenia 163, 170, 172, 264
Arnuvanda I 71, 86
Arnuvanda II 72, 74, 75
Arnuvanda III 79
Arslanlı Kapı 128, 129, 187
Arzaşkun 132
Asarhaddon 147, 304
Asia Minor 59
Asitavanda 124
Askania 140
Asurbanipal 43, 44, 49, 55, 123, 124, 134, 147, 253, 257
Aşmunikal 71, 116
Aşşuva Birliği 70, 157
Atina 157, 159, 160, 161, 173, 179, 180, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 213, 259, 260, 261, 266, 332
Aton 74, 278, 279, 288, 289
Attalos 167, 170, 171, 234
Attaloslar 167, 170, 171, 234
Attis 143
Atyad 145
Azativata 124
Azzi-Hayaşa 72, 73, 75, 89, 122

B
Baki 150
Balavat Kapısı 126
BĒL MADGALTI 86
Benteşina 77
Biaini 132
Bigraph 119
Bintepeler 152
Bintepeler 152
Bit-Burutaş 124
Bit-I-Hilani 129
Bithynia 139, 169, 171, 234
Bitik Vazosu 103
Büklükale 120, 327
Büyük Harris Papirüsü 121

C
Caesar 173, 237, 239, 328
Caesar 173, 237, 239, 328
Calculi 45, 46
Cemdet Nasr 25, 26

D
Danuna 121, 124
Dareios III 163, 164
Demetrios 165, 168
Demosthenes 159
Deniz Kavimleri 80, 120, 121, 122, 281, 304, 305, 307
Diadoklılar 165, 172
Dor 33, 36, 61, 62, 97, 106, 107, 122, 128, 140, 153, 154, 155, 156, 175, 180, 184, 188, 189, 192, 194, 195, 197, 198, 205, 207, 208, 211, 212, 213, 221, 226, 232, 239, 254, 263, 274, 275, 278, 299
Dorylaion 140
Drakon 197, 207
Dudgamme 147
Durhumit 62

E
Ege Göçleri 30, 40, 120, 122, 153, 157, 189, 281, 304, 331
EN KURTI 86
Ensi 51
Ephesos 154, 155, 161, 162, 176, 181, 200, 204, 264
Eratosthenes 174
Erebuni 135
Erythrai 154
Eskiyapar 120, 330
Eşnunna 36, 38, 49
Etrüskler 121, 196, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 230
Eumenes 165, 170, 172

F
Fenike 41, 117, 124, 125, 129, 142, 150, 155, 157, 193, 194, 196, 203, 206, 208, 222, 223, 225, 258, 261, 266, 283, 284, 303, 304, 305, 306, 307, 321, 327, 331
Fenikece 124, 129, 304
Fibula 137, 138, 143, 144, 327
Fraktin 106, 107
Frigya 139, 140, 142, 145, 147, 162, 165, 168, 329, 330

G
Galatia 139, 162, 170, 172, 234, 235
Gaşulaviya 76
Gize 230, 273, 279, 284, 296, 298, 321, 325, 327, 329, 330
Gordion 139, 140, 141, 143, 144, 162, 329
Gordios 140, 162
Granikos 161, 261
Gudea 35, 36, 46, 48
Gurgum 123, 124, 128, 129, 133
Gyges 146, 147, 152

H

Halap 42, 66, 67, 70, 73, 76, 85
Haldi 136, 137
Halys 59
Hammurabi 37, 38, 39, 49, 50, 53, 68, 252, 326, 327
Hannibal 220, 234, 305
Hannibal 220, 234, 305
Hantili I 69
Hantili II 69
Harris Papirüsü 121
Hassuna 24, 25
Hattuşili I 78
Hattuşili III 62, 71, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 92, 105, 114, 118, 120, 280
Hayaşa 72, 73, 75, 86, 89, 122
Hellespontos 139
Hepat 91, 92, 93, 94, 105, 136
Heraklid 145, 146
Hermos 144, 152
Herodotos 141, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 209, 218, 256, 257, 259, 266, 269, 325
Hierapolis 125
Hiksos 39, 276, 299, 300
Hilalkku 123, 124
Hippokrates 155
Homeros 155, 188, 193, 208, 211, 303
Horemheb 279, 280, 300
Horhor 135
Huba 136, 255
Hurmeli 64, 324
Hurri 37, 39, 47, 54, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 91, 92, 93, 100, 102, 105, 109, 111, 115, 116, 117, 119, 122, 125, 127, 132, 133, 134, 135, 136, 275
Huzziya II 69
Hüseyindede Vazoları 104

I

Illuyanka 97, 116, 117

İ

İhtiyarlar Meclisi 81
İllirya 158, 168, 235
İluşuma 37, 61
İnandık Vazosu 95, 103, 104
İnar 63, 116
İndo-Ari 70
İni-Teşup 126
İon 151, 152, 153, 154, 155, 166, 175, 194, 309, 331
İonia 153, 331
İsin 26, 36, 38, 39, 49, 251, 252
İskenderiye 163, 173, 176, 284
İsrail Steli 121, 281
İsrail Steli 121, 281
İşpuini 133, 135, 136, 138
İşuva 72, 73
İvriz Anıtı 129

K

Kakkadanu 139
Kleisthenes 198, 199, 207
Kandaules 146, 150
Kaneş 61, 62, 102, 319
Kappadokia 139, 162, 163, 170, 171, 172, 235
Kargamış 41, 42, 60, 73, 74, 75, 76, 78, 85, 108, 109, 121, 123, 125, 126, 128, 129, 133
Karnak Mabedi 121
Kartaca Savaşı 233, 234, 305
Kartaca,, 168, 169, 206, 220, 221, 222, 225, 233, 234, 245, 304, 305
Karum 61
Karya 139, 145, 154, 156, 157, 212, 213, 260
Kassandros 165, 168
Kassit 39, 74, 252

Kaşka 69, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 80, 85, 95
Kayalıpınar 120, 327
Kelişin Steli 133
Keops 273, 295, 296
Khaironeia 160
Khios 154, 181
KI.LAM Bayramı 97
Kibele 142, 143, 144, 150
Kikkuli 102, 111, 114
Kilamuva 125, 128
Klazomenai 154, 155
Kleopatra VII 166, 173, 237, 284
Kolofon 94, 99, 118, 146
Kommagene 133, 170, 172
Korinth 175, 180, 181, 195, 197, 201, 203, 205, 207, 212, 213
Korypedion Savaşı 170
Kroisos 148, 149, 153, 257
Ksanthos 145, 157, 265
Ksenophanes 155
Kserkses 164, 201, 202, 259, 260, 266
Kubaba 127
Kummuh 123, 125, 131, 133
Kurk Steli 135
Kurunta (Ülmi-Teşup) 78
Kuşşara 63, 64, 109
Kuzi-Teşup 126
Kybele 142
Kyme 141, 154, 195

L

Labarna 66, 81, 85, 186
Lampsakos 154
Larissa 154
Larsa 26, 36, 38, 39, 52, 251, 252
Lavazantiya 69
Leleg 156, 187
Lidya 44, 121, 122, 139, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 171, 195, 199, 218, 256, 257, 258, 265, 321, 322, 326, 327, 329
Likya 157, 158, 165, 260, 265, 319, 320, 328
Lipit-İştar 36, 49
LÚDUGUD 91
LÚHAZANNU 86
Lukka 80, 121, 157
LÚMAŞKIM.URUKI 86
Luvice 98, 100, 119, 124, 157
Luzzi 84, 87

M

Magnesia Savaşı 150
Maiandros 139
Malnigal 76
Mama 62, 63, 320
Maraşşantiya 59
Marqas 124
Mastaba 295
Maşathöyük/ Tapigga 72
Matar Kybeleia 142
Maussollos 156
Med 13, 14, 44, 49, 65, 97, 117, 121, 128, 129, 131, 134, 148, 161, 173, 197, 199, 256, 257, 266, 284, 285, 297, 313, 314, 315, 316, 319, 320, 325, 327, 329
Medinet Habu 121
Meherkapı Kaya Yazıtı 136
Melid 41, 42, 123, 125, 129, 131, 133
Memfis 43, 271, 272, 275, 282, 283, 286, 289, 296, 297
Men 28, 31, 49, 61, 85, 108, 126, 133, 134, 135, 138, 139, 143, 144, 154, 193, 198, 225, 238, 239, 262, 271, 272, 274, 275, 296, 303, 319
Menua 133, 135, 138
Mermnad 146, 152

Merneptah 80, 121, 281
Midas 140, 141, 143, 144, 162, 320, 329
Miletos 146, 147, 148, 149, 154, 155, 162, 181, 189, 195, 200, 201, 202, 208
Mithradates 171
Murşili I 39, 67, 70, 87, 324
Murşili II 62, 72, 75, 76, 101, 108, 110, 324
Murşili III (Urhi-Teşup) 78, 85, 105
MuşkiliMita 42, 124, 140
Mutallu 123
Muvatalli I 69, 70

N
Nairi 40, 132
Naram Sin 33, 34, 35, 37, 251, 252, 255
Naukratis 155, 199
Nerik 71, 78, 85, 93, 95, 97, 116, 322
Neşa 63, 64, 91, 115, 319, 328
Nikkalmati 70
Ninive 31, 43, 44, 49, 54, 55, 134, 256
Nuntariyaşha Bayramı 97
Nuvanza 75, 76

O
Octavianus 166, 237, 238, 284
On İki Levha Kanunları 232, 233
Oymaağaç 120, 322

P
Pahri 124
Paktalos Çayı 151, 152
Pamphiliya 165
Panamuva 125
Panionion 154
Pankuş 81, 83
Panyum Savaşı 167
Paphlagonia 139
Parsua 256
Part Devleti 168
Patrici 231, 232, 233, 241
Pattin 123, 126
Pelasg 187
Pella 160, 261
Peloponnes 153, 180, 181, 183, 184, 202, 203, 204, 206, 209, 325, 326
Perdikkas 165, 166, 206
Pergamon 135, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 176, 181, 234
Persepolis 33, 164, 262, 265
Perseus 169, 208
Pessinus 140, 142, 143
Philip II 158, 159, 160, 206, 207, 261
Pisidia 139, 162, 234
Pithana 63, 64, 65
Piyaşşili 73, 75, 76, 85, 108, 126
Pleb 230, 231, 232, 233, 241
Pontos 163, 167, 170, 171, 172
Pön Savaşları 304, 305
Propontis 139
Ptolemaios 156, 157, 163, 165, 166, 169, 171, 271, 284, 308
Puduhepa 78, 84, 91, 92, 118
Purulliya Bayramı 97, 117
Puruşhattum 62
Puzur-Asur II 37, 61
Pydna 169

Q
Qalparunda 126
Que 42, 123, 124, 128, 133
Quaestor 240

R
Ramses II 77, 78, 83, 86, 113, 120, 280, 281, 297
Ramses III 121, 281, 282, 297

Roma 14, 17, 142, 145, 150, 155, 156, 157, 158, 160, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 209, 217, 218, 220, 221, 222, 224, 225, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 262, 283, 284, 304, 305, 308, 309, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 331, 332
Romulus 229, 230, 239
Rusa 124, 133, 134, 225
Rusa I 133, 134
Rusa II 134

S

Sabazios 143
Şadyattes 147
Sakçagözü 60, 127, 130
Sakkara 273, 292, 297
Salmaneser 40, 41, 42, 123, 124, 125, 126, 132, 256
Sam'al 123, 125, 128
Samsat Höyük 125
Sangarios 139
Sanherib 42, 43, 123, 147, 253
Santas 150
Sardes 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 161, 162, 176, 200, 201, 263
Sarduri 41, 42, 132, 133, 134, 136
Sarduri II 42, 133
Sarduri III 134
Sargon II 37, 41, 42, 124, 125, 126, 133, 134, 141, 253
Sayda (Sidon) 43, 303
Seleukos 150, 156, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 233, 234, 262, 308
Siyah Obelisk 123, 135
Solon 197, 198, 207, 212, 232, 332
Sparta 149, 181, 193, 196, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 236, 257, 259, 261
Spartacus 236
Sulla 222, 236
Sur (Tyr) 163
Susa 33, 38, 43, 49, 102, 146, 163, 164, 205, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 259, 263, 264, 265

Ş

Şahhan 84, 87
Şamram Kanalı 133
Şamsi Adad I 61, 64
Şanahuitta 66
Şapinuva 72, 107, 108, 112, 119, 330
Şarişşa 107, 119, 327
Şarri-Kuşuh 73, 126
Şekeleş 121
Şerdana 121
Şimegi 136
Şivini 136
Şuppiluliuma I 69, 70, 72, 83, 85, 126, 280
Şuppiluliuma II 79, 80, 110

T

Tabal 41, 42, 122, 123, 124, 128, 130, 131, 145
Taduhepa 71, 72
Tapigga 72
Tarcunius Superbus 230, 231
Tarhuntaşşa 77, 78, 80, 85, 105, 120
Taşmişarri 71, 72
Tavananna 76, 78
Teb 14, 43, 97, 160, 161, 187, 188, 189, 192, 206, 260, 271, 274, 275, 276, 278, 279, 282, 286, 289, 290, 297

Tebai 160, 161, 206, 260
Teişeba 136
Telepinu Fermanı 68, 69, 80, 81, 85
Tempe Antlaşması 235
Teşup 73, 78, 85, 92, 93, 94, 105, 126, 127, 129, 136
Tiberius 172, 235, 238
Tiglatpileser 123, 125
Trapezus 155, 171, 195
Troia 140, 157, 161, 181, 321
Tukultininurta 132
Tuliya 81, 329
Turşalar 121
Tuşpa 41, 42, 132, 138, 331
Tutankamon 74, 279, 280, 289
Tuthalya I/II 70, 71, 72, 75
Tuthalya III 71, 72
Tuthalya IV 78, 79, 87, 105, 106, 120

U

Ugarit 73, 120, 184, 281, 325
Ulmi-Teşup 78
Unqi 126
Urhi-Teşup 78, 85, 105
Ur-Nammu 35, 36, 48, 49
Uruatri(u) 132
Urugakina 47, 48, 50
Uşaklı/Kuşaklı 120

V

Vabartum 61
Varşama 62, 63
Vaşşuganni 70
Veba Duaları 74, 75

Y

Yahova 308, 309
Yahuda 43, 44, 283, 308
Yesemek 130

Z

Zalpa 64, 102
Zananza 74
Zidanta 68, 69
Zidanta II 69
Ziggurat 51, 55, 56, 252, 254
Ziggurat 51, 55, 56, 252, 254

YAZAR ÖZGEÇMİŞLERİ

Doç. Dr. Esma Reyhan

Lisansını Ankara Üniversitesi'nde tamamladı. Ankara Üniversitesi'nde "Hitit İdari Sisteminde Yer Alan Yönetim Görevlileri", üzerine yüksek lisans yaptı. Doktora derecesini, "Kizzuwatna'lı Kadın Maştikka'ya Ait Ritüel Metinler", üzerine yaptığı tez ile, Ankara Üniversitesi'nden aldı. Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü kurucu öğretim üyelerindendir. Halen Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olan Esma Reyhan, burada "Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi", "Anadolu Kavimleri Tarihi (M.Ö. 2. Bin)" dersleri vermektedir.

Doç. Dr. Esma Reyhan'ın Eskiçağ Anadolu tarihinin çeşitli yönleri üzerine yayınları vardır. Çorum Ortaköy-Şapinuva kazı heyeti üyesi olan Doç. Dr. Esma Reyhan'ın, "Ortaköy-Şapinuva (Çorum) Arkeolojik Alanı Antik Yolunun Tespit Edilmesi ve Belgelenmesi" "Hitit Devleti'nin Yol Sistemi" üzerindeki çalışmaları devam etmektedir.

Dr. Tülin Cengiz

Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü öğretim elemanlarından olan Tülin Cengiz, Lisans öğrenimini Ankara Üniversitesi DTCF Antropoloji Bölümü; Yüksek Lisans öğrenimini Hacettepe Üniversitesi Kültürel Antropoloji bölümünde tamamladıktan sonra doktorasını, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda yapmıştır. Yazarın yayımlanmış bazı makaleleri "Hititler Örneğinde Eskiçağ Anadolu'sunda Namus Cinayetleri", "Türkiye de ve Dünyada Antropolojinin Gelişimi", "Türk Tarih Tezi Üzerine", "Sağaltım Aracı Olarak Seyirlik Köy Oyunları", "Hititler Örneğinde Levirat Geleneğine Sosyal Antropolojik Yaklaşım" ve "Hitit Kralı ve Kraliçesi Arasındaki Dikotomik Eşitlik Üzerine Bazı Tespitler"dir.